

Biblioteka hrvatske povijesti
Urednik Josip Pavičić Stručni savjetnici
akademik Hodimir Sirotković dr. Franko Mirošević
u krugu na naslovnici

Grbovi Kraljevine Jugoslavije
i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
Kompjuterska priprema

LASER plus s p.o., Zagreb Mirela Mikić
© 1998. Naklada Pavičić, Hrvoje Matković

Pretkivanje ili bilo kakvo umnožavanje ove knjige, kako u cjelini tako i u dijelovima, bez suglasnosti nakladnika nije dopušteno.

Izdavanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Prvoprosinački akt	62
Dinastija Karadorđevića	67
Prva vlada i prva politička kriza	70

Medunarodno priznanje i granice nove države

Priznanje.....	72
Utvrđivanje granica	76
Smještaj, veličina, stanovništvo	81
Razdoblje bezustavnosti	
Odjeci proglašenja ujedinjenja	84
Politika centralizacije	87
Privremeno narodno predstavništvo	89
Izbori za ustavotvornu skupštinu i pripremanje ustava . .	90

Vidovdanski ustav

Izglasavanje ustava	93
Obilježja Vidovdanskog ustava	96
Ustavni položaj kralja	97
Značenje Vidovdanskog ustava	99

Političke stranke i organizacije

Opća obilježja	101
Tri glavne stranke - tri programa	103
Ostale stranačke formacije	109
Komunistička partija Jugoslavije	113
Nacionalističke organizacije	114
Položaj albanske i njemačke nacionalne manjine.	117
Vjerske zajednice	
Srpska pravoslavna crkva	119
Svetozar Pribičević i Srpska pravoslavna crkva	121
Katolička crkva	123
Islamska vjerska zajednica	126
Židovska zajednica	129
Vanjska politika Kraljevine SHS	132
Gospodarstvo Poljoprivreda.....	137
Agrarna reforma i kolonizacija	140
Industrija i rudarstvo	143
Neiskorištene mogućnosti. Vanjska trgovina. Promet . . .	146
Bankarstvo	147
Utjecaj stranog kapitala	149
Polukolonijalno obilježje gospodarstva	151

Unutamja politička previranja do 1929.

Obilježja vidovdanskog razdoblja	153
Stjepan Radić u borbi protiv centralizma	154
Federalistički blok	155
Produbljanje političke krize 1924.	157
Stjepan Radić i HRSS od opozicije do vlade	159
Seljačko-demokratska koalicija	161

Atentat u Narodnoj skupštini	165
Šestosiječanjska diktatura	
Proglašenje diktature	171
Otkmirani ustav	177
Opozicija u vrijeme diktature	178
Doba namjesništva	
Atentat u Marseilleu i njegove posljedice	184
Vlada Milana Stojadinovića	187
Konkordatska kriza	189
Prijedlozi za rješenje hrvatskog pitanja	191
Vanjska politika	195
Pad Milana Stojadinovića	200
Sporazum Cvetković-Maček i Banovina Hrvatska	202
Stranke u opoziciji prema sporazumu Cvetković-Maček	209
Kultura	
Projekt kulture integracije	215
Prosvjeta i školstvo	216
Radio, novine, časopisi	218
Iznjiževno stvaralaštvo	219
Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura	225
Glazbeno stvaralaštvo	229
RAZDOBLJE DRUGOG SVJETSKOG RATA	231
Slom Kraljevine jugoslavije	
Drugi svjetski rat	232
Politika naklone neutralnosti.	
Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu	233
Časnički puč, napad na Jugoslaviju i njen slom	237
Dvije koncepcije o obnovi Jugoslavije	
Izbjeglička vlada i četnički pokret	246
Antifašistički pokret pod vodstvom KPJ	251
Obnova Jugoslavije u završnici rata	
Zaokret Saveznika prema NOP-u	258
Sporazumi Tito-Šubašić	262
Fomiranje Kraljevskog namjesništva i jedinstvene vlade	267
SOCIJALISTIČKA JUGOSLAVIJA	271
Obnovljena država	
Gradanska opozicija i KPJ	272
Uspostava partijske države	280
Obračun s protivnicima	282
Ustrmjavanje državne privrede	286
Jugoslavija do 1948.	
Medunarodni položaj i vanjska politika	289
Gospodarsko i prisilna industrijalizacija	292
Međunarodni odnosi	295

Sukob s Informbiroom

Staljinov napad na KPJ	300
Odjeci sukoba	302

Radničko samoupravljanje

Ideja i uspostavljanje samoupravljanja	306
Širenje samoupravljanja	308
Slučaj Milovana Đilasa	312
Komunalni sustav	314
Vanjskopolidčki odnosi i međunarodni položaj Jugoslavije Obnova odnosa sa SSSR-om	317
Trščanska kriza i sređivanje odnosa s Austrijom	320
Novo zahlađenje sa SSSR-om i nova izolacija	322
Jugoslavija u pokretu nesvrstanosti	325
Desetljeće privrednog uspona Zaustavljanje deetatzacije	329
Gospodarstvo	331
Sudar dviju koncepcija	333
Politička kriza i ustavne promjene Tajna sjednica partijsko-državnog vrha	337
Novi jugoslavenski ustav	340
Nova privredna reforma i njezine posljedice Promjene u gospodarskom sustavu	345
Brijunski plenum i pad Aleksandra Rankovića	350
Krizna žarišta Hrvatski otpor jezičnoj agresiji	354
Kosovsko pitanje	356
Studentske demonstracije	357
Nova strujanja u Hrvatskoj i Sloveniji	358
Hrvatski nacionalni pokret	361
Rasplet političke krize Ustavni amandmani	363
Hrvatsko proljeće i udar na Hrvatsku	364
Čistke u Srbiji i drugim republikama	368
Novi ustav SFRJ	371
Zakon o udruženom radu	374

Kraj Titove vladavine

Izbijanje dugotrajne gospodarske krize	377
Titova smrt i njegova politička baština	378
Jugoslavija poslije Tita Nemiri na Kosovu	386
Neuspjeli pokušaj ekonomske stabilizacije	388
Nastupanje velikosrpskih snaga	390
Srbija pokušava ukloniti autonomnost pokrajina	392
Uspon Slobodana Miloševića i dogadjanja naroda	394
Obilježja kulturne djelatnosti Kultura i prosvjeta	398
Ideoloska usmjerenost i odstupanja	400
Obnavljanje partijskog pritiska	403
Raspad Jugoslavije Prenošenje mitingaškog pokreta iz Srbije u druge republike	405
Raspad SKJ. Legalizacija višestranačja	407
Vrhunac krize i raspad jugoslavenske države	409
Treća Jugoslavija	416

Zaključne napomene	420
Literatura	425
Imensko kazalo	431
Bilješka o autoru	441

Predgovor

U nastanku, trajanju i raspadu jugoslavenske države sadržana je i sudbina Hrvatske u najnovijem povijesnom razdoblju. Osnovni biljeg razvoju političkih, gospodarskih i kulturnih prilika Hrvatske u 20. st. daje upravo njeno uključivanje u sastav jugoslavenske državne zajednice i neprekidno konfrontiranje s njezinim vodećim snagama u nastojanju da očuva svoju nacionalnu individualnost i teritorijalni integritet. Stoga se novija hrvatska povijest i ne može pratiti bez dobrog poznavanja povijesti Jugoslavije kao države koja je punih sedam desetljeća bila okvir ne samo za djelovanje hrvatske politike, nego i politike svih drugih naroda koji su u taj okvir bili uključeni. Drugim riječima, Jugoslavija se ne može izbrisati iz povijesne svijesti i povijesnog proučavanja, jer je ona kao povijesna zbilja i dio naše sudbine. U njenu pojavu i razvoj bile su uključene i mnoge hrvatske snage, djelujući s različitih pozicija i u različitim okolnostima vjerovanja ili razočaranja. Stoga sam i prihvatio prijedlog nakladnika da napišem tekst u kojem će biti pregledno obrađena cjelovita povijest Jugoslavije od njezina nastanka do propasti. Knjiga je, dakle, povijesna studija, u kojoj se prate zbivanja i procesi na nekadašnjem prostoru Jugoslavije na temelju relevantnih činjeničnih podataka, utvrđenih u dosadašnjoj historiografiji, s povijesnim prosudbama.

Podnaslov Hrvatski pogled upozorava da su se sva obrađena događanja i slojeviti procesi u 70 godina povijesti jugoslavije reflektirali na položaj Hrvatske, koja je ulaskom u jugoslavensku državu izgubila svoju državnost. Za Hrvatsku je Jugoslavija bila negacija nacionalne ravnopravnosti, ne samo u međuratnom razdoblju, nego i u vrijeme komunističkog režima kada je ravnopravnost bila proklamirana i u temeljnom državnom dokumentu - ustavu - i kada se neprestano isticala u javnim nastupima. Zbog toga je pogled na Jugoslaviju iz Zagreba zasigurno drugačiji od onoga iz Beograda. Tekst ove knjige nastao je na osnovi autentične i znanstveno potvrđene faktografije i daje povijesno objektivnu sliku razvitka jugoslavenske države sa svim posljedicama za Hrvatsku.

Što se tiče dosadašnje literature valja napomenuti da su pojedina razdoblja povijesti Jugoslavije neujednačeno obrađena. Tako za njezin nastanak i međuratno razdoblje (1918-1941) postoji prilično opsežna literatura o unutarnjoj i vanjskoj politici. Za ratno razdoblje (1941-1945), ona je ponajviše usmjerena na vojnu komponentu, iako je obrađivana i ona političko-diplomatska. Međutim, poslijeratni razvoj (1945-1991) u historiografiji je najslabije obrađivan, uz napomenu da su i obrade koje postoje nastale u ozračju totalitarnog komunističkog sustava u kojem su povijesni prikazi bili podređeni aktualnoj politici i dirigiranom trijumfalizmu.

Literatura kojom sam se služio navedena je na kraju knjige. To su najčešće parcijalne obrade pojedinih problema i razdoblja, objavljene kao zasebne monografije i pisane na osnovi dokumentarne grade. Cjelovite prikaze povijesti Jugoslavije (dok je još postojala) objavila su dva autora. Dušan Bilandžić (Historija SFRJ) prvi je obradio i razdoblje socijalizma, a u kraćem uvodnom dijelu i prethodno razdoblje. Unatoč političkim ograničenjima Bilandžić je sustavno - i za to vrijeme prilično smjelo, s mnogo kritičkih napomena - prikazao glavne etape poslijeratnog života jugoslavenske države u uvjetima jednopartijskog totalitarizma. On prati socijalističku Jugoslaviju kronološki, s jakim naglaskom na socioloskim, politološkim i posebno ekonomskim analizama društvenog razvitka, ne zaobilazeći ni ideološku komponentu. Bilandžić je objavio i još neke radove o socijalističkoj Jugoslaviji, pa su svi oni autoru ove knjige poslužili kao nezaobilazan predložak za rad na vlastitom tekstu o jugoslavenskoj državnoj zajednici poslije drugog svjetskog rata.

Drugu cjelovitu obradu Jugoslavije dao je Branko Petranović (Istorija Jugoslavije 1918-1978). Za razliku od Bilandžićeva, Petranovićev je tekst strogo partijski usmjeren, pa mnoge iznesene činjenice traže objektivniju interpretaciju.

Ova knjiga je zamišljena i napisana kao cjelovit pregled, knjemu se pojedina razdoblja povijesti Jugoslavije zaokružuju u tri posebna poglavlja: Monarhistička Jugoslavija, Razdoblje drugog svjetskog rata i Socijalistička Jugoslavija. Da bi se mogla lakše shvatiti i pratiti 12

Osnovna polazišta i ishodišta u sučeljavanju suprotstavljenih struja za cijelog života Jugoslavije, u uvodnom se dijelu daje prikaz ideologija i programa koji su utjecali na budućnost države. U uvodu je također obrađen i proces stvaranja jugoslavenske države. U daljoj obradi obuhvaćeni su ključni problemi koji su imali dugogodišnje i značajne posljedice i to ne samo u politici, već i u gospodarstvu i kulturi. Kako svaka od tri nevede-ne cjeline po slojevitosti događanja i predvodnicima ima svoja specifična obilježja, to se donekle odražava i u načinu obrade i terminologiji.

Nastojao sam pratiti procese koji su u međusobnoj uzročno-posljedičnoj povezanosti obilježili pojedina razdoblja ili su trajno djelovali na sudbinu države i hrvatskog i drugih naroda koji su u njoj bili okupljeni. Faktografija je svedena na mjeru koja omogućava preglednost, a dovoljno argumentira prosudbe o smjerovima i učincima djelovanja političkih i društvenih činitelja. Kako se radi o pregledu limitiranog opsega, uz tekst se daju samo najnužnije bilješke, koje najčešće objašnjavaju neku

situaciju ili daju dodatne podatke za bolje razumijevanje teksta. Tek uz neke navode u tekstu daje se upozorenje na izvor ili literaturu, posebno ako je riječ o doslovno preuzetoj prosudbi. Na kraju knjige je zaključna napomena u kojoj je sažeta osnovna problematika jugoslavenske države i u kojoj su bitne ocjene Jugoslavije u ozračju povijesti i hrvatskog nacionalnog interesa.

Uz tekst su dodane i slike kojima se predočavaju pojedini akteri zbivanja, važniji događaji ili recentan materijal koji odražava neke komponente života i ocrta atmosferu vremena (novčanice, poštanske marke, faksimili dokumenata). Uvršteno je i nekoliko karata, koje predočavaju prostornu dimenziju i prostorne promjene u unutaršnjem i vanjskom razgraničavanju.

S nadom da će knjiga poslužiti svima onima - posebno mladim generacijama - koji žele saznati što je to bila Jugoslavija i u kojoj je to državi i Hrvatska »potrošila«< dio svoje povijesti, predajem je u ruke čitatelja.

Zahvaljujem akademiku Hodimiru Sirotkoviću i dr. Franku Miloševiću, koji su pročitali rukopis i dali mi korisne primjedbe i sugestije za dotjerivanje teksta. Zahvalnost dugujem i nakladniku i uredniku, gospodinu Josipu Pavičiću, koji je potaknuo nastanak ovog teksta i u vrijeme rada pružao mi podršku. U Zagrebu, siječnja 1998.

Autor 1?

Uvod JUGOSLAVENSTVO OD IDEJE DO OSTVARENJA GENEZA IDEJNIH OSNOVA BUDUĆIH SUČELJAVANJA Jugoslavenska ideja

Misao o stvaranju zajedničke države Južnih Slavena nastala je na pretpostavci o njihovo etničko jezično i kulturno srodnosti te o zajedničkom interesu u borbi za oslobođenje od tudinske vlasti - Habsburške Monarhije i Osmanlijskog Carstva. Dok se jugoslavenska misao u 19. st. pretežno javlja u kulturi, početkom 20. st. ona postaje osnovicom konkretnog programa i akcije. Međutim, sve do početka prvoga svjetskog rata ideja jugoslavenskog ujedinjenja nije bila ostvariva.

Ideja o ujedinjenju Južnih Slavena javlja se u prvoj polovici 19. st. i to u ilirskom pokretu u Hrvatskoj. Opasnost od tudinskog posezanja i ograničavanja hrvatske autonomnosti (pritisci germanizacije i madarizacije) stalno je prijetila Hrvatskoj. Borba za samosvojnost i čuvanje vlastitog identiteta, koja je bila osnovni sadržaj hrvatskog povijesnog razvoja, ušla je na početku 19. st. u novo, kritično razdoblje. Kada je otpor vodećeg političkog sloja u Hrvatskoj - hrvatskog plemstva - u tridesetim godinama 19. st. postajao slabiji, a nasrtaji Madara žešći, mlada građanska inteligencija, okupljena u ilirskom pokretu, ušla je u borbu za afirmaciju hrvatske posebnosti. Učvršćivanje književne norme hrvatskog jezika na osnovi štokavštine i njegovo suprotstavljanje njemačkom i madarskom imalo je iznimno političko značenje, jer je time pokrenut proces integriranja razjedinjenih hrvatskih pokrajina i formiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti. Međutim, ilirski pokret pod vodstvom Ljudevita Gaja u sebi ne nosi samo ideju kroatizma - ideju o okupljanju svih hrvatskih zemalja i uvođenju hrvatskog jezika kao službenoga na hrvatskim prostorima, nego i jugoslavizma - ideju šireg okupljanja Južnih Slavena. To se okupljanje imalo zbiti pod ilirskim imenom, jer se tada smatralo da južni Slaveni potječu od Ilira.

Ideja kroatizma kao nacionalna ideja bila je posljedica potrebe za povezivanjem svih Hrvata u borbi protiv germanizacije i madarizacije. Ideja jugoslavizma proizašla je iz spoznaje da je Hrvatska ugrožena od moćnijih susjeda i da će im se lakše oduprijeti širim okupljanjem srodnih susjednih slavenskih naroda. Te su dvije ideje međusobno povezane i ne mogu se odvojiti, ako se želi shvatiti bit ilirskog pokreta i svega onoga što je slijedilo. One se ne isključuju, već jedna drugu uvjetuju.

Ipak, borba za jedinstvo i samostalnost hrvatskih zemalja imala je u pokretu primarno značenje i nije točno mišljenje da je jugoslavenska ideja dala pokretu osnovno političko obilježje.

Točno je samo to da se u ilirskom pokretu jugoslavenska ideja prvi put oblikuje, iako je pokret svojom djelatnosti i trajnim re-

17

1 pod jugoslavenskom idejom, u najširem smislu riječi, podrazumijeva se ideja o kulturnom i političkom okupljanju svih Južnih Slavena. Ilirsko ime, upotrebljavano u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, zahvaća područje koje nastavaju svi Južni Slaveni kako bi se izbjegle ili premostile pokrajinske i jezične raznolikosti južnoslavenskog etničkog teritorija. Zabranom ilirskog imena (1843) nije zamrla ilirska ideja okupljanja Južnih Slavena, već se - oslobođena nekih unitarističkih elemenata, koji su u ilirskoj ideji nesumnjivo postojali, i spoznajom o postojanju posebnih južnoslavenskih nacija - nastavila i razvijala kao misao o njihovoj političkoj zajednici izgrađenoj na temeljima nacionalne federacije. Na toj osnovi nastao je 1879. u užem Strossmayerovom krugu nacrt programa o ujedinjenju svih Južnih Slavena, pa i Bugara, u »nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu

Jugoslavensku« kao cilju kojega treba ostvariti u etapama. Zbivanja na Balkanskom poluotoku u posljednja dva desetljeća 19. st. (stvaranje bugarske države i rat Bugarske sa Srbijom) suzila su preširoku zamisao etničkog jedinstva od Triglava do Varne, značajnu za ilirce, pa se opseg Strossmayerova »jugoslavenstva« stegnuo na područje bez Bugarske. Prema tome, u daljem povijesnom razvoju u 20. st. valja razlikovati značenje složenice »južnoslavenski narodi«, koja obuhvaća sve Južne Slavene, i »jugoslavenski narodi, koja označava Južne Slavene u granicama Jugoslavije. - Usp. Jaroslav Šidak, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do praog svjetskog rata, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb, 1973, str. 65-84.

rezultatima ostao ograničen samo na hrvatski narod. Ilirski je pokret doveo do hrvatskog narodnog preporoda.

Zamisao iliraca o književnoj, jezičnoj i političkoj zajednici Južnih Slavena i njihovu nacionalnom jedinstvu nije naišla na širi odaziv izvan Hrvatske. Stvaranje jedinstvene nacije na cijelom južnoslavenskom području nije bilo moguće, jer su južnoslavenske nacije dugim povijesnim razvitkom već bile formirane. Slovenci su već prošli razdoblje svog nacionalnog buđenja, formiranja nacionalne svijesti i stvaranja svog, slovenskog književnog jezika. I Srbi su bili već nacionalno oblikovani, a nakon dva ustanka protiv Turaka dobili su i autonomiju, pa je njihova osnovna preokupacija bila kako sačuvati i proširiti stečenu samoupravu. Na taj način ilirizam je tada zadržao svoje značenje samo u hrvatskoj sredini u kojoj je i nastao. Jugoslavenska ideja koja se u njemu pojavila ostala je tek zametak političkog programa koji će prihvatiti buduće generacije, a ponajprije će utjecati na političku sudbinu hrvatskog naroda. Isprva manifestirano više na književnom i, uopće, intelektualnom polju, jugoslavenstvo će postati osnovica za političku suradnju Hrvata, Srba i Slovenaca.

Kao razradeni politički program jugoslavenstvo je, zapravo, oblikovao Josip Juraj Strossmayer. U mladoj dobi Strossmayerovo osnovno političko polazište bio je austroslavizam, tj. uvjerenje da se položaj slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji

2Josip Juraj Strossmayer rođen je u Osijeku 1815. Od 1848. bio je dakovački biskup. Bio je zastupnik u Hrvatskom saboru, osnivač i predvodnik Narodne stranke. Umro je u Đakovu 1905.

18

(među njima i Hrvata) može riješiti uspostavom federacije, u kojoj će Slaveni biti potpunoravnopravni s Austrijancima (Nijemcima) i Madarima. Takvo je rješenje Strossmayeročekivao u burnoj 1848., ali je nakon uspostave apsolutizma ostao razočaran. Zato je u šezdesetim godinama prema Austriji i vladarevim namjerama o preuređenju Monarhije bio nepovjerljiv. U svom političkom programu počinje sve više isticati panslavizam, tj. ideju o povezivanju svih Slavena uz podršku Rusije. Iz toga proizlazi i Strossmayerova ideja o pomirenju pravoslavlja i katolicizma.

Ujedinjenje Njemačke i pojava Njemačkog Carstva 1871. izazvali su bojazan od njemačke opasnosti za južnoslavenske narode, pa to potiče Strossmayerova razmišljanja u smjeru povezivanja tih naroda. Smatrao je da najprije treba raditi na duhovnom ujedinjenju Južnih Slavena utemeljenom na zajedničkoj kulturi i književnom jeziku. Da bi osigurao uspjeh u kulturnom prožimanju Južnih Slavena, Strossmayer je financirao različite kulture ustanove koje su trebale pridonijeti stvaranju istinske južnoslavenske nacionalne kulture. Njegovim zalaganjem i financijskom potporom osnovani su Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatsko sveučilište - u Zagrebu, gradu koji je trebao postati središte južnoslavenske kulture.

U daljoj perspektivi Strossmayer je zamislio i političko ujedinjenje Južnih Slavena. Sve više se bavio idejom njihova političkog okupljanja, pa je formulirao program jugoslavenskog ujedinjenja. To je u osnovi ilirizam prilagođen novim prilikama. Valja napomenuti da je Strossmayer u mladosti prihvatio ilirske ideje o nacionalnom jedinstvu Južnih Slavena. No sada njegov

19

program polazi od činjenice da su oni povijesno već formirani posebni narodi i da jugoslavenska zajednica mora biti zajednica potpuno ravnopravnih naroda. Strossmayerova ideja jugoslavenstva jest ideja okupljanja na temelju priznavanja nacionalnih individualnosti, a konačni je cilj federativno uređena Jugoslavija.

Medutim, svaka konkretna djelatnost u okupljanju južnoslavenskih naroda mnogo je ovisila o međunarodnoj situaciji. To Strossmayer uočava i spoznaje da se ujedinjenje može ostvariti uz prethodni slom Austro-Ugarske Monarhije, a taj slom sagledava tek u budućnosti. Zato ostvarenje svog programa predviđa na dugi rok u etapama. Prva etapa: formiranje posebnih političkih jedinica južnoslavenskih naroda unutar Monarhije; druga: uzajamno povezivanje tih jedinica unutar Monarhije; treća: ujedinjenje južnoslavenskih jedinica nakon sloma Monarhije s ostalim južnoslavenskim državama na ravnopravnoj osnovi (a to znači osnivanje federativne južnoslavenske države) Strossmayerovo jugoslavenstvo bilo je, dakle, prije svega izraz traženja što povoljnijeg rješenja za Hrvatsku u prilikama kakve su postojale u drugoj polovici 19. st. Uočivši da već postoje povijesno

formirane južnoslavenske nacije, svoj je program temeljio na iluziji o mogućnosti ostvarenja ravnopravne jugoslavenske zajednice.

20

Politički odnosi između Hrvata i Srba u Hrvatskoj na početku 20. st. bili su vrlo zategnuti. No hrvatski narodni pokret 1903. doveo je do znatnih promjena. Slijedilo je razdoblje politike »novog kursa«, Riječke i Zadarske rezolucije, na osnovi kojih je osnovana Hrvatsko-srpska koalicija, okupivši hrvatske i srpske stranke i postavši vodećom političkom formacijom u Hrvatskom saboru. Iako je Koalicija vodila nagodbenjačku, oportunističku politiku, ostaje ipak činjenica da je znatan dio njezinih prvaka priželjkivao slom Habsburške Monarhije i težio ujedinjenju sa Srbijom.

Program rušenja Monarhije u mnogo oštrijem obliku zastupala je predratna Jugoslavenska revolucionarna omladina koja ističe zahtjev za oslobođenjem svih južnoslavenskih zemalja od austrougarske vlasti i za njihovo povezivanje sa Srbijom i Crnom Gorom u novu jugoslavensku državu. Tako Jugoslavenska revolucionarna omladina nije bila organizacijski jedinstvena, njezini pripadnici su se uglavnom opredijelili za integralno jugoslavenstvo, tj. za ujedinjenje jugoslavenskih zemalja na temelju shvaćanja o postojanju jedinstvenog srpsko-hrvatsko-slovenskog naroda (jugoslavenski unitarizam).

Jugoslavenska misao slabo je prodirala u Srbiju. U prihvaćanju jugoslavenske ideje vladajući sloj Srbije vidio je opasnost od dominacije »austrijskih« Južnih Slavena, koji su bili brojniji, gospodarski i kulturno razvijeniji, te pod utjecajem zapadne civilizacije. Osim toga srpska vanjska politika bila je usmjerena prema drugačijem rješenju - stvaranju velike Srbije. Jedino je manji dio studentske omladine i intelektualaca, okupljenih oko lista Slavenski jug, prihvaćao jugoslavenski program i ujedinjenje južnoslavenskih zemalja. Od političkih stranaka samo je Samostalna radikalna stranka srpskoj politici postavila zadatak i »da gaji duh jugoslavenske zajednice«. Nešto izrazitija promidžba za ujedinjenje slovenskih i hrvatskih zemalja sa Srbijom može se pratiti tek poslije 1903. g.

(svrgavanje Obrenovića i dolazak na srpski prijesto dinastije Karadorjevića), ali i tada se govorilo o pri-

21

ključanju hrvatskih i slovenskih zemalja budućoj velikoj Srbiji. To povezivanje zamišlja se kao okupljanje oko Srbije, koja bi time ostvarila svoj cilj: okupljanje svih Srba u jednu državu. Srpska vlada nije sprečavala promidžbu za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, jer to nije štetilo njezinu programu stvaranju velike Srbije.

Koncepcija velike Srbije

Korijeni koncepcije velike Srbije nalaze se u jezičnim kriterijima, koje je zacrtao Vuk Stefanović Karadžić.³ On je zastupao stajalište da su svi štokavci Srbi, da je štokavština bitno obilježje Srba, da postoje Srbi pripadnici triju vjera - pravoslavci, katolici i muslimani.

Prema tome svi su štokavci Srbi bez obzira na vjeru. Te je postavke Karadžić razradio u svom spisu Kovčević za istoriju jezika i običaja Srba sva tri zakona.

Spisu je dao podnaslov Srbi svi i svuda. Naime, kako je štokavština rasprostranjena na većem dijelu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, on je sve njihove stanovnike pretvorio u Srbe. Karadžićevu misao kao politički program sustavno je razradio Ilija Garašanin 1844.

u spisu poznatom pod naslovom Načertanije.

3. Vuk Stefanović Karadžić rođen je u Tršiću 1787. Bio je filolog i etnograf. U srpsku književnost uveo je narodni jezik, ćirilicu i fonetski pravopis. Umro je 1864. u Beču.

4. Nakon dva srpska ustanka Srbija je 30-ih godina 19. st. dobila autonomiju u okviru Turskog Carstva. Nakon svrgavanja Obrenovića 1842. na kneževski prijesto dolazi Aleksandar Karadorjević. U vrijeme njegove vladavine Ilija Garašanin (1812-1874) postaje ministar unutarnjih poslova

22

u kojemu je zacrtan osnovni cilj vanjske politike Srbije: proširenje srpske države.

Garašaninovo je Načertanije tajni dokument za kojega je javnost saznala tek 1906. Osnovni tekst spisa potječe iz pera Ceha Františka Zacha, koji je za poljsku emigraciju radio u Beogradu na usmjeravanju srpske politike koja je trebala Srbiju pretvoriti u stijegonošu snažne južnoslavenske države. Tako bi se u budućnosti spriječilo širenje ruskog i austrijskog utjecaja na Balkanu na prostoru Turskog Carstva. Zach je svom tekstu dao naslov Plan, a taj je tekst poslužio Garašaninu kao predložak za Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine, skraćeno nazvan Načertanije.

Garašanin, kao i Zach, kreće od istog polazišta: nova Srbija mora biti nastavljatelj srednjovjekovnog Dušanova Carstva. No, dok Zach srpsku državnu ideju smatra uporištem za okupljanje Južnih Slavena, Garašanin preinačava Zachovu formulaciju i srpsku državnu ideju pretvara u uporište srpske

dominacije na Balkanu.⁵ Zach ide za tim da velika Srbija živi u slozi sa širim slavenskim svijetom, a Garašanin stvara strogo srpsku koncepciju i zaobilazi druge slavenske narode. Zach uočava da Južne Slavene čine srodni narodi, a za Garašanina postoji zajednica jedinstvenog srpskog naroda dviju religija (muslimane ne spominje).

Zach u svom Planu izražava uvjerenje da će Tursko Carstvo izgubiti vlast na Balkanu. Ilija Garašanin slijedi to predviđanje i usmjerava se prema turskoj baštini. Mada računa i s područjem Južnih Slavena u Austriji, on u prvoj etapi ne želi pogoršavati odnose s njom. No, predvidio je »scenarij« za ostvarenje svojih dugoročnih planova i predviđa različite postupke pod krinkom brige za »oslobodenje« i »ujedinjenje« srpstva.

⁵ Kako je Garašanin preinačavao Zachove misli vidi se iz usporedbe njihovih tekstova. Tako npr. Zach u svom Planu piše »O sredstvima kojima bi se sjedinjenje sviju južnih Slavena izdjestvovati moglo«, a Garašanin tu rečenicu ispisuje: »O sredstvima kojima bi se cjelj srbska posti6 mogla«. I tako redom Južne Slavene zamjenjuje Srbima. - Usp. dr. Mirko Valentić, Prva programska formulacija velikosrpske ideje, u knjizi Izvori velikosrpske agresije, Zagreb 1991, str. 41-64.

23

Spis Ilije Garašanina Načertanije imao je izuzetno velik utjecaj na buduća pokoljenja srpskih političara i državnika. Srpska politika se neprestano inspirirala Garašaninovima spisima sve do naših dana. Tako je nasuprot programu jugoslavenskog ujedinjenja na osnovi ravnopravnosti udruženih naroda, u Srbiji formuliran posve drugačiji program kao njegova negacija. Dakako da će se to odraziti na buduća zbivanja i uroditi teškim sučeljavanjima i sukobima. Garašanin je zacrtao srpsku politiku prisvajanja novih područja i njihova uklapanja u srpsku državu. Imperijalnost postaje temelj dugoročne srpske politike, pa se Garašaninove ideje iskazuju kao izraz srpskih ekspanzionističkih težnji koje ne uzimaju u obzir postojanje drugih južnoslavenskih naroda i njihove nacionalne interese.

Nacionalna ideologija Ante Starčevića i Eugena Kvaternika

Jezični šovinizam Vuka Stefanovića Karadžića s neospornim biljegom srpske integralne ideologije izazvao je reakciju na hrvatskoj strani. Velikosrpskoj ideji žestoko se oduprla hrvatska nacionalna ideja Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Starčević se u mladosti priklonio koncepcijama iliraca. Međutim kada je Vuk objavio svoju knjigu Kovčević za istoriju jezika i običaja Srba sva tri zakona s podnaslovom Srbi svi i svuda, izjednačujući srpski narod sa svim štokavcima, Starčević je odlučno reagirao osporavajući tu tvrdnju. Porekao je Srbima nacionalnu posebnost, a njihovo ime proglasio identičnim s latinskim pojmom »servus«, što znači sluga i sužanj. Za Starčevića su Srbi »nečista pasmina«

6. Ante Starčević rođen je 1823. u selu Žitniku blizu Gospića. U Pešti je postigao doktorat filozofije. God. 1861. zastupnik je u Hrvatskom saboru. Zajedno s Eugenom Kvaternikom osnivač je Stranke prava. Umro je u Zagrebu 1896. - Eugen Kvaternik rođen je u Zagrebu 1825. Diplomirao je pravo u Pešti. Mnogo je putovao izvan domovine (Rusija, Francuska, Italija). God. 1871. organizirao je i podigao ustanak protiv austrijske vlasti u Rakovici, u kojem je iz zasjede ubijen.

24

raznolikog podrijetla. Održali su se od drevnih vremena zahvaljujući svojoj sužanjskoj naravi. Starčevićovo poricanje Srba išloje tako daleko da je tvrdio da su Nemanjići »prastara i prejasna obitelj hrvatska«,

Starčević i Kvaternik su zastupali tezu o Hrvatima kao političkom narodu. U određenoj državi može postojati samo jedan politički narod. Tako u Hrvatskoj može postojati samo politički narod Hrvata. Doseljavanjem Hrvati su stekli trajno i prirodno pravo vlasništva nad zemljom koju su naselili. To je njihova »prirodna stečevina«. Hrvati, kao nositelji nasljednog, nedjeljivog hrvatskog državnog prava, jedini su politički narod na teritoriju velike Hrvatske - naučavali su Starčević i Kvaternik. A teritorij Hrvatske zauzima cijelo područje Južnih Slavena (osim Bugara). Uz negiranje srpskog naroda, Starčević je negirao i nacionalnu posebnost Slovenaca koje naziva planinski Hrvati.

Dok su ilirci računali na potporu bečkog dvora (Habsburgovaca) u otporu Madarima, Starčević i Kvaternik su zazirali od habsburške politike. Bečki su centralizam ocijenili kao nezakoni-

25

to posizanje u hrvatska povijesna prava, koja su habsburški vladari na temelju zakletve bili dužni poštivati.

Iz Starčevićevih spisa proizlazi da je Hrvatima »glavni zlotvor« Austrija. On čak smatra da su Hrvatima Madari manje zlo od Austrije, ali je suradnju s višenacionalnom Ugarskom protiv Austrije uvjetovao jednakošću svih naroda u Ugarskoj. Politiku nositelja madarskog nacionalnog pokreta prema Hrvatima Starčević je prikazivao kao posljedicu bečkih spletki. Budućnost Hrvatske Starčević i Kvaternik su sagledavali samo u njejoj samostalnosti. Hrvatska kao zasebna država ima pravo na

život koji ima bezvremensko značenje. Hrvatska država na temelju svog povijesnog prava i kontinuiteta hrvatske državnosti može biti u svezi s Austrijom i Ugarskom samo preko osobe zajedničkog kralja (personalna unija).

Starčevićeva integralistička razmišljanja i Kvatemikova tumačenja hrvatskog državnog prava postala su temeljem programa Stranke prava (osnovane 1861.). U svojim istupanjima Starčević se s jednakom žestinom obarao na austroslavizam i na Strossmayemvo jugoslovenstvo. Zajedno s Kvatemikom Starčević je formulirao hrvatsku nacionalnu ideologiju, s osloncem na hrvatsku državnost i hrvatsko državno pravo. No, valja imati u vidu da je pojmom »državnog prava Hrvata« Starčević obuhvatio i druge južnoslavenske zemlje, od Koruške do Soluna. Svojom hrvatskom nacionalnom orijentacijom i aktualnošću programa svoje stranke Starčević i Kvatemik su okupili brojne pristaše. Njihov broj je neprestano rastao, pa se osamdesetih godina 19. st. pravaštvo postupno razvilo u radikalno nacionalni i demokratski pokret, razrastajući se u konkretnim prilikama novih opasnosti za Hrvatsku (osobito u doba banovanja Khuena Hedervaryija). Hrvatska državnost postat će kasnije temelj i nadahnuće drugih hrvatskih političkih formacija i izvorište njihovih programa.

26

RAD NA STVARANJU JUGOSLAVENSKE DRŽAVE

Organiziranje Jugoslavenskog odbora

Misao o oslobođenju južnoslavenskih naroda od austro-ugarske vlasti i njihovu povezivanju sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu bila je početkom 20. st. među Hrvatima, Slovencima i Srbima u Habsburškoj Monarhiji prilično rasprostranjena. Sve zaoštrenija međunarodna situacija nagoviještala je veliki obračun između suprotstavljenih tabora - sila Antante i Centralnih sila - što je otvaralo mogućnost za realizaciju te težnje. Mnogi političari jugoslavenske orijentacije bili su svjesni činjenice da je u tom razračunavanju neizbježan sukob između Austro-Ugarske i Srbije, te da će rat izazvati progone, hapšenja i internacije onih koji su se u prethodnom razdoblju izjašnjavali u jugoslavenskom duhu.

Već potkraj 1913. dr. Ante Trumbić, prvak Hrvatske stranke prava iz Dalmacije i zastupnik u Dalmatinskom saboru, dr. Josip Smolaka, prvak Napredne stranke Dalmacije, te dr. Nikola Stojanović i Atanasije Šola, srpski političari iz Bosne i Hercegovine, na sastanku u Splitu zaključili su da za slučaj rata između Austro-Ugarske i Srbije veći broj predstavnika Hrvata i Srba u Monarhiji treba otići u inozemstvo, kako bi povelili političku akciju za oslobođenje i ujedinjenje svih Južnih Slavena. Držeći se tih zaključaka, Trumbić je odmah nakon izbijanja prvog svjetskog rata (započeo 28. srpnja 1914.) prešao u Italiju, koja je tada još bila neutralna. Zemlju je napustio i Frano Supilo, koji je živio i djelovao u Rijeci, a u Europi je bio poznat iz vremena Friedjungova procesa.⁸ Njima su se priključili još neki javni djelatnici iz Dalmacije i dr. Hinko Liinković iz Zagreba. Hrvatski su se emigranti Antanta ili Trojni sporazum bio je savez Velike Britanije, Francuske i Rusije formiran nasuprot suparničkom bloku Njemačke, Austro-Ugarske i Italije, nazvanom Trojni savez ili Centralne sile.

27

najprije okupili u Veneciji, zatim su prešli u Firenzu, a odatle u Rim, gdje se već nalazio kipar Ivan Meštrović.

Ne znajući još ništa o tajnim pregovorima sila Antante s Italijom o njenom ulasku u rat g Trumbić, Supilo i Meštrović bili su zabrinuti zbog pisanja talijanskih listova o »neoslobodenim teritorijima« na istočnoj jadranskoj obali i pravu Italije na Istru, Trst, Rijeku, Zadar i Dalmaciju. Zbog toga su potkraj rujna 1914. posjetili francuskog, engleskog i ruskog ambasadora u Rimu. To je bio prvi diplomatski korak emigracije, a cilj mu je bio da obavijesti sile Antante o slavenskom karakteru krajeva na koje Italija pretendira i da se tako spriječi njihovo dodjeljivanje Italiji. Tom su prilikom prenijeli saveznicima i težnju Hrvata, Slovenaca i Srba u Austro-Ugarskoj Monarhiji da se oslobode tudinske vlasti i ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom. Reakcija savezničkih diplomata na izlaganja trojice hrvatskih emigranata bila je hladna i rezervirana. S nešto više pozornosti dočekao ih je samo ruski ambasador, ali je i on bio suzdržan.

Međutim, za vrijeme tih posjeta emigranti su saznali da se razmatra mogućnost autonomne ili slobodne hrvatske i slovenske države nasuprot Srbiji.¹⁰ Takva razmatranja bila su u suprotnosti s njihovim političkim ciljem - stvaranjem zajedničke jugoslavenske države. Tada se pojavila inicijativa za osnivanje odbora emigranata iz Austro-Ugarske, koji bi poradio na jugoslavenskom ujedinjenju. Smatrali su da je to potrebno kako zbog Antante, tako i zbog Srbije. Srbiju je trebalo potaknuti da se aktivira u borbi za oslobođenje svih južnoslavenskih krajeva (a ne samo onih u kojima ima srpskog življa), te da se tako iz Antantinih pla-

8. Friedjung, bečki profesor povijesti, krivotvorenim dokumentima je dokazivao da Hrvatsko-srpska koalicija i Supilo primaju novac iz Srbije i rade na rušenju Monarhije. Koalicija je tužila Friedjunga zbog klevete i tijekom sudskog procesa dokazala da su dokumenti falsifikat.

9 Nakon napada Austro-Ugarske na Srbiju Njemačka se odmah pridružila svojoj saveznicu, dok je Italija proglasila neutralnost i započela cjenkanje s oba tabora za stupanje u rat. - Uspr. Dragovan Šepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 - 1918, Zagreb 1970, str. 12-17.

10 Isto 28

nova odstrani ideja o autonomnoj ili pak slobodnoj Hrvatskoj i Sloveniji.

Predsjednik srpske vlade Nikola Pašić podržao je inicijativu za osnivanje odbora emigranata, ali takvog koji će formalno biti samostalan, a stvarno raditi za ostvarenje političkih ciljeva srpske vlade. Naime, obaviješten o okupljanju hrvatskih emigranata, Pašić je procijenio da njihovo istupanje može koristiti srpskoj politici. Njihovo propagiranje ideje ujedinjenja Hrvata, Slovenaca i Srba iz Habsburške Monarhije sa Srbijom može samo pomoći planu širenja Srbije. Buduća država - smatrao je - mora izrasti iz Srbije i nastaviti srpski suverenitet, a Hrvati i Slovenci imaju se stopiti sa Srbima u jedan narod. Odbor, kako ga je Pašić zamišljao, trebao je organizirati propagandnu akciju u sporazumu sa srpskom vladom i u skladu s njenom politikom, dok bi javnonastupao u ime Hrvata, Slovenaca i Srba iz Monarhije. Taj je prijedlog bio predočen Trumbiću i Supilu u Rimu i oni su odmah uočili da se na pitanje ujedinjenja s hrvatske i srpske strane ne gleda jednako. Stekli su dojam da Srbi na ujedinjenje gledaju kao na oslobođenje zapadnih krajeva, točnije, kao na osvajanje novih područja. A tako stvorena jugoslavenska država ne bi bila ono što su zamišljali emigranti. Ipak, njihova suradnja sa srpskom vladom bila je nužna, jer je ujedinjenje imalo veće izgleda ako se za njega bori i Srbija koja je saveznica sila Antante. S druge strane, i Srbija je trebala emigrante, jer je njihovo istupanje davalo argumente za nužnost rušenja Dvojne Monarhije, što je opet bila sigurna pretpostavka za širenje srpske države. Zbog toga su i jedna i druga strana nastojale osigurati suradnju, iako su - osobito emigranti-bili svjesni teškoća koje im u toj suradnji predstoje.

Kako su do tada iz zemlje otišli uglavnom hrvatski političari iz Dalmacije, Trumbić je inzistirao da se Odbor ne osniva dok u emigraciju ne dodu i predstavnici Banske Hrvatske, Istre i Slovenije. Tako je osnivanje emigrantske organizacije bilo odgođeno. No, neke su okolnosti ipak potaknule Trumbića da poradi na skorijem osnivanju odbora. Ponajprije, iz Beča su stigle vijesti o planovima za reorganizaciju Habsburške Monarhije u duhu trijalizma. Također, predsjednik ugarske vlade Lstvan Tisza u jednoj je svojoj izjavi hvalio hrabrost hrvatskih vojnika na ratištima, što je asociiralo na vjernost i odanost hrvatskog naroda Monarhiji.

29

Zbog toga su emigranti objavili izjavu u kojoj su istakli da rat koji se vodi nije ni hrvatski ni slovenski, nego mađarski i austrijski. Potpisali su se kao Hrvatski odbor, iako formalno takav odbor nije bio ustrojen.

U međuvremenu na zasjedanju Narodne skupštine Srbije u Nišu (7.XII.1914.) srpska je vlada podnijela Deklaraciju o ratnim ciljevima Srbije u kojoj se izjasnila za »oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca«. Tu su izjav emigranti protumačili kao spremnost Srbije da se založi za stvar ujedinjenja. Trumbić je u pismu Supilu, doduše, primijetio ~>da je izjava općenita, jer se ne kaže koje su to zemlje«, ali je ipak ocijenio da je »službena Srbija usvojila naše aspiracije«. Ubrzo se pokazalo da je ta Trumbićeva ocjena bila netočna.

Dok su se obavljale pripreme za osnivanje Jugoslavenskog odbora, završeno je opredjeljivanje Italije, i to na nepovoljan način za emigrante. Pregovori koje je Antanta vodila s Italijom okončani su potpisivanjem tajnog Londonskog ugovora, 26. travnja 1915. Tim su ugovorom sile Antante Italiji za stupanje u rat na njihovoj strani obećale: dio slovenskih zemalja, Istru, sjevernu Dalmaciju sa Zadrom i Šibenikom, gotovo sve otoke, a u Albaniji dio teritorija s lukom Valonom. Londonski ugovor je sadržavao i posebne kauzule o teritorijima na Jadranu koji imaju pripasti Crnoj Gori, Srbiji i Hrvatskoj, pa se tako u tom međusavezničkom sporazumu isključuje ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca u zajedničku državu.

Potpisivanje Londonskog ugovora nisu mogli spriječiti apeli emigranata u kojima su upozoravali na etnički sastav stanovništva u krajevima koji su zagarantirani Italiji. Za sile Antante u tom je momentu odlučujući argument bilo jačanje vojnog potencijala svog tabora.

Emigranti, koji su u međuvremenu iz Rima stigli u Pariz, okupili su se 30. travnja 1915. u hotelu Madisson i osnovali Jugoslavenski odbor. Za predsjednika Odbora izabran je Ante Trumbić. On je nakon izbora izjavio da treba objaviti kako Jugoslavenski odbor predstavlja južnoslavenske zemlje u Austro-Ugarskoj Monarhiji i da je njegov cilj »oslobođenje tih zemalja od Austro-Ugarske i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom«. Članovi Odbora već su znali za Londonski ugovor, po kojemu se Istra i sjeverna Dalmacija predaju Italiji, a obala južno od Neretve ostavlja za Srbiju i Crnu Goru. Odlučeno je da će sjedište Jugoslavenskog odbora biti u Londonu, gdje je tada bilo središte savezničke diplomacije.

Zapreke ostvarenju programa Jugoslavenskog odbora

Za stvaranje jugoslavenske države, kako je to u svom programu zacrtao Jugoslavenski odbor, od odlučujućeg je značenja bila sudbina Austro-Ugarske Monarhije. Naime, za oslobođenje Južnih Slavena, koji su se trebali povezati sa Srbijom i Crnom Gorom, osnovna pretpostavka je bila rušenje Monarhije. Tek tada bi se južnoslavenske zemlje u Monarhiji - oslobođene tudinske vlasti - mogle uključiti u novu državu:

32

Međutim, budućnost Austro-Ugarske ovisila je o stavu sila Antante, a taj na početku rata nije predviđao razbijanje, nego samo njezino teritorijalno smanjenje. Za Veliku je Britaniju najopasnija bila Njemačka, koja je svojim naglim usponom potkraj 19. i početkom 20. st. ugrožavala njen imperij i ravnotežu snaga na europskom kontinentu. Svjetski je rat taj uspon trebao zaustaviti i u budućnosti spriječiti jačanje njemačke sile u samom središtu Europe. Zato Velika Britanija ne želi likvidaciju Austro-Ugarske Monarhije, kojoj nakon rata namjenjuje ulogu države koja će održavati ravnotežu s Njemačkom i koja će biti bedem eventualnom njemačkom prodoru u Podunavlje i dalje prema jugoistoku Europe. Francuskoj, koja je neposredno graničila s Njemačkom, podjednako je bilo u interesu ograničavanje njemačkog uspona i njeno teritorijalno smanjenje (vraćanje Francuskoj dviju pokrajina - Alzace i Loraine - koje joj je Njemačka otela 1871.). U kontekstu te francuske politike održavanje Austro-Ugarske kao činitelja ravnoteže snaga u Europi bilo je poželjno. Zbog njemačke opasnosti, opstanak Austro-Ugarske podržavala je i Rusija, iako joj je od tri savezničke sile bila najmanje sklona zbog rivalstva na Balkanu. U budućem uređenju Europe Rusija je predviđala pretvaranje Austro-Ugarske u trojnu monarhiju sastavljenu od Carevine Austrije, Kraljevine Češke i Kraljevine Ugarske. Pri tome bi se zadovoljili zahtjevi Srbije, kojoj bi se priključile Bosna i Hercegovina i dio Dalmacije. Rusija nije vjerovala u mogućnost ujedinjenja Južnih Slavena, pa je bila spremna Srbiji priznati »lijepu odštetu i izlaz na more« na račun austrougarskog državnog teritorija.¹¹ Zato je i pristala da se Londonskim ugovorom obala južno od Neretve ostavi za Srbiju i Crnu Goru.

Kako je za sile Antante Austro-Ugarska bila glavni činitelj europske ravnoteže, njezino rasformiranje nije ušlo u ratne planove i ciljeve savezničkih država. Ni Italija, koja se naknadno priključila Antanti, nije svoje pretenzije na istočnu jadransku obalu vezivala za rušenje Austro-Ugarske Monarhije. Potpisujući Londonski ugovor, sve četiri države potpisnice opredijelile su se za njeno teritorijalno smanjenje, a ne za rasformiranje. Dakako,

11 Isto, str. 29-53.

33

takav stav Antante prema Austro-Ugarskoj razočaravajuće je djelovao na emigrante okupljene u Jugoslavenskom odboru. Međutim, savezničko ignoriranje težnji emigranata i olako garantiranje dijelova istočne jadranske obale Italiji nije proizlazilo samo iz nedovoljnog poznavanja problema Južnih Slavena, nego i iz činjenice da je teritorij Londonskim ugovorom obećan Italiji za saveznike prvenstveno bio teritorij neprijateljske Austro-Ugarske.¹²

Saveznici su bili spremni i na kompenzacije Srbiji na području zemalja pod austrougarskom vlašću, ali bi pri tome dio južnoslavenskih zemalja ostao i dalje u Monarhiji. Zato su članovi Jugoslavenskog odbora neumorno radili na uvjeravanju savezničkih država o potrebi uništenja Austro-Ugarske. U tome se naročito isticao Frano Supilo. Ulažući velike napore u tom smjeru, članovima Odbora je teško padala spoznaja da i Srbija, od koje su očekivali najviše razumijevanja, pomoći i skladnog zajedničkog rada za ostvarenje jugoslavenskog ujedinjenja, pretpostavlja svoje uske interese ideji zajedničke države.

Kad je izbio rat, glavna briga srpske vlade bila je kako obraniti slobodu i nezavisnost zemalje. Prve izjave srpske vlade i regenta Aleksandra govore samo o obrani domovine. No uskoro je srpska vlada počela raspravljati i o ratnim ciljevima Srbije, odnosno o teritorijima koje će Srbija tražiti u slučaju pobjede. Na to su je navodile i same sile Antante koje su s Rumunjskom, Bugarskom i Grčkom počele pregovarati o ulasku u rat protiv Centralnih sila, obećavajući im teritorijalne naknade, a te su dijelom pogadale i srpske interese (nudenje Bugarskoj ustupaka u Makedoniji, i to dijelova koje je od balkanskih ratova držala

12. Državnici sila Antante promijenili su svoj stav prema Austro-Ugarskoj tek u ljeto 1918. godine. Tada su se odlučili za njeno rasformiranje zbog nove, boljševičke opasnosti nakon Oktobarske revolucije. Nezadovoljstvo potlačenih naroda u Austro-Ugarskoj pružalo je povoljnu podlogu za širenje revolucije, pa je trebalo zadovoljiti njihove nacionalne težnje kako bi se spriječila opasnost širenja revolucije prema Zapadu.

34

35

Srbija¹³). Tada počinje pripremanje konkretnog programa stvaranja velike Srbije.

Pašić je izdao nalog da treba odmah započeti s radom »u smislu velikosrpskom« i onemogućiti svaku akciju koja bi spriječila ujedinjenje srpskog naroda. Pašić ima dva rješenja. Jedno predviđa ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu, ali da se to ujedinjenje provede pod srpskim vodstvom, što bi Srbima osiguralo dominaciju u toj državi. To je pravi smisao i Niške deklaracije, kao i Pašićeva zalaganja za osnivanje odbora emigranata, koji bi trebao djelovati pod okriljem srpske vlade. No, nasuprot tom »velikom rješenju«, Pašić i srpska vlada imaju i drugo, »malo rješenje«, koje se ograničava na ujedinjenje samo srpskog naroda i stvaranje velike Srbije u koju bi bile uključene Crna Gora, Bosna i Hercegovina, dijelovi Hrvatske (Slavonija i južni dio Dalmacije) te Vojvodina. To su krajevi u kojima ima srpskog stanovništva. Kako sile Antante u to vrijeme nemaju namjeru rušiti Austro-Ugarsku, veće izgleda za ostvarenje Pašić je vidio u »malom rješenju«. Ipak, za svaki slučaj, ako se prilike promijene, on vodi računa i o »velikom rješenju«, koje predviđa stvaranje jugoslavenske države pod srpskim vodstvom.

Mjesto da dade podršku Jugoslavenskom odboru, srpska je vlada svojom politikom kočila rad Odbora. Ona nije htjela prihvatiti Jugoslavenski odbor kao predstavnika Južnih Slavena iz Monarhije, već ga je podupirala samo toliko koliko je to odgovaralo njezinoj politici. Pašić nije želio s Jugoslavenskim odborom dijeliti pravo na samostalna odlučivanje o vanjskoj politici, pa je od Odbora strogo krio svoja dogovaranja s državicima Antante.

13 Balkanski ratovi su vođeni 1912. i 1913. godine. U prvom ratu Balkanski savez (činile su ga Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka) porazio je Tursku, pa se ona morala odreći vlasti na čitavom Balkanskom poluostrvu osim područja oko Carigrada. No, uskoro je zbog podjele oslobođenog prostora (Makedonija) između balkanskih saveznika izbio drugi balkanski rat. Bugarska je napala Srbiju uz koju su odmah stale Crna Gora i Grčka, a uskoro i Rumunjska i Turska. Opkoljena sa svih strana Bugarska je zatražila mir, koji je sklopljen u Bukureštu 1913. Tim su mirom podijeljena sporna područja Makedonije između Srbije, Grčke i Bugarske, Turska je proširila granice do Drinopolja i rijeke Marice, a Rumunjska je Bugarskoj oduzela južnu Dobružu.

36

37

U ljetu 1915. britanski ministar vanjskih poslova Grey

izradio je nacrt po kojemu je predviđeno da se Srbiji obeća Bosna i Hercegovina, Slavonija, Bačka i jadranska obala od rta Ploče do južno od Cavtata. Odluka o Hrvatskoj odgodila bi se do konferencije mira, a njeni dijelovi koji nisu obećani Srbiji, očito bi se čuvali u kombinaciji s Ugarskom. Poslanici Velike Britanije, Francuske i Rusije predali su Pašiću 11. kolovoza 1915. zajedničku izjavu o kompenzacijama Srbiji, koja se zasnivala na Greyevu nacrtu.

Doznajući da saveznički prijedlog ide za komadanjem hrvatskog (i ostalog južnoslavenskog) teritorija, Supilo i Trumbić upozorili su Pašića na štetnost takva aranžmana. Pašić nije ništa odgovorio, očito smatrajući da u postojećoj situaciji ujedinjenje Južnih Slavena nema izgleda, već da raspoloženje saveznika ide u prilog njegovoj koncepciji velike Srbije predviđenoj »malim rješenjem«.

Od članova Jugoslavenskog odbora svu dubinu koja dijeli zamisli emigranata i srpske vlade prvi je spoznao Supilo. Razlike u gledištima o ujedinjenju i budućem uređenju zajedničke države Supilo je uočio još u siječnju 1915. kada je boravio u Nišu i razgovarao s Pašićem i dr. Lazom Markovićem, bliskim Pašićevim suradnikom. Supilo se zalagao za federativno uređenje zajedničke države, što srpski čelnici nisu prihvaćali. Ti su razgovori uvjerali Supila da Srbija nastoji osigurati ujedinjenje srpskog na

14 Kad je Supilo saznao za taj nacrt, o svojim je saznanjima obavijestio Trumbića. Također je to javio i Pašiću protestirajući protiv »kasapljenja Hrvatske«. No Pašić na taj protest nije reagirao

38

naroda bez obzira na ostale Južne Slavene u Habsburškoj Monarhiji. Greyev nacrt i izjava o kompenzacijama potvrđivali su njegova ranija saznanja, pa ga je plan o komadanju Hrvatske poticao na nove korake kako bi to spriječio. On neumorno kontaktira sa savezničkim državicima i političarima, a potkraj rujna 1915. upućuje britanskom ministru Greyu memorijum u kojoj detaljno objašnjava potrebu stvaranja jugoslavenske države. Vojni poraz Srbije potkraj 1915. i prijelaz njenog dvora, vlade i Skupštine na Krk nije smanjio napetosti između Jugoslavenskog odbora i Pašićeve vlade.

Način ujedinjenja u zajedničku državu i njeno unutarnje uređenje ostali su i dalje neriješeni problemi. Supilo je nazirao veliku opasnost za buduću državu (bude li do nje došlo), ako se ne riješi pitanje uređenja prije njezina nastanka. Njegovi stavovi i upozorenja, međutim, nisu nailazili na razumijevanje. Mnogi su članovi Odbora smatrali da u to vrijeme nije oportuno pokretati pitanje uređenja države, kad Srbija još nije prihvatila ni njeno osnivanje. Za njih je najvažnije u tom trenutku bilo pridobivanje Srbije za stvaranje zajedničke države, u kojoj su gledali jedini izlaz za budućnost južnoslavenskih naroda u Monarhiji. Supilo je i dalje ustrajao u svom stajalištu, na što ga je poticala

tragična vizija budućnosti Hrvatske, posebno nakon Pašićeve izjave o priznavanju talijanske prevlasti na Jadranskom moru i potrebi uskladivanja srpskih i talijanskih interesa. Sve češće je postavljao hrvatsko pitanje kao alternativno jugoslavenskom. Dolazio je do zaključka da Jugoslavenski odbor ne zauzima dovoljno odlučan stav prema srpskoj vladi kad je riječ o Hrvatskoj i Hrvatima. Žučne rasprave u Jugoslavenskom odboru na kraju su dovele do Supilova istupanja iz Odbora (početkom lipnja 1916.). Supilo je i dalje ostao zagovornik stvaranja jugoslavenske države, ali je svoje djelovanje nastavio potpuno slobadan, nesputan bilo kakvim obzirima.

Tajni Londonski ugovor nametnuo je Jugoslavenskom udboru još jedan težak zadatak - pobijanje talijanskih aspiracija na hrvatsku obalu i dio slovenskog ozemlja. I taj je dokument

39

potvrđivao da sile Antante ne namjeravaju rasformirati Dvojnu Monarhiju, već samo »odsjecanjem« njenih rubnih dijelova zadovoljiti aspiracije svojih saveznika.

Svibanjska i Krfska deklaracija

Potkraj svibnja 1917. u Beču je zasjedalo Carevinsko vijeće (parlament austrijskog dijela Monarhije). U Vijeću su bili i zastupnici iz Slovenije, Istre i Dalmacije - zemalja koje su bile u austrijskoj polovici države. Oni su osnovali Jugoslavenski klub, kojemu je predsjednikom bio dr. Anton Korošec, a potpredsjednik dr. Matko Laginja.¹⁵ Na zasjedanju Carevinskog vijeća 30. svibnja 1917. u ime Jugoslavenskog kluba Korošec je pročitao deklaraciju kojom se traži ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno državno tijelo »pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije«. Ta je deklaracija poznata pod nazivom Svibanjska deklaracija i njome su se narodni zastupnici iz južnoslavenskih zemalja u austrijskom dijelu države u najvišem predstavničkom tijelu izjasnili za ostanak Južnih Slavena u Habsburškoj Monarhiji, što nije bilo u skladu s programom Jugoslavenskog odbora. Zato je Svibanjska deklaracija izazvala veliko nezadovoljstvo u redovima emigranata.

Kako Jugoslavenski odbor nije bio izabrano predstavničko tijelo, važno je pitanje bilo: ima li njegov program o stvaranju jugoslavenske države izvan Monarhije podršku domovinskih političara. A oni - makar su predstavljali samo dio južnoslavenskih zemalja u Monarhiji - svojom su se javnom izjavom u Carevinskom vijeću izjasnili za rješenje suprotno programu Odbora. To je bio udarac njegovu radu, posebice tvrdnji koju je Odbor iznosio silama Antante o težnji južnoslavenskih naroda za oslobodenjem od austrijske vlasti.

¹⁵ Klub su sačinjavala 33 narodna zastupnika: 18 slovenskih klerikalaca • 2 slovenska liberala, 2 istarska hrvatska narodna ~slogaša«, 4 dalmatinska pravaša i 7 dalmatinskih liberala.

40

Medutim, bez obzira na sadržaj, koji je uistinu dezavuirao Jugoslavenski odbor, Svibanjska je deklaracija imala značajnu ulogu u političkom životu Južnih Slavena u Monarhiji. Deklaracija je potaknula politička gibanja na jugu Monarhije upravo u trenutku kada je svjetski rat ulazio u završnicu. Rasprave o budućnosti južnoslavenskih zemalja pod austro-ugarskom vlašću poslije Svibanjske deklaracije (u drugoj polovici 1917.) znatno su intenzivnije, osobito kada su u zemlju stigle i vijesti o dogovoru Jugoslavenskog odbora i srpske vlade.

Kako je i zašto došlo do dogovora dviju do tada suprotstavljenih strana?

Opća situacija u prvim mjesecima 1917. počela se višestruko mijenjati i objektivno je za Srbiju bila nepovoljna. U Rusiji (zaštitnici Srbije) veljačka je revolucija uklonila cara s vlasti, a nova privremena vlada, zaokupljena unutarnjim teškoćama, nije mogla Srbiji pružati podršku kakvu joj je davao caristički režim. I ulazak u rat SAD (početkom travnja 1917.) mogao je imati reperkusije na budućnost južnoslavenskih zemalja. Naime, SAD nisu bile potpisnice Londonskog ugovora, po kojemu je južni dio Dalmacije trebao pripasti Srbiji. Neizvjesna je bila i sudbina solunske fronte. Teškoće za srpsku vladu nastale su i gubljenjem ugleda srpske dinastije u vezi sa Solunskim procesom.¹⁶ Sve je to prisiljavalo Pašića da razgovara s predstavnicima Jugoslavenskog odbora, kako bi osigurao svoje pozicije u slučaju da do kraja rata kod saveznika prevlada jugoslavensko rješenje. Dogovor s Jugoslavenskim odborom u tako nepovoljnoj situaciji mogao je pomoći srpskoj vladi da vrati poljuljani ugled i donekle učvrsti svoj međunarodni položaj. Zato je početkom svibnja 1917. Pašić uputio poziv Trumbiću da s četiri člana Jugoslavenskog odbora dode na otok Krk »radi dogovora o svim pitanjima«. Trumbić i Jugoslavenski odbor imali su razloga da prihvate Pašićev poziv. Projekt o stvaranju zajedničke države, kako ga je zamislio Odbor, Srbija do tada nije prihvaćala, a postojao je i stalan strah od nagodbe talijanske i srpske vlade, što bi onemogućilo

¹⁶ Sudenje u Solunu grupi oficira iz tajne organizacije »Ujedinjenje ili smrt« i pogubljenje njezina vode Dragutina Diatitrijevića-Apisa. Oficiri su bili optuženi za navodno pripremanje atentata na regenta Aleksandra.

jugoslavensku državu i posebno pogodilo Hrvatsku. Politika ve likih sila, naročito u vezi s Austro-Ugarskom, zabrinjavala je članove Jugoslavenskog odbora. Brige su im zadavali i događaji u Monarhiji (smjena na carskom prijestolju i pokušaji mladoga cara Karla da izvuče zemlju iz unutarnje krize i reorganizira Monarhije u smislu zadovoljavanja težnji slavenskog dijela stanovništva). Eventualni dogovor sa srpskom vladom utro bi put za iznošenje jugoslavenskog pitanja pred Europu jače nego do tada.

Osim toga, razgovori su otvarali mogućnost da se sa srpskom stranom raspravi i pitanje unutarnjeg uređenja nove države, a to je ono pitanje koje je Trumbić prije - suprotstavljajući se Supilu - odbijao. Naime, tada (u proljeće 1917.) situacija je bila drugačija, a inicijativa za razgovore dolazila je od Srbije. Pašić je tražio raspravu »o svim pitanjima«, pa se u toj najavi moglo naći i uređenje države. Neposredni sporazum Jugoslavenskog odbora i srpske vlade i eventualno objavljivanje zajedničke deklaracije moglo je poduprijeti program emigranata i demantirati nepomirljivost interesa Srbije s interesima ostalih Južnih Slavena, najviše s interesima Hrvata. Pri tome valja uočiti da je Pašićev položaj ipak bio utoliko povoljniji, što obnova same Srbije u savezničkim planovima nikada nije dolazila u pitanje.

Konferencija na Krfu trajala je od 15. lipnja do 20. srpnja 1917. Intenzivne rasprave, s mnogo dramatičnih trenutaka, dugo nisu obećavale povoljan ishod susreta. Raspravljalo se o raznim pitanjima (naziv države, dinastija, pismo, vjerske zajednice i dr.), a najviše sjednica bilo je posvećeno pitanju uređenja države, u kojemu su se dvije delegacije temeljito razilazile. Moguća su bila dva modela: federalistički i centralistički. Trumbić se zalagao za jedinstvo države prema vanjskom svijetu, ali za veći stupanj autonomije dijelova buduće države. Srpska je strana u novoj državi tražila centralističko uređenje, koje bi joj omogućilo hegemoniju. Pašić je objašnjavao da federalizam nije moguć, jer je u Srba jako razvijen nacionalni osjećaj i ne bi pristali da se svi Srbi ne ujedine, a federativni sustav im to ne bi omogućio.

Pošto su se složili o stvaranju zajedničke države i u mnogim drugim pitanjima, zaključeno je da će o uređenju buduće države odlučiti Ustavotvorna skupština nakon ujedinjenja kvalificiranom većinom. Tekst dogovora, nazvan Krfska deklaracija potpisali su Pašić i Trumbić. Uspješnom završetku konferencije znatno je

42

43

pridonio Trumbić. Pristajući na odgodu dogovora o uređenju države, on se koncentrirao na dva za njega osnovna cilja: prvo, da srpska strana pristane na stvaranje zajedničke države i odbaci »etapno ujedinjavanje«, i drugo, da Srbija, s pozivanjem na potpisanu deklaraciju, zatraži od saveznika da stvaranje jugoslavenske države uključe u svoje ratne ciljeve.

Po svom sadržaju Krfska je deklaracija bila kompromis. Ipak, Jugoslavenski ju je odbor smatrao važnim dokumentom kojim ostvaruje svoj program. Smatrao je da tom deklaracijom Pašić, zapravo, odstupa od svog »malog rješenja«, tj. od stvaranja velike Srbije. No, srpska je strana odmah razglasila da je to samo »manifestacijski akt«. Pašić se nije povlačio s crte velikosrpske politike, a sama deklaracija mu je ostavljala dovoljno prostora da se i u jugoslavenskoj državi na nju vrati.¹⁷ Za Krfsku se deklaraciju saznalo i u južnoslavenskim zemljama pod austrougarskom vlašću (i to preko švicarskih novina). Kako se i u bečkim vladajućim krugovima sve više pozornosti posvećivalo rješenju položaja potlačenih naroda, stvarala se politička klima u kojoj je dolazila do izražaja i određena radikalizacija. Među političarima na jugu Monarhije Svibanjska se deklaracija iskazivala kao minimalni, a Krfska kao maksimalni program. Dakako, sve političke snage u zemlji nisu imale isti odnos prema tim deklaracijama, što je poticalo proces diferencijacije, koji će se zaoštriti u 1918.

Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske Monarhije

Nakon završetka konferencije na Krfu Nikola Pašić je priopćio sadržaj deklaracije predstavnicima savezničkih vlada pri srpskoj vladi. No, saveznici nisu reagirali, što je bio posljedak njihova stajališta prema Austro-Ugarskoj i ujedinjenju Južnih
17. Kad je kasnije država stvorena, prilikom donošenja Ustava zaobidena je odredba Krfske deklaracije o kvalificiranoj većini, a upravo je ta odredba trebala spriječiti hegemoniju jednog naroda nad drugima.

44

Slavena. Kada je Pašić ubrzo poslije toga posjetio Pariz, London i Rim, uvjerio se da tamošnji državnici ne samo da ne pomišljaju na rušenje Dvojne Monarhije, već da teže sporazumu s njom o izlasku iz rata. Zato je Pašić odlučio da ništa ne poduzima na realizaciji Krfske deklaracije, iako se i

dalje povremeno verbalno izjašnjavao za »oslobodenje sve neslobodne braće«. Koncentrirao se na ostvarenje »malog rješenja«, tj. ujedinjenje svih Srba u velikoj Srbiji. Pašićevo prešućivanje Krfske deklaracije obnovilo je nepovjerenje Jugoslavenskog odbora, pa je Odbor odlučio da sam, neovisno o srpskoj vladi, nastavi borbu za stvaranje jugoslavenske države. To je bio razlog Trumbićeva prihvaćanja inicijative o održavanju kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske Monarhije. Ideju o kongresu dali su talijanski političari izvan službenih državnih institucija, a potekla je iz spoznaje da su promijenjene političke okolnosti dovodile u pitanje realizaciju Londonskog ugovora. Mnoge Talijane, kao i srpsku vladu, zabrinjavao je napor Velike Britanije i Francuske da s Austro-Ugarskom zakluče separatan mir, kao i sve veći utjecaj Wilsona, koji je tražio poštivanje načela nacionalnosti i odbacivao tajne ugovore. Zato su željeli pokazati da potlačeni narodi Monarhije ne žele ostati u njenim granicama. Riječ je bila o Poljacima, Česima, Slovacima, Rumunjima i južnim Slavenima.

Kongres je počeo 8. travnja 1918. u Rimu. U proklamaciji kongresa ističe se borba protiv njemačkog i austrijskog imperijalizma te se navodi da je u Austro-Ugarskoj potlačeno više od trideset milijuna Slavena i Latina i da stoga potlačeni narodi Monarhije ustaju protiv nje da bi osigurali slobodu i neovisnost. Na kongresu nije bilo predstavnika talijanske vlade. Za Trumbića, koji je pristao da na njemu sudjeluje, najvažniji je bio zaključak kongresa o neophodnosti rušenja Austro-Ugarske i pravu potlačenih naroda da formiraju nezavisne države. Što se tiče teritorijalnih sporova, prihvaćena je da se oni rješavaju na načelu narodnosti i samoopredjeljenja te da se pri tome moraju uvažavati »životni interesi« svakog naroda. Takav je zaključak omogućavao pregovore buduće jugoslavenske države (ako se uspostavi) s talijanskom stranom. Za razliku od vlada u Londonu i Parizu, koje su pozdravile zaključke kongresa (u čemu se odražava pro

45

mjena njihova odnosa prema Austro-Ugarskoj), talijanska vlada ih nije podržala. Naime, Italiji više odgovara oslabljena Habsburška Monarhija, nego njeno rasulo i stvaranje jugoslavenske države na drugoj strani Jadrana.

I dok je Jugoslavenski odbor i dalje radio na stvaranju jugoslavenske države, odnosi sa srpskom vladom sve su se više hladili. Nije bila riječ o nekakvoj novoj Pašićevoj politici, nego o nastavku one koje se nikada nije odrekao. Odstupanja koja je činio u fazi potpisivanja Krfske deklaracije pokazala su se kao taktika diktirana političkim trenutkom. Pašić, zapravo, nije nikada prihvaćao Jugoslavenski odbor kao ravnopravnog partnera srpskoj vladi, što je potvrđivao i novi spor.

Kada su saveznici prihvatili rušenje Austro-Ugarske, nametnulo se pitanje tko ima pravo zastupati Južne Slavene u Monarhiji. Prema Pašiću, to je pravo imala Srbija kao već postojeća država. Tako se Pašićeva politika jasno iskazivala kao aneksija. Jugoslavenski odbor se opet od početka smatrao prijateljem i saveznikom Antante i borio se da južnoslavenski prostor u Monarhiji nakon završetka rata ne bude podvrgnut režimu okupacije. Sebe je smatrao predstavnikom naroda na tom prostoru i tražio da ga se smatra subjektom, a ne objektom međunarodnog prava. U rujnu 1918. Jugoslavenski odbor i srpska vlada zasebno su uputili saveznicima zahtjev da ih se prizna predstavnicima Južnih Slavena u Monarhiji. Trumbić je predlagao Pašiću da i srpska vlada prizna takav status Odboru i da zajednički rade na vanjskopolitičkom planu u skladu s Krfskom deklaracijom. No, do kraja rata to pitanje nije bilo riješeno. Obje su strane završetak rata dočekale opterećene nespornostima, a novonastala situacija potkraj listopada i početkom studenoga 1918. kao nedgodivo pitanje postavila je ujedinjenje.

Slom Dvojne Monarhije.
Država Slovenaca Hrvata i Srba

Već potkraj 1917. i početkom 1918. - unatoč vojnim uspjesima Centralnih sila - prilike u Austro-Ugarskoj Monarhiji sve više su se pogoršavale. Osjećao se ratni zamor ne samo u vojsci, 46 nego još više u gospodarstvu. Opravdano se naslućivalo da Monarhija neće dugo izdržati. Bijeda stanovništva bila je sve veća, a nesposobnost vlasti da upravljaju zemljom sve izrazitija. Nezadovoljstvo je posebno raslo u podređenim zemljama na jugu Monarhije. Socijalna gibanja i nezadovoljstvo postupno su zahvaćali cijelu državu, a na početku 1918. nedisciplina i nemiri zahvatili su i kopnenu vojsku i mornaricu. 18 Dezertiranje vojnika i odmetanje u šumu (tzv zeleni kader) pojačali su opći rastroj i nestabilnost Monarhije. U takvoj situaciji, a osobito poslije Svibanjske deklaracije, rasla je politička aktivnost ne samo političkih stranaka, nego i raznih organizacija. Sve jače se ističe zahtjev za ujedinjenje Hrvata, Slovenaca i Srba i za stvaranje zajedničke države. U takvom raspoloženju sazrijevala je i misao o povezivanju svih snaga koje prihvaćaju takav program i o osnivanju organizacije koja će okupiti predstavnike stranaka i skupina opredijeljenih za zajedničku državu. Zagreb je tada postao središtem

18. Pobuna momarice u Boki kotorskoj, Šibeniku i Puli, pa pobune u kopненоj vojsci u Mostaru, Čapljini, Konjicu i Sinju. - Usp. Bogdan Krizman, Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države, Zagreb 1977.

47

okupljanja (tzv: nacionalne koncentracije) i političke aktivnosti na Slavenskom Jugu.

Veze političara u zemlji s emigrantskom skupinom okupljenom u Jugoslavenskom odboru bile su prilično slabe. Ipak je Tnunbić uspio (preko Švicarske) uputiti u Zagreb poruku da političari u domovini trebaju prijeći s programa Svibanjske na program Krfske deklaracije, a to znači opredijeliti se za stvaranje zajedničke države sa Srbijom izvan Monarhije. Na čelu akcije okupljanja bila je Starčevićeva stranka prava, koja je čvrsto zastupala jugoslavenski program i uspostavila veze s Jugoslavenskim klubom i njegovim predsjednikom Korošcem. Približavanje hrvatskih i slovenskih političara zasnivalo se na ideji odcjepljenja od Habsburške Monarhije. Organizirana akcija političkog okupljanja započela je u siječnju 1918., a 2. i 3. ožujka održan je u Zagrebu sastanak stranaka i skupina iz južnoslavenskih zemalja Monarhije, na kojemu je prihvaćena izjava, nazvana Zagrebačka rezolucija. Potpisnici rezolucije zahtijevaju »>narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba«. U toj se izjavi ne spominje izlaz habsburško-lotarinške kuće ili okvir Monarhije kao u Svibanjskoj deklaraciji, niti se spominje teritorij buduće države, a ne spominje se ni ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Iz toga se vidi oprez njenih potpisnika u pitanju sjedinjenja južnoslavenskih zemalja sa Srbijom, jer je rat još trajao i otvoreno istupa

19 Starčevićeva stranka prava izdvajala se iz Čiste stranke prava (frankovaca) 1909. godine. Za razliku od frankovaca ta je stranka priznavala nacionalnu posebnost Srba u Hrvatskoj i prihvatila jugoslavensku orijentaciju.

48

nje protiv habsburškog okvira moglo je izazvati represiju. No, nespominjanje okvira Monarhije očito je značilo približavanje političara u zemlji konceptu Krfske deklaracije.

Posljedice zagrebačkog sastanka iskazale su se već sredinom travnja 1918., kada su političari sa slavenskog juga na poziv Češkog narodnog saveza otišli u Prag i sudjelovali na velikom manifestacijskom zboru. U zaključcima zbora isticalo se pravo potlačenih naroda Monarhije na samoodređenje. U delegaciji je bio i Stjepan Radić, koji je upravo u Pragu objavio napuštanje austroslavizma i prihvaćanje jugoslavenske zajednice kao okvira za rješenje hrvatskog pitanja, dakako, uz uvjet poštivanja ravnopravnosti naroda.

Od početka srpnja 1918. tekao je proces stvaranja regionalnih organizacija s programom jugoslavenskog jedinstva (u Splitu, Sušaku, Ljubljani), a početkom listopada došlo je i do osnivanja Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, kao središnjeg nadstranačkog tijela svih Južnih Slavena u Monarhiji. Za predsjednika je izabran Anton Korošec, a za prvog potpredsjednika dr. Ante Pavelić (stariji, nije identičan s ustaškim poglavnikom). Mjesto drugog potpredsjednika privremeno je ostalo nepopunjeno: bilo je predviđeno za predstavnika Hrvatsko-srpske koalicije. Naime, tada većinska stranka u Hrvatskom saboru - Hrvatsko-srpska koalicija - nije sudjelovala na zagrebačkom sastanku. Vodeći oportunističku politiku, Koalicija je ostala izvan procesa nacionalne koncentracije sve do osnivanja Narodnog vijeća. Pridružujući se Vijeću, njezin vođa Svetozar Pribičević zauzeo je tada (polovicom listopada) mjesto drugog potpredsjednika. Trenutak ulaska Koalicije u zajedničko predstavničko tijelo Južnih Slavena u Monarhiji Pribičević je smišljeno odabrao, jer je sudbina Dvojne Monarhije tada već bila zapečaćena. Kako je njegova stranka - Hrvatsko-srpska koalicija - bila najjača stranka u Hrvatskom saboru, ubrzo je dobila prevagu u Narodnom vijeću, a Pribičević postaje njegova glavna politička figura. Pribičevićeva politička moć nije se zasnivala samo na brojčanoj premoći Koalicije u Vijeću, već i na osobinama njegove ličnosti. Formula je njegove politike bila: ostati na vlasti bez obzira na cijenu i na taj način sačuvati poziciju da se odlučuje u trenucima završetka rata. Kad je Pribičević procijenio da je slom Monarhije već posve blizu,

49

priključio se onim snagama koje su mnogo dulje radile na jugoslavenskom okupljanju. Mada je postao drugi potpredsjednik Narodnog vijeća, i većina i moć prešli su tada u njegove ruke, što je bilo fatalno za buduća zbivanja, posebno za Hrvatsku.

Narodno je vijeće 19. listopada 1918. objavilo da preuzima vođenje narodne politike za sve južnoslavenske zemlje u Monarhiji. Deset dana kasnije - 29. listopada 1918. - na sjednici Hrvatskog sabora prihvaćen je zaključak o raskidu svih državnopravnih veza hrvatskih zemalja s Austro-Ugarskom i o proglašenju Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Rijekom nezavisnom državom, koja s ostalim jugoslavenskim zemljama, do tada pod austrougarskom vlašću, stupa u zajedničku Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, kojoj je na čelu Narodno vijeća Predsjednik Vijeća Korošec nije

se tada nalazio u zemlji; prije nekoliko dana otputovao je u Švicarsku s namjerom da stupi u vezu s emigrantskom skupinom. Država Slovenaca, Hrvata i Srba obuhvaćala je sve južnoslavenske zemlje u bivšoj Monarhiji i od svih činitelja, koji su sudjelovali u njezinu nastajanju, shvaćena je kao provizorij do konačnog formiranja jugoslavenske zajednice, tj. do ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom. Kako je Korošec bio u inozemstvu, a prvi potpredsjednik Vijeća Pavelić nedovoljno poduzetan, odlučni, autoritativni i beskrupulozni Pribičević postao je ključna osoba Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Njegovo uspostavljanje veza s regentom Aleksandrom, Vrhovnom komandom srpske vojske i članovima srpske vlade u Beogradu imalo je posebno značenje u zbivanjima koja su uslijedila. Činjenica da se Austro-Ugarska Monarhija raspala i da se pojavila Država Slovenaca, Hrvata i Srba stvorila je novu situaciju u procesu stvaranja jugoslavenske države. Naime, sada su postojale dvije države koje su se htjele povezati. Nova država, nastala na teritoriju bivše Monarhije, predstavila se Antanti notom od 31. listopada 1918. U njoj je izražena i želja da se ujedini sa Srbijom i Crnom Gorom. Jugoslavenski odbor u Ženevi zastupao je njene interese u inozemstvu. Međutim, saveznici joj nisu udijelili priznanje (kao što su to učinili Čehoslovačkoj). To je omogućilo Italiji da u trenutku vojnog sloma i primirja s Austro-Ugarskom (koja tada više nije ni postojala) zaposjedne sve krajeve obećane joj Londonskim ugovorom. Narodno vijeće u Zagrebu

50

51

bilo je razočarano postupcima Antante, posebice stoga što mlada država nije imala snaga da se odupre talijanskim okupacijskim snagama, niti je mogla obuzdati nered i pljačke zelenog kadra i raznih vojski koje su se povlačile preko njezina teritorija, kao ni socijalni bunt ratom ispaćenog stanovništva.

Prvi pokušaj povezivanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom izvršen je na konferenciji čelnika Narodnog vijeća (Korošec), Jugoslavenskog odbora (Trumbić) i srpske vlade (Pašić) održanoj u Ženevi od 6. do 9. studenoga 1918. Tijekom pregovora stizale su poruke zapadnih državnika sa sugestijama za »zajednički istup«. Tada je Pašić, nakon dugog oklijevanja, pristao da savezničkim vladama uputi notu kojom ih obavještava da srpska vlada priznaje Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Konferencija je završila potpisivanjem dokumenta poznatog pod nazivom Ženevska deklaracija. Njome je zasnovana jugoslavenska država.

Dogovoreno je formiranje zajedničke vlade od jednakog broja predstavnika Narodnog vijeća i srpske vlade, čiji će upravni sustavi i dalje djelovati na svojim područjima do Konstituante. To je, zapravo, značilo uspostavljanje potpune ravnopravnosti dvaju dijelova nove države i dvojnog suvereniteta, čime se stvarno sprječavala uspostava srpske hegemonije.²⁰

Ali, Pašić se nije mogao pomiriti s činjenicom da će Srbi u novoj državi biti izjednačeni s ostalim narodima, pa je ubrzo opozvao svoj potpis sa Ženevske deklaracije. Time je dogovor bio poništen, a rad na stvaranju zajedničke države prenosio se u zemlju, gdje su se trebali dogovoriti Narodno vijeće i srpska vlada. Kada se činilo da je Pašićeva koncepcija o vodećoj ulozi Srbije potisnuta, on ju je ponovno osnažio.

Zbog teške situacije u zemljama koje su se oslobodile austrougarske vlasti, ujedinjenje sa Srbijom nametalo se kao rješenje koje treba što prije ostvariti. Velikosrpski krugovi u Beogradu procijenili su da im je Pribičević, koji je potpuno dominirao u Narodnom vijeću u Zagrebu, povoljniji partner za dogovaranje

²⁰ O sadržaju Ženevske deklaracije vidi više Dragoslav Janković, Ženevska konferencija o stvaranju jugoslavenske zajednice Zbornik ~Istorija XX. veka~, sv. V, Beograd 1963.

52

53

od Jugoslavenskog odbora i Trumbića, pa taj element nije smio ostati neiskorišten. Sam je Pribičević zagovarao što brže povezivanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom, pa je - obaviješten o anuliranju Ženevske deklaracije - preuzeo inicijativu za provođenje ujedinjenja. Nakon uspostavljanja veze s regentom Aleksandrom, Vrhovnom komandom srpske vojske i članovima srpske vlade (koji su u međuvremenu već pristigli u Beograd), Pribičević je u srpsku prijestolnicu uputio delegaciju Narodnog vijeća, u kojoj je bio i njegov brat Valerijan. Zadatak je delegacije bio da tamošnji politički vrh izvijesti o situaciji u Zagrebu i Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Kako je opće stanje u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba bilo prilično teško, proglašena je opća mobilizacija. No, na pozive se gotovo nitko nije odazvao, pa Narodno vijeće nije imalo na raspolaganju nikakvu oružanu silu. Zato je vlada Narodnog vijeća od srpske Vrhovne komande zatražila da na teritorij Države Slovenaca, Hrvata i Srba pošalje jedinice srpske vojske, što je Vrhovna komanda odobrila. Tako je sredinom studenoga 1918. i u Zagreb stigao jedan srpski bataljun. Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća 23. i 24. studenoga 1918. raspravljalo se o »bezodvlačnoj provedbi ujedinjenja«, pa je zaključeno da se u Beograd uputi delegacija od 28 čla-

nova. Prihvaćena je i pismena uputa (tzv. Naputak) za delegaciju.²¹ Svetozar Pribićević je uspio iznuditi brzi odlazak delegacije Narodnog vijeća u Beograd, pa se bez temeljite rasprave i formuliranja čvrstih gledišta o bitnim pitanjima stvaranja i ustrojavanja nove države pristupilo činu ujedinjenja. Protiv zaključka o odlasku delegacije Narodnog vijeća u Beograd glasovao je samo Stjepan Radić. Sudjelujući u prethodnoj raspravi, on je izrekao svoj poznati govor upozorenja, tražeći da se ne zaključuje nikakav dogovor o ujedinjenju prije nego se utvrdi položaj Hrvatske u novoj državi. Zamjerao je vijećnicima toliku žurbu i upozoravao ih da ne »srljaju kao guske u maglu«,

²¹Naputak je predviđao da odluku o konačnoj organizaciji buduće države treba doručiti Konstituenta dvotrećinskom većinom, te da uz privremenu zajedničku vladu do tada djeluju i pokrajinske vlade s dotadašnjim kompetencijama.

54

55

56

MONARHISTIČKA JUGOSLAVIJA

57

KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Uoči proglašenja ujedinjenja

Nema dvojbe da je tek promjena stava savezničkih sila prema budućnosti Austro-Ugarske, odnosno njihovo prihvaćanje da se Dvojna Monarhija rasformira, omogućila pojavu jugoslavenske države i bitno utjecala na poslijeratno iscrtavanje političke karte balkanskog prostora. Snage koje su cijelo vrijeme rata radile na stvaranju zajedničke države tek su tada mogle računati na uspješan završetak svojih napora. Volja velikih saveznika iskazana je i porukom njihovih vodećih državnika sudionicima konferencije u Ženevi, kojom sugeriraju »zajednički istup«, što je očito potvrđivalo njihovo pristajanje na formiranje jugoslavenske države, a što se uklapalo u novi geostrateški raspored snaga na europskom kontinentu, kojega su savezničke sile pripremale. Međutim, sam postupak ujedinjenja prepušten je čelnim ljudima dviju strana - Države Slovenaca, Hrvata i Srba i Kraljevine Srbije. Svaka je od njih završnim činom ujedinjenja nastojala osigurati put za ostvarenje svoje koncepcije i za zadovoljenje svojih interesa. Pri tome se ne može osporiti da su zapadne sile bile sklonije srbijanskoj strani kao svom savezniku u ratu, dok je druga strana dolazila iz neprijateljskog tabora. Utoliko je srbijanska strana bila u povoljnijem položaju, iako joj je i situacija u samom Narodnom vijeću očito išla u prilog.

Kako se u Beogradu doživijavala vlastita pozicija i po tome uloga u procesu ujedinjavanja, pokazala je nastupna izjava pukovnika Dušana T. Simovića, koji je 13. studenoga 1918. stigao u Zagreb kao opunomoćenik srpske Vrhovne komande pri Narodnom vijeću ²² On je prilikom predstavljanja članovima Narodnog

²² Dušan T. Simović kasnije je u jugoslavenskoj vojsci napredovao do čina generala i bio je na čelu časničkog puča u Beogradu 27. ožujka 1941. Tada je postao i predsjednik nove jugoslavenske vlade, koja je u danima sloma Jugoslavije napustila zemlju.

58

vijeća na prilično neuvijen način dao do znanja što misli o Državi Slovenaca, Hrvata i Srba i eventualnim njenim granicama prema Srbiji, ako ne bi došlo do ujedinjenja. Naglasio je da Srbija, koja je dala jedan i pol milijuna žrtava, i nakon četverogodišnjih ratnih patnji za oslobođenje svoje istokrvne braće preko Dunava, Save i Drine, ne može dopustiti da se na njenim granicama formira neka nova država koja bi u svoj sastav uzela njene sunarodnjake. Zatim je označio područja koja Srbiji pripadaju »po pravu oružja« (tu je uključio Srijem, dio Slavonije, Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju do rta Planke), pa je izjavio da se »izvan te teritorije možete opredjeljivati po volji: da idete sa Srbijom ili da formirate zasebnu državu«.²³

Simovićeva je izjava izrečena nakon što je propao pokušaj u Ženevi da se formira jugoslavenska država. Pri tome valja napomenuti da je izjava upućena političarima koji su ipak bili opredjeljeni za jugoslavensko ujedinjenje, pa se mora zaključiti da se radilo i o obliku pritiska za ubrzanje ujedinjenja, ali u smislu velikosrpskom. Ono se mora provesti što prije, svakako prije povratka Trumbića i Korošca u zemlju, kako bi se spriječio njihov mogući utjecaj. U tome se srbijanska strana mogla potpuno osloniti na Svetozara Pribićevića koji je u tim danima sve vidljivije preuzimao političko odlučivanje u svoje ruke, a čija se politika tada potpuno podudarala s politikom srpske vlade. Pribićević kao Srbin iz krajeva koji su do tada bili pod austrougarskom vlašću vidio je budućnost austrougarskih Srba jedino u čvrstom povezivanju s Kraljevinom Srbijom, što je opet posve odgovaralo ciljevima i interesima velikosrpskih vladajućih krugova. Uspostavljanjem veze sa srpskom Vrhovnom komandom i regentom Aleksandrom, Pribićević je usmjerio Narodno vijeće prema

konceptiji ujedinjenja koji su zastupali velikosrpski vrhovi. Svi članovi Narodnog vijeća bili su prožeti uvjerenjem o potrebi stvaranja jedne zajedničke južnoslavenske države, ali je među njima ipak postojala razlika u stajalištima o načinu ostvarenja toga cilja. Da su u većini ipak prihvatili Pribičevićevo vodstvo, dakako, neupućeni u njegove skrivene nakane, razloge
23 Usp. Bogdan Krizman, n. dj., str. 190.
59

valja tražiti u vanjskopolitičkom i unutarnjopolitičkom položaju Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ali i u nepoznavanju metoda političke borbe u Srbiji, kao i u pretjeranom idealizmu u shvaćanju i tumačenju narodnog jedinstva u budućoj državi. Sam Pribičević zastupao je ideju dogmatskog narodnog jedinstva i protivio se svakom rješenju koje bi čuvalo povijesne i nacionalne posebnosti Hrvata. On se odlučno protivio i ujedinjenju na temelju dualizma, kako je to došlo do izražaja u Ženevskoj deklaraciji. Dualistička koncepcija nove države za Pribičevića je predstavljala pokušaj stvaranja fronte prema Srbiji, a on je upravo htio što čvršće povezivanje sa Srbijom.

Potkraj studenoga 1918. došlo je do promjena u položaju Vojvodine i Crne Gore.

Kao južnoslavenska zemlja iz ugarskog dijela Monarhije Vojvodina je ušla u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Na početku je postojala suradnja Hrvata i Srba na tom području. No, prilike su se promijenile poslije ulaska srpske vojske u Vojvodinu - do demarkacijske linije utvrđene primirjem između Antante i nove vlade nezavisne Mađarske. Dana 9. studenoga srpska je vojska ušla i u Novi Sad i tada započinje akcija vojvodanskih Srba za priključenje Srbiji.

Političke su se snage podvojile: prvu su skupinu činili Hrvati i dio Srba koji su tražili da se ujedinjenje provede u suradnji s Narodnim vijećem u Zagrebu; druga je skupina okupljala Srbe koji su bili za izravno ujedinjenje sa Srbijom (u tome su imali podršku Pašićeve vlade i Pribičevićeve grupe u Narodnom vijeću). Na Velikoj narodnoj skupštini, održanoj u Novom Sadu 25. studenoga 1918., dominirala je srpska grupacija (od 755 delegata bilo je 578 Srba, 89 Hrvata, 62 Slovaka, 21 Rusin, 6 Nijemaca i 1 Madar). Skupština je prihvatila zaključak da se Vojvodina odmah - ne čekajući odluku Narodnog vijeća u Zagrebu - ujedini izravno s Kraljevinom Srbijom.

Kada je Crna Gora početkom 1916. bila zaposjednuta od austrougarske vojske, kralj Nikola i crnogorska vlada napustili su zemlju i sklonili se u Francusku. U emigraciji su se iskazale razlike u gledištima o budućnosti Crne Gore poslije završetka rata. Jedna je struja tražila hitno i neodgodivo pripojenje Srbiji.

60

61

Druga se zalagala za ponovnu uspostavu Crne Gore kao samostalne države koja će u ujedinjenoj državi očuvati svoju individualnost. Potkraj listopada 1918. u Cmu Goru su ušle jedinice srpske vojske, što je išlo u prilog prvoj (prosrpskoj) struji, tada nazvanoj »bjelaši«, po bijelom papiru na kojem su tiskali svoje propagandne materijale. Njihovi protivnici - federalisti - nazvani su »zelenashi«, po zelenom papiru svojih proglašaja. Na Velikoj narodnoj skupštini, održanoj u Podgorici 26. studenoga 1918. bjelaši su osigurali većinu, pa je Skupština donijela zaključak o detronizaciji crnogorske dinastije i pripajanju Crne Gore Srbiji?

Prvoprosinački akt

Delegaciju Narodnog vijeća, koja je otputovala u Beograd, predvodili su potpredsjednici Ante Pavelić i Svetozar Pribičević. Predsjednik Vijeća Anton Korošec još je bio u inozemstvu. Po dolasku u Beograd, Pribičević je posjetio regenta Aleksandra (bio je to njihov prvi neposredni susret). Tom je prilikom regent izrazio želju da se ceremonija ujedinjenja ubrza. Očito je želio da ujedinjenje provede sam, bez Pašića, koji je također još bio izvan zemlje. To je odgovaralo i Pribičeviću, pa je u tom smjeru vršio pritisak na delegate Narodnog vijeća. Delegacija je izabrala odbor petorice, koji je trebao izraditi tekst Adrese, kojom će se predstavnici Narodnog vijeća obratiti regentu. U raspravi o tom tekstu izbio je spor između Pavelića i Pribičevića. Naime, Pavelić je tražio da se u Adresi i odgovoru regenta naglasi poštovanje državnopravnih individualiteta s njihovim granicama i autonomnim pravima te da se naznači odnos tih pokrajina prema središnjoj državnoj vlasti. Pribičević se usprotivio Pavelićevim prijedlozima te je tražio da se najprije izvrši ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom (kojoj su se već priključile Vojvodina i Crna Gora), a da se o svemu ostalom odlučuje poslije. Pavelić se pozivao na Naputak Narodnog vijeća, ali je Pribičević tvrdio da Na-
24 Usp. Dimitrije Dimo Vujović, Podgorička skupština 1918, Zagreb 1989.

62

putak sadrži samo želje, a ne i zahtjeve. Pribičević je svakako nastojao isključiti sve što je zadiralo u centralističko uređenje buduće države. Najzad je ipak prihvaćen kompromisni tekst u kojemu su se

nalazile samo neke ideje iskazane u Naputku. Na Pavelićevu popustljivost utjecao je i upravo prispjeli brzojav Jugoslavenskog odbora, u kojem se navodilo da zbog teškog međunarodnog položaja Države Slovenaca, Hrvata i Srba ujedinjenje treba požuriti. Pribićević je bio svjestan svog uspjeha u sprječavanju unošenja bilo kakvih formulacija u Adresu, koje bi upućivale na potrebu poštivanja nacionalnih povijesnih individualiteta.

Dana 1. prosinca 1918. regent je Aleksandar u svojoj rezidenciji primio delegaciju Narodnog vijeća i tom prilikom je Ante Pavelić pročitao pripremljenu Adresu. U svom odgovoru regent je »prihvatio molbu« delegacije da udruži Državu Slovenaca, Hrvata i Srba s kraljevinom Srbijom, pa je proglasio njihovo ujedinjenje u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁵

Već su suvremenici tvrdili da je prvoprosinački akt jednostrani dokument, jer je najprije pročitana Adresa Narodnog vijeća, a onda je regent Aleksandar proklamirao državno ujedinjenje. Dakle, nije riječ o dokumentu koji potpisuju predstavnici dviju država koje se ujedinjuju, već o odluci regenta. S obzirom na delegaciju Narodnog vijeća, potrebno je uočiti da između Adrese i Naputka Središnjeg odbora Narodnog vijeća postoje velike razlike. U Naputku je, doduše, predložen monarhijski oblik vladavine, ali i decentralističko unutarnje uređenje. Osobito je istaknuto značenje Ustavotvorne skupštine, koja treba odlučiti o temeljnim državnim pitanjima. Adresa pak govori o »jedinstvenoj državi« s monarhijskim oblikom vladavine. I regentova proklamacija navodi formulaciju »jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«, ne spominjući nikakvo provizorno stanje do Konstituyente, čime se utire put centralističkom uređenju države.

²⁵ U prvoprosinačkom aktu novonastala država se naziva Kraljevstvom Srbu, Hrvata i Slovenaca. Međutim, prvim članom Vidovdanskog ustava utvrđen joj je naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pa se taj naziv upotrebljava u daljem tekstu ove knjige i za razdoblje do izglasavanja Ustava.

63

64

65

Što se Hrvatske tiče, ona je prvoprosinačkim aktom izgubila svoj povijesni identitet. Razvoj političkih prilika u novonastaloj državi ubrzo je pokazao da je zaboravljen čak i kompromisni tekst Adrese, koju je Ante Pavelić 1. prosinca 1918. pročitao pred regentom Aleksandrom. Poslije godinu dana, Svetozar Pribićević nazvao je Adresu manifestacijom za strani svijet«.

Dinastija Karađorđevića

U vrijeme stvaranja jugoslavenske države na srpskom prijestolju bila je dinastija Karađorđevića. U Krfskoj deklaraciji dogovoreno je da će buduća zajednička država biti monarhija, a da će vladar biti iz te dinastije. Članovi Jugoslavenskog odbora to su rješenje prihvatili bez prigovora: srpska vladajuća kuća u njihovim je predodžbama na neki način simbolizirala buduću zajednicu. Inače, u novijoj srpskoj povijesti na vladarskom prijestolju izmjenjivale su se dvije dinastije: Karađorđevići i Obrenovići. Njihove smjene bile su često praćene krvavim obračunima.

Osnivač dinastije Karađorđevića bio je Đorđe Petrović (Crni Đorđe - Karađorđe), vođa (vožd) prvog srpskog ustanka na početku 19. stoljeća. U mladosti se - pored hajdučije - bavio i stočarskom (uglavnom svinjarskom) trgovinom. Nakon sječe knezova u Beogradskom pašaluku (1804) počeo je organizirati ustanak, te je izabran za ustaničkog vođu. Nakon sloma ustanka (1813) prelazi u Austriju. Po izbijanju drugog srpskog ustanka Karađorđe se vraća u Srbiju, ali je uskoro (1817) po nalogu Miloša Obrenovića (koji je predvodio drugi ustanak) ubijen.

Sin vođu Karađorđa Aleksandar Karađorđević (1806-1885) izabran je za kneza autonomne Kneževine Srbije 1842., kada su ustavobranitelji potjerali Obrenoviće. U prvim godinama svoje vlade surađivao je s ustavobraniteljima, koji su ga i doveli na vlast. U njegovo vrijeme formuliran je program širenja Srbije (Garašaninovo Načertanije). S vremenom Aleksandar se počeo razilaziti s ustavobraniteljima, pa su učestala sukobljavanja završila njegovim uklanjanjem i povratkom Obrenovića na kneževski prijesto.

67

Nova smjena dinastija izvršena je Svibanjskim prevratom 1903., kada je oficirska zavjerenička grupa ubila kralja Aleksandra Obrenovića i na kraljevski prijesto ustoličila Petra I. Karađorđevića (1844-1921), sina Aleksandrova i unuka vođu Karadorda. Smjena na prijestolju bila je popraćena uvođenjem parlamentarnog sustava u Srbiji. Razvoj vanjskopolitičkih prilika vodio je tada Srbiju u sve veće teškoće (Carinski rat 26 aneksijska kriza²⁷). No, u Balkanskim ratovima Srbija je znatno proširila svoj teritorij prema jugu (zaposjedanje Vardarske Makedonije). Vojni porazi u prvom svjetskom ratu i austrougarska okupacija Srbije natjerali su kralja Petra i srpsku vladu u izbjeglištvo na otok Krk. Poseban politički problem Srbije bio je utjecaj Cme ruke (drugi naziv za tajnu oficirsku organizaciju Ujedinjenje ili smrt), koja je težila za prevlašću vojnih nad civilnim vlastima. Pod pritiskom krugova iz

Crne ruke, Petar I. je 1914. udaljen s vlasti, a njegovo uklanjanje obrazloženo je bolešću i nemogućnošću obnašanja vladarskih dužnosti. Kraljevska vlast tada je prenesena na regenta Aleksandra, drugog sina kralja Petra, pošto je njegov prvi sin Đorđe prisiljen da se odrekne prijestolja, pa je tako »zaobiđen« u nasljednom redu.

Petar I. nominalno je postao kralj novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali je stvarni vladar bio regent Aleksandar koji kraljevsku titulu dobiva tek nakon očeve smrti 16. kolovoza 1921. Aleksandar I. Karađorđević (1888-1934) školovao se u Petrogradu u carskoj Rusiji. Tamo je stekao vojno obrazovanje, pa je u prvom svjetskom ratu bio vrhovni zapovjednik srpske vojske. Njegov vojnički odgoj i manire dolazili su do izražaja u politici, u kojoj se vladao kao onaj koji odlučuje, naređuje i nameće svoja rješenja. Politički je bio orijentiran izrazito ve-

26 Carinski rat vodio se između Srbije i Austro-Ugarske 1906. godine. Austro-Ugarska je zabranila uvoz tave stoke i stočarskih proizvoda iz Srbije, a Srbija je odgovorila zabranom uvoza nekih industrijskih proizvoda iz Austro-Ugarske. Normalni trgovinski odnosi između dviju susjednih država uspostavljeni su tek 1911.

27 Aneksijska kriza je nastala zaoštavanjem odnosa između velikih europskih država nakon aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije 1908. likosrpski i imao je uvijek veliku ulogu u provođenju velikosrpske politike. Takva politička opredijeljenost kralja Aleksandra bila je kombinirana s autokratskim osobinama njegove ličnosti. Jaku je podršku imao u Generalštabu srpske vojske (kasnije vojske Kraljevine SHS) i Srpske pravoslavne crkve. Imao je važnu ulogu u vanjskoj politici države u kojoj se pretežno oslanjao na Francusku.²⁸ Pitanje monarhije i dinastije Karađorđevića bilo je riješeno prije osnivanja jugoslavenske države, pa je u trenutku proglašenja ujedinjenja regent Aleksandar i mogao imati tako krupnu ulogu. Politički čimbenici u Srbiji smatrali su da je jugoslavensko

28 Osobine Aleksandrova karaktera i političkog ponašanja prikazao je Svetozar Pribićević u svojoj knjizi Diktatura kralja Aleksandra, Zagreb 1990.

69

ujedinjenje ostvareno ponajviše zahvaljujući naporima Srbije i da ta činjenica Srbiji daje pravo da na čelo ujedinjene države postavi srpsku dinastiju Karađorđevića. Prvoprosinačkim aktom ustanovljena je vlast monarha kao - u tom trenutku - jedina državna vlast na čitavom državnom ozemlju. Kako je do stvaranja jugoslavenske države dinastija Karađorđevića bila vladarska kuća srpske države, ona je i u novoj državi predstavljala izvor moći srpskih vodećih krugova. Po tome je ona postala smetnja za postizanje odgovarajućeg utjecaja u vlasti predstavnika nesrpskih naroda u novoj državi i ozbiljna prepreka za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti. Srpski kralj i dvor postali su bitan čimbenik političkog života jugoslavenske države i sredstvo za dominaciju Srbije.

Prva vlada i prva politička kriza

Nakon prvoprosinačke proklamacije trebalo je sastaviti prvu zajedničku vladu nove države. Pregovori, koji su se tada vodili između predstavnika Države Slovenaca, Hrvata i Srba i Kraljevine Srbije potvrdili su da među njima postoje ozbiljne suprotnosti

i Najprije se raspravljalo o osobi koja će biti predsjednik zajedničke vlade. Predloženo je da to bude neutralna, izvanstranačka ličnost, ali je većina s jedne i druge strane smatrala da to mjesto pripada Nikoli Pašiću koji je za vrijeme rata vodio Srbiju. Kao potpredsjednik vlade jednoglasno je prihvaćen Anton Korošec. Kada se prešlo na podjelu ministarskih resora, brzo se pokazalo da se dogovor neće lako postići. Buma rasprava vodila se o mjestu ministra vanjskih poslova. Bilo je više prijedloga, ali je na kraju usvojeno da to bude Ante Trumbić. On je bio najprikladnija ličnost, jer je najbolje poznao prilike u Istri i Dalmaciji, a upravo je predstojala borba za njihovo spašavanje od talijanskih pretenzija.

Duga se rasprava vodila i o ministru unutarnjih poslova. Predstavници srbijanske opozicije predlagali su Marka Trifkovića, dok su delegati Narodnog vijeća istaknuli kandidaturu Svetozara Pribićevića, koja je na kraju prihvaćena. Dogovor o podjeli ostalih resora bio je još lakši. Ipak su pregovori potrajali do 15. prosinca, kada je popis prve vlade podnesen regentu Aleksandru na odobrenje i potpis. No on je odlučno odbio prihvatiti Pašića kao šefa vlade i tako je izazvao prvu političku krizu u tek stvorenoj državi. Regent je obrazložio da ne može prihvatiti Pašića jer je on (Pašić) neistinito uvlačio kraljevo ime u raspravu o opozivu Ženevske deklaracije. Zapravo, regent je htio ukloniti Pašića kako bi sam lakše utjecao na vladu. Na popisu članova vlade Pašić je zamijenjen Stojanom Protićem, koji je tako postao prvi predsjednik zajedničke vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ostali su predloženi ministri prihvaćeni, a Pašić je imenovan za šefa delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji koja je u siječnju 1919. godine trebala početi u Parizu.

70

MEĐUNARODNO PRIZNANJE I GRANICE NOVE DRŽAVE

Priznanje

Nakon proglašenja ujedinjenja, nova država Kraljevina SHS trebala je dobiti međunarodno priznanje. Naime, Srbija i Crna Gora bile su do tada nezavisne države i subjekti međunarodnog prava. Kraljevina SHS, nastala povezivanjem dijelova dotadašnje Habsburške Monarhije sa Srbijom i Crnom Gorom taj je status trebala tek dobiti. Međunarodno priznanje Srbije i Crne Gore nije se prvoprosinačkim aktom automatski utmulo, niti se protegnulo na novostvorenu državu. Kako se pripremala Mirovna konferencija, priznanje je za Kraljevinu SHS bilo veoma važno, jer pojava nepriznate države mogla je znatno umanjiti njezine izgleda u borbi za ugrožene teritorije.²⁹ Zbog toga je Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine SHS potkraj prosinca 1918. notom obavijestilo poslanstva Francuske, Velike Britanije, SAD, Rusije, Italije, Grčke i Belgije da je osnovana prva zajednička vlada nove države i navelo njezin sastav. Ubrzo se, međutim, pokazalo da pitanje međunarodnog priznanja Kraljevine SHS neće biti ni lako ni brzo riješeno. Naime, zapadne sile - unatoč činjenici da se nova država pojavila njihovom voljom i pristankom - imale su razloga da ne žure s njenim priznanjem. Srpski poslanik u Londonu javljao je da je na dostavljenu notu dobio samo usmeni odgovor: da je pitanje priznanja Kraljevine SHS u nadležnosti Mirovne konferencije te da bi moglo biti teškoća ukoliko se u međuvremenu ne stabilizira stanje u zemlji. I Francuska nije bila spremna dati priznanje novoj državi, ali je - za razliku od Britanije - navela stvarni razlog svoje suzdržanosti: obziri prema saveznicima Italiji.

²⁹ Na čelu delegacije Kraljevine SHS na Miravnoj konferenciji (počela je u siječnju 1919.) bio je N. Pašić. Prvi do njega po rangu bio je A. Trumbić, pa slijede M. Vesnić i Ivan Žolger. Oni su bili opunomoćeni delegati, a uz njih su Matej Bošković, Josip Smolaka i Otokar Ribarž imali pravo sudjelovanja u sastavljanju prijedloga, ali ne i sudjelovanja na samoj konferenciji.

72

Francuska će priznati Kraljevinu SHS, ako to istodobno učine i britanska, i američka, i talijanska vlada. Početkom siječnja 1919. - slijedeći London i Rim - i Pariz se izjasnio da pitanje međunarodnog priznanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca treba riješiti na Mirovnoj konferenciji.

Kad je sredinom siječnja 1919. započeo pripremni sastanak za Mirovnu konferenciju - unatoč stvarnom postojanju Kraljevine SHS - pokazalo se da za velike sile postoje samo Kraljevina Srbija i Kraljevina Crna Gora. U prvi je plan izbilo pitanje Crne Gore. Francuski ministar vanjskih poslova priopćio je da je njegova vlada primila obavijest o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom u jedinstvenu jugoslavensku državu, pa je to pokrenulo raspravu koja je pokazala da saveznici nisu skloni priznati to ujedinjenje, a s obzirom na način na koji je ono provedeno. Postavilo se i pitanje zašto Crna Gora na Konferenciji nema svoju zasebnu delegaciju. Američki predsjednik Wilson bio je jako sklon bivšem crnogorskom kralju Nikoli i izjasnio se za samostalan nastup Crne Gore, odnosno njezine delegacije. No, tada se otvorilo pitanje tko će imenovati predstavnik Crne Gore. Tako je i crnogorsko pitanje zakompliciralo priznanje Kraljevine SHS i njezino predstavljanje na Konferenciji, što je neugodno djelovalo na jugoslavensku delegaciju. Ipak, najveće smetnje priznanju Kraljevine SHS činila je Italija, prvo, zbog Crne Gore, a drugo, još više, zbog realizacije savezničkih obveza iz Londonskog ugovora. U takvoj situaciji srpski članovi jugoslavenske delegacije (Pašić, Vesnić) smatrali su da nije poželjno (upravo zbog Crne Gore) voditi dalju diskusiju o priznanju, već da treba pričekati da se situacija malo smiri. Tako se dogodilo da su na prvom plenarnom sastanku Mirovne konferencije (18. siječnja 1919.) Pašić, Trumbić i Vesnić prisustvovali kao delegati Srbije. Crna Gora je imala svoje mjesto, ali je ono ostalo prazno.

Trumbić je pokušao postići priznanje Kraljevine SHS na drugi način. Kao ministar vanjskih poslova nove države uputio je priopćenje o preuzimanju resora ministarskim kolegama (ministarima vanjskih poslova Francuske, Velike Britanije, SAD, Italije, Belgije, Španjolske, Portugala, Norveške, Danske, Švedske, Nizozemske, Švicarske, Grčke, Poljske, Čehoslovačke, Poljske, Japana i kardinalu-tajniku Vatikana), u nadi da će njihovim odgo-

73

vorima »iznuditi« priznanje. Ali, to mu nije uspjelo. Odgovor je dobio samo od norveškog ministra, pa je tako Kraljevina SHS prvo priznanje i dobila od Norveške. Zatim su to uradile Sjedinjene Države, i to poslije razgovora Trumbića s američkim tajnikom za vanjske poslove Robertom Lansingom. Po odobrenju predsjednika Wilsona, Lansing je 7. veljače 1919. u Parizu objavio izjavu kojom vlada SAD pozdravlja jugoslavensko ujedinjenje, a sljedećeg dana predstavnik američke vlade u Washingtonu službeno je obavijestio srpsko poslanstvo da ga vlada SAD priznaje kao poslanstvo Kraljevine SHS. Zatim su slijedila priznanja Grčke i Švicarske, te Čehoslovačke koja je priznala Kraljevinu SHS i prva u Beograd uputila svog izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra. Međutim, Velika Britanija i

Francuska nisu slijedile SAD, već su i dalje ignorirale postojanje Kraljevine SHS, iz obzira prema Italiji koja je s novom državom tek trebala riješiti teritorijalne sporove proizišle iz Londonskog ugovora. Velika Britanija i Francuska bile su ključne države u davanju garancija Italiji da će dobiti dijelove

74

istočnojadranske obale i u očekivanju graničnog raspjeta nisu žurile s priznanjem. Tu obzirnost prema Italiji priznao je i francuski predsjednik vlade Georges Clemenceau, kada se potkraj travnja sastalo Vijeće četvorice. On je upozorio da priznanje Kraljevine SHS otežava odnose s talijanskom stranom.

75

Tako je pitanje priznanja nove države od dviju glavnih europskih sila ostajalo i dalje otvoreno. Ono se aktualiziralo kada se počeo približavati trenutak potpisivanja mirovnog ugovora s Njemačkom. Naime, postavilo se pitanje potpisa na tom ugovoru: potpisuje li ga predstavnik Srbije ili Kraljevine SHS. Trumbić je odbijao da ga potpiše u ime Srbije, jer bi to značilo da priznaje daje južnoslavenske zemlje iz bivše Austro-Ugarske anektirala Srbija. Kada su započeli završni pregovori s Nijemcima i kad je na red došlo ovjeravanje punomoćja delegata Kraljevine SHS, stručnjaci su potvrdili da prihvaćanje punomoćja znači i priznanje nove države i da nikakva nova izjava više nije potrebna. No, na priznanje se ipak još čekalo. U nacrtu mirovnog ugovora s Njemačkom naveden je i naziv nove države. A kada su Pašić, Trumbić i Vesnić u ime Kraljevine SHS potpisali mirovni ugovor s Njemačkom, počela su stizati i pojedinačna priznanja od pojedinih vlada - savezničkih, neutralnih i dotad neprijateljskih. Velika Britanija i Francuska uradile su to i nešto prije potpisivanja mira s Njemačkom. Italija se pridružila međunarodnom priznanju Kraljevine SHS tek 13. studenoga 1920. - potpisom Rapalskog ugovora.

Utvrđivanje granica

Stvaranjem nove države stvoren je novi prostor kojega je trebalo odijeliti od susjednih država, tj. utvrditi mu granice. Državni teritorij Kraljevine SHS u trenutku ujedinjenja bio je, zapravo, provizorij kojega je konačno trebalo tek odrediti sklapanjem mirovnih ugovora. Razgraničenje nije bilo podjednako složeno sa svim susjedima, ali - osim granice prema Grčkoj - gotovo sve su o ostale granice manje ili više bile sporne. Ti granični sporovi rješavali su se tijekom rada Mirovne konferencije.

30 Kada je započelo zasjedanje Mirovne konferencije, na plenarnim sjednicama su sudjelovali i predstavnici malih država. Potom je formirano Vijeće četvorice, koje su sačinjavali šefovi delegacija SAD (Wilson), Velike Britanije (Lloyd George), Francuske (Georges Clemenceau) i Italije (Vittorio Orlando) i ono je odlučivalo o svim važnijim pitanjima bez priziva.

76

Jugoslavensko izaslanstvo na Mirovnoj konferenciji bilo je sastavljeno od izaslanika različitih političkih uvjerenja i političke prošlosti i nije imalo vremena da se prije početka Konferencije te meljito pripremi. Ipak, taj se nedostatak nadoknađivao time što je svaki pojedini izaslanik dobro poznao područje svoje uie domovine. Tako je npr. Pašić temeljito poznao problematiku Srbije i krajeva na istoku i jugu države, Trumbić je najviše znao o krajevima koji su bili ugroženi od talijanskih pretenzija, dok su Žolger i Ribarž bili eksperti za slovensko pitanje, posebice za odnose s Austrijom. Uz glavnu delegaciju, bila su formirana i pomoćna tijela - sekcije, sastavljene od stručnjaka koji su delegate opskrbljivali podacima za argumentiranje pojedinih jugoslavenskih stajališta ili potraživanja. Kako je delegacija stigla u Pariz bez pripremljenog plana o teritorijalnim potraživanjima Kraljevine SHS, tek je tamo izraden memorandum o granicama i onim teritorijima koje nova država traži (sastavio ga je general Pešić). Najveće teškoće predviđale su se prema Italiji i Rumunjskoj, jer su obje bile u taboru sila pobjednica, a tijekom rata su imale sklopljene tajne ugovore u kojima im se obećava odstupanje južnoslavenskih teritorija. General Pešić na priloženoj je karti iscrtao granice nove države. Kao vojnik pridržavao se prvenstveno strateških kriterija, bez obzira na proklamirana etnička načela, pa i povijesne i političke razloge. To je izazvalo raspravu unutar samog izaslanstva. Trumbić i Smoljčić, zastupajući etničko načelo, tvrdili su da primjena strateškog načela može biti opasna u pregovorima s Italijom. Pašić je pak tvrdio da političku granicu nije moguće povući striktno etnografski, jer su narodi u graničnim područjima toliko pomiješani da ih je nemoguće pravedno razgraničiti. Ipak je pristao da se izvrši korektura Pešićeva prijedloga, ukoliko se pokaže da on mjestimično krši etničko načelo. Pozvani su u pomoć i stručnjaci (prof. Jovan Cvijić), kako bi se pronašli najbolji argumenti za opravdavanje jugoslavenskih zahtjeva.

U raspravama za zaključenje mira s Bugarskom jugoslavenska je delegacija isticala činjenicu da je Bugarska vodila osvajački rat i s Austro-Ugarskom podijelila Srbiju. Zbog toga je tražila

znatne ispravke granica u istočnoj Srbiji i Makedoniji iz strateških razloga. Na kraju rasprave prihvaćen je zaključak da Bugarska Kraljevini SHS odstupi samo teritorij u području Strumi-

77

ce u Makedoniji, a prema Srbiji gradove Caribrod i Bosiljgrad sa šimm okolicom, te područje istočno od Timoka. Mirovni ugovor s Bugarskom potpisan je u Neuillyju 27. studenoga 1919., a delegacija Kraljevine SHS potpisala ga je 5. prosinca iste godine.

Utvrdivanje granice prema Rumunjskoj bilo je opterećeno pitanjem Banata. Naime, sile Antante su 1916. u tajnom ugovoru obećale Rumunjskoj cijeli Banat. Zato je Rumunjska sada i tražila realizaciju dogovorenoga, dok se delegacija Kraljevine SHS tome suprotstavila i tražila da se Kraljevini SHS dodijeli zapadni i središnji dio Banata, uključujući i Temišvar. Pašić je tvrdio da po projektu generala Pešića mnogo Rumunja potpada pod Kraljevinu SHS, ali i Srba pod Rumunjsku. Delegacija Kraljevine SHS predlagala je plebiscit, ali Rumunjska strana to nije prihvaćala. Nakon dugih rasprava, u Komisiji za razgraničenje utvrđeno je da se sporni teritorij Banata podijeli. U dijelu koji ulazi u sastav Kraljevine SHS nalaze se gradovi Velika Kikinda, Veliki Bečkerek (Zrenjanin), Vršac i Bela Crkva, dok Temišvar ostaje u Rumunjskoj. Ugovor o konačnom razgraničenju dviju država potpisan je tek u svibnju 1924. Delegacija Kraljevine SHS je smatrala da će razgraničenje s Madarskom biti mnogo lakše nego s Rumunjskom, budući da joj je nasuprot stajala poražena zemlja. U raspravama o razgraničenju s Madarskom aktualna su bila četiri sektora: Medimurje, Prekomurje, Prekodravlje (i to tri naselja - Gola, Ždala i Repeš na lijevoj obali Drave, stanovništvo kojih je isključivo hrvatsko) i Baranja. Ostala granica rijekom Dravom nije bila sporna. Rasprave u komisiji za razgraničenje najzad su završile prijedlogom da se prihvati pripajanje Medimurja, Prekomurja i Prekodravlja Kraljevini SHS i da se djelomično ispravi granica u Baranji u korist jugoslavenske strane. Iako se delegacija trudila da postigne još neke korekture i pomakne granicu još dalje prema sjeveru (bajski trokut, područje Pečuha), u tome nije uspjela. Navedeno razgraničenje s Madarskom utvrđeno je Trianonskim ugovorom, zaključenim 4. lipnja 1920.

Već u veljači 1919. jugoslavenska delegacija u Parizu izložila je pojedinosti teritorijalnih zahtjeva prema Austriji. Ti su zahtjevi zahvaćali Celovec (Klagenfurt), Beljak (Villach), Velikovec (Volkmarkt), Maribor i Radgonu. U komisiji za razgraničenje

78

bilo je različitih mišljenja i prijedloga. Bilo je mnogo rasprava o tome komu će pripasti Maribor. Neki su članovi komisije tražili da se dodijeli Austriji. Sporan je bio i tzv. »jesenički trokut«, kao i Celovečka kotlina. Za tu kotlinu bio je prihvaćen prijedlog o održavanju plebiscita. Vlada u Beogradu pokušala je početkom lipnja iznuditi rješenje vojnom akcijom, pa su jedinice jugoslavenske vojske ušle u Korušku. Konferencija u Parizu prisilila je Beograd da djelomično povuče svoje jedinice. Područje Celovečke kotline bilo je podijeljeno u »zonu A« (uz teritorij Kraljevine SHS) i »zonu B« (iza »zone A«, u unutrašnjosti). U »zoni A« ostale su jugoslavenske, a u »zoni B« nalazile su se austrijske vojne jedinice, a obje su zone bile pod nadzorom međunarodne savezničke komisije. Jugoslavenska je strana s optimizmom očekivala ishod plebiscita. No, ishod glasovanja u »zoni A« (odrian je 10. listopada 1920.) ispao je neočekivano nepovoljno za jugoslavensku stranu: za priključenje Austriji glasovalo je 22.000 glasača, a za Kraljevinu SHS nešto više od 15.000. Nakon toga nije ni došlo do glasovanja u »zoni B«, a jedinice Kraljevine SHS morale su se povući iz južne Koruške. Granična linija povučena je tako da je Maribor ostao u Kraljevini SHS.

Najviše problema pri utvrđivanju granice bilo je s Italijom. Početkom travnja 1919. talijanska delegacija u Parizu zatražila je za svoju zemlju - osim krajeva predviđenih Londonskim ugovorom - još i Rijeku. Američki predsjednik Wilson tome se oštro usprotivio, pa je u svom prijedlogu pozvao Italiju da se odrekne Londonskog ugovora. Sam je predložio da joj se dodijeli samo zapadna i središnja Istra. No, Talijani na to nisu pristajali, pa su na neko vrijeme i napustili Mirovnu konferenciju. Po povratku talijanske delegacije u Pariz, nastavljene su rasprave i pogađanja. Talijanski ministar vanjskih poslova Tittoni podnio je redom čak tri svoja plana, ali delegacija Kraljevine SHS niti jedan nije prihvatila. U međuvremenu je talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio sa svojim legionarima i uz pomoć talijanske vojske ušao u Rijeku (12. rujna 1919.). Talijani su očito htjeli problem riješiti politikom »svršenog čina«. Međutim, Mirovna konferencija to nije prihvatila i rasprava se o granici između dviju država nastavila.

Do kraja rada Mirovne konferencije (21. siječnja 1920.) nije bilo ništa dogovoreno, pa su Italija i Kraljevina SHS upućene da

79

80
u izravnim pregovorima riješe problem međusobnog razgraničenja. Najprije je u svibnju 1920. održan sastanak u Pallanzi, zatim u srpnju u mjestu Spa, i najzad u studenome u Rapallu. Uoči odlaska jugoslavenske delegacije (u kojoj su bili predsjednik vlade Vesnić i ministar vanjskih poslova Trumbić)

francuska i britanska valda dostavile su Beogradu »ozbiljno upozorenje« da se pregovori moraju uspješno okončati, a jugoslavenska strana više ne može očekivati pomoć Pariza i Londona, kojima su vezane ruke Londonskim ugovorom. U slučaju neuspjeha Italija će imati slobodne ruke da raspolaže teritorijem priznatim joj Londonskim ugovorom. Pod takvim pritiskom zaključen je Rapallski ugovor (u noći sa 12. na 13. studenoga 1920.) prema kojem je Italiji pripala Istra, te Snježnik i Idrija, otoci Cres i Lošinj, a u Dalmaciji Zadar i otoci Lastovo i Palagruža. Rijeka je bila proglašena slobodnom državom i to u granicama kotara Rijeke. Zaključena je i Antihabsburška konvencija kojom se dvije države obvezuju da će budno bdjeti nad točnim pridržavanjem ugovora o miru s Austrijom i Madarskom. Poglavitito će sporazumno poduzimati sve političke mjere prikladne da se spriječi povratak habsburške dinastije na prijestolje Austrije i Madarske.

Spoma je bila i granica prema Albaniji. U listopadu 1918. Italija je okupirala srednju i sjevernu Albaniju. Jugoslavenska je delegacija tražila »nezavisnu Albaniju u granicama iz 1913. godine«, kako je to utvrđeno mirom u Londonu nakon drugog balkanskog rata. Time bi se spriječilo talijansko okruženje s juga. Kada su Albanci ustankom u Valoni (lipanj 1920.) protjerali talijanske trupe, potvrđena je nezavisnost Albanije u granicama iz 1913. Tada utvrđena granična linija vrijedila je i kao razgraničenje između Kraljevine SHS i Albanije.

Smještaj, veličina, stanovništvo

Teritorij jugoslavenske države nalazio se između 40° 51' i 46° 53' sjeverne geografske širine i 13° 23' i 23° 02' istočne geografske dužine. Po svojoj geografskoj širini jugoslavenska država je zauzimala južni dio sjevernog umjerenog pojasa, neposredno na sj-

81

veru suptropskog pojasa. Smještena je najvećim dijelom u jugoistočnoj Europi, uz istočnu obalu Jadranskog mora. Do drugog svjetskog rata imala je morsku obalu dugu 1562 km, a poslije rata, pripojenjem Istre, ta se obala još povećala. Na Balkanskom poluotoku nalazilo se gotovo 70% njezina teritorija. Sjeverna i sjeveroistočna strana Jugoslavije bila je u Panonskoj nizini s dolinama rijeke Drave, Save, Tise i Drava, na prostoru prikladnu za poljodjelstvo. U zapadnom je dijelu zemlje alpski prostor kao zasebni geografsko-kulturni kompleks. Središnji dio bivše Jugoslavije ispunjen je planinskim grebenima koji se u dinarskoj oblasti pružaju od sjeverozapada prema jugoistoku. Dalje je prema istoku šarsko-pinski splet koji ide od sjevera prema jugu. U oba se slučaja planinski lanci pružaju paralelno s jadranskom obalom. Krajnji istočni dio zemlje zatvoren je karpatsko-balkanskim grebenom i rodopskim masivima, koji se uglavnom pružaju od sjevera prema jugu. Jugozapadno je od središnjeg dinarskog prostora jadransko-mediteranski pojas. Po svom položaju Jugoslavija se nalazila na raskrižju međunarodnih prometnih putova iz srednje i zapadne Europe prema Sredozemlju i jugoistočnoj Europi (i dalje prema Bliskom istoku).

Između dva svjetska rata površina Jugoslavije bila je 248.978 km². Nakon drugog svjetskog rata njezin prostor se povećao priključenjem Istre i ostalih područja koja su bila pod talijanskom vlašću, pa je njena površina iznosila 255.840 km². Među europskim državama (bez europskog dijela bivšeg Sovjetskog Saveza) ona je zauzimala osmo mjesto. Veću površinu od bivše Jugoslavije imaju Francuska (547.000 km²), Španjolska (504.000 km²), Švedska (450.000 km²), Njemačka (356.000 km²), Norveška (324.000 km²), Poljska (312.000 km²), Finska (305.000 km²) i Italija (301.000 km²). Na teritoriju Kraljevine SHS, nakon utvrđivanja granica, bilo je 12 milijuna stanovnika. Rast stanovništva bio je relativno brz, pa je već 1931. država imala 14 milijuna stanovnika, a pred drugi svjetski rat već blizu 16 milijuna. Tijekom drugog svjetskog rata došlo je do većih demografskih gubitaka, ali je poslije rata rast stanovništva nastavljen.

Po nacionalnom sastavu najbrojnija nacija u jugoslavenskoj državi bili su Srbi, zatim dolaze Hrvati, pa Slovenci, Makedonci i

82

Crnogorci. Muslimani kao posebna nacionalnost priznati su tek nakon drugog svjetskog rata. Rubni dijelovi jugoslavenskog državnog prostora dodirivali su više etničkih područja: romansko, germansko, madarsko, grčko, albansko i slavensko (bugarsko). Zato je u granicama novostvorene države bilo različitih nacionalnih manjina, među kojima su najbrojniji bili Nijemci, Albanci i Madari.

83

RAZDOBLJE BEZUSTAVNOSTI

Odjeci proglašenja ujedinjenja

Ubrzo nakon proglašenja ujedinjenja uslijedila je polarizacija političkih snaga na one koje su ujedinjenje odobravale i one koje su mu se usprotivile. Prvoprosinački su čin podržale političke snage

u svim dijelovima države. No, među onima koje su ujedinjenje i prije podržavale i za njega se zdušno zalagale počele su se pomaljati konture budućih protivničkih tabora. Na diferencijaciju je od početka utjecalo pitanje kako će nova država biti uređena. U tome su oživljavane i stare političke suprotnosti koje su u novim prilikama poprimale nove obrise. Najuporniju podršku ujedinjenju davala je grupacija oko Svetozara Pribičevića, koja je odlučno zastupala učvršćivanje novog stanja. Međutim, bilo je i protivljenja prvoprosinačkom činu, a najjače negodovanje dolazilo je iz Hrvatske.

Već 5. prosinca 1918. u Zagrebu, na Trgu bana Jelačića, došlo je do krvavog sukoba između odreda Narodne straže (sastavljene uglavnom od pripadnika Hrvatskog sokola i mornara) i vojnika zagrebačkog garnizona iz bivših austrougarskih pukovnija: 25. domobranske i 53. pješačke. Prema službenom izvješću, tom je prilikom poginulo 13, a ranjeno 17 osoba, većinom iz spomenutih vojnih pukovnija (u sukobu su stradali i neki građani). Taj je događaj odjeknuo u tadašnjim političkim krugovima, a istraga je poslije utvrdila da se radilo o organiziranom istupu vojnika dviju pukovnija protiv akta ujedinjenja.³¹

Neposredno nakon objavljivanja prvoprosinačkog akta, protiv novostvorenog državnog stanja istupila je Hrvatska pučka

³¹ Detaljni opis zbivanja vidi Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb

1989, str. 136-139. - Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, Zagreb 1961, str. 160-169 uz prikaz događaja daje i opis sudjenja grupi sudionika. Među njima on vidi i »socijaliste«, koji su ustali protiv sustava uopće. Ipak, na prvom mjestu ističe da su sudionici »demonstrirali protiv ukidanja državnosti Hrvatske« (168).

seljačka stranka, odnosno njezin predsjednik Stjepan Radić. Ne priznajući akt ujedinjenja, on je otvoreno žigosao politiku jugoslavenskih centralista s Pribičevićem na čelu. Tražio je da se Hrvatskoj »po pravu samoodređenja« prizna puna državnost, ali u složenoj jugoslavenskoj državi. Zalagao se za punu hrvatsku državnost sa Saborom kao najvišim organom vlasti.

Osim Radića i njegove stranke, protiv ujedinjenja se izjasnila i Hrvatska stranka prava (frankovci). Ta je stranka nakon raskida s Austro-Ugarskom objavila svoje raspuštanje, ali je nakon proglašenja ujedinjenja istupila proglasom u kojem protestira protiv »jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca« i prenošenje vladarske ovlasti na »srpskog kralja Petra I. bez pitanja slovenskog, hrvatskog i srpskog naroda«. Taj proglas Hrvatske stranke prava bio je poziv na političku akciju protiv prvoprosinačke proklamacije i stanja koje je njome stvoreno.

Što se tiče samog prvoprosinačkog akta, postavljalo se pitanje njegove ratifikacije. Iz formulacije regentove proklamacije ne vidi se potreba ratificiranja čina ujedinjenja. Regent je onaj koji je primio prijedlog Narodnog vijeća i koji je nakon toga sam ostvario državno ujedinjenje. Prema takvom tumačenju, poslije njegove riječi nema nikakvog daljeg postupka i potrebe da se sankcionira »svršeni čin«. No odmah su se javila i mišljenja da je ratifikacija prvoprosinačkog akta ipak potrebna. Tako je 29. prosinca 1918. sazvana Narodna skupština Srbije, koju je predsjednik vlade Stojan Protić izvijestio o državnom ujedinjenju, pa je Skupština prvoprosinački akt (zajedno s aktima o priključenju Vojvodine i Crne Gore Srbiji) ratificirala. Nakon toga se postavilo i pitanje ratifikacije čina ujedinjenja i u Hrvatskom saboru o potrebi ratifikacije raspravljalo se u Narodnom vijeću i prije ujedinjenja. Ipak do toga nije došlo. Vlada je - najviše po sugestijama Svetozara Pribičevića - odbila takav zahtjev, očito u strahu bi li ratifikacija uopće bila izglasana.

Bez obzira na odjeke prvoprosinačkog akta, umjesno je pitanje što je ujedinjenje uistinu donijelo pojedinim narodima koji su ušli u novu državnu zajednicu?

Nova, jugoslavenska država - unatoč nadama i uvjerenju mnogih protagonista ujedinjenja - nije pružila podjednake uvjete za nacionalni razvitak u njoj okupljenih naroda. I to od samog

85

početka. Srbi su je prihvatili, ali su od prvog dana ostalim narodima nametali svoju dominaciju. Za Hrvate je gubitak državnosti bio izvorom nezadovoljstva koje će vremenom postati poticaj i žarište hrvatskog nacionalnog pokreta. Odricanje od vlastite državnosti u Crnoj je Gori urodilo nezadovoljstvom i razvijanjem jakog federalističkog pokreta. Makedonci, poslije balkanskih ratova, na osnovi međunarodnih ugovora, podijeljeni između triju država, bili su izvrgnuti nacionalnoj asimilaciji, dakako, od strane Srba. U Bosni i Hercegovini su se oko nacionalnog opredjeljivanja muslimanskog stanovništva sporile hrvatska i srpska strana. Gubitak Koruške i ostanak izvan jugoslavenske države znatnog broja Slovenaca izazivao je i u Sloveniji egzistencijalnu krizu. Ipak, glavnina je Slovenaca koji su uspjeli ući u jugoslavensku državu postigla u njoj svoja jezična i druga kulturna prava, što je uvjetovalo njihovo političko ponašanje u smislu podupiranja beogradske vlasti.

86

Politika centralizacije

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u početku svog postojanja nije imala ustav. Njega je tek trebalo donijeti. To bezustavno stanje potrajalo je pune dvije i pol godine. Za vrijeme do donošenja ustava srpski su vladajući krugovi na čelu s monarhom, koristeći se ratnom pobjedom, učvrstili već zauzete pozicije. U državi se provodila centralizacija uprave, pa je u političkoj javnosti Hrvatske i Slovenije postajalo sve jasnije da srpski politički vrh ne misli s njima dijeliti vlast. Zbog mnogih grubih i brutalnih postupaka vojnih i civilnih organa nove vlasti, među pristašama zajedničke države dolazi do razočaranja. Mnogi zagovornici jugoslavenskog nacionalnog jedinstva svakim su danom bili sve manje uvjereni da je srpskim političarima stalo do jugoslavenskih ideja, a sve su više shvaćali da Srbe zanima samo stvaranje aparata kojim će zadobiti potpunu dominaciju u državi.

Već prvi tjedni u novostvorenoj državi ocrtavali su osnovne političke smjerove kojima država kreće: vlada je provodila oštar kurs centralizacije zemlje. Centralisti su u vladi vodili glavnu riječ, a među njima se posebno isticao Svetozar Pribičević. Svojim mjerama nastojao je izbrisati sve staro i stvoriti novo: snagom dekreta, silom i voljom vlasti. Odmah po osnivanju središnje vlade, kao ministar unutarnjih poslova, Pribičević je zatražio da pokrajinske vlade podnesu ostavke. One su to odmah i učinile. Tom je prilikom pokrajinskim vladama oduzeto svako političko značenje, jer više nisu bile odgovorne pokrajinskim predstavničkim tijelima, već potčinjene vladi u Beogradu. Na prijedlog Pribičevića, regent Aleksandar neke je pokrajinske vlade potvrdio, a neke smijenio. Regent je - i opet na prijedlog ministra unutarnjih poslova - ukinuo veći broj povjereništava u pokrajinskim vladama. 32 U Zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju do tada je bilo 11 odjela. Na Pribičevićev prijedlog regent je ostavio samo tri: za unutarnje poslove, pravosude i bogošblje. Novi ban dr. Ivan Paleček (Pribičevićev sumi.šljenik) izjavio je tada dabanska vlada više nije autonomna, već će sve raditi po uputama iz Beograda.

87

Prilikom proglašenja ujedinjenja bilo je dogovoreno da će se najkasnije mjesec dana nakon formiranja zajedničke vlade sastati Državno vijeće. No, mjesto toga, sve su se promjene obavljale bez ikakvog predstavničkog tijela - naredbenim putem, pa su se tako na područje koje je prije bilo pod austrougarskom vlašću protezale odredbe ustava Kraljevine Srbije, što u utanačenju od prvog prosinca nije bilo predviđeno.

Pitanje o tome hoće li nova država biti monarhija ili republika uopće se nije postavljalo. U svim aktima i odlučujućim momentima stvaranja države monarhija je bila potvrđena. Međutim, velikosrpski političari, vezani za monarhiju, smatrali su da je srpska dinastija iz Kraljevine Srbije prešla u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca i da je u novoj državi zadržala ista prava i isti položaj u sustavu vlasti. To je način vođenja državnih poslova u bezustavnom razdoblju svakim danom dovoljno pokazivao. U odnosu na buduću ustavotvornu skuštinu to je značilo da ona (skupština) nema suverenu, neograničenu vlast u donošenju temeljnog zakona države, nego da tu vlast mora dijeliti s kraljem. To će doći do izražaja u poslovniku za rad ustavotvorne skupštine, prema kojem je bilo predviđeno da narodni zastupnici prije početka rada obvezatno polože zakletvu kralju. Prema tome se monarhu unaprijed priznaje vlast, pa se bez kralja ustav ne može ni donijeti.

Centralizacija državne uprave u novoj državi bila je više nego očita. K tome su sa svih strana - a osobito iz Hrvatske - stizale vijesti o teroru, nasilju, batinanju. Iako su u tome sudjelovale i postrojbe srpske vojske, ipak je to ponajprije bila akcija ministra unutarnjih poslova Svetozara Pribičevića, koji je smišljeno radio na centralizaciji države. Zato se već potkraj siječnja 1919. dr. Ivan Lorković u pismu Anti Trumbiću žalio: »Centralistička uprava pobuduje sve veće nezadovoljstvo. Ona je danas stvorila raspoloženje puno različito od onoga prije dva mjeseca... Režim u zemlji je apsolutistički, reakcionaran. Državno vijeće se ne saziva...«<

33 Dr. Ivan Lorković u pismu dr. Anti Trumbiću 26. siječnja 1919. - Pismo u Arhivu HAZU, Trumbićeva ostavština, sv. 40/34.

88

Privremeno narodno predstavništvo

Pobjedničke sile Antante, koje su Versajskim mirom nastojale stvoriti u istočnoj Europi »sanitarni kordon« protiv prenošenja boljševičke revolucije u ostalu Europu, uključivale su u taj kordon i Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. One su bile vrlo zainteresirane za unutarnju konsolidaciju nove države, kako bi njezinu vojnu silu mogle efikasno iskoristiti u slučaju potrebe, za suzbijanje eventualnih prevratničkih pokušaja. No, za unutarnju konsolidaciju najvažnije je bilo donijeti ustav, a upravo se taj akutni zadatak nije rješavao i nova je država, uz blago negodovanje zapadnih sila, do sredine 1921. ostala u bezustavnom stanju.

S obzirom na to što nije bilo ustava, nije bilo ni izabranog parlamenta. Međutim, država je dobila privremeni parlament nazvan Privremeno narodno predstavništvo (PNP). U program

skoj deklaraciji vlade Kraljevine SHS, upućenoj u obliku manifesta regenta Aleksandra 6. siječnja 1919., dana su osnovna načela o njegovu sastavu. Predstavništvo će biti sastavljeno od izaslanika srpske Narodne skupštine i predstavnika Narodnog vijeća te predstavnika Vojvodine i Crne Gore. Tome se dodaje da će PNP biti zakonodavni čimbenik u državi. PNP je bio dekretirano tijelo; nije bio izabran na općim izborima. Broj članova tog prvizornog parlamenta nije bilo lako utvrditi; dotadašnja su predstavnička tijela bila birana po različitim sustavima i kriterijima. Zbog toga su se u vladi vodile duge rasprave o kriterijima za određivanje delegata koji će ući u Privremeno narodno predstavništvo. Potkraj siječnja 1919. donesena je konačna odluka: broj predstavnika u tom djelu bit će ukupno 296, a jedan zastupnik dolazi na svakih 42.000 stanovnika.

Privremeno narodno predstavništvo sastalo se prvi put 1. ožujka 1919. u Beogradu. Njegovi su članovi bili iz redova političara, ali i neki istaknuti javni djelatnici. Najvažniji zadatak PNP bio je pripremanje izbora za ustavotvornu skupštinu. Trebalo je donijeti izborni zakon i utvrditi izborni sustav, odlučiti o veličini izbornih jedinica i načinu postavljanja kandidatskih lista.

Privremeno narodno predstavništvo donijelo je izborni zakon po kojemu je trebalo izabrati poslanike za ustavotvornu

89

skupštinu. Zakon je utvrdio tajno, neposredno i opće pravo glasa (iako pravo glasa nisu imale žene, vojnici, policijski službenici i suci) te načelo proporcionalnog predstavništva. Na svakoj izbornoj listi morao je biti po jedan »kvalificirani« kandidat, tj. kandidat s fakultetskom spremom. Takva je odredba postojala i u ranijem srpskom ustavu. Izborni zakon je propisao i veličinu izbornih jedinica, pa je tako utvrđeno da one ne mogu imati manje od 30.000 stanovnika, ali ni više od 45.000. To je otvaralo vrata izbornim makinacijama, jer su u Srbiji utvrđene izborne jedinice s manjim brojem stanovnika, nego npr. u Hrvatskoj, pa se u Srbiji birao i veći broj narodnih zastupnika.

Izbori za ustavotvornu skupštinu i pripremanje ustava

Izbori za ustavotvornu skupštinu održani su 28. studenoga 1920. Kandidatske liste postavile su 22 političke stranke. Prema izbornim rezultatima, važniju ulogu u budućoj skupštini imale su samo neke od njih. Najveći broj mandata dobila je Demokratska stranka -92. Druga je bila Radikalna stranka s devedeset jednim narodnim zastupnikom, a slijedile su: Komunistička partija Jugoslavije - 58, Hrvatska pučka seljačka stranka - 50, Zemljoradnička stranka - 30, Slovenska narodna (na slovenskom: ljudska) stranka - 27 i Jugoslavenska muslimanska organizacija - 24.34 Broj zastupnika ostalih stranačkih grupacija bio je mnogo manji od navedenih, pa je njihova uloga u političkom životu bila marginalna.

Izborima je pristupilo 65% upisanih birača. S obzirom na izborne programe i određivanje političkih stranaka prema uredjenju države, rezultat je pokazao duboki jaz između dviju koncepcija - centralističke i federalističke.

Ustavotvorna se skupština prvi put sastala 12. prosinca 1920. Ukupni broj narodnih zastupnika bio je 419. Ali, svi izabrani za-

34 O političkim strankama vidi opširnije u tekstu str. 101 i dalje.

90

stupnici nisu došli u skupštinu. Apstinirale su Hrvatska pučka seljačka stranka (nakon izbora preimenovana u Hrvatsku republikansku seljačku stranku) sa svojih 50 zastupnika i Hrvatska stranka prava sa 2 zastupnika. Proglašenjem Obznane³⁵ iz ustavotvorne skupštine istjerani su zastupnici KPJ (njih 58), a s vremenom su skupštinu napustile i neke druge stranke (Slovenska narodna stranka, Hrvatska pučka stranka, Hrvatska zajednica). Tako je ustavotvorna skupština radila u krnjem sastavu, bez hrvatskih, a zatim i slovenskih zastupnika. No, ipak je nastavila rad. Formiran je ustavni odbor u kojem su se pretresali podneseni ustavni nacrti. Iako je odbor primio devet ustavnih nacrti, kao podloga za raspravu u plenumu ustavotvorne skupštine ipak je prihvaćen samo onaj koji je podnijela radikalno-demokratska vlada (naime, tada je vlada bila sastavljena od predstavnika Radikalne i Demokratske stranke), a taj je nacrt bio izrazito centralistički. Valja utvrditi da su se iza centralističkih koncepcija krili hegemonistički interesi vladajućih velikosrpskih krugova. Oni su energično odbijali federalističko uredjenje, a to znači i priznanje ravnopravnosti nesrpskim narodima.

Nacrti ustava pojedinih stranačkih grupacija suprotstavljali su se centralističkom prijedlogu, ali su se u zamišljanju unutarnjeg uredjenja međusobno razlikovali. Hrvatska je zajednica predlagala da se država uredi na federalističkim osnovama i podijeli na šest pokrajina (Slovenija, Hrvatska s Dalmacijom, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Srbija i Makedonija). Pokrajine bi imale svaj sabor, pokrajinsku vladu i bana. Postojala bi i zajednička središnja vlada i dvodolni parlament.

Nacrtom Jugoslavenskog kluba (činile su ga Slovenska narodna stranka, Hrvatska pučka stranka i Bunjevačko-šokačka stranka) predlagalo se također šest pokrajina s pokrajinskim vladama i

saborima, ali je osnova njihove teritorijalne podjele bila vjerska pripadnost pučanstva. Po toj podjeli tri bi pokrajine bile pretežno katoličke, a tri pravoslavne.

35 Akt vlade donesen 30. prosinca 1920. kojim se zabranjuje svaka politička aktivnost KPJ

Zemljoradnička je stranka predlagala narodnu skupštinu sastavljenu od zastupnika koje delegiraju strukovni savezi, a država bi vodila posebnu brigu o zadrugarstvu. Josip Smolaka je podnio ustavnom odboru nacrt koji je polazio više od decentralizacije, nego neke šire autonomije. Predlagao je podjelu države na 12 pokrajina, a u njihovu razgraničenju polazio je od povijesnih i geografsko-gospodarskih cjelina.

Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka nije sudjelovala u radu Skupštine, ali je ipak izradila svoj nacrt ustava. Taj nacrt nije išao u skupštinsku raspravu. Sastavljen je 1921., a nešto dopunjen sljedeće godine, postao je i program stranke. U tom nacrtu Hrvatska je definirana kao neutralna seljačka republika s punim suverenitetom. S drugim jedinicama u međunarodno priznatom području jugoslavenske države, Hrvatska stupa u savez suverenih država. Savezni poslovi se svode na usko područje, a središnji parlament kao zakonodavni organ čine delegacije suverenih država. Odluke donesene na saveznoj razini postaju izvršne tek kad ih potvrde savezne jedinice. Nacrt HRSS, dakle, predlaže konfederativno ustrojstvo države. U nacrtu je posebno naglašeno da se ne priznaje Rapallski ugovor o razgraničenju s Italijom i traži se vraćanje Istre i Rijeke Hrvatskoj.

92

VIDOVDANSKI USTAV

Izglasavanje ustava

Prvi ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izglasan je 28. lipnja 1921. Kako je to po pravoslavnom kalendaru blagdan Sv. Vida, odnosno Vidovdan, ustav je dobio naziv Vidovdanski ustav

Kako je izglasan?

Budući da je ukupni broj narodnih zastupnika bio 419, za prihvatanje ustava trebalo je osigurati natpolovičnu većinu, tj. 211 glasova. Dvije vladajuće stranke - Demokratska i Radikalna zajedno su imale 183 zastupnika, pa je vlada pred glasovanje makinacijama osigurala prihvaćanje svog nacrtu. Nekim ustupcima pridobila je zastupnike Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), male Slovenske seljačke (na slovenskom: kmetijske) stranke i Džemijeta (stranke turskih veleposjednika u Makedoniji). Vlada je najprije sklopila sporazum sa slovenskim kmetijcima (njihov prvak Bogumil Vošnjak uskoro je bio imenovan za poslanika u Pragu). Zastupnici JMO, iako je njihova stranka bila autonomistička, pristali su dati svoje glasove centralističkom prijedlogu, jer se vlada obvezala da će sve oblasti, koje je prema ustavu trebalo formirati, biti unutar postojećih granica Bosne i Hercegovine. Skupina zastupnika Džemijeta također je pristala glasovati za centralistički nacrt jer je vlada dala garancije da će prilikom agrarne reforme sačuvati njihove veleposjede.

Tako je od 258 nazočnih zastupnika za ustav glasovalo njih 223. Protiv je bilo 35 zastupnika. Ako se zbroje glasovi protiv i odsutnih zastupnika (a njih je 161), dobije se 196 zastupnika koji nisu prihvatili centralistički ustav. Da vlada svojim makinacijama i »potkupljivanjem« manjih skupina u ustavotvornoj skupštini nije osigurala natpolovičnu većinu, ustav ne bi bio prihvaćen. Valja napomenuti da je u proceduri izglasavanja potpuno zaobiden zaključak s Krfa o kvalificiranoj većini.

93

94

95

Obilježja Vidovdanskog ustava

'Prema čl. 1. Ustava jugoslavenska države je ustavna, parlamentarna monarhija". Ustavna je zato jer ima ustav kao temeljni zakon iz kojega proizlaze i na njemu se zasnivaju svi drugi zakoni koje donosi predstavničko tijelo (Narodna skupština), a kojima se reguliraju sve sfere života. Ona je parlamentarna jer ima Narodnu skupštinu kao izabrano predstavničko tijelo iz čije se većine formira vlada. Država je monarhija, što znači da joj je na čelu nasljedni vladar po načelu primogeniture (vladara nasljeđuje najstariji sin). Unutarnje uređenje države strogo je centralističko, pa se jedinstvenim upravnim aparatom iz jednog centra upravlja cijelom državom. Taj centar je Beograd. Centralizam je posebno izražen jedinstvenim teritorijem na kojem se ukidaju povijesni entiteti i uspostavljaju oblasti. Ranije povijesne pokrajine tvorcima ustava smatrali su »tvorevinama tuđinske vlasti« koje su potencijalni izvori separatizma. Time je označen prekid s nacionalnom komponentom u državnom uređenju. Formiranje oblasti trebalo je izvršiti prema prirodnim, socijalnim i gospodarskim prilikama, s tim što jedna oblast može imati najviše 800.000 stanovnika. Brojčanim se limitom isključuje svaki regionalizam i onemogućava stvaranje autonomija, jer su sva područja čvrsto

povezana jedinstvenom državnom vlašću. Posebnom uredbom koju je donio kralj u lipnju 1922., država je bila podijeljena na 33 oblasti. Ustav je ozakonio jedinstveno državljanstvo. Kako su dvije vladine stranke - Radikalna i Demokratska - koje su pripremile tekst ustava, bile složne u uspostavljanju centralističkog sustava, a imale različite poglede o nacionalnom pitanju, to je u tekst ustava unesena kompromisna formulacija svojevrsnog nacionalnog unitarizma s naznakama nacionalnih posebnosti. Radikalna je stranka bila za nacionalne posebnosti uz srpsku dominaciju, a Demokratska je zastupala koncepciju nacionalnog unitarizma. Tako je naziv države troimen, s tim što su Srbi na prvom mjestu. U ustavu se više puta spominje troimeni narod (dakle, jedan narod s tri imena), ali i »tri plemena« jednoga naroda. Ta terminološka zbrka nije slučajna, već je odraz kompromisa između dviju stranaka, od kojih je svaka dobro zna-

96

la što hoće i što od ustava očekuje. Državni je grb sklopljen od srpskog, hrvatskog i slovenskog grba i trebao je simbolizirati državno jedinstvo. Jezik je dobio naziv »srpsko-hrvatsko-slovenski« ili »srpsko-hrvatsko-slovenački«.

Vrhovni su organi vlasti u državi kralj, vlada i narodna skupština, kojima su podređeni svi niži organi vlasti u državi. Izvršena je i podjela vlasti na zakonodavnu, upravnu i sudsku.

Prema slovu ustava, zakonodavnu vlast imali su skupština i kralj. Naime, zakonski nacrti koje prihvati narodna skupština postaju pravovaljani zakoni tek kad ih sankcionira (potpiše) kralj, a to znači da je kralj bio nadređen parlamentu. Upravnu vlast predstavljala je vlada, odnosno pojedina ministarstva. No, vlada, koja je trebala proizlaziti iz skupštinske većine, morala je dobiti kraljevu potvrdu. Sudsku vlast obavljali su sudovi koji su označeni kao »nezavisni«, ali su presude izricali »u ime kralja«. Prema odredbama ustava, bilo je, dakle, prihvaćeno načelo podjele vlasti kao zaštita protiv gomilanja vlasti u jednim rukama. Međutim, pažljivije iščitavanje ustava, a pogotovu praksa upravljanja državom, nisu potvrđivali te intencije.

Ustavni položaj kralja

Načelo podjele vlasti u Vidovdanskom ustavu demantirano je odredbama koje reguliraju ovlasti kralja u zakonodavnoj, upravnoj i sudskoj sferi vlasti. Te su odredbe takve da se doista može govoriti o stvarnom jedinstvu, a ne o trodobi vlasti. To potvrđuju odredbe koje propisuju državnu organizaciju i funkcioniranje državne vlasti, a kojima je kralj dobio suviše velike ovlasti. Tako ustav propisuje - kako je već rečeno - da zakonodavnu vlast »vrše kralj i Narodna skupština zajednički«.

Evo kako je to »zajedničko vršenje vlasti« funkcioniralo: kralju je dano pravo da raspisuje izbore, saziva Narodnu skupštinu (na redovno ili izvanredno zasjedanje) te da je zaključuje i raspušta. Kralj, dakle, može raspustiti skupštinu kadgod ocijeni da mu njezin sastav ne odgovara. Kralj ima i pravo zakonodavne inicijative i to tako da preko vlade ili pojedinih ministarstava

97

upućuje skupštini svoje zakonske prijedloge. Tek njegovom sankcijom zakonskih prijedloga koje parlament usvoji, ti prijedlozi postaju zakoni. Praktički je to značilo da je kralj imao pravo veta na zakone, budući da je mogao uskratiti potvrdu nekom zakonu bez obzira na to što ga je Skupština prihvatila i izglasala. Najzad, kralj proglašuje zakone i tek tada oni postaju obvezatni. Prema svim tim zakonodavnim ovlastima kralj je, zapravo, bio prvi zakonodavni činitelj.

Kralj je imao veliku vlast i u upravi. Prema parlamentarnom sustavu, vlada je izvršni organ vlasti, a formira je jedna (većinska) stranka ili više njih u koaliciji, osiguravajući tako podršku većine u Narodnoj skupštini. No, prema Vidovdanskom ustavu, vlada je odgovorna kralju i Narodnoj skupštini, što je omogućilo kralju da se upleće u rad vlade i da ih obara. Kralj imenuje predsjednika vlade i odobrava listu ministara koju mu predsjednik predloži. Tako su u praksi vlade ovisile o kraljevoj volji, pa je

98

njihova odgovornost prema skupštini sve više slabila, a jačala ona prema kralju.³⁶

Kraljeva je osoba bila nepovrediva. Njege se ne može pozvati na odgovornost, niti on može biti tužen za svoje političke čine. Za njih odgovara vlada, odnosno resorni ministri koji supotpisuju pojedine kraljeve akte iz svoje nadležnosti

U sudskim ovlastima važno je da je kralj postavljao suce, birajući ih među kandidatima koje je predlagalo posebno tijelo. Inače, svi su suci uživali stalnost.

Prema ustavu, kralj je bio vrhovni zapovjednik oružanih snaga države, on navješćuje rat i zaključuje mir. On predstavlja državu u svim odnosima s drugim državama.

Značenje Vidovdanskom ustava

Tvorci Vidovdanskog ustava namijenili su mu zadatak da konsolidira i pravno učvrsti stanje koje je stvoreno na samom početku države. U tom prethodnom razdoblju srpski su politički krugovi s monarhom na čelu već ostvarili svoju prevlast, pa im je još samo trebala pravna potvrda.

Vidovdanskim su to ustavom stvamo uspjeli postići. Taj je ustav znatno pridonio jačanju velikosrpskih pozicija u zemlji i inozemstvu, a posebno se iskazao kao dragocjeno uporište u borbi srpske politike protiv svih pokušaja ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti, ma gdje se oni pojavili.

S druge strane, valja uočiti da je Vidovdanski ustav nastao u vrijeme kada su opće međunarodne okolnosti išle na ruku velikosrpskim hegemonistima. Od samog postanka jugoslavenske države velike sile su bile sklone srpskim političarima i srpskom vladaru te su u uvođenju centralističko uređenja vidjele izvor snage njima privržene strane, što je imalo za njih posebnu važnost s obzirom na cijelo balkansko područje.

36 Od 23 vladine krize između 1918. i 1929. Narodna skupština je izazvala samo dvije uskraćujući vladi povjerenje. Ostale je izazvao kralj, odnosno vlade su odstupile na njegov zahtjev.

99

Međutim, kolikogod je Vidovdanski ustav u izvjesnom smislu konsolidirao unutarnju situaciju i dokrajčio bezustavni provizorij, toliko je od prvog trenutka u sebi nosio i klice slabosti.

Svojim odredbama o ustrojstvu centralističke vlasti koja je utirala put velikosrpskom hegemonizmu, ustav je izazvao odlučno protivljenje i suprotstavljanje anticentralističkih snaga. Treba uočiti da u trenutku izglasavanja ustava u skupštinskoj dvorani gotovo nije bilo hrvatskih i slovenskih zastupnika, pa je on prihvaćen voljom srpskih zastupnika i uz pomoć potkupljenih skupina, što je vodilo u sve zaoštreniju krizu.

100

POLITIČKE STRANKE I ORGANIZACIJE

Opća obilježja

Po slovu Vidovdanskog ustava Kraljevina SHS bila je parlamentarna država, što je pretpostavljalo postojanje organiziranih političkih skupina - političkih stranaka - koje na temelju izbornih rezultata upućuju u parlament svoje predstavnike. Doista, u državi su od samog njenog nastanka djelovale političke stranke koje su u borbi za vlast ulazile u međusobnu oštru političku borbu. Proces njihova oblikovanja i razređivanja započeo je odmah nakon proglašenja ujedinjenja, a pregrupiranja i diferenciranja trajala su nekoliko mjeseci.

U razdoblju između dvaju svjetskih ratova na teritoriju jugoslavenske države djelovalo je oko četrdeset političkih stranaka. Dakako, njihova snaga i utjecaj u političkom životu države nisu bili podjednaki.

Mnoge su od njih djelovale samo kratko vrijeme, nastajale su i nestajale ili se pretapale u druge stranačke formacije. Tek nekoliko većih stranaka činile su skupinu koja je bila stalno na političkoj sceni i koja je djelovala do kraja jugoslavenske države.

Na formiranje političkih stranaka u novostvorenoj jugoslavenskoj državi djelovali su mnogi činitelji. Kako je nova država bila sastavljena od zemalja koje su stoljećima živjele u različitom gospodarskom, političkom i kulturom ozračju, to se u njima razvio različit stupanj političke zrelosti, što je uvjetovalo i različit pristup politici. Postojale su nacionalne razlike koje su se iskazale kao bitan čimbenik političkog okupljanja. Upravo je položaj pojediruh nacija u novoj državi (tj. nacionalno pitanje) najjače utjecao na razvrstavanje političkih stranaka i davalo osnovni biljeg njihovim programima. Od početka se nametala politička rasprava o tome da li sve južnoslavenske zemlje, pošto su ušle u jedinstveni državni okvir, treba da sačinjavaju samo jednu, unitarnu državu ili je potrebno uvažavati južnoslavensku višenacionalnost. Programski se to iskazivalo kao izbor između centralizma ili federalizma. No, na stranačke podjele utjecala je i raz-

101

ličita pripadnost vjerskim zajednicama, kao i osjetne socijalne razlike i pripadnost društvenim slojevima (građanstvu, seljaštvu, radništvu).

Iako se u razdoblju do 1929. među političkim strankama razvijala relativno slobodna politička borba, ipak su na njihovu djelatnost i političke odluke utjecali i činitelji izvan njih. Bio je to prije svega dvor. Kralj Aleksandar nije podnosio ograničenja svoje vlasti, pa su tako parlamentarizam i višestranačje zasjenjeni kraljevim upletanjem u politička kretanja u državi. U skladu sa svojim nacionalno-srpskim tradicijama, a s pomoću monopola monarhije, on je nastojao utjecati na sav politički i gospodarski život države, pa je raznim oblicima i zakulisnim potezima nametao svoju volju i vodećim političkim strankama. Time je sve jasnije pokazivao da želi biti prvi i glavni gazda države. U vodstvima pojedinih većih stranaka kralj je imao svoje ljude od kojih je dobivao obavijesti o radu i političkim planovima njihovih vođa te je preko njih utjecao na stranačke odluke.

Političke stranke u jugoslavenskoj državi mogu se podijeliti na stare, predratne (tj. one koje su djelovale u razdoblju prije prvog svjetskog rata) i nove (koje su osnovane poslije stvaranja zajedničke

države). Prema teritorijalnoj rasprostranjenosti, bilo je stranaka koje su pokušavale djelovati na cijelom državnom prostoru, i onih koje su zadržale regionalno značenje. Takvo razređivanje svakako je uključivalo nacionalna obilježja. Samo je manji broj stranaka istupao s unitarističkih pozicija i imao općejugoslavensko obilježje, pa je nastojao svoje organizacije proširiti na cijelo državno ozemlje. Većina je stranačkih formacija ipak djelovala na užem, nacionalno zaokruženom prostoru, pa su se stoga - s obzirom na cjelinu države - iskazivale kao regionalne. Unatoč težnji nekih stranaka da u svom djelovanju obuhvate cijeli državni prostor, do 1929. (tj. do uspostave šestosiječanjske diktature) ni jedna nije postala općejugoslavenska. Iznimka je bila samo Komunistička partija Jugoslavije, ali ona je nastupala s drugih (klasnih) pozicija i zbog prijelaza u ilegalu nije sudjelovala u javnom političkom životu.

Valja uočiti još jednu značajku političkih stranaka u Kraljevini SHS (kasnije Kraljevini Jugoslaviji), a to je da se u znatnom broju tih stranaka iskazivao velik i gotovo presudan utjecaj vođe.

102

Nerijetko, u praktičnom ponašanju i odlukama stranke više je vrijedilo stajalište njena predsjednika, nego sam program stranke. Zato su se neke stranke i nazivale po svojim vodama - Radićeva, Pribićevićeva, Pašićeva stranka, a njihove pristaše radićevci, pribićevićevci, pašićevci.

Tri glavne stranke - tri programa

Najjača srbijanska politička stranka bila je Narodna radikalna stranka. To joj je bio službeni naziv, ali se u dnevnom političkom životu obično nazivala samo Radikalna stranka. Osnovana 1881., bila je prva stranka u Srbiji s pisanim programom. Osnivač joj je bio Adam Bogosavljević, a glavni ideolog i organizator Pera Todorović (obojica nekadašnji sljedbenici socijaliste Svetozara Markovića). Od 1903. do 1914. Radikalna je stranka bila stalno na vlasti u Srbiji, a tu je poziciju zadržala i za vrijeme prvog svjetskog rata. No tada u koaliciji sa Samostalnom radikalnom strankom na čelu s Ljubom Davidovićem. (Davidović se 1909. s manjom skupinom pristaša izdvojio iz matične stranke i osnovao Samostalnu radikalnu stranku). U Kraljevini SHS radikali su pokušali proširiti svoj utjecaj i izvan Srbije na širi prostor nove države. Zato je vodstvo stranke istupalo s tezom da Kraljevina SHS nije nova, nego stara država, tj. proširena Srbija. Isticalo je da u toj državi Srbi čine maticu, pa su pozvani da tom državom i upravljaju. Državu stvorenu 1918. pod nazivom Kraljevina SHS radikali su od početka shvaćali kao veliku Srbiju. Iz takva stajališta proizašao je i temelj njihova programa - velikosrpski hegemonizam te cjelokupna njihova politika. Dominantan položaj u državi Radikalna je stranka osigurala Vidovdanskim ustavom. Centralističko ustrojstvo države i koncentracija vlasti u Beogradu omogućili su radikalima preuzimanje vodećih mjesta u svim sferama državne uprave i javnog djelovanja. Svoju velikosrpsku politiku radikali su veoma često prikrivali unitarističkim frazama, što će jače doći do izražaja nakon uspostave šestosiječanjske diktature. No i tada je, zapravo, bilo riječi o prikrivanju pravih namjera, a bit radikalske politike ostajala je uvijek ista, tj. velikosrpska.

103

Glavni je oslonac Radikalna stranka imala u srpskom seljaštvu. Ono je bilo njezina biračka osnova. Ipak se ne može svrstati u seljačke stranke, jer je njezino vodstvo, koje je kreiralo političku orijentaciju, bilo mahom iz građanskih krugova. Stranka je posebnu pozornost posvećivala Bosni i Hercegovini, organizirajući tamošnje Srbe. Lokalne radikalske organizacije osnivane su i u drugim dijelovima države, posebice tamo gdje je bilo srpskog stanovništva.³⁷ No, rezultati su bili skromni. Predsjednik Radikalne stranke i njen glavni autoritet bio je Nikola Pašić. Realističan, više nego obrazovan, spretan politički kombinator, vodio je stranku sve do svoje smrti (1926). Poslije

104

Pašićeve smrti šef stranke je postao Aca Stanojević. Tada su se u stranci pojavile frakcije koje su se međusobno borile za vodstvo u državnoj politici. No sve su bile izrazito velikosrpske orijentacije. Mnogi videni radikali bili su umiješani u korupcionaške afere. Neki su radikali posebno bili bliski dvoru (ulazili su u tzv. dvorsku kamarilu) i pomagali su kralju Aleksandru u njegovu sve jačem miješanju u politički život zemlje.

Demokratska stranka bila je nova politička stranka koja je nastala udruživanjem nekoliko različitih predratnih stranačkih grupacija. Osnivač i tvorac njezina programa bio je Svetozar Pribićević. Njegova osnovna gledišta o novoj državi uvelike su se razlikovala od gledišta radikala. Smatrao je da je novoj državi potrebna jedna jaka državotvorna stranka koja će imati svoje organizacije na teritoriju cijele države. Ta stranka mora imati naglašen unitaristički program. Prema Pribićevićevu mišljenju, sve su stare, stranke regionalne (uključujući i Radikalnu stranku) i njihovi programi ne odražavaju potrebe nove države. Dana 15. veljače 1919. Pribićević je održao veliki politički zbor u Sarajevu; na njemu je trebalo osnovati novu stranku. Na zboru su se okupile Pribićevićeve

pristaše iz bivše Hrvatsko-srpske koalicije, skupine jugoslavensko-unitarne orijentacije iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Slovenije i Hrvatske (najviše iz Dalmacije koju su tada dijelom okupirali Talijani). U svom govoru Svetozar Pribičević objasnio je temeljni program nove stranke: unitarna jugoslavenska država s jedinstvenom centralistički organiziranom upravom.

Bila je to verbalna potvrda njegove političke prakse koju je kao ministar unutarnjih poslova provodio od prvog dana. Sve one koji su se toj formuli suprotstavljali proglasio je antidržavnim elementima. Međutim, kada se pristupilo organiziranju nove stranke, Pribičević i njegovi sljedbenici primjetili su da su sastanku nazočni samo politički ljudi iz tzv. prečanskih krajeva, tj. iz zemalja koje su bile pod austrougarskom vlašću. Zato je odmah poduzeta akcija da se u novu stranku uključe i pristaše iz Srbije i Crne Gore, jer samo tako je stranka mogla biti općejugo-

37 U Hrvatskoj, gdje je među Srbima većinu zadobio Svetozar Pribičević, radikali su svoja uporišta imali samo u Kninu i kninskoj okolici, te među Srbima u južnoj Dalmaciji.

105
slavenska. Učinjen je i pokušaj da se u novu stranku uključi i Radikalna stranka. No, to bi za radikale značilo napuštanje njihova velikosrpskog programa i prihvaćanje jugounitarizma, kao i likvidaciju vlastite stranačke organizacije, na što oni nisu pristajali. Pribičeviću pozivu odazvale su se tri male stranke iz bivše Kraljevine Srbije: Samostalna radikalna stranka (na čelu s Ljubom Davidovićem), Naprednjačka stranka (na čelu s Vojom Marinkovićem) i Liberalna stranka (na čelu s Vojom Veljkovićem). Na čelo stranke koja je dobila naziv Demokratska stranka Pribičević je kao predsjednika ustoličio Ljubu Davidovića, smatrajući da će on (Davidović) kao Srbijanac bolje okupiti pristaše u Srbiji, nego on kao Srbin iz Hrvatske. Pribičević je ostao glavni ideolog i kreator politike nove stranke, pa je ona tako dobila dva šefa. Ubrzo se pokazalo da oni različito gledaju na tekuće političke prilike. Pribičević je provodio politiku čvrste ruke, dok je Davidović bio umjereniji i sklon pregovaranju s hrvatskom opozicijom. Zapravo, Pribičević je bio branitelj striktnog stranačkog programa, dok je Davidović bio više antiradikal kojemu je taktika bila važnija od programa. I Pribičević je želio potisnuti radikale, ali su mu tada radikali još bili potrebni kao saveznici u donošenju centralističkog ustava.

Kako su se pririvnosti između dva vodeća čovjeka Demokratske stranke sve više produbljivala, Svetozar Pribičević je u proljeće 1924. sa svojim sljedbenicima istupio iz stranke koju je sam osnovao i formirao novu pod nazivom Samostalna demokratska stranka. Iako se Pribičević zanosio mišlju da će ta stranka, koja i dalje zastupa unitarizam i centralizam kao temeljni program, postati jezgra općejugoslavenskog okupljanja, to se nije dogodilo, već je ona dobila podršku samo Srba u Hrvatskoj i postala njihov politički predstavnik. Matična Demokratska stranka, kojoj je na čelu ostao Davidović, od tada je samo srbijanska stranka koja se sve više priklanjala velikosrpsstvu, ali ne u tako agresivnom obliku kao Radikalna stranka 38

38 U nekim za radikale nepovoljnim situacijama pomagali su im sudjelovanjem zajedno s njima u vladinim koalicijama. Tako su npr. sudjelovali u vladama Velje Vukičevića, kada je bio izvršen atentat na Stjepana Radića, te u vladi Antona Korošca poslije atentata.

106

Ključno mjesto u političkom životu Hrvatske, nakon njena ulaska u ugoslavensku državu imala je Hrvatska Republikanska seljačka stranka (HRSS), koja je u politički život nove države ušla pod svojim predratnim nazivom- Hrvatska pučka seljačka stranka. Ta je stranka osnovana 1904g. pod vodstvom braće Antuna i Stjepana Radića. Njena programska osnova bila je: hrvatsko seljaštvo mora postati temelj političke djelatnosti i glavni nositelj nacionalne borbe. Stranka je predviđala postupno rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja, tako da u prvoj etapi ojačaju uloga i snaga hrvatskog seljaštva u okviru postojećeg austro-ugarskog dualizma, a zatim da se na osnovi hrvatskog državnog prava utvrdi novi položaj Hrvatske u okviru Habsburške Monarhije njezinim pretvaranjem u federativnu državu sa slavenskim obilježjem (koncep-

107

cija austroslavizma). U proljeće 1918. Stjepan Radić napušta tu koncepciju i prihvaća jugoslavizam, ali uz isticanje načela ravnopravnosti namda. Odbacujući akt ujedinjenja i monarhiju Radić mijenja naziv svoje stranke u Hrvatska republikanska seljačka stranka i traži neutralnu hrvatsku seljačku mirotvornu republiku u granicama međunarodno priznatog teritorija nove jugoslavenske države. Na izborima za ustavotvornu skupštinu njegova je stranka dobila 50 zastupničkih mjesta, ali nije sudjelovala u njezinu radu. Radić je odlučno ustao protiv centralističkog ustrojstva države i nametanja velikosrpske hegemonije. Po tom svom programu i praktičnom nastupanju HRSS se suprotstavila ostalim dvjema najvećim strankama - Radikalnoj i Demokratskoj. Voda i organizator HRSS, kreator i strateg njezine političke djelatnosti bio je Stjepan Radić (njegov brat Antun umro je 1919. godine). On je cjelokupnoj stranačkoj aktivnosti dao jak osobni

biljeg. U svojim redovima stranka je u prvom razdoblju (do 1918. i u prvim godinama djelovanja u novoj državi) okupljala pretežno hrvatsko seljaštvo, što ju je i učinilo najjačom hrvatskom političkom strankom.³⁹ No, zbog svog nacionalnog programa postupno je privlačila u svoje redove i hrvatsko građanstvo. Federalizam HRSS postao je izraz otpora sve jačem pritisku velikosrpskih krugova na Hrvatsku. Pridobivajući pristaše i u građanskim slojevima hrvatskog društva - ne izmijenivši svoju seljačku osnovicu - stranka se postupno pretvarala u hrvatski nacionalni pokret.

Za političko-stranački život jugoslavenske države između dva rata karakteristično je sukobljavanje triju velikih političkih stranaka, što nije značilo da se te stranke unatoč krupnim programskim razlikama povremeno nisu povezivale i stvarale političke koalicije i zajedničke vlade. Istina, na vlasti je gotovo neprekidno bila Radikalna stranka, ali ona zbog postojanja i djelovanja još nekoliko većih stranačkih formacija nije mogla sama

39 Frontalni ulazak seljaštva u politički život Hrvatske po prvi put je učinio seljaštvo masovnom bazom biračkog tijela. Treba, naime, imati na umu da je u predratnom razdoblju izborno pravo u Hrvatskoj bilo uvjetovano izbornim cenzusom, što je seljake - mahom s usitnjenim posjedima - ostavljalo izvan političkog života, premda su činili gotovo 4/5 ukupnog stanovništva.

108

osigurati skupštinsku većinu, pa je bila prisiljena stupati u saveze bilo s unitarističkim, bilo s federalističkim strankama. Bitno joj je bilo održanje na vlasti, da bi i tako, s pozicija vlasti, mogla provoditi svoj politički program. Dakako, u formiranju takvih koalicija neosporan je bio i utjecaj dvora, koji je iz pozadine usmjeravao državnu politiku na velikosrpskoj crti.

Ostale stranačke formacije

Osim triju velikih političkih stranaka koje su igrale glavnu ulogu u međuratnoj jugoslavenskoj unutarnjoj politici, bilo je još nekoliko stranaka koje zbog brojčano ograničene biračke osnovice nisu mogle u skupštinu dovesti velik broj poslanika, ali su ipak imale određeno značenje i često su u sastavljanju vladinih gamitura predstavljale jezičac na vagi. Pri tome, dakako, nisu bili važni njihovi programi i one su, kad im je to odgovaralo, podupirale i vlade s posve suprotnim orijentacijama od svojih. Slovenska narodna (ljudska) stranka (SNS) bila je vodeća politička stranka u Sloveniji. Djelovala je i prije prvog svjetskog rata. Osnovana je još 1892. pod nazivom Katolička narodna stranka, a 1905. preimenovana je u Slovensku narodnu stranku. Aktivno je sudjelovala u pripremanju i donošenju Svibanjske deklaracije. Njene se vode vrlo aktivno uključuju u proces nacionalne koncentracije 1918., koji je doveo do stvaranja Narodnog vijeća i Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Njezin lider Anton Korošec, u funkciji predsjednika Vijeća, bio je na čelu te države. Nakon ujedinjenja Korošec je postao potpredsjednik prve zajedničke vlade. U bivšoj Habsburškoj Monarhiji stranka je vodila proaustrijsku politiku izrazito katoličke orijentacije. U Kraljevini SHS prihvaća novu dinastiju a u svojoj viziji jugoslavenstva zalaže se za autonomni položaj Slovenije. Zbog toga nastupa anti-centralistički, pa prilikom donošenja Vidovdanskog ustava napušta Ustavotvornu skupštinu. U političkim sučeljavanjima njene vođe vješto iskorišćuju hrvatsko-srpski spor i uspješnim manevriranjem, kao najjača slovenska stranka, osiguravaju stvarnu slovensku posebnost u državi. Bez obzira na svoj autonomistički stav..

109

110

111

U Hrvatskoj su djelovale još dvije male političke stranke. Hrvatska pučka stranka okupljala je u svojim redovima građanstvo religiozne orijentacije i katolički kler. U svoj je program unijela kršćanska načela kao osnovu javnog života. Naglašavala je posebnost hrvatske nacije i protivila se centralističkom uređenju. Poslije izglasavanja Vidovdanskog ustava istupila je sa zahtjevom za njegovu reviziju i zalagala se za samoupravu općina, kotareva i pokrajina. Jačanjem Radićeve HRSS postupno je nestajala s političke scene. Hrvatska stranka prava (frankovci) - iako je objavila svoje raspuštanje - ponovno se aktivirala poslije prvoprosinačkog akta i izrazila svoje neslaganje s činom ujedinjenja. Povremeno je surađivala s Hrvatskom zajednicom i HRSS-om, ali sama nije imala znatnijeg udjela u političkom životu. Djelovala je protiv velikosrpske dominacije: iz njezinih je redova proizašla skupina oko Ante Pavelića, koja je u emigraciji radila na ostvarenju posve neovisne hrvatske države. Za politički život u Cmoj Gori od bitnog je značenja podjela na bjelaše i zelenaše u danima stvaranja jugoslavenske države. U početku tamo nije bilo formiranih političkih stranaka. Tijekom 1919. i 1920. protivnici ujedinjenja vodili su oružanu borbu protiv novog stanja. Bjelaško-zelenaški antagonizam postao je osnovica političkog okupljanja. I dok su se bjelaši manje-više uključivali u stranke formirane izvan crnogorskog područja (Radikalna i Demokratska stranka), zelenaši su djelovali kao politički pokret koji se postupno transformirao u političku stranku. Naziv joj je

Cmogorska stranka, ali su njene pristaše u javnom političkom životu nazivani najčešće crnogorski federalisti. Naime, osnova njihova programa bila je traženje da Cma Gora bude jedna od federalnih jedinica jugoslavenske države. U tome se može uočiti i utjecaj drugih sredina. Tako je na oblikovanje programa crnogorskih federalista u početku zasigurno utjecala umjerenija Hrvatska zajednica, ali se s vremenom stranka sve više vezivala uz radikalniji HRSS i njegova vodu Stjepana Radića. Najistaknutiji predstavnik cmogorskih federalista bio je dr. Sekula Drljević.

Jedina politička stranka koja je imala svoje sjedište u Makedoniji bila je stranka pod nazivom Džemijet. Okupljala je muslimansko stanovništvo pod vodstvom aga, begova i hodža, koji su štitili svoje veleposjede. Poslije 1925. Džemijet je iščezao s poli-

112

tičke pozornice. Od nemakedonskih stranaka najveću aktivnost na tom području razvijale su Radikalna i Demokratska stranka, i to osobito prilikom izbora za skupštinu, kako bi prikupile što više glasova za svoje kandidate.

Komunistička partija jugoslavije

Na kongresu ujedinjenja socijaldemokratskih stranaka i skupina, koje su prije stvaranja jugoslavenske države djelovale u drugim državama, osnovana je Socijalistička partija Jugoslavija (komunista). Kongres je održan u Beogradu u travnju 1919., a nazočni su se delegati tada izjasnili za pristupanje nove stranke Trećoj (komunističkoj) internacionali koja je sjedište imala u Moskvi. Na drugom kongresu, održanom u Vukovaru 1920., stranka je promijenila ime u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). U svom programu istakla je borbu za rušenje kapitalističkog poretka u zemlji i stvaranje Sovjetske Republike Jugoslavije. S obzirom na nacionalno pitanje KPJ je u početku zastupala gledište o jedinstvenom jugoslavenskom narodu (unitarizam), ali je poslije (1924) prihvatila realnost da je jugoslavenska država višenacionalna, pa je tražila za svaki narod (ne samo za Srbe, Hrvate i Slovence, nego i za Makedonce i Cmogorce) pravo na samoodređenje i odcjepljenje.

Aktivnost Komunističke partije bila je vrlo razgranata. Organizirala je brojne štrajkove u tvornicama i drugim poduzećima te generalni štrajk željezničara u travnju 1920. KPJ je preuzela i vodstvo u Jedinstvenim radničkim sindikatima, a pod njenim okriljem djelovala je i omladinska organizacija - Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) osnovan 1919. KPJ je sudjelovala na izborima za ustavotvornu skupštinu (1920) i dobila 58 zastupničkih mjesta. No, kako je njezino djelovanje sve više ugrožavalo postojeći poredak, vlada je potkraj prosinca 1920., proglašenjem tzv. Obznane, zabranila komunističku djelatnost i rad KPJ. Mnogi su komunisti pohapšeni, a 1921. donesen je i Zakon o zaštiti države, prema kojemu su bile predviđene teške kazne za komunističku djelatnost. Od tada KPJ djeluje tajno, a njezino vodstvo odlazi u inozemstvo.

113

Dalji planovi KPJ izazvali su razilaženja u njezinu vodstvu. O nekim programskim određenjima sporile su se lijeva i desna frakcija, npr. o nacionalnom, seljačkom i sindikalnom pitanju.

Tek 1928., na konferenciji zagrebačkih komunista (održanoj ilegalno), izvršen je obračun s frakcionaštvom, najviše zalaganjem Josipa Broza, poslije nazvanog Tito. Tu je akciju podržala i Komunistička internacionala (Komintema), koje je KPJ bila član. Broz je tom prilikom izabran za tajnika (sekretara) Mjesnog odbora (komiteta) KPJ u Zagrebu, a na čelo novog stranačkog vodstva došao je Đuro Đaković, koji se kao i Broz zalagao za jedinstvo Partije i uklanjanje frakcijskih sukoba.

Nacionalističke organizacije

Uz političke stranke, u novostvorenoj jugoslavenskoj državi djelovale su i političke organizacije koje su svojim programima zastupale različite orijentacije, a svoju djelatnost su razvijale pod okriljem pojedinih velikih političkih stranaka s kojima su se podudarala njihova osnovna stajališta. Odmah nakon stvaranja Kraljevine SHS vode predratne Jugoslavenske nacionalističke omladine pokušale su okupiti i organizirati svu omladinu u novoj državi. U tome su imale snažnu podršku centralističkih vlasti. No tijekom pripremanja osnivačkog kongresa došlo je do oštrog uskoba između tzv. nacionalističke omladine i omladinskih struja koje su bile pod utjecajem KPJ, pa je održavanje kongresa otkazano. Od tada je svaka grupacija - ideološki podvojena - razvijala svoju aktivnost. Početkom 1921. u Splitu je osnovana organizacija pod nazivom Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina (JNNO). Osnovana je na inicijativu Demokratske stranke, pa su joj osnivači i prvi članovi bili njeni mladi sljedbenici. S obzirom na činjenicu da se pojavila u Dalmaciji, organizacija je u početku svoju pojavu objašnjavala potrebom stvaranja jake borbene fronte za

obranu krajeva ugroženih od Italije. U prihvaćenoj rezoluciji na osnivačkom sastanku ističe se još i to da će JNNO »najodlučnije sudjelovati u pobijanju pojava koje u sebi kriju bilo ple-

114

menski, vjerski ili klasni separatizam«. JNNO je osnovan neposredno poslije donošenja Obznane i afirmacije Radićeva HPSS-a na izborima za ustavotvornu skupštinu. Ona je, dakle, trebala suzbijati komunističku opasnost, ali i hrvatski nacionalni pokret. U praksi se često služila fašističkim metodama, i unatoč negiranju ideoloških veza s talijanskim fašizmom, mnogi su prvaci JNNO-a imali neke dodirne točke s njima. Nacionalisti okupljeni u JNNO okrivljivali su hrvatsku politiku, predvođenu Stjepanom Radićem, za podrivanje autoriteta države u inozemstvu i onemogućavanje njene konsolidacije. Mada je JNNO započeo svoju djelatnost kao omladinska organizacija, postupno su mu se priključivale i pristaše starije dobi, pa je prerastao u općepolitičku organizaciju. Zato je organizacija u svibnju 1922. promijenila naziv u Organizacija jugoslavenskih nacionalista ili skraćeno ORJUNA. Osnova programa Orjune bilo je integralno jugoslavenstvo. Kao njen temeljni zadatak navodilo se čuvanje nacionalnog jedinstva i onemogućavanje protudržavne djelatnosti. Po tome nije teško otkriti podudarnost sa stavovima Svetozara Pribičevića, koji je Orjuni pružao punu podršku. Svi nastupi Orjune i orgzirane demonstracije imali su izraziti antihrvatski karakter. Kao reakcija na pojavu, ideologiju i agresivno istupanje JNNO, odnosno Orjune, organizirana je na hrvatskoj strani nacionalistička organizacija pod nazivom Hrvatska nacionalna omladina (HANA O). Nastala u atmosferi sve izraženijih protivnosti između centralističkih i anticentralističkih snaga, HANA O je kao svoju ideološku osnovu imao hrvatske nacionalne interese izražene federalizmom. To je bila koncepcija i najjače hrvatske političke stranke, a HANA O ju je prihvatio kao reakciju na jugoslavenski nacionalistički unitaristički pokret, kao i na velikosrpski hegemonizam. Između orjunaša i članova HANA O-a dolazilo je do čestih sukoba, ponekad i oružanih. Ti su sukobi davali povoda vlastima da poduzimaju izvanredne i energične mjere protiv HANA O-a i drugih hrvatskih nacionalnih društava (Hrvatski sokol, Hrvatska žena).

Na srpskoj se strani javio pokret pod nazivom Srpska nacionalna omladina (SRNA O). Pokret je ponikao kao otpor svemu onomu što se protivilo stvaranju velike Srbije. SRNA O se organi-

115

zirao 1922., u vrijeme kad je pokret jugoslavenskih nacionalista počeo sve jače i agresivnije nastupati. Tada je Srpskoj nacionalnoj omladini i Radikalna stranka pružila otvorenu podršku. Bilo je to u trenutku kad su radikali raskinuli dvogodišnju koaliciju s demokratima.

Kako su Orjuna i SRNA O oštro istupali protiv nacionalnih težnji i slovenskog naroda, i tamo se pojavila organizacija koja je isticala potrebu obrane slovenskog nacionalnog individualiteta.

Bila je to Slovenska nacionalna omladina (SLONA O). Svojim programom ona se suprotstavila i jugoslavenskim integralistima i velikosrpskim nacionalistima.

U novostvorenoj Kraljevini SHS djelovale su i četničke organizacije. Prva četnička organizacija nastala je 1921., a nosila je naziv Udruženje četnika za slobodu čast otadžbine. Njeno vodstvo sačinjavali su isključivo članovi četničkih sudionici u četničkim akcijama u Makedoniji potkraj 19. i početkom 20. stoljeća i u ratovima od 1912. do 1918. Tijekom 1924. iz tog su se društva odvojile dvije četničke grupe i formirale još dvije četničke organizacije, naravno, isključivo srpske nacionalističke orijentacije. Bila su to Udruženja srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić.40 Oba su djelovala kao instrumenti velikosrpske politike. U srpnju 1925. te su se dvije organizacije spojile u jednu pod nazivom Udruž:nje srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otaždbinu.

Jugoslavensku su državu četnici smatrali proširenom Srbijom, pa kad su u svojim istupanjima i govorili o jugoslavenskom jedinstvu, uvijek je zapravo bila riječ o velikosrpskom hegemonizmu. Ističući ideju velike Srbije, četnici su iskazivali odanost monarhiji, srpskom kralju i dinasti i Karadordevića. U čelništvu četničkih organizacija mahom su bili umirovljeni srpski oficiri i podoficiri bez većeg obrazovanja i ideološke spremne. No, uz ratne veterane, u organizacije su ulazili i drugi građani srpske nacionalnosti. Četničke organizacije osnivale su se ponajprije u

40 Pod imenom Petar Mrkonjić kralj Petar 1-Karadordević u mladosti je sudjelovao u bosansko-hercegovačkom ustanku protiv Turaka tijekom 1875. i 1876. godine.

116

Srbiji, ali i u ostalim dijelovima države, posebno tamo gdje je bilo srpskog stanovništva.

Glavni organizacijski oblik četničkih udruženja bili su poluvojnički, naoružani odredi sa specifičnim simbolima (crne zastave s crnvačkim glavama). Vezujući se uz režim, četnici su bili »čuvari poretka«, a u njihovu nastupanju i djelovanju najveći, gotovo odlučujući utjecaj imala je Radikalna stranka.

Mnogi vodeći ljudi četničke organizacije bili su pripadnici i narodni zastupnici Radikalne stranke, a u isto vrijeme i povjerljivi ljudi dvora (npr. Pundža Račić, atentator na Stjepana Radića i hrvatske zastupnike). Unatoč identičnih programskih stavova i izrazite velikosrpske orijentacije, među

četničkim društvima bilo je i netrpeljivosti, koje su povremeno prelazile u otvorene sukobe. Pokušaji pomirenja i spajanja svih četničkih organizacija nisu uspjeli.

Poslije nastupa šestosiječanjske diktature, kada su bile raspuštene sve političke stranke i organizacije, pa i četničke, Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine nastavilo je djelovanje. Tada su u Udruženje ušli i bivši članovi zabranjenih četničkih i drugih srpskih nacionalističkih organizacija, pa je ono postalo jedan od oslonaca diktatorskog režima. Od 1929. do 1932. na čelu Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine bio je četnički vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin, a od 1932. do travanjskog rata 1941. vojvoda Kosta Mliovanović-Pećanac.

Položaj albanske i njemačkenacionalne manjine

Prije nastanka Kraljevine SHS, na Kosovu je djelovala organizacija Albanaca - Kosovski komitet. Cilj organizacije bio je ujedinjenje kosovskih Albanaca s Albancima u Albaniji u jednu državu. Organizirani su tzv. kačački odredi, koji su kao naoružane formacije djelovali na području cijelog Kosova. Ideja ujedinjenja svih Albanaca bila je na Kosovu raširena i poslije formiranja jugoslavenske države. Da bi se presjekla veza Kosova s Albanijom, saveznička konferencija ambasadora uspostavila je uz granicu Kraljevine SHS s Albanijom neutralnu zonu. Kako su tu zonu

117

uspostavili međunarodni čimbenici, kačaci su dugo vjerovali da će granica s Albanijom biti izmijenjena. No, do toga nije došlo. Ta je zona postojala do 1923. i tada je ukinuta. Kraljevina SHS je izbjegla međunarodne obveze prema albanskoj manjini, pa su Albanci u jugoslavenskoj državi - unatoč proklamiranim ustavnim odredbama o zaštiti manjina - bili izvrgnuti nacionalnom i kulturnom ugnjetavanju. Albanci nisu mogli slobodno iskazati svoje nacionalne osjećaje i zahtjeve za nacionalnom slobodom i ravnopravnošću, a nisu imali ni svoje političke stranke. Neki su se u početku priklanjali Džemijetu, ali ta je stranka prvenstveno zastupala interese turskih begova, a u razdoblju donošenja ustava kompromitirala se nagovorom radikala da njeni zastupnici glasaju za centralistički ustav. Dakako, Albanci nisu mogli slijediti takvu politiku.

Od svih nacionalnih manjina u Kraljevini SHS njemačka je manjina bila u najboljem položaju. Najviše je Nijemaca (oko 60% od ukupnog broja) bilo u Vojvodini, gdje su se doseljavali tijekom 18. st., poslije povlačenja turske vlasti s tog područja. Najviše su se bavili poljoprivredom. Nijemaca je bilo i u Srijemu i Slavoniji (24% od ukupnog broja), gdje su također pripadali agrarnom žiteljstvu. U manjem broju bilo ih je još u Sloveniji (oko 8% ukupnog broja), gdje su činili staro gradsko i staro agrarno stanovništvo. No njihov se broj u Sloveniji postupno smanjivao. Njemačka nacionalna manjina bila je najbolje organizirana u Vojvodini, gdje je stvaranjem jugoslavenske države prekinuta njihova madarizacija, pa su se tamošnji Nijemci nacionalno-politički najbolje učvrstili. Godine 1922. osnovali su i svoju političku stranku pod nazivom Njemačka stranka, koja je sudjelovala na skupštinskim izborima i dobivala 5 do 8 poslaničkih mjesta, koji su uvijek podržavali vladu. Nastupom šestosiječanjske diktature stranka je prestala s djelovanjem, a sredinom tridesetih godina Nijemci se počinju ponovno organizirati u posebnom Kulturnom savezu (Kulturbund). Uz pomoć države Nijemci su izgradili svoj sustav školstva, a u Velikom Bečkereku imali su i svoju učiteljsku školu. Međutim, njihov savez nije djelovao samo na kulturnom planu, nego je pod snažnim utjecajem nacizma u matičnoj državi razvijao i političku aktivnost koja je pred drugi svjetski rat bila sve agresivnija.

118

VJERSKE ZAJEDNICE

U procesu stvaranja jugoslavenske države, među brojnim pitanjima koje je trebalo riješiti bilo je i pitanje vjerskih zajednica. O tom se pitanju raspravljalo i na Krfskoj konferenciji 1917. godine. Tada su neki sudionici konferencije (srpski predstavnici) izražavali zabrinutost u vezi s položajem Katoličke crkve u budućoj zajedničkoj državi, i to zbog stava Vatikana prema formiranju takve države. No, bilo je i na drugoj strani (tj. u predstavnika Jugoslavenskog odbora) određenih nedoumica glede položaja Srpske pravoslavne crkve. U raspravama se pokazalo da je problem Srpske pravoslavne crkve čak veći nego onaj Katoličke crkve. Naime, pošto je prihvaćeno načelo ravnopravnosti svih vjera u budućoj državi, postavilo se pitanje odnosa države prema crkvama. Pašić je tada zagovarao stanovište da buduća zajednička država zadrži postojeći ustav Kraljevine Srbije, ili da se ustav nove države barem u osnovi radi prema srpskom ustavu. Što se vjere tiče, ustav Kraljevine Srbije definirao je pravoslavnu vjeru kao državnu vjeru u Srbiji, pa se odmah postavilo pitanje znači li to da takav položaj treba dati Srpskoj pravoslavnoj crkvi i u novoj državi. Ta je crkva autokefalna i nacionalna, što je do tada i bila osnovna pretpostavka da bude i državna. Kako bi Srpska pravoslavna crkva zadržala status državne crkve, bilo je prijedloga da se takav status dade svim vjerama i crkvama. No, na kraju rasprave na Krfu prihvaćen je sustav vjerskog pariteta kao najpovoljniji za rješavanje vjerskog pitanja.

Utvrđena je ravnopravnost vjera, što ne znači da je država akonfesionalna. Odnose među crkvama, kao i njihov odnos prema državi trebala je regulirati država svojom suverenom vlašću.

Srpska pravoslavna crkva

U ustavu iz 1921. država je odredila stav prema vjerskim zajednicama, a među njima je bila i Srpska pravoslavna crkva. U članu 12. postavljeno je načelo o slobodi vjere i o ravnopravnosti

svih priznatih vjera. Međutim, odnos države prema pojedinim crkvama nije bio isti, a njena naklonost Srpskoj pravoslavnoj crkvi bila je tolika da je ostavljala dovoljno prostora da se ta crkva nametne kao važan čimbenik velikosrpske politike.

Poslije stvaranja zajedničke jugoslavenske države 1918., na njezinu teritoriju našle su se tri autokefalne oblasti u rangu metropolija: beogradska, srijemsko-karlovačka i crnogorsko-primorska. Osim toga, dalmatinska metropolija i autonomna srpskopravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini bile su pod vrhovnom upravom veseljenskog patrijarha u Carigradu. U

svibnju 1919. u Beogradu je izvršeno ujedinjenje svih tih do tada autonomnih crkvenih područja i organizacija u jedinstvenu Srpsko pravoslavnu crkvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sljedeće, 1920. godine uspostavljena je patrijaršija u Srijemskim Karlovcima, a potkraj iste godine sastao se i crkveni sabor koji je izabrao i prvog patrijarha Srpske pravoslavne crkve u novoj državi. Bio je to dotadašnji arhiepiskop beogradski i metropolit Srbije Dimitrije Pavlović, koji je tu funkciju obnašao do 1930.41

Organiziranje Srpske pravoslavne crkve u jugoslavenskoj državi vršilo se na temelju uredbi o srpskoj patrijaršiji i o centralizaciji upravne i sudske vlasti u srpskoj patrijaršiji (1920.). Tek 1929. donesen je Zakon o Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ustav te Crkve prihvaćen je 1931. No, unatoč zakašnjoj zakonskoj regulativi, Srpska pravoslavna crkva se od početka, na temelju spomenutih uredbi, konstituirala i djelovala kao jedna, nedjeljiva, centralizirana episkopalna organizacija s administrativnom podjelom na eparhije. Svi pravoslavci u Kraljevini SHS u vjerskom pogledu podvrgnuti su patrijarhu Srpske pravoslavne crkve. Dokinuta je autonomija pravoslavnih metropolija. Iako pravno nije imala status državne crkve (kakav je imala u Kraljevini Srbiji), Srpska je pravoslavna crkva od državnih vlasti bila favorizirana i objektivno je imala privilegiran položaj u odnosu na druge vjerske zajednice i organizacije u državi.

Svetozar Pribićević

i Srpska pravoslavna crkva

Odnos pojedinih političkih stranaka i njihovih predvodnika u jugoslavenskoj državnoj zajednici prema vjerskim pitanjima, posebno prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, bio je različit. S obzirom na činjenicu da su Srbi u Hrvatskoj u vjerskom pogledu stavljeni pod jurisdikciju objedinjene Srpske pravoslavne crkve,

41 Čin ustoličenja patrijarha Dimitrija obavio se u Peći, staroj patrijaršijskoj rezidenciji, 28. kolovoza 1924. u nazočnosti kralja.

121

stajalište njihova prvaka Svetozara Pribićevića prema toj Crkvi imalo je i određeno političko značenje. U prvom razdoblju Pribićevićeva djelovanja, kada je bio gorljivi zagovornik jugoslavenskog urutarizma i centralizma, on nije imao nikakvih zamjerki na račun Srpske pravoslavne crkve. Međutim, nakon njegova povezivanja sa Stjepanom Radićem i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije, on drukčije gleda na Srpsku pravoslavnu crkvu. To nedvojbeno proizlazi iz njegove političke orijentacije.

Pribićević se tada poziva na povijesno nasljeđe, tj. na autonomnost pravoslavne crkve na teritoriju Hrvatske u vrijeme austrougarske vladavine. Kako je nakon stvaranja Kraljevine SHS ta autonomnost ukinuta, on ističe da je centralizacija pravoslavnih crkvenih organizacija izvršena protivno kanonskim propisima, jer je izvršena »za vrijeme sedis vacantiae, tj. u vrijeme kada je patrijaršijska stolica u Srijemskim Karlovcima bila ispražnjena. Novim uredbama izmijenjene su mnoge ustanove i presječen je život srpskog narodnog crkvenog sabora. Tako je - tvrdi Pribićević - nastao kaos koji se ne može srediti sve dotle dok se ne izvrši nova organizacija Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini SHS.42

Svetozar Pribićević optužuje srpske episkope da su zadojeni duhom apsolutizma i da su u organizaciju cjelokupne Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini SHS prenijeli grčki fanariotski sustav, što uništava tekovine Srba u prečanskim krajevima i njihovu autonomiju. On smatra da se time otvara područje novih borbi i to između samih Srba, tj. između tzv. Srba-prečana i Srbijanaca u Srbiji. Zato zahtijeva da se pravoslavna crkva uredi po metropolitanskom sustavu, za koji smatra da bi se mogao

nazvati »>federativnim« i kojim bi se prečanski Srbi zaštitili od srbijanske hegemonije u crkvi. U ponašanju Srpske pravoslavne crkve Pribičević prepoznaje onaj isti hegemonizam koji se provodio u svim sferama života jugoslavenske države 43 Pribičevićeva traženje reorganizacije Srpske pravoslavne crkve u smislu metro-

42 Svetozar Pribičević u članku Centralizam u pravoslavnoj crkvi objavljenom u Obzoru 28. listopada 1928.

43 Isto.

122

politanskog uređenja i pune autonomije pojedinih metropolija sukladno je s njegovim novim određivanjem prema ukupnoj organizaciji države tijekom 1928.

Katolička crkva

Za Katoličku je crkvu posebno karakteristična njezina univerzalnost. Ona nema vrhovnog poglavara u granicama pojedinih država u kojima je katolicizam rasprostranjen, već njezin poglavar - papa - ima svoje sjedište u Rimu. Ta je činjenica znatno utjecala na položaj Katoličke crkve u Kraljevini SHS i na odnose katoličkih crkvenih starješina i vrhova nove države. U bivšoj Austro-Ugarskoj rimski je papa imao svog predstavnika u Beču (nuncija) za cijelu Monarhiju. Raspad Monarhije i pojava novih država tražili su prilagodavanje organizacije Katoličke crkve novim državnim okvirima, pa je Vatikan trebao urediti i položaj Crkve u novoj jugoslavenskoj državnoj zajednici. Budući da to sređivanje nije izvršeno odmah nakon pojave Kraljevine SHS,

veze između katoličkog etiskopata novonastale države i Svete Stolice i dalje su išle preko nuncija u Beču kao papina zastupnika za sve trije baštiniče bivše Austro-Ugarske Monarhije. Za sve vrijeme, dok nova država još nije bila od Vatikana priznata, postojala je veza katoličkih biskupa s Rimom preko nuncijature u Beču. Tako je početkom srpnja 1919. zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer uputio u Vatikan svog posebnog izaslanika dr. Svetozara Rittiga, koji je papi predao promemoriju o stanju i problemima Katoličke crkve u Kraljevini SHS. Biskupska konferencija, održana u Zagrebu od 15. do 20. srpnja 1920. pod predsjedanjem nadbiskupa Bauera, raspravljala je o nizu pitanja u vezi s položajem Katoličke crkve u novostvorenoj državi, pa se raspravljalo i o jedinstvenom predstavištvu Crkve za njeno cijelo područje. Zaključeno je da se takav prijedlog dostavi Sv Stolici i zatraži potvrda. Ostali zaključci biskupske konferencije odnosili su se na autonomiju školstva, upravu crkvenom imovinom, održavanje staroslavenske službe u hrvatskim crkvama i na zaštitu Zavoda Sv Jeronima u Rimu. Konferencija je donijela još jedan zaključak: da se zatraži sklapanje konkordata (ugovora) između Kraljevine SHS i Vatikana.

123

Biskupska je konferencija uputila u Beograd dva svoja delegata (bili su to ljubljanski biskup dr. Antun Bonaventura Jeglič i sarajevski dr. Ivan Šarić). Oni su posjetili regenta Aleksandra i ministra vjera, s ciljem da s njima rasprave položaj Katoličke crkve u novoj državi. Nakon toga posjeta regentu Jeglič je otputovao u Rim, gdje je primljen u audijenciju kod pape. Mada je biskupska konferencija donijela zaključak da se što prije sklopi konkordat, sređivanje odnosa nove države i Vatikana nije uslijedilo ni brzo ni lako. Pokazalo se, naime, da je pitanje konkordata ozbiljan problem vanjske politike nove države. U beogradskim političkim krugovima bilo je rasprostranjeno stajalište da se na novu državu jednostavno protegne valjanost konkordata zaključenog između Kraljevine Srbije i Vatikana. Međutim, takvo stajalište nije dijelio katolički episkopat, već je smatrao da nova država mora svoje odnose s Vatikanom urediti novim konkordatom. Iako je pitanje konkordata ostalo otvoreno, ipak je Vatikan službeno priznao Kraljevinu SHS 6. studenoga 1919. Mnogobrojna pitanja u odnosima Crkve i nove države tek je trebalo riješiti, a kako su stajališta i prijedlozi za njihovo rješenje bili često vrlo oprečni i s izrazitim političkim naglascima, nerijetko je dolazilo do napetosti. Ponekad su bili konzultirani i pravni teoretičari, posebno u pitanju valjanosti konkordata zaključenog s Kraljevinom Srbijom i njegova automatskog prenošenja na novu državu. I na Krfskoj je konferenciji bilo rasprave o konkordatu. Tada su neki srpski predstavnici konkordat označili kao »po Srbiju nepovoljan i po Srbe opasan ugovor«. I sada su se u raspravama postavljala politička pitanja: je li Kraljevina SHS nova ili stara država. Jedno od važnih pitanja bilo je i ono o razgraničenju biskupija koje su imale sjedišta izvan teritorija Kraljevine SHS (u Austriji, Madarskoj i Italiji), pa je njihovo rješavanje zadiralo i u međunarodne odnose nove države sa susjedima.

U tijeku rasprava o nacrtu ustava o Ustavotvornoj skupštini, odnosno u njenom ustavnom odboru, neki su zastupnici (naročito oni iz klerikalno obojenih stranaka) tražili da se u ustav unese odredba o obvezatnom zaključivanju konkordata, i to što prije. No, taj zahtjev nije prihvaćen, pa u Vidovdanskom ustavu nema stavka o konkordatu. U čl. 12. predviđeno je samo da će

vjere koje imaju vrhovnog poglavara izvan države održavati veze s njim na način koji će se odrediti zakonom, a to se u katoličkim krugovima smatralo jednostranim rješenjem. Nakon izglasavanja ustava ministar vjera je pokrenuo anketu o zahtjevima crkava (pravoslavne, katoličke, evangelističke, muslimanske i židovske), s ciljem utvrđivanja njihova položaja, materijalnog stanja vjerskih službenika i uopće međucrkvениh odnosa. Nakon toga bila je sazvana i konferencija vjerskih zajednica (u Beogradu 16. studenoga 1921.). Na toj je konferenciji bila zastupljena i Katolička crkva, pa su njeni predstavnici odmah predložili zaključivanje konkordata. Iako je taj prijedlog ušao u zaključke konferencije, vlada nije ništa poduzimala da ga realizira. Tek sredinom 1922. predsjednik vlade Nikola Pašić inicirao je razgovore o potpisivanju konkordata, pa su katolički biskupi podnijeli vladi Nacrt konkordata između Sv. Stolice i Kraljevine SHS. Međutim, očito nezadovoljna tim nacrtom, vlada je imenovala komisiju za proučavanje pitanja o zaključivanju konkordata s Vatikanom, sa zadatkom da izradi novi nacrt. Nakon dva mjeseca komisija je završila novi nacrt, ali sada s njim nisu bili zadovoljni katolički biskupi. Do početka 1924. rad na zaključivanju konkordata nije ni malo napredovao. Dapače, sve se više politizirao i u složenoj političkoj situaciji izazivao dodatne podjele. U prosincu 1924. u Rimu je boravio ministar vanjskih poslova dr. Momčilo Ninčić koji je s predstavnikom Vatikana dogovorio da se za temelj novog konkordata uzme stari konkordat sa Srbijom iz 1914. Tekst je pripremio Josip Smodlaka (tada poslanik Kraljevine SHS u Vatikanu), pa su u travnju 1925. započeli službeni pregovori. U Vatikan je stigao i ministar vjera dr. Vojislav Janjić, ali mnoga sporna pitanja (posebno pitanje crkvene imovine i predlaganje kandidata za biskupe) onemogućavala su dogovor, pa su pregovori prekinuti.

Tek nakon nekoliko godina kralj Aleksandar će pokrenuti pitanje zaključenja konkordata. U trenutku kada su pregovori bili uspješno završeni, kralj je ubijen, pa potpisani tekst konkordata nije bio ratificiran, što znači da nije stupio na snagu (vidi na str. 189 poglavlje Konkordatska kriza). Katolička crkva u jugoslavenskoj državi ostala je bez službeno utanačenih odnosa s državom. Inače, unutar državnih granica bilo je više biskupija i nadbisku-

pija, od kojih je najvainije mjesto i ulogu imala zagrebačka nadbiskupija, čiji je nadbiskup bio i predsjednik biskupske konferencije, a ta je rješavala unutamje pastoralne probleme Crkve, kao i odnose s državnim vlastima.

Islamska vjerska zajednica

U doba postojanja Otomanskog Carstva svi su muslimani unutar goleme države sačinjavali jednu vjersku zajednicu. Međutim, kako su se pojedine zemlje oslobadale od turske vlasti, na njihovu području su se formirale posebne vjerske zajednice. Tako su nastale islamske vjerske zajednice u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. U Srbiji islam je bio priznata vjera, ali nije uživao ravnopravan položaj s pravoslavnom crkvom. Slično je bilo i u Cmoj Gori, u kojoj su muslimani sačinjavali posebnu vjersku zajednicu, ali se pravoslavna vjera smatrala državnom.

U Bosni i Hercegovini poslije austrougarske okupacije država se počela miješati u vjerske poslove muslimana, pa je tako državna vlast postavljala njihove vrhovne vjerske starješine i preko njih se upletala u vjersko vodenje muslimana. Muslimani su bili nezadovoljni tom politikom i tražili su da im se prizna vjersko-prosvjetna autonomija. Nakon duge borbe tu su autonomiju 1909. i izborili. Od tada su muslimani svoje vjerske predstavnike birali sami (posredno ili neposredno). Vrhovnu upravu vjerskih poslova vodio je ulema-medžlis, tj. vjersko starješinstvo na čelu s reis-ul-ulemom kojega je na prijedlog posebne vjerske kurije imenovao vladar. Ovlaštenje za vjersko djelovanje dobivao je iz Cari-grada od šeih-ul-islama.

Nakon nastanka Kraljevine SHS djelovanje Islamske vjerske zajednice neko je vrijeme ostalo onakvo kako je bilo u pojedinim dijelovima države u trenutku ujedinjenja. Da bi se otklonile teškoće koje su nastajale zbog neujednačenosti njihova položaja i organizacije, donesena je najprije Uredba o upravi vakufa (12. rujna 1919.), a zatim i Zakon o upravi vakufa (28. veljače 1922.). Na osnovi tih pravnih akata uspostavljena je jedinstvena islamska vjerska organizacija na području Srbije i Crne Gore, kojom je

upravljao vrhovni muftija u Beogradu pod nadzorom ministarstva vjera. Muslimani pak Bosne i Hercegovine i oni koji su živjeli u Hrvatskoj i Sloveniji sačinjavali su drugu zajednicu pod vrhovnom upravom reis-ul-uleme u Sarajevu. Ta je podjela trajala sve do 31. siječnja 1930., kada je novim zakonom uspostavljena jedinstvena, samostalna Islamska vjerska zajednica za cijelu državu. Tada su dvije odvojene islamske vjerske organizacije povezane u jednu. Na čelu joj je bio reis-ul-ulema sa sjedištem u

Beogradu. Vjerske starješine muslimani su birali sami, a Islamska vjerska zajednica dobivala je financijska sredstva od države pod čijim nadzorom je i stajala. Godine 1936. sjedište reis-ul-uleme iz Beograda premješteno je u Sarajevo.

Organizacija Islamske vjerske zajednice bila je prilično složena. Nadležnosti njenih organa nisu bile strogo odvojene, a dijelile su se u tri vrste: uredbodavni, vjersko-upravni i imovinskopravni upravni organi. Najviši organ bio je Vrhovni vakufski sabor koji se sastojao od predstavnika koje su birali pojedini vakufski sabori kao niži organi. Taj je organ bio nadležan da bira reis-ul-ulemu i da donosi ustav Islamske vjerske zajednice.

Islam smatra bogoslužje glavnim vidom vjerskog života. Bogoslužje se obavlja ili pojedinačno ili zajednički u džamijama i tekijama. Zato je na područjima Kraljevine SHS (kasnije Kraljevine Jugoslavije) s muslimanskim stanovništvom bilo i mnogo džamija. Neke su od njih stare i monumentalne građevine, pa su bile stavljene pod zaštitu države kao spomenici kulture. Tekije su pak ustanove koje služe za obavljanje naročitih molitava i obreda pojedinih derviskih redova. Islam je bio posebno važna sastavnica života stanovništva Bosne i Hercegovine, naročito seoskog. Ipak, konfesionalna pripadnost islamu bosanskohercegovačkog žiteljstva u jugoslavenskoj državi još nije bila bitan činitelj njihova nacionalnog diferenciranja. U razdoblju između dva svjetska rata ona je bila samo temelj političkog okupljanja i izvorište političkog programa glavne muslimanske političke stranke. Odatle i tijesna povezanost vrhova Islamske vjerske zajednice s političkom strankom bosanskohercegovačkih muslimana.

127

128

Židovska zajednica

Još u dalekoj prošlosti osnovni oblik organiziranja židovskih zajednica bile su židovske općine, vjerske organizacije u kojima su se Židovi okupljali radi molitve i vjerskog obrazovanja. Prostori njihova okupljanja kasnije su se razvili u sinagoge. Židovske općine su nastajale svugdje gdje se naselio veći broj Židova, pa je takvo organiziranje bilo karakteristično i za židovske skupine doseljene u prošlosti i u pojedina južnoslavenska područja. Kao i drugdje, i u jugoslavenskoj državi u židovskim općinama s vremenom su se razvile i nove institucije svjetovne prirode (škole, bolnice, kulturne organizacije). Ipak, sinagoge su ostale glavna mjesta okupljanja Židova i onda kada su djelovale i njihove svjetovne ustanove.

U mnogim europskim državama, kao i u zemljama koje su se 1918. okupile u jugoslavenskoj državi, došlo je do podjele Židova na reformiste (ili neologe) i starovjerce (ili ortodokse). Takva se podjela Židova zadržala i u novostvorenoj Kraljevini SHS. U svakom mjestu mogla je postojati samo jedna židovska općina, ali je unutar općine bilo dopušteno organiziranje posebnih vjerskih službi za neologe i ortodokse.

Organiziranje židovskih općina u Kraljevini SHS ovisilo je o zakonskim propisima nove države. Na osnivačkom kongresu, održanom u Osijeku početkom srpnja 1919., židovske općine u novoj državi ujedinile su se u Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina u Kraljevini SHS. No, nekoliko ortodoksnih općina osnovalo je svoje posebno Udruženje. Sjedište Saveza bilo je u Beogradu. Na čelu mu je bio glavni odbor kojemu je predsjedavao dr. Hugo Špicer. Izradena su i pravila djelovanja Saveza, koja je odobrilo Ivlinistarstvo vjera u kolovozu 1921. Prema tekstu pravila, Savez, kao središnji organ i predstavnik židovskih općina u državi, imao je zadaću brinuti se o pojedinim općinama, posredovati između njih i državnih vlasti te davati mišljenja o zakonskim nacrtima i naredbama koji se odnose na židovske

44 Usp. Melita Švob, Židovi u Hrvatskoj, Zagre 1997. (poglavlje Organizacija i udruživanje židovskih općina«, str. 168-170.).

129

općine. Odborenjem pravila Saveza stvoreni su uvjeti za normalno funkcioniranje organizacije. Na osnovi odobrenih pravila organiziran je prvi redovni kongres Sdveza. Održan je u Zagrebu 22. i 23. studenoga 1921. Prisustvovalo mu je oko sto delegata, a u zaključcima se naglašava da Savez nije politička organizacija te i da u njegovim redovima ima mjesta i za neologe i za ortodokse. No, ortodoksne općine mu se nisu priključile. Program rada Saveza sadržavao je prvenstveno kulture i prosvjetne zadatke.

Položaj židovskih općina, koje su djelovale u pojedinim zemljama prije stvaranja novog državnog okvira, bio je različit. Zato se nametnula potreba da se on regulira jedinstvenim zakonom. Na njegovoj izradi radilo se vrlo dugo, pa je zakon o vjerskoj zajednici Židova u Kraljevini SHS objavljen tek u prosincu 1929. Savez je tada obuhvaćao 99 židovskih općina koje su svoje dotadašnje statute morale uskladiti s novim zakonom. Inače, tim je zakonom Židovima zajamčena puna sloboda ispovijedanja vjere i njihovo organiziranje po vjeroispovjednim općinama, koje imaju zadatak brinuti se o vjerskim i

kulturnim potrebama svojih članova. Zakon je sadržavao i odredbu o podjeli židovske zajednice u dvije formacije: Savez neortodoksnih i Udruženje ortodoksnih općina. Unatoč nastojanju Saveza da takva odredba ne uđe u Zakon, ona je ipak izvršena, pa je tako došlo do sankcioniranja podjele koja se održala sve do sloma Kraljevine Jugoslavije.

Važno mjesto u organiziranju Židova imale su i židovske škole. Prva takva škola na južnoslavenskim prostorima bila je i osnovana u Zagrebu još 1841. (kontinuirano je radila sve do 1941.). Ubrzo poslije osnivale su se židovske škole i u drugim mjestima. Osim vjerskih, u školi su se poučavali i opći predmeti. Međutim, nakon osnivanja jugoslavenske države, židovska djeca su sve više pohađala državne osnovne i srednje škole. Odvojeno su imala samo vjeronauk. Tada je i većina židovskih škola sužila svoju djelatnost na vjeronauk, koji su u većim zajednicama poučavali specijalizirani nastavnici, a u manjima lokalni rabini. Neke su židovske škole održale svoju djelatnost sve do izbijanja drugog svjetskog rata. Negdje je to bilo zbog jakog utjecaja ortodoksnog židovstva (npr. u Vojvodini), a negdje i zbog izuzetne kvalitete nastave i nastavnog osoblja (npr. u Zagrebu i Osijeku). Od 1928. do 1941. u Sarajevu je djelovao Srednji teološki zavod

130

(popularno nazvan Rabinski seminar). Program zavoda trajao je najprije četiri, a poslije pet godina. Polaznici su se osposobljavali za predmolitelje, zamjenike rabina i druge srednje vjerske službe u sinagogama i općinama. Završeni polaznici mogli su nastaviti školovanje na višim rabinskim školama u inozemstvu. Od početka dvadesetih godina do pred drugi svjetski rat u Sarajevu je uspješno djelovala i privatna škola za učenje hebrejskog jezika zvana Safa berura.

Početkom 1941. u Kraljevini je Jugoslaviji bilo oko 75.000 Židova (od toga oko 4.000 izbjeglica iz raznih europskih zemalja, koje je zahvatio rat) 45

45 Židovi su bili najčešće koncentrirani u većim gradovima. Tako je npr. posto tak Židova (od ukupnog broja stanovništva grada) bio u Beogradu 4,2%, u Zagrebu 5,8%, u Sarajevu i Bitoli 9,7%, u Novom Sadu 6,4%, u Subotici 5,4%.

131

VANJSKA POLITIKA KRALJEVINE SHS

Osnovno obilježje vanjske politike Kraljevine SHS (i poslije Kraljevine Jugoslavije) bila je njena ovisnost o politici velikih sila.

Do 1935. u znatnoj mjeri bila je tijesno vezana s Francuskom, a od 1935. sve više se približavala Njemačkoj. Narodna skupština gotovo i nije imala utjecaja na vanjske poslove, jer je njome zapravo rukovodio dvor, odnosno vladar. Ministri vanjskih poslova bili su izvršitelji vanjskopolitičkih poteza koje je osmislio vladar.

Uspostava sovjetske vlasti u Rusiji i opasnost širenja boljševičke revolucije nametnuli su vanjskoj politici Kraljevine SHS u prvim godinama njena postojanja posebne zadatke. Sile Antante, pobjednice u prvom svjetskom ratu, nastojale su spriječiti izbijanje sličnih revolucija u Europi stvaranjem zaštitnog pojasa prema Sovjetskoj Rusiji u koji su uključili i novu jugoslavensku državu. Ravnajući se prema smjericama francuske vanjske politike, vlade Kraljevine SHS (Jugoslavije) odbile su priznati sovjetsku vladu 46 U Beogradu je osnovano Sveslavensko društvo za obnovu Rusije, kojemu je jugoslavenska vlada omogućila prihvaćanje i zbrinjavanje brojnih ruskih emigranata. Ti su se emigranti uključivali u javni život nove države, zauzimajući mnoga mjesta u zdravstvu, prosvjeti, kulturi.

Francuska diplomacija namijenila je Kraljevini SHS posebnu ulogu u vrijeme uspostave Sovjetske Republike Mađarske pod vodstvom Bele Kuna (1919.). Na traženje savezničkog vojnog zapovjedništva, jugoslavenska je vlada koncentrirala na demarkacijskoj liniji prema Mađarskoj dvije pješadijske i jednu konjičku diviziju. Kraljevini SHS bilo je obećano ostvarenje teritorijalnih

46 Kraljevina Jugoslavija je priznala SSSR 1940. g. i tek tada su uspostavljeni diplomatski odnosi između dviju država.

132

aspiracija prema Mađarskoj. Brzi slom mađarske revolucije akcijom admirala Horthyja, uz pomoć čehoslovačke i rumunjske vojske, nije doveo do uključivanja jugoslavenskih jedinica u slamanje revolucije, ali je cijela epizoda utjecala na dalje vanjskopolitičke poteze jugoslavenske vlade. Zbivanja u Mađarskoj budno su praćena u gradu.

U vezi s revizionističkim težnjama Mađarske i još više zbog sprečavanja restauracije Habsburgovaca u Mađarskoj, vlada Kraljevine SHS brzo je djelovala. Posljednji vladar Austro-Ugarske, Karlo IV. stigao je 27. ožujka 1921. u Budimpeštu u namjeri da preuzme kraljevsku vlast od regenta Horthyja. No Horthy je pružio otpor i zamolio je Karla da se povuče iz Mađarske. Vlade Kraljevine SHS, Čehoslovačke i Rumunjske, uz oštre proteste, uputile su Karlu ultimatum da u roku od tri dana napusti Mađarsku. Ne našavši podršku u zemlji i bez dovoljne pomoći iz inozemstva, on je

5. travnja 1921. doista napustio Madarsku, ali se nije odrekao planova za povratak na mađarski prijesto.

Taj je događaj pospješio formiranje saveza između Kraljevine SHS, Čehoslovačke i Rumunjske. Savez je nastao bilateralnim povezivanjem triju država. Najprije je zaključena konvencija između Čehoslovačke i Kraljevine SHS (Beograd, 14. kolovoza 1920.), a onda, nakon Karlove neuspjele restauracije, ugovor između Čehoslovačke i Rumunjske (Bukurešt, 23. travnja 1921.), i najzad, ugovor između Kraljevine SHS i Rumunjske (Beograd, 7. lipnja 1921.). Sadržaj tih triju konvencija bio je isti: obrana granica njihovih država utvrđenih mirovnim ugovorima u Trianonu i Neuillyju i versajskog sustava uopće. Savez triju država koje su okruživale Madarsku nazvan je Mala antanta.

Kad se 20. listopada 1921. Karlo Habsburški po drugi put pojavio u Budimpešti, članice Male antante uputile su zajedničku notu madarskoj vladi, tražeći njegov odlazak, a istodobno su proglasile mobilizaciju. Odlazak Karla Habsburškog zatražila je i konferencija ambasadora, najavljujući da savezničke sile otklanjaju svaku odgovornost za intervenciju susjednih država. Karlo Habsburški napustio je Madarsku 1. studenoga 1921., pa je kriza oko restauracije Habsburgovaca bila riješena. No, tri države, članice Male antante, ostale su i dalje povezane međusobno potpisanim ugovorima.

133

Čehoslovačka je država predstavljala najjače uporište francuske politike na Balkanu. Veze s Francuskom bile su tako čvrste da su vodeći krugovi jedne i druge države smatrali da im nisu potrebni nikakvi posebni ugovori. No, za jačim utjecajem na Balkanu težile su i Velika Britanija i Italija. Iako je Velika Britanija zajedno s Francuskom stajala iza novostvorene jugoslavenske države, ipak je svaka od njih imala svoje viđenje odnosa s njom, kako bi zadovoljila svoje interese.

Velika je Britanija radila na stvaranju regionalnog saveza balkanskih država, koji bi bio šira osnovica za englesku politiku u jugoistočnoj Europi. Tada je kancuska diplomacija nastojala vanjsku politiku jugoslavenske države ipak vezati uz se posebnim, ovjerenim ugovorom. Pregovori o zaključenju francusko-jugoslavenskog pakta o prijateljstvu započeli su 1925., a pakt je potpisan 11. studenoga 1927.⁴⁷ U tekstu ugovora stajalo je da se zaključuje radi »očuvanja stanja mira i političke stabilnosti u Europi« i radi »osiguranja zajedničkog stava i suradnje u slučaju da mir bude ugrožen«. Ugovor je predviđao i vojnu pomoć u slučaju da jedna od potpisnica bude nepravredno napadnuta. Rapallskim ugovorom iz 1920. riješeno je pitanje talijansko-jugoslavenske granice. Rijeka je tim ugovorom dobila status neovisne države. No, to nije bilo trajno rješenje. Najprije je u svibnju 1922., potpisivanjem tzv. Santa Margaretske konvencije, razraden Rapallski ugovor u pogledu željezničke veze Rijeke s jugoslavenskim zaleđem. Ali unatoč ustupcima s jugoslavenske strane, odnosi između dviju država nisu se poboljšali. Dolazak fašizma na vlast u Italiji još više ih je remetio. Naime, fašistička vlada iskazivala je od početka otvorenu agresivnost prema balkanskim državama, a posebno prema Kraljevini SHS. Mussolini je izjavljivao da njegova vlada ne može dopustiti politiku kojom bi se »ugušivalo talijanstvo Dalmacije«. Talijanska fašistička vlada je provocirala u Rijeci kako bi ostvarila aneksiju tog grada. Beogradska je vlada bila spremna na ustupke Italiji, nadajući se

47Ugovor su potpisali u ime Kraljevine SHS Voja Marinković, a u ime

Francuske Aristid Briand, tadašnji ministri vanjski poslova dviju država.

134

da će joj to olakšati pozicije u sučeljavanju s njom u Albaniji. Tako je najzad, 1924., zaključen Rimski pakt prema kojem se Rijeka priključuje Italiji. U duhu Rimskog pakta zaključene su 1925. i Nettunske konvencije (Nettuno - mjesto u Italiji južno od Rima) kao novi ustupak Italiji. Njima su regulirana neka pitanja nastala potpisivanjem Rimskog pakta (slobodna trgovina talijanskih građana, kupovanje zemlje, smanjenje tranzitnih carina, specijalna prava talijanskih konzulata i dr.), dakako, nepovoljno za jugoslavensku stranu. Iako je beogradska vlada neprekidno bila spremna na ustupke (koji su uostalom išli na račun Hrvatske), odnosi s Italijom nisu se poboljšavali. Italija je čak podržavala izvjesne revanšističke težnje Madarske i Bugarske prema Kraljevini SHS, čije je pozicije nastojala oslabiti i potpisivanjem ugovora o suradnji s Grčkom i Turskom. Česti sukobi na granici prema Bugarskoj stvarali su veoma zategnute odnose između dviju susjednih država. Tek je zemljoradnička vlada Aleksandra Stamboliskog uspjela privoliti beogradsku vladu na zaključenje Niškog sporazuma (1923) kojim je jugoslavenska strana obećala pružiti pomoć bugarskim zahtjevima za ukidanje nekih odredaba ugovora u Neuillyju. No promjena režima u Bugarskoj (na vlast je došla vlada Cankova) obezvrijedila je Niški sporazum. Nova ga se vlada nije pridržavala, pa su tada obnovljeni granični incidenti. Podržavan od Italije, bugarski državni vrh vodio je i dalje neprijateljsku politiku prema Kraljevini SHS. Francuska i engleska diplomacija uzalud su pokušavale suzbiti utjecaj Italije u Bugarskoj. Odnosi Kraljevine SHS i Bugarske postajali su sve zaoštreniji, pa je 1925-26. čak postojala i mogućnost izbijanja ratnog sukoba.

Odnosi između Kraljevine SHS i Albanije bili su obnovljeni 1922. Tada je u Albaniji došao na vlast Ahmed-beg Zogu, vođa Narodne stranke. Preko njega je Kraljevina SHS pokušala učvrstiti svoj utjecaj u Albaniji. No, nakon izbijanja oružanog ustanka, Zogu je 1924. napustio Albaniju i pobjegao u Beograd. Uz pomoć jugoslavenskog vladajućeg vrha Zogu se potkraj 1924. uspio vratiti na vlast u Tirani, ali je tada iznevjerio svoje beogradske zaštitnike te se okrenuo Mussoliniju. Italija je uspjela 1926. uspostaviti protektorat nad Albanijom, pa su time planovi velikosrpskih krugova da učvrste svoj utjecaj u Albaniji ostali neostvareni. Da-

135

pače, odnosi Kraljevine SHS i Albanije sve više su se pogoršavali.

Mussolini je pomagao Ahmed-begu Zogu da se u rujnu 1928. proglasi ne kraljem Albanije, nego kraljem Albanaca, a to znači i onih na Kosovu, što je uvelike remetilo odnose dviju susjednih država. Za odnose Kraljevine SHS s Grčkom posebno značenje imala je luka Solun. Odmah poslije završetka rata započeli su pregovori o ustupanju jednog dijela solunskog pristaništa Kraljevini SHS.

Ti su pregovori završeni 1923. potpisivanjem konvencije kojom je Kraljevina SHS doista dobila posebnu zonu u solunskom pristaništu te je dogovoreno i pitanje carine i održavanje zone. Međutim, dalji odnosi s Grčkom nisu se odvijali kako je to dogovor o zoni u solunskoj luci nagovijestao.

Talijanska je diplomacija uspjela potkopati dobre odnose dviju država, osobito potpisivanjem pakta s Grčkom (1928), što nikako nije išlo u prilog Kraljevini SHS.

Inače, Kraljevina SHS bila je članica Društva naroda i njene delegacije su redovito sudjelovale na zasjedanjima te međunarodne organizacije .

136

GOSPODARSTVO

Osnovna obilježja gospodarskog stanja jugoslavenske države između dva rata bila su slaba razvijenost i zaostalost, i to kako u odnosu na druge zemlje, tako i na prirodne uvjete kojima je ta država raspolagala. Dalja karakteristika njenog gospodarstva bila je velika neujednačenost i neravnomjernost razvoja, što je bio rezultat povijesnog nasljedstva. Postojale su osjetne razlike između krajeva koji su ranije bili pod austrougarskom vlašću i onih na istoku, koji su do ujedinjenja tvorili dvije nezavisne, ali gospodarski znatno nerazvijenije države. Ekonomski pokazatelji potvrđuju da su Slovenija i Hrvatska u Austro-Ugarskoj bile najzaostaliije zemlje, a u novoj državi postale su njezin najrazvijeniji dio. Bilo je razlika u stupnju gospodarske razvijenosti i u zemljama okupljenim u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (npr. ako se usporede Slovenija i sjeverni dijelovi Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom). No, kako se ide dalje prema istoku, tj. prema Srbiji, Kosovu, Crnoj Gori i Makedoniji, gospodarska nerazvijenost je sve izrazitija.

Poljoprivreda

Privredna struktura pokazivala je da je jugoslavenska država bila izrazita agrarna zemlja.

Poljoprivredna površina iznosila je 13,694.285 ha, od čega je bilo 7,076.481 ha oranica. Ostalo su bili voćnjaci, vinogradi, livade i pašnjaci. S obzirom na klimatske prilike, poljoprivreda je imala dobre uvjete i velike izgleda za razvoj. Međutim, nije se razvijala već je stagnirala. Iako je u nacionalnom dohotku sudjelovala sa 50%, ipak je bila jedna od najzaostaliijih privrednih grana. Za takvo stanje bilo je više razloga, među kojima je na prvom mjestu bila prenaseljenost sela. Godine 1921. od poljoprivrede je živjelo 80,4% stanovnika, a deset godina poslije (1931) 76,3%, što znači da se struktura stanovništva gotovo uopće nije izmijenila i da je prenaseljenost sela ostala i dalje bitna karakteristika. Na 100 ha poljoprivredne površine prosječno je dolazilo 114 osoba, što je bilo znatno nepovoljnije od prosjeka u zemljama Zapada (Kanada 11, SAD 17,

137

Francuska 48, Njemačka 52, Austrija 64, Mađarska 72). Međutim, prenaseljenost u svim dijelovima države nije bila podjednaka. U Vojvodini je na 100 ha oranica živio 81 stanovnik, u Makedoniji 136, u Hrvatskoj 158, u Srbiji 163, u Bosni i Hercegovini 163, u Sloveniji 209, u Crnoj Gori 236 stanovnika. Najnepovoljnije stanje bilo je u Dalmaciji - čak 302 stanovnika.

Razlog zaostalosti poljoprivrede stare Jugoslavije bio je i upravo ogroman broj seoskih posjeda što je u stvari značilo njenu usitnjenost. Podaci iz 1931. pokazuju da je u Jugoslaviji na 10,645.570 ha poljoprivredne površine bilo 1,987.000 posjeda. Sitna seljačka gospodarstva (ispod 5 ha) predstavljala su dvije trećine od ukupnog broja seljačkih gospodarstava. U isto vrijeme Argentina, jedan od velikih svjetskih proizvođača hrane, na 57 milijuna

hektara imala je samo 306.603 posjeda. Dakako, na poljoprivrednu zaostalost utjecala je još i nedovoljna tehnička opremljenost (primitivno poljoprivredno oruđe). U međuratnoj Jugoslaviji na 1000

ha bilo je samo 438 željeznih plugova i 182 ralice. U 1939. bilo je ukupno 2300 traktora. Samo polovica poljoprivrednih gospodarstava imala je vlastitu stočnu zapregu. I uporaba umjetnih gnojiva bila je vrlo mala. Na 1 ha oranica trošilo se prosječno samo 1,1 kg umjetnog gnojiva, dok se u SAD trošilo 11 kg, u Italiji 31 kg, u Nizozemskoj čak 329 kg. Zbog toga su i žetveni prinosi bili vrlo oskudni. Treba napomenuti i nedovoljnu specijalizaciju u širim razmjerima. Prevladavala je mješovitost kultura, a u pojedinim krajevima bile su zastupljene i kulture za koje nisu postojali dobri uvjeti.

O zaostalosti poljoprivrede u jugoslavenskoj državi između dvaju ratova, u usporedbi s nekim drugim agrarnim zemljama, govori podatak o niskom prinosu pšenice po hektaru. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca iznosio je 11 metričkih centi, dok je npr. u Danskoj tada bio 28,5 metričkih centi, u Švicarskoj 23 mc, u Njemačkoj 22 mc. Takva situacija morala se odraziti na ukupni dohodak poljoprivrednih domaćinstava.

Stočarstvo u razdoblju između dva rata bilo je također prilično zaostalo. Livade i pašnjaci, kojih je prema ukupnoj površini

48Šime Đodan, Ekonomska politika Jugoslavije, Zagreb 1970, str. 50-51.

138

bilo znatno više nego oranica, nisu bili dovoljno iskorišteni, a nije bilo dovoljno razvijeno ni gajenje krmnog bilja. Zbog toga je Jugoslavija osjetno zaostajala u uzgoju goveda i svinja, a upravo ta stoka ima najvažnije mjesto u opskrbi stanovništva mesom i masnoćama. Ni s ostalom stokom stanje nije bilo mnogo bolje.

U razvojnom putu poljoprivrede u staroj Jugoslaviji može se utvrditi više etapa. U razdoblju od 1918. do 1926. - uza sve navedene ograničavajuće činitelje - ipak je zabilježeno njeno izvjesno oživljavanje. Naime, radilo se o poratnom razdoblju i prijelazu iz ratne u mimodopsku privredu. U tadašnjoj ratom razorenoj Europi obnavljala se industrija i rasla je potražnja za agrarnim proizvodima. Zbog unutarnjih zbivanja u Rusiji prestao je izvoz žita i ostalih poljoprivrednih proizvoda iz te zemlje u europske države, pa je to omogućilo agrarnoj Kraljevini SHS da i ona plasira dio svojih poljoprivrednih proizvoda na europsko tržište (izvozilo se u Čehoslovačku, Italiju, Njemačku, Švicarsku, Grčku). To donekle povoljno razdoblje jugoslavenske poljoprivrede potrajalo je do 1926., a njime su se najviše okoristili krupni veleposjednici. Sitni seljački posjedi nisu mogli u tome sudjelovati.

Nakon toga je nastupilo razdoblje krize, a trajalo je od 1926. do 1933. Na svjetskom tržištu tada su se pojavili veliki konkurenti: SAD, Kanada i Argentina. Zbog mehanizacije i primjene znanstvenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji, urod je u tim državama rastao, a cijena pšenice je padala, i to 60-65%, dakle, gotovo za dvije trećine. Slabo razvijena i tehnički loše opremljena jugoslavenska poljoprivreda nije mogla izdržati njihovu konkurenciju, a k tome na europskom tržištu ponovno se pojavila i Rusija. Jugoslavija je tada izbačena sa svjetskog tržišta agrarnih proizvoda. S obzirom na agrarni karakter jugoslavenske države, takva se situacija loše odrazila na cjelokupno stanje privrede koja je sve više stradala i nastupanjem velike ekonomske krize. Krizno stanje u poljoprivredi najviše je pogodilo niže slojeve stanovništva.⁴⁹

Od 1933. do 1941. poljoprivreda se postupno počela oporavljati, ali je zaostalost ostala njena trajna karakteristika.

49 Isto, str. 55-56.

139

Agrarna reforma i kolonizacija

Veći dio poljoprivrednog stanovništva posjedovao je mali zemljišni fond usitnjen u male posjede, dok su na drugoj strani golemi kompleksi zemlje bili u rukama malog broja veleposjednika. Zbog različitih povijesnih uvjeta razvoja zemalja koje su ušle u sastav Kraljevine SHS, na agrarnom veleposjedu postojali su vrlo različiti odnosi. Neki su dijelovi nove države zaostajali za drugima, gotovo za čitavu epohu. Polufeudalno agrarno uređenje u Makedoniji i Bosni i Hercegovina te kolonatski odnosi u Dalmaciji znatno su se razlikovali od veleposjedničkog i latifundijskog sustava u Vojvodini i Slavoniji. Dok su u Bosni još postojali age i begovi, u Srbiji i Crnoj Gori feudalni su odnosi bili već davno likvidirani. Stoga se otklanjanje takvog nasljedstva i ubrzanje ekonomskog izjednačavanja svih dijelova nove države nametalo kao neodložni zadatak. Sve je nametalo potrebu agrarne reforme, kako bi se uklonila komplicirana i teška situacija u posjedovnim odnosima.

Oslobodenje od austrougarske vlasti u svijesti većine seljaka identificiralo se s pravom na dobijanje zemlje, odnosno na povećanje zemljišnog posjeda. Još u vrijeme sloma Austro-Ugarske Monarhije seljaci su provaljivali na vlastelinska imanja, zauzimali zemlju, otimali stoku i napadali vlastelinske dvorce. Snažan pokret seljaka s jasno izraženim zahtjevom za podjelom zemlje nastavio se i u novoj državi, pa je regent Aleksandar početkom siječnja 1919. uputio proglas u kojem obećava pravedno rješenje agrarnog pitanja, ukidanje kmetstva i velikih zemljišnih posjeda. Zemlja bi se trebala podijeliti među siromašne seljake s pra-

50 U staroj Jugoslaviji bilo je blizu 2 milijuna seoskih domaćinstava koja su bila raspoređena ovako:
Veličina gospodarstva Postotak domaćinstava Zemljišne površine
do 5 ha 67,8 % 28,0 %
od 5 do 20 ha 29,3 % 49,3 %
preko 20 ha 2,9 % 22,7 % Mihailo Vučković, Poljoprivreda stan Jugoslavije, Zbornik Iz istorije Jugoslavije 1918-1945, Beograd 1958, str. 269-278.

140

vičnom naknadom vlasnicima.⁵¹ Regent Aleksandar je, dakle, nagovijestio da će se interesi seljaka zadovoljiti, ali je isto tako najavio i zadovoljenje veleposjednika. Formirana je Komisija od tri člana (bili su to ministri u vladi) koja je trebala izraditi osnovna polazišta za agrarnu reformu. Potkraj veljače 1919. objavljene su Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme. Te su odredbe određivale: raskidanje svih postojećih i zabranu stvaranja novih kmetskih odnosa u Bosni i Hercegovini i svih kolonatskih odnosa u Istri, Dalmaciji i Goričkoj, diobu svih velikih posjeda, odštetu dosadašnjim vlasnicima, oduzimanje bez odštete imanja habsburške dinastije, prijelaz u vlasništvo države svih većih šumskih kompleksa i osnivanje državnog ureda za agrarnu reformu. Prethodne odredbe su poslužile kao pmgram svim vladama do 1931. Njihovim pmglašenjem završava se razdoblje spontane akcije seljaka, a nastupa razdoblje službenog, administrativnog izvođenja agrarne reforme.

Prvi zakonodavni akt agrarne reforme bila je Uredba o zabrani otuđivanja zemljišta velikih posjeda od 21. srpnja 1919. kojom se stavljaju pod nadzor svi veleposjedi u državi, da bi se spriječilo njihovo otuđenje i izmicanje mjerama reforme. Međutim, drugom uredbom na koju se čekalo više od godinu dana (Uredba o izdavanju zemljišta velikih posjeda u četverogodišnji zakup od 30. rujna 1920.) seljacima - agrarnim interesentima - nije zemlja dana u vlasništvo, nego im je stavljen u izgled samo četvengodišnji zakup. Tako su prve praktične mjere u vezi s provođenjem agrarne reforme, ma koliko one utirale put razbijanju veleposjeda i uklanjanju feudalnog nasljedstva, ipak značile znatno zaostajanje za roklamiranim načelima. U koalicijskim i koncentracijskim vladama koje su se smjenjivale jedna za drugom, trebalo je uvijek praviti kompromise s drugim partnerom ili partnerima u svim pitanjima, pa i onima koja nisu bila u prvom planu, a takvim se smatrala i agrarna reforma. Vladajuće stranke pretvorile su Ministarstvo agrarne reforme u ustanovu za dodjeljivanje zemlje u zakup prvenstveno svojim pristašama. Iskorištavanje agrarne reforme u političke svrhe dovelo je do toga da su se nakon promjene ministra za agrarnu reformu

51 Proglas od 6. siječnja 1919. objavljen je u Službenim novinama 28.

siječnja 1919. 141

141
(a to nije bilo rijetko) provodile revizije spiskova agrarnih interesenata, uz obrazloženje da će se ispraviti sve greške prethodnika. Biino pitanje agrarne reforme bilo je: što se smatra velikim posjedom? U početku se zemljišni maksimum kretao od 57 do 288 ha. Zatim se prešlo na širi maksimum, pa na supermaksimum, a najzad je dana prilično rasplinuta formulacija po kojoj gospodarstvo može biti takve veličine kako će najbolje poslužiti privrednom razvoju zemlje. To je praktički značilo da je prestao postojati bilo kakav zemljišni maksimum.

Od 396 najvećih privatnih veleposjednika 1918. godine 310 njih bili su strani državljani (među njima najviše državljani Madarske - 126, zatim Austrije - 112). Tih 3% veleposjednika držalo je ukupno 592.000 ha poljoprivrednog zemljišta. Za oduzetu zemlju bivši vlasnici su dobili odštetu. Zemlja je podijeljena bezzemljašima i siromašnim seljacima po postojećim propisima. No, to se provodilo uz kolonizaciju. Na zemljišta koja su prikupljena agrarnom reformom preseljeno je oko 23.000 pretežno dobrovoljačkih obitelji. Kako su ti kolonisti bili Srbi, kolonizacija je imala karakter posrbljivanja, naročito u Vojvodini i Makedoniji. U Makedoniji su kolonisti - uglavnom Srbi-solunaši - dobivali prosječno 7,5 ha zemlje, a makedonski seljaci bezzemljaši 2,7 ha. Od ukupno raspoloživog zemljišnog fonda u Makedoniji, makedonskim bezzemljašima i siromašnim seljacima dodijeljeno je tek nešto više od jedne trećine, a ostalo kolonistima. Slično je bilo i u Vojvodini.⁵² Ako se sagledaju rezultati agrarne reforme, može se uočiti da je svakom agrarnom interesentu dodijeljeno prosječno 3 ha zemlje, što je predstavljalo malu površinu, i to bez inventara. Velik dio zemljišnih površina ostao je neraspodijeljen, pa agrarna reforma za trajanja prve Jugoslavije nikada nije bila provedena do kraja. Veleposjedi su, doduše, donekle bili smanjeni, ali nikada nisu prestali postojati. Ekonomске posljedice takve agrarne reforme ubrzo su došle do izražaja. Jedna od njih je i povećanje broja atomiziranih, malih seljačkih domaćinstava. Jedina pozitivna strana bila joj je ukidanje zaostalih feudalnih odnosa.

52 Stjepan Lovrenović, Ekonomska politika Jugoslavije, Sarajevo 1963, str. 61.

Industrija i rudarstvo

Industrija novostvorene jugoslavenske države znatno je zaostajala za razvijenim zemljama zapadne Europe. Međutim, unutar jugoslavenskog državnog okvira u stupnju industrijske razvijenosti bilo je značajnih razlika. Relativno najrazvijeniju industriju imali su sjeverozapadni i sjeverni krajevi države - Slovenija i sjeverna Hrvatska. Iako područja perifernog industrijskog razvoja u srednjoj Europi, ipak su ti dijelovi države u industrijskom pogledu bili mnogo napredniji od Srbije, Makedonije i Crne Gore. Od ujedinjenja jugoslavenskih zemalja očekivao se u cijeloj državi brži razvoj industrije, s obzirom na nove političke prilike: izlazak zapadnog dijela nove države iz okvira Austro-Ugarske i stvaranje zajedničkog jugoslavenskog tržišta (dakle, proširenja tržišta), mogućnost carinske zaštite i drugih oblika pomaganja domaće industrije od strane države. No, ta se očekivanja nisu ostvarila. U razdoblju od 1918. do 1938. industrija Jugoslavije je, doduše, pokazala izvjestan uspon, ali je on bio vrlo spor. Prosječni godišnji porast investiranog kapitala iznosio je otprilike 2%. U cjelini takav je razvoj bio nedovoljan da bi se prebrodila tehnička i ekonomska zaostalost zemlje. Osim neravnomjernosti u razmještaju i razvoju industrije postojala su velika odstupanja i u razmještaju sirovinke osnovne. Nepovoljnost industrijske proizvodnje ogledala se i u velikoj proizvodnji u lakoj, a maloj u teškoj industriji. Vodeće industrijske grane bile su prehrambena i poljoprivredna industrija (s gotovo 22% od ukupne industrijske proizvodnje), zatim je slijedila tekstilna industrija (16%), a onda proizvodnja električne energije (13%). Metalurškijska industrija zauzimala je manje od 13% vrijednosti ukupne industrije. Samo na proizvodnju prehrane, odjeće i obuće i osvjetljenje (računajući i električni pogon za sve vrste djelatnosti) otpadalo je oko 54% ukupne proizvodnje. Ako se tome doda i ostala industrijska proizvodnja široke potrošnje, kao npr. proizvodnja dijela kemijske industrije, drvne industrije, prerade papira, metalne industrije i drugih, onda izlazi da je više od 70% ukupne industrijske proizvodnje otpadao na industriju predmeta široke potrošnje. Znači, industrijska proizvodnja sredstava za proizvodnju (strojevi i druga oruđa za rad)

143

bila je slabo razvijena. U tom je pogledu jugoslavenska država imala obimni odnos od industrijski razvijenih zemalja na Zapadu.⁵³

I ovako razvijena industrija, s nepovoljnom strukturom i razmještajem, nije koristila svoje kapacitete u punoj mjeri. Tako je 1938. kapacitet ukupne jugoslavenske industrije bio iskorišten s 45,5% - iako je riječ o relativno povoljnoj godini. Nedovoljna iskorištenost industrijskih kapaciteta bila je posljedica opadanja kupovne moći stanovništva, posebice poljoprivrednog te razlika u razvoju industrijskih grana, zaostalosti strojnog parka, ali i utjecaja strane konkurencije.⁵⁴

Razdoblja međuratnog industrijskog razvoja jugoslavenske države podudaraju se u određenoj mjeri sa stanjem domaće privrede u cjelini. Od postanka države do 1929. može se općenito utvrditi življe kretanje u privredi. Da je i industrija tada u laganom usponu u odnosu na stanje u ratnom vremenu, posve je prirodno.

Tome je pridonijelo i kretanje u poljoprivredi. U to je doba kupovna moć stanovnika nešto veća nego u doba rata, a time je i potražnja veća, što je uzrokovalo mali porast proizvodnje roba široke potrošnje. Razdoblje od 1929. do 1935. u industrijskoj proizvodnji u znaku je opće ekonomske krize, a to znači da je došlo do pada proizvodnje kao posljedice pada kupovne moći potrošača. To je razdoblje, inače, najslabije u razvoju industrije u prvoj Jugoslaviji. U trećem razdoblju - od 1935. do 1941. - dolazi do življeg razvoja industrije, što je u vezi ne samo sa stanjem nakon zaustavljanja svjetske ekonomske krize, nego i s užurbanim pripremama za rat i ekonomskim prodiranjem Njemačke na Balkan i uspostavljanjem privrednih i političkih veza Jugoslavije s tom europskom silom. U tom su razdoblju podignute valjaonice željeza u Zenici i tvornica aluminija u Lozovcu kraj Šibenika. Ipak, neravnomjernost razvoja pojedinih industrijskih grana i pojedinih područja države i dalje je ostala osnovno obilježje jugoslavenske industrije. Tekstilna i druge grane lake industrije i

⁵³ Dimitrije Mišić, industrija jugoslavije do drugog svjetskog rata, Zbornik »Iz istorije Jugoslavije 1918-1945«, Beograd 1958, str. 262.

⁵⁴ Isto, str. 262-263. 144

dalje su bile znatno razvijenije od industrije crne metalurgije, obojene metalurgije i kemijske industrije. Taj neujednačeni razvoj između preradaivačke i bazične industrije usporavao je ionako spor industrijski razvoj jugoslavenske države.

Gospodarska politika vladajućih krugova Jugoslavije nije vodila računa o naslijedenoj neravnomjernosti industrijske proizvodnje i nije podupirala izgradnju novih industrijskih objekata u područjima s najvećim rudnim blagom i najsnažnijim energetskim izvorima. Ta se politika iskazivala u zapostavljanju i gušenju već postojećih industrija, osobito u Hrvatskoj, i nastojanju pretvaranja Srbije u vodeće industrijsko i privredno područje. Statistički podaci pokazuju da je najviše kapitala investirano na području Srbije.

U razdoblju od 1929. do 1938. u razvoj industrije investirano je u Srbiji 44%, Bosni i Hercegovini 11%, Cmoj Gori 11%, Makedoniji 8%, Sloveniji 10% i Hrvatskoj 7%⁵⁵ Bio je to odraz velikosrpske politike koja je nastojala potisnuti, pa i ugasiti, privredno jače sredine i tako onemogućiti borbu protiv hegemonističke vlasti. Pri tome valja utvrditi da je i visina ukupnog investiranog kapitala bila u konstantnom opadanju.⁵⁶

Prostor jugoslavenske države bio je bogat rudnim blagom i koje je djelomično bilo poznato još iz srednjeg vijeka. Međutim, razvoj rudarstva i talioničarstva nije bio od znatnijeg utjecaja na tijek razvoja ukupne industrije. Stopa rasta industrijalizacije od 2% mogla je samo neznatno da ga poveća. Najjače povećanje proizvodnje u rudarstvu zabilježeno je u olovno-cinkovoj rudi, boksitu i kromu, dok je najmanje povećanje bilo u proizvodnji lignita i mrkog ugljena. U talioničarstvu najviše je napredovala proizvodnja bakra, željeza i cinka.

Uz rudno bogatstvo Jugoslavije valja spomenuti i goleme količine vodene energije (često nazivane bijelim ugljenom). No i ona je bila vrlo slabo iskorištena.

⁵⁵ Š. Đodan, n. dj., str. 60.

⁵⁶ U razdoblju od 1934. do 1938. investirano je pet puta manje kapitala, nego u razdoblju od 1919-1923. godine. - D. Mišić, n. dj., str. 258.

145

Neiskorištene mogućnosti. Vanjska trgovina. Promet

Jugoslavenska je država imala velike predjele pokrivene šumama, što je predstavljalo dobru osnovicu za razvoj drvne industrije. Međutim, stanje u šumarstvu bilo je slično stanju u ostalim privrednim granama. Gospodarenje šumama bilo je vrlo neracionalno, pa je godišnja sječa premašivala godišnji prirast gotovo za dva puta.

Dobro razvedena obala pružala je dobre uvjete za razvoj maritimne privrede svih vrsta, kao što su tranzit robe, lučke djelatnosti, ribarstvo i posebno brodogradnja i turizam. Međutim, prirodne prednosti obalnog područja nisu bile iskorištene. Vladajuće strukture nisu uočavale vrijednost geografskog smještaja države uz Jadransko more. Njihovo primitivno gledanje na značenje primorja i njihova antijadranska orijentacija u općem privrednom razvoju zemlje dovela je do toga da je ostao neiskorišten jedan važan prirodni potencijal. Drugačiji odnos prema prirodnim prednostima mogao je državu pretvoriti u agrarno-industrijsku zemlju, ali je ona ostala jedna od najnerazvijenijih država Europe. Prva Jugoslavija nije imala dovoljno razvijenu vanjsku trgovinu, što je bio odraz njezine privredne strukture i stupnja privrednog razvoja. Izvozili su se pretežno poljoprivredni artikli, sirovine i polupreradevine, a uvozili strojevi, prometna sredstva, kemikalije i neke sirovine. Takvu strukturu vanjske trgovine nametalo je stanje u kojem se nalazila industrija. Naime, industrija nije mogla preraditi najveći dio sirovina i poluproizvoda, pa ih je zbog toga izvozila. Primarna prerada nekih ruda u talionicama nije ni imala za cilj ostvarivanje finalne prerade u zemlji, već jedino uklanjanje velikih transportnih troškova pri prijevozu sirove rudače. Sličan karakter imala je proizvodnja nekih polupreradevina kao što su cement, ravno staklo, tanin, karbid i dr. Tako je došlo do izuzetno velike vanjskotrgovinske ovisnosti Jugoslavije, koja se za cijelo vrijeme postojanja do drugog svjetskog rata nije smanjila.

U prvom je Jugoslaviji najveći dio prometa bio u rukama države. ona je upravljala gotovo svim željeznicama, svim

146

poštanskim i telefonsko-telegrafskim ustanovama i riječnom plovidbom. Do 1939. u cijeloj je državi izgrađeno 1162 km željezničkih pruga. Do 1929. postojale su i privatne željezničke pruge, ali se njima koristila država. U Bosni i Hercegovini željezničke su pruge bile uskotračne i niti jedna nije bila zamijenjena prugama normalnog kolosijeka. Nije bilo dovoljno vozila, a i postojeća vozila i pruge nedovoljno su održavani.

Cestovni je promet bio slabo razvijen, a ceste su bile u lošem stanju. Autobusni je promet bio u rukama privatnika koji su od države morali ishoditi posebnu dozvolu (koncesiju) za rad. Po morski je promet imao dobre uvjete za razvoj, ali mu se posvećivala mala pozornost. Nakon završetka prvog svjetskog rata podijeljena je trgovačka mornarica Austro-Ugarske između Kraljevine SHS i Italije. Tom je prilikom Kraljevina SHS dobila 138 brodova koji su najvećim dijelom bili zastarjeli.

Država nije ulagala napore da stvori jaču trgovačku mornaricu, niti da planski izgrađuje luke. Parobrodarska su društva nastojala ostvariti dobit kupujući u inozemstvu jeftine stare brodove. Neka od njih (npr. Dubrovačka plovidba, Jugoslavenski Lloyd) uz pomoć stranih kredita kupovala su i nove brodove. Po lučkim kapetanijama najviše je brodova bilo registrirano u Dubrovniku (54), Sušaku (8), Splitu (58), Šibeniku (18) i Kotoru (15). Bilo je čak 13 parobrodarskih poduzeća koja su imala samo po jedan brod.

Prvo i jedino poduzeće za zračni promet bilo je osnovano 1927. pod nazivom Aeroput d.d. sa sjedištem u Beogradu. Tada je imalo 4 zrakoplova. Do 1939. taj je broj porastao na 14. Broj prevezenih putnika 1928. bio je 1322, a 1938. godine 12.687.

Bankarstvo

Za finansijsko poslovanje novostvorene Kraljevine SHS glavni je problem bio ujednačavanje novca. Na njenom području u optjecaju su bili: austrijska kruna, srpski dinar, crnogorski perper i bugarski lev. Posebnu važnost imala je zamjena krune u dinare, jer je kruna bila valuta u zapadnom (većem) dijelu države, koji je do 1918. bio u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. U prometu se nalazila velika količina austrougarskih novčanica, ne samo u zemlja-

147

ma pod ranijom austrougarskom vlašću, nego i u Srbiji, gdje ih je mnogo zaostalo iz vremena ratne okupacije. Nove količine papirnih kruna dolazile su iz susjednih, ali i iz udaljenijih zemalja iz sastava Dvojne Monarhije (Austrije, Madarske, Čehoslovače, Poljske, Rumunjske), što je u privredno poslovanje unosilo veliku nestabilnost i pogodovalo raznim špekulacijama.

Već u siječnju 1919. državna je vlast pokušala spriječiti uvoz kruna žigosanjem postojećih količina u državi. Kako se žigosalo primitivnom tehnikom, ta mjera nije dala očekivani rezultat, pa je tijekom 1919. obavljeno novo markiranje posebnim oznakama. Da bi se donekle sredila situacija na tržištu i onemogućile špekulacije, trebalo je uvesti jedinstvenu valutu za cijelo državno područje. Dakako, to je bio srpski dinar. Pri tome se nametnulo pitanje: u kojem odnosu zamijeniti krune za dinare. Bilo je raznih kombinacija (1:1, 2:1), a 1920. konačno je izvršena zamjena na osnovi 4 krune za 1 dinar. Time su u korist Srbije teško bili oštećeni svi dijelovi nove države koji su ranije bili pod austrougarskom vlašću.

Inače, bitan dio privrede, odnosno njenog finansijskog dijela, bilo je bankarstvo. Ono se relativno brzo razvijalo, osobito kada je bila povoljna situacija na tržištu poljoprivrednih proizvoda. Valja napomenuti da su zapadni dijelovi države (osobito hrvatski krajevi) ranije, tj. prije stvaranja zajedničke države, imali jače razvijenu bankarsku djelatnost i da je Zagreb tada bio glavno središte bankarskog poslovanja u južnom dijelu Monarhije. Tu poziciju finansijskog središta zadržao je i u novoj državi. No, državno bankarstvo koje se razvijalo u glavnom gradu države (osobito poslije 1929., u vrijeme diktature) nastojalo je raznim interventnim mjerama Beograd učiniti privrednim i finansijskim središtem države.

Godine 1926. u Kraljevini SHS bilo je 700 novčanih zavoda. Nakon 1929. taj se broj nešto smanjio, pa je bilo 632 privatna novčana zavoda rasuta po cijeloj državi. Te su banke imale pretežno lokalno značenje, s jedan do pet milijuna dinara dioničkog kapitala. No, bilo je i nekoliko većih banaka (Hipotekarna banka, Poštanska štedionica i dr.), s dioničkim kapitalom iznad deset milijuna dinara. Te velike banke raspolagale su s više od dvije trećine svih novčanih sredstava u bankama, čime je ostvarena koncentracija kapitala u malom broju velikih banaka. U bankovnom kapitalu znatan je bio udio stranaca, pa je strani kapital po

148

stupno dobivao sve odlučniju ulogu u politici kreditiranja privrede, posebno industrije. Banke su u velikom opsegu financirale privredne djelatnosti i same investirale u privredu. Povezivanjem bankarske i industrijske djelatnosti nastajali su poslovni savezi u kojima je dominirao strani kapital.

Uz banke su djelovali i osiguravajući zavodi u kojima se također prikupljao znatan kapital. Mnoge su banke uspijevale prodrijeti i na selo i upletati se u poljoprivredu preko kreditnih zadruga. Takvih je zadruga u državi bilo oko tri tisuće. Kamatna stopa kreditnih zadruga bila je do 20% (kod većih banaka do 18%, a kod malih do 30%). Zbog tako visokih kamata dužnici često nisu mogli vraćati svoje dugove, pa je dolazilo do prisilne prodaje njihove imovine. Zahvaljujući centralističkom državnom ustrojstvu i monopolu političke moći, velikosrpski su krugovi ostvarene profite iz cijele države sustavno skretali prema Srbiji i Beogradu. Nakon ujedinjenja, u pojedinim dijelovima zemlje postojali su različiti porezni sustavi. Cijelo prvo desetljeće trajanja nove države to se stanje nije mijenjalo. Ono je dovodilo Srbiju u privilegirani položaj jer su tamo porezne stope bile niže, što je urodilo drastičnim iskorištavanjem prečanskih krajeva. Tek početkom 1928. donesen je zakon o jedinstvenim neposrednim porezima koji je predviđao više poreznih oblika: porez na prihod od zemljišta, od zgrada, od radnja i samostalnih zanimanja, od rente, od poduzeća, od nesamostalnog rada (tzv službenički porez). Sva porezom prikupljena sredstva slijevala su se u središnju državnu blagajnu i uglavnom se koristila za vođenje politike velikosrpskih vladajućih krugova i dvora.

Utjecaj stranog kapitala

U jugoslavenskom je gospodarstvu važne pozicije (a najčešće i odlučujući utjecaj) imao strani kapital. Razmjeri njegova utjecaja gotovo su prerasli u vladavinu stranog kapitala. To, međutim, ne isključuje vladavinu velikosrpskih krugova i privrednih moćnika. Razlika se iskazuje samo u postojanju različitih rukovodećih središta. U slučaju stranog kapitala ta su sre

149
-dišta bila izvan zemlje, a obje su vladajuće skupine međusobno bile tijesno povezane isprepletenošću njihovih privrednih veza i postojanjem zajedničkih privrednih sfera i potreba.

Prodiranje stranog kapitala u prostore novonastale države može se pratiti i prije njene pojave, negdje od sredine 19. stoljeća.

Taj je proces postao snažniji na početku 20. st., a u uvjetima nakon nastanka nove države poprimio je velike razmjere. Niz je razloga ubrzanog prodora stranog kapitala: nizak životni standard stanovništva i jeftina radna snaga, nova carinska tarifa, korumpiranost vladajućih krugova i mogućnost pljačke koje su odatle proizlazile, potražnja rudarskih proizvoda (posebno u razdoblju intenzivnog naoružavanja), blizina europskog tržišta. Osvojene pozicije krupnih međunarodnih monopola u jugoslavenskoj državi davali su im mogućnost da vrše utjecaj na ukupno gospodarstvo i politički život zemlje.

U industriji stare Jugoslavije strani je kapital raspolagao sa 41% investicijskog kapitala, 55% instalirane pogonske snage, 42% radnih mjesta i izravno je bio angažiran u 22 tvornice. Pre-močno je gospodario u metaliurgiji (90%), ekstraktivnoj industriji (77%), kemijskoj industriji (73%), tekstilnoj industriji (61%), preradi materijala (55%), drvnoj industriji (51%) i elektranama, (43%). U potpunosti je držao u svojim rukama proizvodnju cementa, ravnog stakla, žarulja i kablova. U rudarstvu bio je vlasnik 65% vrijednosti rudarske proizvodnje. Neke rudarske djelatnosti bile su potpuno ili gotovo potpuno u rukama stranaca. Rudno blago vadila je jeftina radna snaga i ono je u bescijenje prodavano na svjetskom tržištu (ponajviše francuskom i engleskom, a zatim njemačkom, čehoslovačkom, švicarskom, talijanskom i američkom).⁵⁷

Strani je kapital bio neravnomjerno raspoređen u jugoslavenskoj privredi. Njegovi plasmani bili su koncentrirani na ključnim i neobično važnim pozicijama. Jedna od najvažnijih po

zicija stranog kapitala u Jugoslaviji bio je njegov udio u bankar-
57 Francuski kapital vršio je eksploataciju bakra u Boru. Ta je eksploatacija bila toliko rentabilna da je zarada do početka drugog svjetskog rata nekoliko puta nadmašila uplaćen dionički kapital. - Š.

Đodan, n. dj., str. 62.

150

stvu. Tu je strani kapital obuhvatio tri petine akcijskog kapitala. Od 22 najveće privatne banke (s glavnicom preko 20 milijuna dinara) strani kapital je nastupao u 15 banaka:⁵⁸

Vladavina stranog kapitala nije proizlazila samo iz brojnosti i veličine stranih plasmana, već i iz činjenice da je iza njih stajao međunarodni financijski kapital. To se vidi po tome što je ulaganje stranog kapitala išlo uglavnom u krupna poduzeća. Monopolističke grupe stranog kapitala, koje su nastupale u Jugoslaviji - unatoč međusobnoj konkurentskoj borbi - bile su povezane sustavom sudjelovanja preko najkrupnijih svjetskih banaka. Tako su se stvarali povremeni savezi koji su imali mnogo zajedničkih interesa, pa su u nastupanju u jugoslavenskoj državi manje više zauzimali zajednička stajališta. U mreži najkrupnijih grupacija financijskog kapitala dominirale su monopolističke grupe Krupp, Morgan i Rockefeller.

Polukolonijalno obilježje gospodarstva

Gospodarsko stanje jugoslavenske države nije nikada doseglo razinu koja bi odgovarala njenoj prirodnoj osnovici i njenim stvarnim mogućnostima. U zemlji su postojala dva tijesno po vezana gospodara: vladajući velikosrpski moćnici i strani kapital. Privreda jugoslavenske države predstavljala je neku vrstu privjeska razvijenijih industrijskih zemalja i imala je polukolonijalno obilježje. To obilježje nije proistjecalo toliko iz veličine i opsega stranog kapitala, koliko iz toga što je strani kapital na jugoslavensku privredu djelovao na poseban način kao odnos metropole i kolonije. Međutim, dok u pravim kolonijama domaći element nema udjela u privrednom gospodarenju zemljom, ovdje se radilo o sudjelovanju domaćih velikosrpskih krugova u tom procesu. Djelovanje stranog kapitala u jugoslavenskoj državi, ' upravo je postignuto uz podršku domaćih velikosrpskih krugova,
58 Dr. Sergije Dimitrijevič, Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji, Zbornik »Iz istorije Jugoslavije 1918-1945«, Beograd 1958, str. 281.

151

a da prethodno nije uspostavljena strana državna vlast. Među njima nije došlo do sukoba, nego do suradnje, pri čemu je svaka strana nastojala dogovorno osigurati svoje interese.

Materijalna zavisnost jugoslavenske industrije od inozemstva stalno je i sustavno održavana i produbljivana. Bila je to tipična ovisnost industrijski zaostale zemlje u odnosu na visoko

razvijene kapitalističke zemlje, a ta ovisnost je davala nerazvijenoj zemlji polukolonijalno obilježje. Okolnost da su se iz jugoslavenskog državnog prostora masovno izvozile sirovine i polufabrikati i da na tom prostoru nije poticana izgradnja industrije finalnih proizvoda nije bila uvjetovana općim tržišnim prilikama u svijetu, već politikom stranog kapitala koji je jugoslavensku državu tretirao kao polukolonijalno područje. Nova ulaganja stranog kapitala samo su poticala i pojačavala deformaciju cijelog gospodarskog sustava. Na takav je status pristajala državna vlast i oni knzgovci koji su - držeći vlast čvrsto u svojim rukama - od takvog stanja izvlačili koristi. Sve analize ekonomskih kretanja u dva desetljeća postojanja monarhističke Jugoslavije potvrđuju njezin polukolorujalni položaj bez obzira na pitanje održanja formalne političke samostalnosti i državne nezavisnosti.

152

UNUTARNJA POLITIČKA PREVIRANJA DO 1929.

Obilježja vidovdanskog razdoblja

Jugoslavenska je država od svog početka nosila u sebi problem međusobnih odnosa naroda koji su je činili. Taj je problem dolazio do izražaja već i prije donošenja Vidovdanskog ustava.

Poslije njegova izglasavanja i uspostavljanja krutog centralističkog ustrojstva s jasno izraženom prevagom izvršne vlasti nad zakonodavnom i velikim ingerencijama krune, on je postao glavni problem političkog života države. Upravo zbog nacionalne neravnopravnosti, borba protiv centralizma i za reviziju ustava povezivala se s borbom za reafirmaciju nacionalne posebnosti i autonomnosti pojedinih naroda unutar zajedničke države. Tu je borbu poticala centralistička praksa beogradskih političkih krugova kao i često ponavljana teza o pobjedničkoj Srbiji kao osloboditelju i izbavitelju iz društva poraženih naroda. Najizraženija protucentralistička stranka bila je HRSS. Centralizaciji države protivile su se i Slovenska narodna stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija, kao i crnogorski federalisti. Sve su te stranke zamišljale promjenu ustava u ime priznanja individualnosti naroda i njihove ravnopravnosti.

Kako je u gospodarskoj sferi države vrlo akutno bilo pitanje seljačkih domaćinstava i uopće položaj seljaštva (provodenje agrarne reforme), seljaci izvan Srbije unosili su te probleme u nacionalne pokrete i postajali biračka baza anticentralističkih stranaka, posebno u Hrvatskoj.

Što se tiče parlamentarne demokracije, ona je bila temeljito deformirana. Postupno se pretvarala u borbu političkih vrhova u Srbiji da se zadrže na vlasti i da stalno sužavaju prostor parlamentarizma i demokratizma. Zatiranju načela parlamentarizma

znatno je pridonio i sam kralj Aleksandar. Njegov utjecaj na politiku iskazivao se osobito u izboru članova vlade, u omogućavanju da u upravi zemlje ostanu vlade koje nemaju potrebnu poslaničku većinu u Narodnoj skupštini te u rušenju vlada koje su tu

153

većinu imale. U zemljama parlamentarnih monarhija utjecaj krune na vladu bio je vrlo diskretan i ograničen. Nije se odnosio na ovlasti koje pripadaju parlamentu. Vlada nije mogao po svom nahodanju zahtijevati izbor njenih članova i nametati svoja zakonodavna rješenja, što se sve događalo u Kraljevini SHS. Upletanje kralja u politički život zemlje i njegovo zadiranje u nadležnosti parlamenta s pravom je dalo povoda da se vidovdansko razdoblje (tj. razdoblje trajanja Vidovdanskog ustava) nazove razdobljem lažnog parlamentarizma.

U politički život jugoslavenske države uvlačila se i korupcija, tj. borba za udio u vlasti s pomoću stvaranja klika koje su osobnim vezama i podmićivanjem dolazile do pozicija vlasti i povlastica. Izigravanjem ustava i zakona, lažnim obećanjima i političkim nadmudrivanjem, a osobito služenjem kralju i njegovoj politici, ostvarivale su se i materijalne koristi. Takve metode političke borbe i političkog života još su više budile nezadovoljstvo i otpor brojnih pristaša i sljedbenika anticentralističkih stranaka. Stjepan Radić u borbi protiv centralizma Poslije donošenja Vidovdanskog ustava Stjepan Radić je sve veću pozornost posvećivao organizaciji svoje stranke i širenju

njezina utjecaja na Hrvate izvan Banske Hrvatske - u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Bačkoj. Istodobno je nastojao okupiti sve hrvatske političke snage u Hrvatskoj u borbi protiv nametnutog centralizma. Već sredinom svibnja 1921. objavio je u Slobodnom

domu prosvjedno Javno pismo republikanske zastupničke većine Banske Hrvatske, u kojemu izabrani zastupnici HRSS-a upozoravaju da u Ustavotvornoj skupštini postoji nadglasavanje, da se ne priznaje Hrvatska kao država i Hrvati kao poseban narod te da u takvoj konstituenti ne može ostati ni jedan hrvatski zastupnik. Tada su i zastupnici Hrvatske zajednice i Hrvatske stranke prava u znak protesta protiv sve jačeg centralističkog pritiska napustili Ustavotvornu skupštinu i zajedno s HRSS-om formirali Hrvatski blok koji Ustavotvornoj skupštini poriče pravo na donošenje ustava koji bi vrijedio za

Hrvatsku. Na čelu Hrvatskog bloka bio je Stjepan Radić. Početkom 1922. Blok je objavio spomenicu (me-
154

morandum) koja je bila upravljena »javnom mnijenju civiliziranog svijeta, a napose delegatima genovske konferencije«. U spomenici je prikazan položaj Hrvatske u novoj državi. Svjetska se javnost upozorava na jednostrano proglašenje Vidovdanskog ustava, uz nastavljane »politike divljačkog nasilja i brutalne sile«, posljedica čega je »balkanizacija Hrvatske« i očita opasnost za mir u Europi i spokojstvo u svijetu. Hrvatski blok traži priznanje hrvatske države u zajedničkim granicama međunarodne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca.

Tijekom cijele 1922. Stjepan Radić nastavlja svoju političku djelatnost: predsjedava sjednicama Hrvatskog bloka i održava brojne stranačke skupštine. Na skupštinskim izborima, održanim 18. ožujka 1923., Radićeva HRSS dobila je dvostruko više glasova nego na izborima 1920. - 473.733 glasa i 70 mandata, pa je u političkom životu države postala još značajniji činitelj. Taj porast glasova za HRSS rezultat je i prodora stranke u Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. Hrvatsko narodno zastupstvo (koje čine svi izabrani narodni zastupnici HRSS-a), predvođeno Stjepanom Radićem, i dalje prihvaća međunarodno priznati okvir nove države, ali se zalaže za pravedni i trajni sporazum sa srpskim narodom o podjeli vlasti.

Federalistički blok

Nakon skupštinskih izbora, na kojima su oporbene snage znatno ojačale, došlo je do okupljanja anticentralističkih stranaka. Vodstva Slovenske narodne stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije - kao i HRSS-a - i prije su izbora isticali zahtjev za reviziju Vidovdanskog ustava, pa je upravo ta zajednička crta njihove politike postala osnovica njihova približavanja, bez obzira na različitosti u pristupu rješavanju tog pitanja. Već potkraj ožujka 1923. došlo je do prvih susreta predstavnika HRSS-a (Stjepan Radić), Slovenske narodne stranke (Anton Ko
59 U talijanskom gradu Genovi održavala se međunarodna konferencija velikih savezničkih država, koja se bavila obnovom svijeta, a posebno Europe.

155

rošec) i Jugoslavenske muslimanske organizacije (Mehmed Spaho). Postignuta je načelna suglasnost o suradnji. U konkretnoj političkoj situaciji, a s obzirom na izborne rezultate Radikalne stranke, takva je suradnja bila logična. Ukupan broj izabраних zastupnika triju stranaka činio je izglednim postizanje političkog uspjeha. Formiran je Federalistički blok, sa ciljem zajedničkog nastupa triju stranaka u borbi protiv centralizma. HRSS, SLS i JMO dogovorno inzistiraju na preuređenju države, a ono se mora zasnivati na uvažavanju dotadašnjeg povijesnog razvoja. Vode SLS i JMO, osjećajući sve jači pritisak centralističkog režima u Beogradu, tražili su poslije izbora oslonac u radićevcima kako bi se zajednički suprotstavili tom pritisku. Tri stranke u Federalističkom bloku traže reviziju ustava »kao jedini lijek ekonomskom eksploatiranju sa strane Beograda«.

S obzirom na dominantnu ulogu Stjepana Radića u Federalističkom bloku, bit odnosa Bloka prema vladajućoj Radikalnoj stranci bio je hrvatsko-srpski spor. Zbog toga su i napadi na Federalistički blok sa srbijanske strane prvenstveno bili usmjereni na Radića i HRSS. Funkcija SLS i JMO u Bloku bila je od drugorazrednog značenja. To se ogledalo i u činjenici što odnosi triju stranaka nisu bili jasno utvrđeni, niti su postojale precizne obveze.

Pojava Federalističkog bloka izazvala je u Beogradu dubok, neugodan dojam. Nikola Pašić ocijenio je da će se, prema izbornom rezultatu, naći u nezgodnoj situaciji ako HRSS prekine apstinenciju i sa svojih 70 zastupnika dode u parlament. Radikalna stranka je, doduše, dobila 108 mandata, ali je to bilo daleko od apsolutne većine na temelju koje bi mogla sama vladati. Ako HRSS dode u Narodnu skupštinu, Federalistički će blok prevagnuti i pretvoriti radikale u skupštinsku manjinu. Zato je Pašić izrazio spremnost za dogovor s Radićem. Trenutni interes Radikalne stranke i HRSS bio je da do sporazuma dođe. S obje se strane taktiziralo, pa su se u Beogradu i Zagrebu sastajale delegacije radikala i radićevaca, dok konačno 13. travnja 1923. između njih nije u Zagrebu potpisan dogovor. U ime Radikalne stranke dogovor je potpisao Marko Đuričić, pa se po njemu taj dokument i naziva Markov protokol. Potpisali su ga i predstavnici SLS i JMO. S obzirom na to da je Markov protokol rješavao prvenstveno odnose HRSS-a i Radikalne stranke, nije se

156

moglo očekivati da se njime riješe i neka važna pitanja vezana za status SLS i JMO. Radikali su se obvezali da neće provesti najavljenju podjelu države (na oblasti) prema Vidovdanskom ustavu, a Stjepan Radić će nastaviti s apstinencijom, odnosno neće sa svojim izabranim zastupnicima dolaziti u Narodnu skupštinu. Radikali su pristali na taj aranžman u prvom redu zato da mogu

sastaviti homogenu vladu i svojoj stranci osigurati mjestoj predsjednika Narodne skupštine. Radić je pak u tom trenutku nastojao spriječiti »parcelaciju Hrvatske« ukidanjem pokrajinske uprave i uspostavljanjem oblasti. Međutim, on i dalje nastavlja borbu protiv centralizma i Vidovdanskog ustava. Prema postignutom dogovoru, zastupnici SLS i JMO ulaze u Narodnu skupštinu, što je objektivno značilo produženje neizvjesnosti. Kako su prema Markovu protokolu poslanici HRSS i dalje ostali izvan skupštine, SLS i JMO bile su odviše slabe da postignu bilo kakav rezultat. HRSS i Stjepan Radić precijenili su implikacije koje su proizlazile iz Markova protokola. Ubrzo se pokazalo da unatoč potpisanom dokumentu vodstvo Radikalne stranke nije spremno postupiti prema sporazumu te da radikali žele i dalje držati vlast bez ustupaka opoziciji. Početkom 1924. protivno Markovu protokolu - radikalska je vlada počela primjenjivati uredbu o administrativnoj podjeli države, likvidirati pokrajinsku upravu i formirati nove oblasti.

Produbljivanje političke krize 1924.

U srpnju 1923. Shepan Radić otputovao je u inozemstvo (preko Beča u Pariz i London), gdje je ostao više od godine dana. Najveći dio tog vremena proveo je u Londonu. Cilj mu je bio da Zapad informira o stanju u jugoslavenskoj državi i da traži pomoć za rješenje unutarnjih političkih odnosa, ponajprije za rješenje hrvatskog pitanja. Međutim, nije nailazio na razumijevanje, niti je od tamošnjih utjecajnih krugova dobio podršku i pomoć. Kada je Pašić odlučio likvidirati pokrajinsku upravu i uspostaviti oblasti, Radić je iz inozemstva poslao upute da 30 zastupnika HRSS-a ode u Beograd i da u Narodnoj skupštini preda

157

svoje punomoći. Vlada je morala nemoćno gledati kako se u skupštini formira većina protiv nje. Do 20. ožujka 1924. bile su predane i sve ostale punomoći zastupnika HRSS-a osim punomoći Stjepana Radića i Augusta Košutića, koji su se nalazili u inozemstvu. Vlada Nikole Pašića tada je dala ostavku. U tom je trenutku kulminirao i unutarnji sukob između dvaju krila u Demokratskoj stranci.

Davidovićevo krilo bilo je skloni umjerenijem nastupanju i povezivanju s ostalim opozicijskim strankama, pa i s HRSS-om, sa ciljem rušenja radikalske

vlade. Pribičević je bio odlučno protivan, pa je sa 14 zastupnika, svojih istomišljenika, napustio Demokratsku stranku i osnovao novu, Samostalnu demokratsku stranku, s već poznatim programom »čuvanja narodnog i državnog jedinstva« u duhu Vidovdanskog ustava. Zajedno s Pašićem formirao je novu vladu (to je tzv P-P, tj. Pašić-Pribičevićeva vlada).

Tako su radikali uz pomoć Pribičevića ostali na vlasti, pa je zaprijetila neposredna opasnost od podjele cijele države na oblasti, a to znači i mrvljenje Hrvatske. To je onaj trenutak kada su svi zastupnici HRSS-a u Skupštini, ali se verifikacija njihovih mandata namjerno odugovlačila. No, kad su svi mandati HRSS-a bili verificirani, vlada je u Skupštini izgubila većinu i kralj je odgodio njeno zasjedanje za pola godine. Opozicija je taj kraljev potez proglasila »državnim udarom« I izrazila oštru kritiku. Politička kriza još se više produbila, pa je u ljetu 1924. vlada P-P odstupila. Zamijenila ju je vlada opozicijskog bloka na čelu s Ljubom Davidovićem. Osim predstavnika Demokratske stranke, u vladu su ušli i predstavnici SLS i JMO. Toj je vladi podršku pružio i HRSS.

158

Stjepan Radić i HRSS od opozicije do vlade

Na povratku iz Londona Stjepan Radić stigao je u Beč, gdje je od sovjetskog ministra vanjskih poslova Čičerina dobio poziv da posjeti Moskvu. Boraveći u Moskvi, pristao je da HRSS učlani u Seljačku internacionalu, 60 s tim da će stranka i dalje ostati vjerna svom programu i taktici. Prezidij Seljačke internacionalne formalno je primio HRSS u članstvo na svojoj sjednici 1. srpnja 1924.

Učlanjenje HRSS u Seljačku internacionalu Radić je zamislio

isključivo kao taktički potez: da stvori privid podrške u inozemstvu i tako zaoštiri unutarnju političku situaciju u zemlji, što bi beogradski politički vrh prisililo na popuštanje i sporazumijevanje.

Stjepan Radić se preko Beča vratio u Zagreb 11. kolovoza 1924. Politička situacija u zemlji bila je prilično zamršena. Opstanak Davidovićeve vlade zavisio je od podrške HRSS-a. Da bi uspostavila što bolje veze sa Zagrebom, vlada je donijela Odluku o ponovnoj uspostavi pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju (koju je P-P vlada već bila počela likvidirati). Davidović je čak računao i s mogućnošću ulaska HRSS-a u vladu, pa je četiri ministarska mjesta ostavio nepopunjena. Međutim, Davidovićevoj namjeri da primi HRSS u vladu usprotivio se sam kralj, postavljajući kao prethodni uvjet da se stranka odrekne dijela svog programa. Najzad je zatražio od Davidovića da vlada podnese ostavku. Radić je očito bio nepoželjan, jer bi njegov ulazak u vladu izazvao promjene koje bi ugrozile postojeći centralistički stav. Njega je, zapravo, trebalo politički onemogućiti i zato je

iskorišteno pristupanje HRSS-a Seljačkoj internacionali. Početkom studenoga 1924. na vlast je ponovno vraćena P-P vlada. Ujedno je raspuštena i Narodna skupština i raspisani novi izbori za 8. veljače 1925. Potkraj prosinca 1924. P-P vlada je donijela odluku o primjeni Obznane i zakona o zaštiti države na HRSS zbog pristupanja 60. Seljačka internacionala je međunarodna organizacija seljačkih stranaka, koja je djelovala pod okriljem Komunističke internacionale i imala sjedište u Moskvi.

159

Seljačkoj internacionali. Odlučeno je da se odmah raspusti HRSS, stranka koja je »stupanjem u Seljačku internacionalu postala sastavni dio Komunističke internacionale«, da se zabrani svaki rad stranke: zborovi, skupštine, izdavanje novina, te da se provede kazneni postupak protiv vodstva stranke. Početkom siječnja 1925. izvršeno je hapšenje prvaka HRSS-a, a zatim i samog Stjepana Radića (koji se skrivao u posebno izgrađenom skloništu u Seljačkom domu u Zagrebu). Novi skupštinski izbori bili su već raspisani i vlada je odlučila da Radićeva stranka - unatoč zabrani djelovanja - može ipak istaknuti svoje kandidate. Pašić i Pribičević smatrali su da je zabranom HRSS-a vlada postigla svoj taktički cilj i da ne treba ići do kraja. Primjena Obznane na HRSS bila je sredstvo političkog pritiska koji je trebao zbuniti i obezglaviti njezino članstvo u izbornom postupku. Vlada nije željela da se zabrana kandidiranja protumači kao prodor u sustav ustavnosti države. Smatralo se da u nastalim uvjetima HRSS na izborima nema nikakva izgleda. Međutim, iako je vodstvo stranke bilo u zatvoru, niži funkcioneri na slobodi obavili su sve pripreme za sastavljanje izbornih lista koje su sudovi po nalogu vlade ovjeravali. I tako se dogodilo nešto posve neočekivano. Na skupštinskim izborima početkom veljače 1925. HRSS je dobila 532.872 glasa ili 67 mandata.

Premda je vlada i nakon izbora ustrajavala u svom odnosu prema HRSS-u, i Stjepana Radića i dalje držala u zatvoru, vrh režima (a to znači kralj Aleksandar) pripremao je novu političku formulu: suradnja s Radićem. Uspostavljena je veza sa zatvorenim Stjepanom Radićem koji je i sam bio spreman za novu politiku. Pavle Radić objavio je 27. ožujka 1925. u Narodnoj skupštini da Stjepan Radić i njegova stranka priznaju Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića. Izražena je i volja za sporazum sa srpskim narodom i spremnost hrvatskog naroda »na suradnju u državnom srednjanju«.

Pregovori s Radikalnom strankom završeni su sredinom srpnja 1925., pa je tada formirana nova vlada u kojoj je HSS (iz naziva stranke ispušten je termin republikanska) dobio četiri resora. Vladu P-P zamijenila je vlada R-R (radićevci-radikali). Stjepan Radić pušten je iz zatvora, a u studenom iste godine i sam je ušao u vladu kao ministar prosvjete.

160

Radićev zaokret odjeknuo je u javnosti kao velika senzacija. Dio političkih ljudi ocijenio ga je kao »kapitulaciju« pred beogradskim režimom. No, Stjepan Radić, koji je biopacifist i koji je u političkoj borbi odbijao bilo kakve nasilne, oružane i revolucionarne metode, ocijenio je da ga situacija u kojoj se našao (zatvori optužba zbog komunizma) mogu na duže vrijeme blokirati u političkom djelovanju i borbi za hrvatske interese, a da druga strana zatečena izbornim rezultatom ipak pokazuje spremnost za popuštanje. Zato se odlučio za novi politički kurs: u priznanju monarhije i sporazumu s radikalima gledao je priliku za reviziju ustava i povoljniji položaj Hrvatske u zajedničkoj državi. Tražeći izlaz iz nepovoljne situacije, Stjepan Radić taktički je popustio, nagodio se s dvorom i napustio republikanstvo.

Seljačko-demokratska koalicija

Samostalna demokratska stranka bila je potisnuta u opoziciju, što je njezin vođa Svetozar Pribičević primio s velikim ogorčenjem. U beogradskim političkim krugovima stvaralo se uvjerenje da je sporazumom s Radićem konačno slomljen otpor glavne hrvatske opozicijske stranke, i to bez revizije ustava. Druga autonomistička stranka - Slovenska narodna stranka - isticala je u toj situaciji zahtjev za objedinjavanje mariborske i ljubljanske oblasti u jedan administrativni entitet (»ujedinjena Slovenija«). No, Pašić nije bio spreman udovoljiti takvom zahtjevu, a nije želio ispuniti ni utanačenje s HSS-om. Prema sporazumu, radikali su

161

se obvezali da će donijeti niz zakonskih prijedloga koje je HSS smatrao neophodnima za konsolidaciju prilika u državi. Takvi su npr. zakoni o općinskim samoupravama, o izjednačenju izravnih poreza, o uredenju agrarnih odnosa u Dalmaciji, o zadrugama. Ali, nije bilo učinjeno ništa. Radić je želio ubrzati rad Skupštine i cijelog državnog aparata kako bi pokrenuo proces izmjena u položaju Hrvatske. Nakon sporazuma s Radićem Pašić je prividno bio na vrhuncu moći. Njegov najveći protivnik prihvatio je ustrojstvo države koje su stvorili radikali (ranije u savezu s demokratima). Uvođenje HSS-a u vladu Pašić je držao potezom koji će mu omogućiti otupljivanje Radićeve političke oštrice.

Nakon nekoliko mjeseci sudjelovanja u vladi Stjepan Radić postaje sve nezadovoljniji: radikali ne izvršavaju dogovorena utanačenja. Bilo je sve očitiije da radikali dogovor nisu shvatili iskreno. Dolazi do krize u odnosima između Radikalne stranke i HSS-a, pa vladu napušta najprije Radić, a početkom 1927. i svi ostali ministri iz HSS-a. Raskinut je sporazum i Stjepan Radić prelazi u oštar napad na politiku velikosrpskog hegemonizma. Prijelaz Stjepana Radića u oporbu nije doveo do povratka Svetozara Pribičevića u vladu i nastavka suradnje s radikalima. Pribičević je za vrijeme R-R vlade iz opozicije napadao nove saveznike, ali daleko oštrije i žešće Radikalnu stranku i njezino velikosrpstvo koje je ocijenio kao »opasnu« politiku. Pribičević je postupno dolazio do zaključka da je velikosrpstvo najveća opasnost za opstanak države, koju je pod svaku cijenu želio sačuvati. Nakon izlaska HSS-a iz vlade, i Radić i Pribičević su se našli u opoziciji sučeljni s Radikalnom strankom kao zajedničkim protivnikom. Ta činjenica nagovijestila je mogućnost međusobnog približavanja, pa i suradnje. Poslije novih skupštinskih izbora, 11. rujna 1927., na kojima je Radićeva stranka dobila 61 zastupnički mandat 61 izvršen je pokušaj stvaranja snažnog Bloka de-61 Stjepan Radić je svoju stranku privremeno preimenovao u Narodna seljačka stranka nastojeći zadobiti i glasove birača izvan hrvatskog prostora. No, u odnosu na izborni rezultat iz 1925. sada je dobio 381.370 glasova i 61 mandat, što predstavlja gubitak od 160.000 glasova. Bila je to posljedica njegova političkog zaokreta i suradnje s radikalima. Pad u broju glasova nije se drastičnije odrazio na broj mandata.

162

mokracije, u koji su trebale ući Demokratska stranka, Samostalna demokratska stranka, Zemljoradnička stranka i HSS. No, takav politički savez nije ostvaren, ali se u tijeku njegova pripremanja uspostavila suradnja između HSS-a i SDS-a, pa su Stjepan Radić i Svetozar Pribičević 11. studenoga 1927. objavili formiranje Seljačko-demokratske koalicije (skraćeno SDK).⁶² Stvaranje SDK bilo je veliko iznenađenje, jer se radilo o povezivanju stranaka s potpuno oprečnim stajalištima: samostalski unitarizam bio je negacija radićevskog hrvatskog nacionalnog programa i zahtjeva za poštivanjem hrvatske nacionalne individualnosti. Međutim, konkretna politička situacija bila je obilježena sve agresivnijim velikosrpskim hegemonizmom, pa je to potisnulo ideološka pitanja u drugi plan. I HSS i SDS imali su do tada negativna iskustva u suradnji s radikalima. Pribičević je spoznao da njegova suradnja s radikalima u nametanju centralističkog Vidovdanskog ustava i provođenju centralističke uprave

42 Seljačko-demokratska koalicija kao politički savez dviju stranaka imala je prema dogovoru dva predsjednika. Uz njih je bio poslovni odbor, koji se sastojao od osam članova, a u koji je svaka stranka delegirala po četiri člana.

163

nije dovela do stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije, već je ojačala i učvrstila velikosrpsku prevlast. Radić je također iskusio neiskrenost radikalskih voda koji su zaključili sporazum s njim, a nastavili i dalje sa svojom hegemonističkom politikom. Našavši se u opoziciji rema radikalskoj politici uočavajući sve opasnosti od takve politike, Radić i Pribičević udružili su se u Seljačko-demokratsku koaliciju, stavljajući u početku težište na reorganizaciju političkog sustava i okončanje neparlamentarnih postupaka. Isticali su da je sredivanje stanja u državi nemoguće bez uspostave elementarne ustavnosti i poštivanja građanske demokracije. Iako je programska podloga HSS-a i SDS-a isključivala njihovo približavanje i povezivanje, do toga je ipak došlo, jer je politička i gospodarska stvarnost ugrožavala prečanske krajeve u cjelini, a to znači ne samo Hrvate, nego i Srbe u Hrvatskoj, kojima su se srbijanski politički krugovi koristili za ostvarivanje svojih (srbijanskih) političkih ciljeva. Tako su prodor velikosrpstva i sve agresivnija radikalska politika otvorili put suradnji i političkom savezništvu između Stjepana Radića i Svetozara Pribičevića.

Podjela mandata u narodnoj skupštini od 1920. do 1927.

God. izbora 1920. 1923. 1925. 1927.

Stranka

DS 92 51 37 61

SDS - - 21 22

NRS 91 108 143 112

KPJ 59 - - -

H(R)SS 5Đ 70 67 61

'Savez zemljoradnika 39 11 3 9

SNS 27 24 21 21

JMO 24 18 15 17 Socijal-demokrati 10 - - 1 Džemijet 8 14 - -

Njemačka stranka - 8 5 6

Crnogorski federalisti - 2 3 1

Ostale 19 7 - 4

Ukupno mandata	419	313	315	315	164		
Zastupnici u skupštini izabranoj 1923. i 1927., prema (priznatim) nacionalnostima							
1923. % 1927. % Srbi	155	49,5	183	58,1			
Hrvati	94	30,0	82	26,0	Slovenci	22	7,0
					25	7,9	Neopredijeljeni
					4	1,3	8
					2,5	Nijemci	9
							2,9
							6
							1,9
Albanci	12	3,8	4	1,3			
Turci	3	1,0	2	0,6	Rumunji	1	0,3
					-	-	Madari
					3	0,9	Nepoznato
							13
							4,1
							2
							0,6

Atentat u Narodnoj skupštini

Nova je koalicija bila vrlo borbena. Na velikim zborovima Stjepan Radić i Svetozar Pribićević nastupali su uvijek zajedno. Zajednički su promicali politiku beskompromisne borbe protiv velikosrpske hegemonije. Borba SDK za građansku i financijsku ravnopravnost (u prvom redu poreznu) svih dijelova države dala je novi zamah političkom životu, što je iznenadilo i zabrinulo radikalni politički vrh. HSS se nakon povratka u opoziciju vratio na koncepciju složene države. No, ta stajališta u početku nisu imala utjecaja na politički savez sa SDS. Na neki su način čak bili zamrznuti, jer je u prvi plan istaknuta borba za ravnopravnost i jednakost svih krajeva u zakonodavnom i financijskom smislu, borba za ustavnost i osnovne demokratske norme. Obojica vođa SDK - i Radić, i Pribićević - smatrali su da je glavna prepreka uspostavi moderne demokratske države i istinskog parlamentarizma radikalna velikosrpska politika, ali da se temeljite promjene političkog sustava moraju ostvarivati samo u okviru ustavnih, parlamentarnih metoda. Kako su Pribićević i njegovi samostalci postajali svjesniji biti srbijanske politike, tako su postupno postajali sve skloniji mijenjanju nekih svojih osnovnih opredjeljenja.

165

Sredinom veljače 1928. Pribićević je prvi put spomenuo mogućnost revizije ustava, pa je govorio i o povećanju teritorija oblasti s proširenom autonomijom. Tu je Pribićeviću izjavu konkretizirao Radić rekavši da Hrvatska, Dalmacija i Slavonija moraju biti jedna oblast, a cijela država da ima najviše četiri do pet oblasti. Tako je SDK načela pitanje državnog uređenja u koje radikali nisu dali dirati, jer im je postojeći centralistički sustav omogućavao dominaciju srpstva u državi.

Sukobljavanje SDK i vlade sve se više iskazivalo kao borba prečanske fronte protiv srbijansko-radikalne prevlasti. Opća politička situacija u državi bila je sve napetija. Kada je potkraj veljače 1928. Stjepan Radić u Narodnoj skupštini napao vladu »kao policijsko-žandarsku diktaturu hegemonista, pojačanu korupcijom i pljačkom u svim prečanskim krajevima«, bio je isključen s tri skupštinske sjednice. I sredinom ožujka Radić je ponovno isključen s tri sjednice. Napetost se pojačavala, a Stjepan Radić postao je glavna meta napada vladina tiska. Napadi su osobito zaoštrjeni kad je Radić početkom lipnja 1928. iznio svoj plan konfederacije u koju bi se imala transformirati Kraljevina SHS. U vladinim listovima tada su se pojavile i otvorene prijetnje Radiću prijetnje ubojstvom.⁶³ Dana 20. lipnja 1928. u Narodnoj je skupštini izvršen atentat na narodne zastupnike HSS. Radikalni poslanik Puniša Račić pucao je sa skupštinske govornice prema klupama opozicije i na mjestu ubio Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a teško ranio Stjepana Radića. Ranjeni su bili još Ivan Pernar i Ivan Granda. Od prvog trenutka nakon atentata u redovima SDK vladalo je mišljenje da je riječ o organiziranoj zavjeri (na poticaj, kako se pretpostavljalo, samog kralja Aleksandra). Poslanički klub SDK objavio je da neće sudjelovati u radu Narodne skupštine dok ne bude posebnog jamstva za »jednakost i ravnopravnost«. Vlada je tobože osudila Račićev zločin i tražila od tiska da atentatu u Skupštini »ne daju razmjere i tumačenja na štetu ugleda i spokojsva zemlje«.⁶⁴

⁶³ Takva prijetnja objavljena je u vladinom listu Jedinstvo 14. lipnja 1928.

⁶⁴ Zvonimir Kulundžić u svojoj knjizi Atentat na Stjepana Radića Zagreb 1967, detaljno je obradio pripremanje atentata, te donosi izvomu gradu, koja upozorava na umiješanost kralja Aleksandra u taj zločin.

166

Atentat je vlada tumačila kao akciju pojedinca izazvanog uvredama opozicije, što je dodatno izazivalo nepovjerenje SDK prema režimu. Krvoproliće u Narodnoj skupštini bilo je krajnji izraz odbijanja dijaloga o ustavu od strane nositelja velikosrpskog hegemonizma.

167

Kada je Narodna skupština sazvana na nastavak zasjedanja,

1. kolovoza 1928., zastupnici SDK - dosljedni u svojoj odluci - nisu došli u Beograd. Istoga dana sastali su se u Zagrebu i prihvatili rezoluciju u kojoj se odlučno traži preuređenje države kako bi se osigurala puna ravnopravnost svim nacionalnim individualitetima. U rezoluciji se navode samo osnovne konture novog uređenja, a konkretan je prijedlog imao tek uslijediti. Rezolucija ističe da je cilj Seljačko-demokratske koalicije sporazumijevanje i očuvanje državne zajednice, ali temeljito preuređene na načelu poštivanja nacionalnih povijesnih posebnosti.

Stjepan Radić se nije oporavio, već je od posljedica ranjavanja umro u Zagrebu 8. kolovoza 1928. Njegov posljednji politički čin bilo je potpisivanje rezolucije SDK od 1. kolovoza. Potpisao ju je u bolesničkoj postelji. Poslije smrti Stjepana Radića vodstvo HSS-a preuzeo je dr. Vladko Maček. Kao predsjednik HSS-a on je postao i jedan od dvojice predsjednika Seljačko-demokratske koalicije.

170

ŠESTOSIJEČANJSKA DIKTATURA

Proglašenje diktature

Radićeva smrt još je učvrstila SDK u stajalištu: naši zastupnici neće dolaziti u Narodnu skupštinu u kojoj je prolivena krv hrvatskih narodnih predstavnika. Politički program SDK postali su zaključci rezolucije od 1. kolovoza 1928. Predsjednici Maček i Pribičević na političkim su skupovima naglašavali da se unutar granica zajedničke države mora zagarantirati puna ravnopravnost, a to znači da se državno uređenje mora postaviti na posve nove osnove.

I dok je tako SDK nastavljala borbu za novu organizaciju države na temelju pune ravnopravnosti, kralj Aleksandar i velikosrpski vrh oko njega pripremali su svoje rješenje državne krize.

Nakon skupštinskog atentata odstupila je vlada kojoj je bio na čelu radikal Velja Vukičević, a kralj je sastav nove vlade povjerio Antonu Korošcu (bio je jedini Nesrbin na čelu vlade za trajanja monarhije od 1918. do 1941.). U vladi su osim predstavnika Slovenske narodne stranke bili još i predstavnici Demokratske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Opoziciju u Skupštini predstavljali su samo zastupnici Saveza zemljoradnika. U toj kmjoj skupštini izglasana je tada ratifikacija Nettunskih konvencija protiv koje su ranije odlučno bili hrvatski zastupnici. Kada je ta ista Narodna skupština uputila u Berlin svoju delegaciju na zasjedanje Interparlamentarne unije, novi predsjednik HSS Vladko Maček negirao je kompetentnost takve skupštinske delegacije i oduzimao joj je pravo da zastupa Hrvate i hrvatsku naciju. Međutim, u svim istupima prvaka SDK ništa nije prigovoreno kralju. Dapače, u vodstvu SDK velike nade u razrješavanju krize polagale su se upravo u njega. Budući da se nije mogao očekivati izravni kontakt sa suparničkom stranom, izlaz iz postojeće situacije mogao se tražiti samo preko dvora. Uloga dvora, kako je shvaćena u vodstvu SDK, nije se sastojala u sastavljanju neke nove vladine garniture, nego u dubljem zahvatu koji će dovesti do preobražaja državnog uređenja. Poslije smrti Stjepana

171

Radića uvjeti za rješenje krize postali su još kompliciraniji, a to je zamisao o kraljevoj intervenciji još samo pojačalo. Očekivalo se da će kralj pokrenuti ustavom predviđeni aparat za rješenje državne krize u interesu ne samo države, nego i same krune. No, ono što je SDK tražila i očekivala od kralja bilo je jedno, a kralj je pripremao drugo. Priželjkivana kraljeva intervencija ubrzo je razočarala sve one koji su od nje očekivali rješenje teške političke situacije u državi.

Potkraj prosinca 1928. na dvoru su bile završene sve pripreme za novi smjer državne politike, pa je Korošćeva vlada predala ostavku. Započele su na dvoru uobičajene konzultacije sa šefovima političkih stranaka, iako je kralj već imao gotovo rješenje. Bili su pozvani i predstavnici SDK (4. i 5. siječnja 1929.). Maček je tom prilikom zatražio punu promjenu državnog uređenja i to tako da se uspostave državne i kulturno-povijesne posebnosti sa svojim saborima i vladama, što znači izričiti prijelaz na federativno uređenje. Pribičević je postavio zahtjev za reviziju ustava, ali nije konkretizirao promjene koje bi trebalo izvršiti. Mačekove i Pribičevićeve prijedloge nisu prihvaćali šefovi drugih stranaka.

U priopćenju iz kraljeve kancelarije objavljeno je da nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rješenje, čime je jasno naznačen smjer kojim će se kretati rasplet državne krize. Dana 6. siječnja 1929. objavljen je kraljev manifest kojim se ukida parlamentarni sustav i uvodi kraljeva diktatura (po datumu uspostavljanja nazvana šestosiječanjska). Bilo je to točno deset godina poslije prve Aleksandrove proklamacije u kojoj je obećao da će »u svemu nepokolebivo držati načelo ustavno-parlamentarne vladavine, koje će biti kamen temeljac naše slobodnom voljom naroda stvorene države«. Sada je pak proglasio da Vidovdanski ustav prestaje vrijediti i da je parlament, kao »glavna smetnja za svaki plodan rad u državi« raspušten. Kralj je u svom manifestu sebe označio kao jedinog zakonodavca koji će ubuduće donositi zakone svojim ukazima. Zanimljivo je napomenuti da u tekstu manifesta kralj naređuje, zapovijeda i traži od svih da mu se pokoravaju. Njemu se podređuju svi žitelji države, a on nikomu nije odgovoran. Tako je vidovdansko razdoblje, u kojem je vladar zakulisno i javno sve više kontrolirao politički život zemlje, završeno uspostavljanjem kraljeva apsolutizma.

172

Kralj je imenovao neparlamentarnu vladu, odgovornu samo njemu.

Za predsjednika vlade je imenovao generala Petra Živkovića. U tu vladu

diktature ušli su kraljevi ljudi iz vodstva Radikalne i Demokratske stranke, pa disidenti iz nekoliko dota-

173

dašnjih stranaka. U vladi je bilo i nekoliko manje važnih ličnosti iz Hrvatske, među njima i neki privrednici. Kralju je očito bilo stalo da dobije podršku privrednih krugova iz Hrvatske, a istodobno da njihovim sudjelovanjem u vladi pokaže da u novom režimu ima i ličnosti iz prečanskih krajeva i da tako prikrije pravo, velikosrpsko obilježje diktature.

Zabranjen je rad svih političkih stranaka i političkih organizacija. Ukinuta su izabrana predstavništva u općinama i drugim ustanovama. Početkom listopada 1929. kralj je donio zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Država je dobila novi naziv - Kraljevina Jugoslavija. Taj naziv, od kojega su ranije srpski političari zazirali, trebao je ojačati osnovnu ideju nositelja diktature o nacionalnom i upravnom jedinstvu države, iako je novi režim u stvari produžio velikosrpsku dominaciju (sada snažno poduprtu kraljevim autoritetom).

Država je bila podijeljena u devet banovina (mjesto na dotadašnje 33 oblasti). To su bile: Dravska (sa sjedištem u Ljubljani),

176

Savska (Zagreb), Vrbaska (Banja Luka), Primorska (Split), Drinska (Sarajevo), Zetska (Cetinje), Vardarska (Skoplje), Moravska (Niš), Dunavska (Novi Sad). Banovine nisu imale nikakvu autonomiju, a banovi su postavljeni po kraljevju izboru iz redova onih koji su podržali diktaturu. Formiranjem banovina pod novim nazivima htio se izbrisati kontinuitet imena povijesnih, nacionalnih pokrajina, a samo razgraničenje banovina izvršeno je tako da se srpska većina osigura u što većem broju od njih. To je i postignuto, pa je u šest banovina (od njih devet) stvorena srpska većina (to su Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska, Vardarska banovina). Određivanjem granica pojedinih banovina i njihovim grupiranjem povezane su one s većinom srpskog stanovništva, čime su naznačene konture velike Srbije, a to je najrječitije govorilo o obilježjima šestosiječanjske diktature.

Okroirani ustav

Kraljeva diktatura nije riješila državnu krizu, već ju je još produbila i pojačala postojeće suprotnosti koje su tu krizu izazvale. Osim toga, u vrijeme diktature naglo se pogoršalo gospodarsko stanje, jer je i Jugoslaviju na početku 1930. pogodila svjetska ekonomska kriza. Posebno je teško bilo seoskom gospodarstvu (gotovo u svim dijelovima države) opterećenom visokim porezima, dugovima i vrlo niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Opće pogoršanje unutarnjeg stanja u državi i njezin sve nepovoljniji međunarodni položaj (zapadne zemlje nisu odobravale diktatorski režim), primorali su kralja Aleksandra da traži nove oblike i metode za režim koji je uspostavio šestosiječanjskim manifestom. Dana 3. rujna 1931. kralj je objavio da daje novi ustav Taj je ustav nazvan Okroirani, jer ga nije donio parlament, nego ga je dao (okirao) vladar. (U literaturi se naziva Rujanski/Septembarski ustav).

Okroiranim ustavom država je dobila neke nove institucije, ali se kralj nije odrekao prava da i dalje o svemu sam odlučuje. Uz Narodnu skupštinu uspostavljen je i Senat, ali zakoni koje su oba doma prihvatila postaju važeći tek onda kada ih potpiše kralj. Sastav obaju domova bio je takav da su u njima bili kralju

177

odani ljudi, ali proklamiranje zakona on je ipak zadržao za sebe. I vladu imenuje kralj. Ona je odgovorna samo njemu, a ne parlamentu. Okroirani ustav zadržao je centralističko ustrojstvo države, ali svojim novostima on ipak nije značio vraćanje na sustav Vidovdanskog ustava. Zapravo, njime je sankcionirana politika i praksa šestosiječanjske diktature, pa je otvoreni apsolutizam zamijenjen prikrivenim apsolutizmom. I dalje je zadržana podjela na devet banovina, a banovinski organi bili su samo transmisija središnjih organa u Beogradu. Okroirani ustav nimalo nije pridonio rješenju akutnih pitanja. Nije obnovio parlamentarni život i rad političkih stranaka, a učvršćenjem centralizma nije riješio pitanje državnog uređenja.

Odmah poslije objavljivanja Okroiranog ustava raspisani su izbori za Narodnu skupštinu 8. studenoga 1931. Prema novom izborom zakonu glasovanje je bilo javno, a kandidatska lista se postavljala za cijelu državu, čime je praktično onemogućeno istupanje bivših političkih stranaka koje su bile regionalne. Takvu je listu mogla postaviti samo vlada uz pomoć činovničkog aparata. Njen nositelj bio je predsjednik vlade Petar Živković. Zastupnici koji su izabrani na toj jedinjoj listi formirali su u Skupštini klub koji se ubrzo preobrazio u političku stranku pod nazivom Jugoslavenska radikalno seljačka demokracija. Bila je to politička formacija stvarana odozgo, a trebala je poduprijeti diktatorski režim, sada prikriven ustavom. Godine 1933. ta se formacija nazvala Jugoslavenska nacionalna

stranka JNS, skraćeno nazivana jenesa). Program stranke podržavao je osnovne odredbe Oktroiranog ustava, posebno dinastiju Karadorđevića.

Opozicija u vrijeme diktature uspostavljanjem šestosiječanjske diktature pitanju unutarnjeg uređenja pridružilo se i pitanje vraćanja parlamentarizma i stranačkog djelovanja. Prema prvom pitanju SDK se odredio i prije nastupa diktature: postavio je zahtjev za federativno preuređenje države kao prvi zadatak. U tom zahtjevu sadržano je, dakako, i traženje pravog funkcioniranja parlamenta i slobodnog rada stra-

178

naka. Srbijanske stranke, ranije na vlasti, težište su postavljale na uspostavu parlamentarizma, a tek zatim se može pristupiti rješavanju državopravnih pitanja. Obje su opozicijske grupe bile za rušenje diktature, ali s različitim redoslijedom rješavanja osnovnih pitanja, što je stvaralo teškoće u zajedničkom istupanju. Djelovao je antagonizam naslijeđen iz prethodnog (vidovdanskog) razdoblja. Nakon proglašenja diktature Maček je procijenio da je kralj preuzeo inicijativu u svoje ruke i da će otvoriti proces sređivanja stanja u državi kako su mu to savjetovali vode SDK. No, ubrzo je morao promijeniti svoje mišljenje, na što ga je navodila zbilja novog režima. U novoj vladi nije vidio garanciju da će doista prići preuređenju države, već da uspostavljeno stanje želi učvrstiti kao dugoročno rješenje. Ipak, Maček ni tada nije poduzimao nikakve političke akcije protiv režima diktature. Smatrao je da će se s vremenom taj režim sam od sebe istrošiti te da će tada hrvatsko pitanje doći na red. Zagovarao je »politiku čekanja« i nije želio jače zaoštavanje s dvorom.

Drugi predsjednik SDK Svetozar Pribičević pokušao je uspostaviti veze sa srbijanskom opozicijom, ali je u tome bio onemogućen. Prilikom dolaska u Beograd bio je uhapšen i otpremljen u internaciju u selo Brus podno Kopaonika. Političar koji je iznimno mnogo pridonio stvaranju jugoslavenske države i usvajanju centralističkog uređenja, postao je prva žrtva Aleksandrove diktature 65

Kada je objavljivanje Oktroiranog ustava donekle stabiliziralo režim, odnosno usporilo procese njegove razgradnje, vodstvo SDK se ipak odlučilo za neku aktivnost. Početkom studenoga 1932. prihvatilo je Zagrebačke punktacije u kojima se žigoše diktatura i velikosrpska hegemonija i traži novo uređenje države, koje će isključiti svaku prevlast. Zagrebačke punktacije su ponukale i vodstva drugih (sada zabranjenih) političkih stra-

65 Iz Brusa Pribičević je prebačen u jednu beogradsku bolnicu, gdje je pod nadzorom policije ostao do ljeta 1931. godine. Tada je napustio zemlju, te je boravio u Pragu i Parizu. Umro je u Pragu 1936. U zemlju se više nikada nije vratio.

179

naka da se izjasne protiv šestosiječanjskog režima. Uradio je to najprije Ljuba Davidović u pismu političkim prijateljima, pa radikalski prvak Aca Stanojević u pismu radikalima (Radikalna stranka se tada podijelila na radikale oko glavnog odbora na čelu s Acom Stanojevićem i one u diktatorovoj vladi) u kojem osuđuje apsolutistički režim. Vodstvo JMO donijelo je Sarajevske punktacije u kojima traži novo državno uređenje na bazi kulturno-povijesnih jedinica (kako bi Bosna i Hercegovina bila posebna jedinica). SNS u svojim Ljubljanskim punktacijama traži posebnost Slovenije, a ljevica Saveza zemljoradnika u izjavi, nazvanoj Novosadska rezolucija, upozorava na težak gospodarski položaj zemlje i traži ravnopravan položaj Vojvodine. Zajedničko je svim tim rezolucijama, koje su se pojavile u lančanom slijedu, traženje uspostave parlamentarnog sustava. Zbog Zagrebačkih punktacija, koje su se prve pojavile, uhapšen je Vladko Maček (početkom

180

studenoga 1932.) kao prvi potpisnik na tom dokumentu. U sudskom procesu u Beogradu bio je osuđen na tri godine zatvora. Uspostava diktature još više je zaoštrila hrvatsko pitanje. U njegovu rješavanju Maček i HSS i dalje su ostajali na prihvaćanju jugoslavenskog državnog okvira, ali su tražili federalizaciju države u kojoj bi Hrvatska postala jedna od federalnih jedinica.

Medutim, diktatura je aktivirala i ono krilo hrvatske opozicije koje se već ranije zalagalo za uspostavu posve samostalne i neovisne hrvatske države, [tj. za](#) rješenje hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije.

Svoje djelovanje ta je grupacija razvila izvan granica države, pokrenuvši okupljanje hrvatske emigracije. Pokretač te akcije i čelnik emigranata bio je dr. Ante Pavelić.⁶⁶ On je napustio zemlju odmah nakon proglašenja diktature, a utočište mu je pružila talijanska vlada s kojom je već prije uspostavio veze. Pavelić je organizirao ponajprije ekonomske emigrante iz pojedinih europskih zemalja i nešto iz Južne Amerike. Pridružili su mu se i neki politički emigranti koji su umakli iz zemlje pred političkim progonima. U Italiji se okupilo oko 500 emigranata, pa je Pavelić 1930. osnovao emigrantsku organizaciju pod nazivom Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret. Organizacija je imala zadaću da »oružanim ustankom (revolucijom) oslobodi Hrvatsku ispod tudinskog jarma, te da ona postane potpuno slobodna i nezavisna država«. Ustaški se pokret pozivao na političke misli Ante Starčevića, pa je korijenje svoje koncepcije o rješavanju hrvatskog pitanja pronalazio u pravaštvu. Važno mjesto u ustaškoj ideologiji zauzimalo je obračunavanje s jugoslavenstvom koje je protu-

mačeno kao zabluda, a stvaranje jugoslavenske države kao vrhunac nijekanja hrvatske nacionalne individualnosti.

Ustaška aktivnost bila je prenesena i u druge zemlje, posebno u one u kojima je bila brojnija hrvatska ekonomska emigraci-

66 Nije identičan s potpredsjednikom Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Ranije je djelovao u Hrvatskoj stranci prava. God. 1927. izabran je za narodnog zastupnika u Narodnoj skupštini u Beogradu, gdje se isticao svojim antijugoslavenskim govorima, pa je po nastupu diktature svoju političku djelatnost prenio izvan domovine (osnovao je ustaški pokret i okupljao emigrante u Italiji).

181

ja. Tako je jedan ustaški centar djelovao u Belgiji, drugi u Berlinu. No, njemačke nacističke vlasti nisu bile sklone podržati ustašku aktivnost, pa su početkom 1934. zabranile ustaške listove i onemogućile rad ustaških emigranata. Naprotiv, mađarska je vlada dopustila osnivanje ustaškog centra na Janka pusti u blizini Nagy Kanizse. Ustaških punktova bilo je i u Sjevernoj i Južnoj Americi. Pripadnici ustaške organizacije u Italiji bili su smješteni u posebne logore i organizirani kao vojna formacija. Talijanska ih je vlada često premještala. Najviši organ organizacije bio je Glavni stan kojemu je na čelu bio poglavnik Pavelić. Inače, pripadnici ustaške organizacije djelovali su skupno i pojedinačno, prebacivali su se u Jugoslaviju i izvodili diverzije na željeznicama i javnim objektima.

183

DOBA NAMJESNIŠTVA

Atentat u Marseilleu i njegove posljedice

Diktatura i gušenje demokratskih sloboda nisu omeli kralja Aleksandra da se u vanjskoj politici i dalje oslanja na zapadne demokracije (osobito na Francusku), iako su one imale ozbiljne prigovore uspostavi diktatorskog režima. No, unatoč oslanjanja na zapadne demokracije, Aleksandar je nastojao uspostaviti dobre odnose s Italijom, ali Mussolini to nije prihvaćao. Dolazak Hitlera na vlast u Njemačkoj naveo je kralja na preispitivanje odnosa s Njemakom u smislu međusobnog približavanja. To se događa upravo u vrijeme kada Francuska pokušava obuzdati uspon Njemačke organiziranjem novih međunarodnih odnosa u Europi (suradnja sa Sovjetskim Savezom i osmišljavanje Sredozemnog pakta). Zato je francuska diplomacija bila uznemirena vijestima da se kralj Aleksandar namjerava približiti Njemačkoj. Bio je to razlog posjeta francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua Beogradu u lipnju 1934. i tada dogovorenog posjeta kralja Aleksandra Parizu za listopad iste godine. Saznavši za kraljev namjeravani put u Francusku, Pavelić se odlučio za akciju: za vrijeme tog posjeta ukloniti nositelja diktature. Atentat na kralja Aleksandra bio je brižljivo pripremljen. Organizaciju i pripreme Pavelić je povjerio Eugenu Didi Kvatemiku, a atentatori su se pripremali na Janka pusti u Mađarskoj, odakle su s falsificiranim putovnicama preko Austrije krenuli u Francusku. Kralj je isplovio iz Boke kotorske na razaraču »Dubrovnik« i stigao u Marseille 9. listopada 1934. Otud je trebao nastaviti prema Parizu. No, nakon iskrcavanja, kada je povorka automobila krenula prema gradskoj vijećnici, na kralja je izvršen atentat. Uz kralja smrtno je pogoden i francuski ministar Barthou 67

67 Atentator je pojurio prema automobilu i iz neposredne blizine pucao u kralja uz kojega je smrtno stradao i francuski ministar vanjskih poslova Louis Barthou. Atentator je bio Veličko Kerin, Makedonac, član VMRO-a, uključen u redove ustaške emigracije kao instruktor.

184

Kada je istoga dana u Beograd stigla vijest o atentatu, na dvoru je otvorena politička oporuka kralja Aleksandra. Kako je novi kralj Petar II. imao samo 11 godina, kralj je odredio da se do njegove punoljetnosti uspostavi namjesništvo od tri člana, koje će u ime kralja voditi državu. Za namjesnike je odredio kneza Pavla (svog bratića), Radenka Stankovića, senatora i dvorskog liječnika, i Ivu Perovića, bana Savske banovine. Namjesništvo je odmah preuzelo vlast, uz izjavu da »ostaje na braniku narodnog i državnog jedinstva«. Iako je namjesništvo bilo kolektivni organ, ipak je glavna osoba u njemu bio knez Pavle.

Tadašnja vlada, kojoj je predsjedao Nikola Uzunović, ostala je na kormilu države do prosinca 1934., a tada ju je knez Pavle zamijenio novom gamiturom, povjerivši predsjedništvo vlade Bogoljubu Jeftiću, dvorskom čovjeku i dotadašnjem ministru vanjskih poslova. Nova se vlada predstavila kao »vlada pomirljivosti i novoga duha«. Bila je to najava da knez namjerava izvesti promjene u unutarnjem političkom životu države. To potvrđuje i

185

puštanje na slobodu Vladka Mačeka uoči Božića 1934., kao i raspisivanje novih prijevremenih skupštinskih izbora.

Izbori su bili 5. svibnja 1935. Prema izvršenim promjenama u zakonu o izborima omogućeno je i sudjelovanje opozicije.⁶⁸ Započeli su tada pregovori između vodstva SDK i Demokratske stranke, Saveza zemljoradnika i JMO. Te su stranke istupile na izborima sa zajedničkom kandidatskom listom kao Udružena opozicija na čelu s nositeljem liste Mačekom. Dogovor sa Slovenskom narodnom strankom i oporbenim krilom radikala nije bio postignut, pa su oni proglasili apstinenciju. Nositelj vladine liste bio je Bogoljub Jeftić. Postavljene su još dvije liste: staroradi

186

kali ili »pašićevci« s nositeljem Božom Maksimovićem i Zbor s nositeljem Dimitrijem Ljotićem. Službeni rezultati izbora: vladina lista 1,746.982 glasa ili 60,6%; Udružena opozicija 1,076.345 ili 37,4 %; Zbor 35.549 ili 1,2 %; staroradikali 24.088 ili 0,8 %. Prema izbornom zakonu, kandidatska lista koja dobije većinu automatski dobiva 3/5 svih mandata, a zatim sudjeluje i u diobi preostalih mandata. Trebalo je izabrati 370 zastupnika. Na osnovi takvog izbornog inženjeringa, vlada je u skupštini dobila 303 mjesta, a Udružena opozicija samo 67. Vlada se, dakako, u javnom izjašnjavanju koristila svojim utjecajem, pa ju je opozicija optužila za pritisak na birače i falsificiranje rezultata. No, unatoč nepravedne podjele mandata broj glasova za Udruženu opoziciju nesumnjivo je upućivao na njezin uspjeh. Bio je to dodatni argument za kneza Pavla da pode dalje u razvijanju novog političkog kursa.

Vlada Milana Stojadinovića

Iako je prema objavljenim izbornim rezultatima vladina lista pobijedila, knez Pavle se ipak odlučio promijeniti garnituru. Mandat za sastav nove vlade dobio je radikal dr. Milan Stojadinović, koji je u vladu uključio i predstavnike dviju bivših političkih stranaka SLS i JMO s njihovim šefovima - Antonom Korošcem i Mehmedom Spahom. Te su stranke, naime, pristale na sudjelovanje u novoj vladi, pa je tako mjesto šestosiječanjske JNS na vlast došla koalicija dijela radikala, slovenskih klerikalaca i muslimana, koja se ubrzo formirala kao Jugoslavenska radikalna zajednica (skraćeno JRZ ili Jereza). Ta je formacija istupala jedinstveno s jednim programom i jednim vodstvom. Razlika između JNS-a i Jereze bila je uočljiva. Dok je JNS bio režimska stranka stvorena odozgo, Jereza je nastala od bivših stranaka, čime je potvrđena namjera kneza Pavla da obnovi stranačko-politički život zemlje. Oktroirani ustav ostao je i dalje na snazi, pa je Jereza svoj program i temeljila na njegovoj unitarističko-centralističkoj koncepciji.

U nastupnoj besjedi u skupštini Stojadinović je izjavio da će nova vlada stvoriti »atmosferu međusobnog povjerenja u kojoj

187

će se ipak lakše moći riješiti i hrvatsko pitanje«. To je bilo prvo spominjanje hrvatskog pitanja od strane neke beogradske vlade i najava njegova rješenja. Beogradski je vladajući vrh (ne bez znanja kneza Pavla) potvrdio da je hrvatsko pitanje najteže i najakutnije unutarnje političko pitanje. U tome valja uočiti jednu kontradikciju: Oktroirani ustav, na kojemu se zasnivao program Jereze, počivao je na nacionalnom unitarizmu, a hrvatsko je pitanje, pitanje o položaju jedne (hrvatske) nacije u jugoslavenskoj državi. Spominjanjem hrvatskog pitanja priznaje se da država nije unitaristička, a po ustav ona to jest.

Na rješavanje hrvatskog pitanja Stojadinovića je potaknuo knez Pavle, ali on (Stojadinović) ga je spominjao više iz taktičkih razloga, nego iz stvarne namjere da poradi na njegovu rješavanju. Ipak, realnost postojanja hrvatskog pitanja prisiljavala je Stojadinovića da poduzme neke korake, unatoč njegovoj osobnoj

188

nesklonosti da se prihvati njegova rješavanja. Sredinom siječnja 1937. Stojadinović se u Brežicama sastao s Mačekom. Ali, od tih razgovora nije bilo nikakve koristi. Stojadinović je ponudio Mačeku da HSS ude u njegovu vladu, ali je Maček to odbio zahtijevajući da se ukine Oktroirani ustav. Stojadinović je pak tvrdio da se ustav ne može mijenjati prije stupanja na prijesto kralja Petra II. Neuspjeh razgovora u Brežicama ponukao je Mačeka na jače povezivanje sa srbijanskom oporobom. Nju su tada sačinjavale Demokratska stranka, Savez zemljoradnika i radikali oko Glavnog odbora. Te su se stranke povezale u Udruženu opoziciju.⁶⁹ Nakon dužih dogovaranja SDK i Udružene opozicije, 5. listopada 1937. zaključen je sporazum u Farkašiću (kraj Petrinje). Potpisanim dokumentom tražilo se ukidanje Oktroiranog ustava i raspisivanje izbora za ustavotvornu skupštinu. Novi ustav, kojega bi donijela ta skupština, prihvatit će se samo pristankom većine Slovenaca, većine Hrvata i većine Srba. Provođenje tog sporazuma povjerilo bi se novoj koncentracijskoj vladi, a sve je trebao prihvatiti i

odobriti knez Pavle. Međutim, on taj sporazum nije prihvatao; ponajprije zbog zahtjeva da se ukine Oktroiirani ustav .

Konkordatska kriza

U vidovdanskom razdoblju, sve do nastupa šestosiječanjske diktature, nije bio zaključen konkordat između novonastale jugoslavenske države i Vatikana. Kad je kralj Aleksandar uspostavio svoju apsolutističku vlast, želio je okončati već započetu akciju sredivanja odnosa s Vatikanom potpisivanjem konkordata, pa je pozvao u Beograd prof. Loiseaua sa Sorbone, stručnjaka za konkordatska pitanja. Pokrenuti su novi pregovori s Vatikana. Ranije po vezivanje opozicijskih stranaka 1935. pod nazivom >>Udružena opozicija~< bila je samo tehničke a ne programske prirode. Cilj tadašnjeg izbornog povezivanja bio je obaranje vlade JNS, a svaka je stranka imala drugačije gledište o rješavanju državne krize. Sada su se kao >>Udružena opozicija« okupile samo tri srbijanske stranke.

189

nom, kamo je početkom 1933. putovao svećenik Moscatello da bi s državnim tajnikom Eugenijom Pacellijem (poslije papa Pio XII) dogovorio tekst konkordata. Kralj je bio zadovoljan s pripremljenim tekstom, pa je na potpisivanje konkordata u Vatikan trebao putovati ministar pravde. No, atentat u Marseilleu prekinuo je taj plan. Jeftićeva je vlada utvrdila novi datum potpisivanja dokumenta (25. srpnja 1935.). Taj je datum prihvatila i nova Stojadinovićeva vlada, pa je u Rim otputovao novi ministar pravde Ljudevit Auer. Pošto su konkordat konačno potpisale obje strane, trebalo ga je ratificirati. Stojadinović se nije žurio, pa ga je podnio Narodnoj skupštini na ratifikaciju tek u proljeće 1937. Međutim, tada je u javnosti pokrenuta široka akcija protiv konkordata, inicirana u vrhu Srpske pravoslavne crkve. Pojavila se i brošura Privedbe na Konkordat bez oznake autora (Stojadinović u svojim memoarima kaže da je to bio vladika Platon iz Srijemskih Karlovaca). Srpska pravoslavna crkva, iako službeno nije bila državna crkva, stvamo je imala taj privilegirani položaj i pribijavala se da će ugovor s Katoličkom crkvom umanjiti njezin utjecaj u postojećem rasporedu snaga. Borba protiv konkordata pn.žila joj je priliku da potvrdi svoju poziciju. No, protiv konkordata su ustale i neke druge političke grupacije, tražeći u toj borbi priliku za rušenje Stojadinovićeve vlade. Nezadovoljstvo Stojadinovićevom politikom bilo je uočljivo u vodstvima srbijanskih stranaka - Demokratske i Radikalne (dijela oko Glavnog odbora), pa su se njihovi političari uključili u - agitaciju protiv konkordata, koju je raspirivala Srpska pravoslavna crkva. Uključila su se i srpska nacionalna i kulturna društva (posebno Udruženje četnika). Javni istup protiv ratifikacije konkordata patrijarha Srpske pravoslavne crkve Vamave toj je borbi dao dodatnu težinu i još više je zaoštrio.

U srpnju 1937., dok se u Narodnoj skupštini pripremala ratifikacija, patrijarh Varnava je obolio. Tada je ulicama Beograda krenulo tzv molebstije (tj. crkvena povorka za patrijarhovo zdravlje), koje se pretvorilo u prosvjed protiv konkordata. U su

70 Vrh Srpske pravoslavne akve je tvrdio da konkordat ruši suverenitet države« i načelo ravnopravnosti u korist Katoličke crkve.

190

kobu sa žandarmerijom, uz civile, stradala su i neka crkvena lica. Taj je događaj nazvan krvava litija. Napetost je silno porasla, ali Stojadinović nije odustajao, pa je parlament ratificirao tekst konkordata. Od 293 nazočna poslanika za ratifikaciju je glasovalo njih 172. No postupak ratifikacije nije time bio završen, jer je trebalo da to učini i Senat. Tada nastaje obrat: Stojadinović ne upućuje konkordat Senatu, već dokument povlači i njegovu ratifikaciju skida s dnevnog reda obavijestivši o tome sinodu Srpske pravoslavne crkve. Taj je potez Milana Stojadinovića zasigurno značio njegovu kapitulaciju pred Srpskom pravoslavnom crkvom i potvrdio je utjecaj tog žarišta velikosrpstva na državnu politiku.

Hrvatske političke snage nisu bile umiješane u konkordatsku krizu; one su pustile da u njoj odmjeravaju snage srpski politički činitelji. Konkordatska kriza znatno je uzdrmala Stojadinovićev položaj i očekivao se njegov pad. No, knez Pavle ga nije otpustio. Stojadinović se pomirio s vrhom Srpske pravoslavne crkve i ostao je i dalje na čelu vlade. U međuvremenu je hrvatsko pitanje postajalo sve akutnije i ozbiljno je potresalo unutarnji politički život zemlje.

Prijedlozi za rješenje hrvatskog pitanja

Premda hrvatsko-srpski spor nije bio jedini problem Kraljevine jugoslavije, ipak je predstavljao srž nacionalnog pitanja države, koje je - dakako - obuhvaćalo i položaj svih nesrpskih naroda. Šestosiječanjska je diktatura hrvatsko pitanje osobito zaoštrila, jer se režim najviše okomio upravo na

nositelje hrvatske politike. Knez je Pavle, preuzevši državno vodstvo nakon atentata u Marseilleu, iskazao namjere da to pitanje riješi, ali njegov odabranik na čelu vlade, inače zadojen velikosrpskim idejama, nije pokazao spremnost da poduzme učinkovite korake. Kako je 71 U to je vrijeme umro patrijarh Varnava, pa su se pronosili glasovi o njegovu sumnjivu završetku».

191

opća državna kriza poslije 1935., unatoč izvjesnoj liberalizaciji političkog života (obnova rada političkih stranaka), postajala sve akutnija, hrvatsko je pitanje dobivalo sve presudnije značenje. Tada su se i izvan kruga službenog vodstva hrvatske politike pojavili prijedlozi za njegovo rješenje.

Časopis Nova Evropa u srpanjskom broju 1935. raspisao je anketu o pitanjima unutamje politike jugoslavenske države. Javni djelatnici (kulturni i politički) bili su pozvani da odgovore na pitanja: Koji su glavni aktualni problemi unutamje politike Jugoslavije?

Na koji način (kojim metodama) treba pristupiti njihovom rješavanju?

Redakcija časopisa naglasila je da želi čuti mišljenja i prijedloge i pripomoći da se izade iz »zabuna i nesporazuma« oko rješenja hrvatskog pitanja. Objavljivanjem ankete uredništvo Nove Evrope zapravo je pokrenulo javnu raspravu o hrvatskom pitanju i u tome se nije ustručavalo iskazati svoju kritičnost prema Stojadinovićevoj vladi.73

U narednim brojevima časopisa nižu se odgovori na anketu iz pera uglednih javnih djelatnika.74 Neke je brojeve časopisa državno tužiteljstvo zabranilo upravo zbog sadržaja ankete. Kada je u broju 4 za 1936. objavljen odgovor Milana Pribičevića (brata Svetozarova), taj je broj časopisa zabranjen, pa je nakon toga uredništvo odlučilo prekinuti anketu. Popis sudionika an-

72. Usp. moj rad o nekim prijedlozima za rješenje hrvatskog pitanja 1935-1939. godine objavljen u Zbomiku Historijskog instituta Slavonije, Slavonski Brod, sv.1 / 1963.

73. U obrazloženju ankete za Stojadinovićew vladu se navodi da je »>>sve to nova _ pjesma na stari glas«, pa zatim dodaje: »>>Uskrse su nam pred očima sve one koalicije pravoslavnih radikala sa slovenačkim katolicima i s bosanskim muslimanima, u kojima nikada nismo vidjeli sretnu osnovu za rješenje srpskohrvatskog pitanja«. To je uvodno objašnjenje potpisano samo slovom »Č«<<, iza kojega se očito krije glavni urednik Milan Čurčin.

74 Među njima su bili Ivo Politeo, Ivo Tartaglia, Nikola Stojanović, Jovan Doroški, Nikola Škerović, Paja Neškov, Ivo Belin i dr.

192

kete pokazuje da su oni iz različitih središta (Zagreba, Beograda, Novog Sada itd.), pa stoga u svojim odgovorima izražavaju različite orijentacije. No, svi su se složili u tome da je hrvatsko pitanje najakutnije pitanje unutamjeg života države i da ono zahtijeva neodložno rješenje. Rješenja se najčešće traže u uklanjanju centralizma i preustroju cijele države. Neki ga vide u uspostavi jedinica sa širokom autonomijom na nacionalnoj, geografskoj, privrednoj i kulturnoj osnovi, drugi traže autonomiju povijesnih individualiteta, a bilo je i prijedloga za uspostavljanje složene države. Očito da je anketa Nove Evrope imala poduprijeti one političke snage koje su se borile protiv centralizma i koje su bile konfrontirane sa Stojadinovićevom vladom.

Dok je anketa Nove Evrope dala uvid u raspoloženje javnih djelatnika i izrazila neke manje-više načelne stavove, dotle je skupina zagrebačkih intelektualaca otišla mnogo dalje. Ona je izradila Prijedlog nacrta novog ustava koji je trebao zamijeniti Oktroirani ustav. Tako bi se riješilo hrvatsko pitanje i sva ostala pitanja koja su s njim u vezi.75

U uvodu Prijedloga, koji je dovršen u veljači 1936., razmatraju se uzroci nezdravih prilika u Jugoslaviji i naglašava da su oba ustava (iz 1921. i 1931.) omogućila »politiku hegemonije jed nog dijela države nad svima ostalima, a ta je politika najviše pogodila Hrvate nad svima ostalima«. Snažno je izražena misao hrvatske nacionalne individualnosti s pozivom na državopravni činitelj još u dalekoj prošlosti. Novo državno uređenje imalo bi se ostvariti prema načelu složene države, koje je u tekstu Prijedloga i detaljnije razradeno.

Funkcioniranje državne vlasti bilo bi podijeljeno na središnju i banovinsku. Dioba je zacrtana i u zakonodavstvu i sud-

75 Uz urednika Nove Evrope dokument Prijedlog... su potpisali dr. Albert Bazala, dr. Milivoj Dežman, Jozo Kljaković, dr. Ivo Krbek, Ivan Meštrović, Pavle Ostović, dr. Ivo Politeo i dr. Ivo Tartaglia. Svi potpisnici Prijedloga... bili su ranije (u studenom 1934.) potpisnici tzv. Zogrebačkog memoranduma, koji je bio pripremljen sa svrhom da knezu Pavlu nakon preuzimanja namjesništva prikaže pravo stanje u državi. Ideja o Zagrebačkom memarandumu nikla je još za života kralja Aleksandra, a sam dokument je odrazio duboku krizu šestosiječanjskog režima. Nije bio namijenjen javnosti, ali se njegov sadržaj ipak širio.

193

stvu pri čemu se naglašava potreba izbjegavanja dvostrukog kolosijeka. U pojedinim točkama obradene su financije i promet te posebno dvodomni parlament. U Prijedlogu su predviđene i au-

tonomne jedinice: Hrvatska, Srpska i Slovenska banovina te Bosansko-hercegovačka i Vojvođanska. (Valja uočiti da je u Srpsku banovinu uključena cijela predratna Srbija - a to znači i Makedonija - te predratna Crna Gora). Na kraju dokumenta je naglašeno da »Maček predstavlja sve Hrvate i veliku većinu prečana, jer je nosilac njihovih zahtjeva«.

Međutim, Maček je izjavio da se takav prijedlog ne može prihvatiti za pregovore političkih predstavnika i ogradio se od akcije predlagatelja, iako mu je jedan takav dokument, u kojemu je od svih političkih prvaka on jedini izričito spomenut, mogao samo ojačati političke pozicije. Naime, Prijedlog je izradila skupina hrvatskih intelektualaca koji nisu imali političkih ambicija, ali koji su nastojali pokrenuti političke pregovore za preuređenje države, a u sklopu kojih bi se riješilo i hrvatsko pitanje. U svakom slučaju bio je to izraz podrške hrvatskom vodi, ali on je iz nekih svojih razloga nije prihvaćao. Najzad valja spomenuti i prijedlog Josipa Smolaka formuliran i objavljen u posebnoj brošuri 1936. 76 I Smolaka je smatrao da preuređenje države mora biti popraćeno uspostavljanjem autonomnih pokrajina. Pri tome ne isključuje mogućnost da Dalmacija i Slavonija, svaka za sebe, dobiju autonomiju. Kada se tri godine poslije (1939) ponovno bavio hrvatskim pitanjem, on posebno naglašava da hrvatsko pitanje treba hitno riješiti i to uspostavom hrvatske autonomije u ravnopravnom savezu sa Srbijom. No, to bi bio samo provizorij. Definitivno preuređenje cijele države može uslijediti poslije rješenja hrvatskog pitanja. Prema novom Smolakinom prijedlogu, Jugoslavija bi se pretvorila u saveznu državu sa četiri jedinice (banovine). Svakoj banovini vratila bi se samostalnost kakvu je Hrvatska imala prije 1918. Uz Hrvatsku, samostalne bi banovine bile Srbija i Slovenija, a četvrta bi se formirala od Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore.

76. Dr. Josip Smolaka, Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji, Zagreb 1936, str. 25. 194

Za tu banovinu Smolaka predlaže naziv - Dinarska, a, ne isključuje mogućnost da udaljem razvoju pojedini njeni dijelovi plebiscitom odluče osvojiti budućnost. To je, zapravo, značilo odvajanje Dalmacije od ostalog hrvatskog područja. Bio je to, dakako, posve nerealan i ahistorijski prijedlog. U vodstvu hrvatske politike toga doba integracija hrvatskog prostora bila je osnova za rješenje hrvatskog pitanja. Karakteristično je da se Smolakin prijedlog (drugi) pojavio u ljeto 1939., upravo u vrijeme Mačkovih pregovora s Cvetkovićem, i to kad su se oni privodili kraju.

Vanjska politika

Kao prvi namjesnik knez je Pavle imao glavnu riječ u vanjskoj politici (kao nekada i kralj Aleksandar). Njegov se vanjskopolitički program može sažeti u nekoliko točaka: 1. izraziti antikomunizam i neuspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om; 2. podržavanje englesko-njemačkog zbliženja i osiguranje dobrih diplomatskih i ekonomskih odnosa s Njemačkom; 3. prevladavanje suprotnosti sa susjedima s pomoću dvostranih ugovora; 4. približavanje Rimu, s tim da dobri odnosi s Berlinom umanje eventualnu opasnost od talijanskog susjeda. Kada je doveo na čelo vlade Milana Stojadinovića, Pavle mu je povjerio i re-

77. Usp. isti, Izabrani spisi, Split, 1989, str. 488-505. Zanimljivo je napomenuti da je u to vrijeme bila objavljena i brošura dr. Melka Čingrije, Dubrovnik i hrvatsko pitanje, u kojoj autor ustaje protiv uključivanja Dubrovnika u Banovinu Hrvatsku.

195

sor ministra vanjskih poslova, ali se Stojadinović u vodenju vanjske politike morao dogovarati s njim. Stojadinovićeve je vlada odmah po nastupu potvrdila svoju vjernost obvezama prema Maloj Antanti, Balkanskom sporazumu⁷⁸ i Francuskoj. Međutim, dolazak Stojadinovića na čelo vlade u Jugoslaviji ipak je izazvao uznemirenost u Francuskoj, Čehoslovačkoj i Rumunjskoj, jer je bilo poznato da je Stojadinović, još kao ministar financija naginjao ekonomskom zbliženju s Njemačkom. Ta se uznemirenost ubrzo pokazala opravdanom, jer je Stojadinović po preuzimanju vlade zatražio odgodanje sjednice stalnog vijeća ministara Male Antante, a isto tako nije odmah odgovorio na poziv francuske vlade da dođe u Pariz. Njemačka se strana pak nadala da će Stojadinović osloboditi jugoslaviju od francuskog utjecaja.

Već u prosincu 1935. novi jugoslavenski poslanik u Berlinu, dr. Aleksandar Cincar-Marković, u nastupnoj je audijenciji kod Hitlera izjavio da Jugoslavija neće ulaziti ni u kakve aranžmane protiv Njemačke te da će olabaviti trenutne veze na drugoj strani. A kada se knez Pavle u listopadu 1936. sastao s Hitlerom, ovaj mu je obećao da u eventualnom ratu Njemačka želi samo neutralnost Jugoslavije i da će zauzvrat jamčiti njene granice. Očito je vanjskopolitički smjer države pod kneževim vodstvom išao prema postupnom napuštanju dotadašnjih pozicija i prelazio na politiku neutralnosti. Pred Stojadinovićem stajala su dva vanjskopolitička zadatka: približiti se Berlinu i popraviti odnose s Italijom.

Kada je Italija napala Etiopiju (listopad 1935) Društvo naroda odredilo je ekonomske sankcije protiv agresora (tj. Italije). Iako je jugoslavenska vlada težila zblizenju s Rimom, ipak je prihvatila tu odluku i prekinula trgovinske odnose s Italijom. To je vješto iskoristila Njemačka. Pojačala je svoju trgovinsku razmjenu s Jugoslavijom kako bi podmirila svoje velike potrebe u programu naoružanja. Njemačka je postupno preuzela čak 60 % ju-

78. Balkanski sporazum bio je zaključen u Ateni 9. veljače 1934., a potpisale su ga Grčka, Turska, Rumunjska i Jugoslavija. Njime je garantirana sigurnost granica svih balkanskih država.

196

goslavenskog žita namijenjenog izvozu, potiskujući postupno Englesku i Francusku iz tog prostora⁷⁹ Stojadinović je tada uvjeravao njemačkog poslanika u Beogradu da Jugoslavija ni u kakvoj kombinaciji neće učiniti ništa što bi bilo upereno protiv Njemačke te da će njemačku vladu obavještavati o svemu što za nju bude zanimljivo.

Novi smjer jugoslavenske vanjske politike mogao se naslutiti kada je Hitler naredio ulazak njemačke vojske u demilitariziranu zonu Rajnske oblasti.⁸⁰ Taj je čin zaoštrio odnose Njemačke i Francuske. I dok su Čehoslovačka i Rumunjska (članice Male Antante) tim očitim kršenjem mirovnog ugovora u Versaillesu bile uznemirene i spremne da pruže vojnu pomoć Francuskoj, ako se ona odluči na akciju, Stojadinović je ostajao rezerviran, ne želeći se izložiti prije nego stekne potpuni uvid u stajališta ostalih zemalja, ponajprije Engleske. Pokazalo se da Mala Antanta više ne djeluje kao cjelina i da se Jugoslavija svojom suzdržanošću odvaja od drugih dviju članica tog saveza.

Kada je engleska vlada zauzela pomirljiv stav prema Njemačkoj, izjasnivši se protiv sankcija, Stojadinović je podupro englesko, a ne francusko stajalište.⁸¹ Od tada do izražaja dolazi sve veće udaljavanje Jugoslavije od Francuske s kojom ju je vezalo tradicionalno prijateljstvo. Kao država koja želi očuvati svoje granice utvrđene mirovnim ugovorima, Jugoslavija nastoji ostati vjerna politici Društva naroda u kojem predvodničku ulogu postupno preuzima Engleska (umjesto Francuske). Zato ocjenjujući da joj u novim međunarodnim odnosima stare veze sve više

⁷⁹ U 1934. godini udio Njemačke u jugoslavenskom izvozu bio je 15,4%, a 1935. iznosio je 18,7%.

Nakon uvođenja sankcija Italiji njemački udio raste i već u sijenju 1936. iznosi 37,3%.

⁸⁰ Rajnska oblast bila je demilitarizirana odlukom Mirovne konferencije u Versaillesu 1919. godine. Njemačka vojska ušla je u tu oblast 7. ožujka 1936. godine.

⁸¹ Stojadinović je tom prilikom u poruci rumunjskom ministru vanjskih poslova Titulescu izjavio da bi kritika Njemačke izazvala njen odium prema Jugoslaviji i stvorila tešku atmosferu, što bi pogodilo privredne odnose Jugoslavije s Njemačkom. - Usp. B. Krizman, Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Zagreb 1975, str. 88.

197

smetaju, ona ih se nastoji osloboditi. Premda naglašeno ističe svoju politiku neutralnosti i nemiješanja u sukobe velikih sila, Jugoslavija se vrlo obazrivo, ali dosljedno, približava Njemačkoj.

Jedan od ciljeva Hitlerove vanjske politike bilo je razbijanje Male Antante. Držanje jugoslavenske diplomacije znatno mu je pomoglo u ostvarivanju tog cilja. Na sastanku stalnog savjeta Male Antante u Bratislavi Stojadinović, podržan i od rumunjskog predstavnika, nije pristao na proširenje obveza između država Male Antante, za što se zalagala čehoslovačka strana. U zajedničkom priopćenju čak se navodi da članice Male Antante mogu samostalno sklapati paktove s drugim državama, a da prethodno ne konzultiraju druge partnere u tom savezu. Nesumnjivo je to bio početak dezintegracije Male Antante. Kada je Čehoslovačka predložila da Mala Antanta zaključi savez s Francuskom (tzv ugovor u četvero), Stojadinović (a to znači i knez Pavle) odlučno se tom prijedlogu suprotstavio.

U jesen 1936., na poticaj britanske diplomacije, došlo je do zblizavanja Jugoslavije i Bugarske.

Stojadinović je smatrao da odnose s istočnim susjedom mora utvrditi direktno s kraljem Borisom kao glavnim činiteljem u politici te države, u kojoj je na atomiziranoj političkoj sceni bilo mnogo sitnih stranaka, a uz to je djelovalo i nekoliko časničkih liga. Pregovori između Beograda i Sofije završeni su 24. siječnja 1937. potpisivanjem međudržavnog ugovora kojim se utvrđuje »nenarušiv mir i iskreno prijateljstvo« između Jugoslavije i Bugarske. Izvan teksta tog ugovora (a to nije bilo objavljeno) dvije strane su se sporazumjele: 1. da Bugarska neće postavljati zahtjev za Makedonijom, Caribrodом i Bosiljgradom; 2. da će Jugoslavija podržati bugarski zahtjev za izlaz na Egejsko more kod Dedeagača, a Bugarska jugoslavenske pretenzije na Solun.

Odnosi Jugoslavije s Italijom poslije atentata u Marseilleu bili su vrlo hladni, gotovo neprijateljski.

Stojadinović je kao šef diplomacije imao zadatak da te odnose poboljša. Jugoslavija je najprije odustala od tužbe protiv Italije (Društvo naroda) i nastavljeni su naponi da se jugoslavensko-talijanski odnosi normaliziraju i poboljšaju. Iako je Jugoslavija sudjelovala u provođenju

sankcija protiv Italije (nakon njena napada na Etiopiju), talijanski poslanik u Beogradu izjavio je da ta činjenica neće dovesti do po-

198

goršanja talijansko-jugoslavenskih odnosa. Naime, Italija je i dalje bila zainteresirana za Podunavlje, pa u tom kontekstu ona nužno računa na Jugoslaviju. Prema talijanskom planu, Jugoslavija bi joj trebala pomoći u stvaranju dunavskog pakta, a također se uključiti u Rimske protokole zaključene između Italije, Austrije i Mađarske.

Nakon što su u srpnju 1936. bile ukinute ekonomske sankcije Italiji, povećali su se izgledi za jugoslavensko-talijansko zbliženje, što je najavio i predsjednik talijanske vlade Mussolini (govor u Milanu 1. studenoga 1936.). Početkom 1937. u Rim je stigao Stojadinovićev emisar (dr. Ivan Subbotić) na razgovore s talijanskim ministrom vanjskih poslova grofom Cianom, a s ciljem pripremanja sporazuma o novim odnosima između dviju država. Rad na izradi teksta nastavljen je i sljedećih mjeseci, pa je 25. ožujka 1937. u Beogradu potpisan sporazum (potpisali su ga Ciano i Stojadinović) nazvan Beogradski ugovori. Sastojali su se od dva dokumenta: političkog sporazuma i dopunskog privrednog sporazuma.

U Političkom se sporazumu ističe uzajamno poštivanje granica, suzdržavanje od svake akcije, ako jedna od dviju država bude napadnuta, te dogovaranje o zaštiti obostranih interesa. Strane su se obvezale da na svom ozemlju neće trpjeti ni pomagati aktivnosti uperene protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge zemlje. Privrednim sporazumom dogovoreno je proširenje trgovinske razmjene i ispitivanje uvjeta za veću privrednu suradnju, o čemu će biti zaključeni posebni sporazumi. Između Ciana i Stojadinovića izmijenjena su posebna pisma o garanciji nezavisnosti Albanije.

U tijeku 1937. i 1938. održani su i sastanci Male Antante na kojima se ponovno raspravljalo o ugovoru u četvero, ali bez rezultata. Posljednji sastanak saveza održan je na Bledu u kolovozu 1938. Ubrzo poslije toga uslijedila je konferencija u Miinchenu, koja je donijela odluku o pripojenju Sudeta Njemačkoj. To je zapečatilo sudbinu Čehoslovačke i dovelo do konačnog raspada Male Antante. U kriznim trenucima za Čehoslovačku Jugoslavija nije poduzimala ništa, što znači da je u dokrajčivanju Male Antante Stojadinović imao svoj važan udio.

199

Pad Milana Stojadinovića

Tijekom 1938. međunarodna situacija postajala je sve napetija, osobito poslije priključenja Austrije Njemačkoj u proljeće te odine. U tim je okolnostima knez Pavle težio sređivanju unutarnjih prilika u državi, ponajprije rješavanjem hrvatskog pitanja koje je Stojadinović, zapravo, bojkotirao. Stojadinovićeve blokade hrvatskog pitanja i razvijanje bliskih odnosa s Njemačkom i Italijom izazvali su suprotan učinak od onoga koji je knez Pavle priželjkivao. Jačala je hrvatska oporba koja je sve više dobivala oblik jedinstvenog hrvatskog nacionalnog pokreta oko Mačeka, a mogao se uočiti i rast nezadovoljstva u Srbiji Stojadinovićevim diktatorskim ponašanjem i nedemokratskim metodama. Srbijanska opozicija osporavala je Stojadinoviću pravo da predstavlja srpski narod. Sve je to navodilo kneza Pavla da izvrši provjeru biračkog tijela, pa je tražio da se izbori za skupštinu održe pola godine ranije. Izbori su raspisani za dan 11. prosinca 1938. Stojadinović je to prihvatio uvjeren u svoju čvrstu poziciju. Osim toga skupština s kojom je radio bila je tuđa, tj. bila je izabrana pod Jeftićevom vladom, a njegova (Stojadinovićeve) JRZ je nastala poslije tih izbora. On je želio svoju Skupštinu koja će ga bezrezervno podržati u vanjskoj i unutarnjoj politici. Za skupštinske izbore bile su postavljene tri zemaljske kandidatske liste: JRZ s nositeljem Stojadinovićem, opozicijska s nositeljem Mačekom i lista Zbor s nositeljem Ljotićem. Listu opozicije sačinjavali su SDK (HSS i SDS), srbijanska udružena opozicija (demokrati, zemljoradnici i radikali oko Glavnog odbora) i dio JNS koji nije podržao Stojadinovića na čelu s Petrom Živkovićem. Prihvaćanje bivšeg diktatorskog predsjednika vlade na opozicijsku listu bila je stvar tehničkog, a ne programskog vezivanja, s namjerom da se odvuče dio potencijalnih Stojadinovićevih birača.

Službeni rezultati izbora od 11. prosinca 1938. bili su ovakvi:

vladina je lista dobila 1,643.738 ili 54% glasova; lista opozicije 1,364.524 ili 44%; Zbor 30.734 ili 1%. Kako je i dalje bio na snazi nakazni model podjele mandata, vlada je u novoj skupštini osigurala 306 mjesta, a opozicija samo 67. Ipak broj glasova za vladu i opoziciju u usporedbi s rezultatom iz 1935. pokazuje da je

200

podrška opoziciji porasla sa 37 na 44%, a vladinoj listi da je pala sa 60 na 54%.

Unatoč službeno objavljenj pobjedi, Stojadinovićev položaj bio je uzdrman. Već dulje knez Pavle nije bio zadovoljan s njim, jer je stalno izmicao njegovoj kontroli i želio je sve niti vanjske i unutarnje politike imati u svojim rukama. U knezu je sazrijevala spoznaja da je Stojadinović u vanjskoj politici otišao predaleko. U unutarnjoj politici smatrao je da je predsjednik vlade izgubio mjeru u isticanju svoje ličnosti. Dokaz je nalazio u organiziranju odreda zelenih košulja koji su Stojadinoviću klicali »vođa, vođa« (po uzoru na njemačko klicanje Fiihreru i talijansko Duceu). Knez se pribojavao

da Stojadinović smjera u Jugoslaviji zauzeti mjesto kakvo imaju Hitler u Njemačkoj i Mussolini u Italiji, što bi ugrozilo njegovu poziciju i dovelo ga u položaj kakav je imao kralj u fašističkoj Italiji. Zamjerao mu je i držanje prema Mačeku i neučinkovitost u rješavanju hrvatskog pitanja. I sam je Maček slao poruke knezu da je njegov (Mačekov) uvjet za nastavak pregovora uklanjanje Stojadinovića. Hrvatsko pitanje očito nije bilo jedini razlog pada Milana Stojadinovića, ali je u nizu drugih zacijelo bilo od posebnog značenja. Početkom 1939. knez se odlučio za uklanjanje Stojadinovića izvođenjem vješto pripremljene urote.

Glavni akteri Stojadinovićeve uklanjanja bili su njegovi dotadašnji najbliži suradnici i saveznici - Anton Korošec i Mehmed Spaho. Oni su sudjelovali u pripremanju urote koju je potaknuo knez Pavle. U toj uroti vodeću ulogu preuzeo je ministar socijalne politike u Stojadinovićevoj vladi Dragiša Cvetković. On je s još četvoricom ministara na sjednici vlade potkraj siječnja 1939. podnio ostavku, s obrazloženjem da treba što prije postići sporazum s Hrvatima, a da je Stojadinovićeve vlada tome glavna zapreka. Prihvativši ostavke svojih ministara, Stojadinović je otišao knezu s prijedlogom novih ličnosti koje će zamijeniti ministre u ostavci. Međutim, knez je tražio ostavku cijele vlade i tada je Stojadinović shvatio da se zapravo radi o njegovu uklanjanju. Stojadinović je tada podnio ostavku cijele vlade, a knez je mandat za sastav nove vlade povjerio Dragiši Cvetkoviću.

201

Sporazum Cvetković-Maček i Banovina Hrvatska

Cvetkovićevoj vladi, koja je bila formirana 6. veljače 1939., knez je Pavle dao zadatak: ostvariti sporazum s Mačekom i HSS-om. Kao neposrednog izvršitelja tog zadatka knez je odredio predsjednika vlade Cvetkovića, od kojega je tražio da posao na sporazumu završi što brže. S druge strane, Maček nije želio pregovarati s predsjednikom vlade, nego s opunomoćenikom kneza (bez obzira na njegovu funkciju u vladi), želeći tako u pregovorima što više angažirati i samog šefa države. Knez je prihvatio Mačekov prijedlog, pa je Cvetkovića uputio u Zagreb kao svog emisara bez obzira na vladu. Unatoč minimaliziranju vlade, Cvetković je u Skupštini u nastupnoj izjavi ipak označio hrvatsko pitanje kao najbitniji dio vladina programa.

Uklanjanje Stojadinovića značilo je udaljavanje od nlegove politike izbjegavanja hrvatskog pitanja, a uslijedilo je kao rezultat i Mačekova razgovora s knezom Pavlom.

U vrijeme nastupa Cvetkovićeve vlade u Europi su se zbivali događaji koji su otežavali međunarodni položaj Jugoslavije. Kriza oko Čehoslovačke završila se u ožujku 1939. njezinim raspadom i njemačkom okupacijom. Početkom travnja talijanska je vojska ušla u Albaniju i time ugrozila Jugoslaviju iz tog smjera. Promjene u međunarodnoj situaciji upućivale su na približavanje svjetskog rata, što je nagovještavalo pogibelj za nesredenu i unutarnjim proturječjima uzdrmanu Jugoslaviju. U tim okolnostima knez Pavle i dio srpskog vrha u Beogradu, s jedne strane, i hrvatske opozicije, s druge, nastojali su se što prije sporazumjeti.

Prvi susret Cvetkovića i Mačeka održan je u Zagrebu 2. travnja 1939. U razgovorima Cvetković je prihvatio Mačekovu načelnu osnovu sporazuma, tj. da se utvrdi najprije teritorijalni opseg Hrvatske, a zatim njezin poseban položaj i ovlasti. Kad se spora zum zaključi, formirat će se vlada koja će ga pmvesti u djelo. Srbijanska udnržena opozicija (s kojom je Maček 1937. zaključio sporazum u Farkašiću) prigovarala je Mačeku što je uopće pristao na razgovore s Cvetkovićem, kojega srbijanske stranke ne priznaju predstavnikom Srba. Tvrdile su da je Maček skrenuo

202

s osnove na kojoj je s njima zaključio dogovor. Ipak, iz obzira prema knezu Pavlu, Udružena opozicija se nije mogla javno protiviti da Maček ne razgovara sa Cvetkovićem kao kneževim emisarom.

Odlučila je zauzeti stav promatrača i čekati razvoj događaja.

Nakon početnih susreta Mačeka i Cvetkovića, u kojima su utvrđena temeljna pitanja, razgovori su bili prekinuti, jer je Cvetković o njihovu tijeku morao izvijestiti kneza Pavla. Razgovori su nastavljani 15. travnja, ali sada posve konkretno o ozemlju budućeg hrvatskog entiteta - Banovine Hrvatske.

Cvetković je predložio spajanje Savske i Primorske banovine te grada (i kotara) Dubrovnika (koji je bio u Zetskoj banovini), s manjim naknadnim promjenama prilikom cjelovitog preuredenja zemlje. Maček je na to pristao, ali je inzistirao na uključivanje u hrvatsku jedinicu i drugih krajeva s pretežno hrvatskim stanovništvom. Najviše je spora bilo oko Bosanske krajine (tzv turske Hrvatske) i dijelova Srijema. Spor je prevladan postizavanjem suglasnosti o održavanju plebiscita u spornim područjima. Pošto su utvrđeni zajednički poslovi i prijenos nadležnosti sa središnjih na autonomne hrvatske organe, utvrđen je i tekst

203

sporazuma (27. travnja 1939.). Maček i Cvetković su ga smatrali konačnim. Međutim, knez je Pavle odbio da ga prihvati, a kao razlog je navodio svoje neslaganje s odredbom o plebiscitu. Knez, koji je inicirao pregovore, odjednom je ustuknuo, svakako iz određenih razloga, među kojima je bilo i držanje vojnog vrha. Naime, generali su se protivili predviđenom razgraničenju i posebnom položaju Hrvatske, ističući da to znači usvajanje federativne organizacije države, a da to opet slabi obrambenu snagu zemlje (pregovori Cvetković-Maček vodili su se upravo u vrijeme okupacije Čehoslovačke i Albanije, što je približavalo ratnu pogibelj). Banovinu Hrvatsku odbijali su i mnogi srbijanski političari, i to ne samo oni u opoziciji, nego i neki u JRZ. Iako je knez Pavle sporazumom i rješenjem hrvatskog pitanja želio konsolidirati državu, ipak se odlučio za odgodu. Zaključio je da ne treba žuriti i Mačeku davati velike ustupke koji izazivaju otpor u Srbiji. U međuvremenu je otišao na put u inozemstvo, najprije u Rim a zatim u London. Nakon kneževa odbijanja teksta sporazuma od 27. travnja 1939. pregovori su bili prekinuti, ali su kontakti između Mačeka i

204

Cvetkovića i dalje održavani izmjenama poruka. No, konačno utanačenje nije bilo moguće bez kneza Pavla. Ponovni susret Mačeka i Cvetkovića održan je tek sredinom srpnja, pa opet sredinom kolovoza. U završnici razgovora došlo je do zastoja kada je Cvetković zatražio da se iz Banovine Hrvatske izuzme Mostar. Ali, kada je od svog zahtjeva odustao, sastavljen je konačni tekst sporazuma, u kojemu se više ne traži plebiscit, već se utvrđuju granice nove jedinice - Banovine Hrvatske. Cvetković i Maček primljeni su 24. kolovoza 1939. u zajedničku audijenciju kod kneza Pavla na Brdu kod Kranja, kojom prilikom je knez prihvatio predloženi tekst sporazuma, pa je 26. kolovoza 1939. i potpisan.

U novoj vladi, kojoj je i dalje predsjednik Dragiša Cvetković, Maček je zauzeo mjesto potpredsjednika. U tu Cvetković-Mačekovu vladu ušlo je šest predstavnika Seljačko-demokratske koalicije (pet pripadnika HSS-a i jedan SDS-a). Kako je sporazum Cvetković-Maček bio samo politički dogovor bez državopravne snage, istoga dana je objavljena i Uredba o Banovini Hrvatskoj, u kojoj je pravno razrađeno ono što je utvrđeno političkim sporazumom. Knez Pavle je istodobno potpisao i uredu o raspuštanju Skupštine i Senata.

Budući da je knez Pavle bio protiv promjene ustava do punoljetnosti kralja, uspostava Banovine Hrvatske izvršena je na temelju Oktroiranog ustava 8z Maček, koji je ranije inzistirao na promjeni ustava, prihvatio je takvo rješenje, ali je nastojao da utanačenjem o položaju Hrvatske u jugoslavenskoj državi ostvari što više svojih zahtjeva. Sporazum o Banovini Hrvatskoj smatrao je »prvom fazom« preuređenja države i predviđao je njezinu dalju transformaciju.

Uredbom o Banovini Hrvatskoj utvrđeni su njezin teritorij, nadležnosti i organizacija. Unatoč svoje zasebnosti, ona je ostala 82Uredba o Banovini Hrvatskoj donesena je na osnovi čl. 116. Oktroiranog ustava koji je kralju (odnosno tada Namjesništvu) davao pravo da u izuzetnom slučaju »kad su do te mjere ugroženi javni interesi« može poduzeti izvanredne mjere nezavisno od ustavnih ili zakonskih pmpisa. Procjena o stanju u državi pripadala je vladaru, pa je knez Pavle iskoristio taj ustavni član, kako bi ostvario politički sporazum koji je narušavao dotadašnji kruti jugoslavenski centralizam.

205

206

integralni dio Jugoslavije. Nastala je od sljedećih dijelova: Savske i Primorske banovine i kotareva u kojima je bilo više od polovice hrvatskog stanovništva, a to su Dubrovnik, Travnik, Fojnica, Brčko, Gradačac, Derventa, Šid i Ilok. Nadležnosti Banovine Hrvatske utvrđene su izričitim nabrojanjem onoga što se na nju prenosi. Ostali poslovi, koji nisu u Uredbi nabrojani, ostaju u nadležnosti središnje vlasti, a to su: vanjski poslovi, obrana, promet, pošta i financije (ukoliko su zajedničke). Financijski položaj Banovine Hrvatske reguliran je posebnom uredbom 30. ožujka 1940., kojom se Banovini ostavlja dio prihoda s njenog područja za pokriće autonomnih potreba.

Banovina Hrvatska imala je zakonodavnu, upravnu i sudsku autonomiju. Zakonodavnu vlast iz banovinske nadležnosti obavljali su kralj i Hrvatski sabor (kralj, uz bana, supotpisuje zakonske tekstove izglasane u Saboru) 83 Na ozemlju Banovine Hrvatske vrijede i zakoni koje donosi Skupština u Beogradu, a eventualni spor između banovinskog i središnjeg zakonodavstva trebao je rješavati posebno ustanovljeni ustavni sud. Vrhovno upravno nadležstvo u Banovini Hrvatskoj bila je banska vlast na čelu s banom dr. Ivanom Šubašićem. Prema Uredbi, bana imenuje kralj sada je to uradio knez-namjesnik Pavle). Upravna vlast Banovi-

83 Za trajanja Banovine Hrvatske (do proljeća 1941.) nisu održani izbori za Hrvatski sabor, pa se Sabor nije ni sastao.

207

208

ne Hrvatske bila je potpuno nezavisna od središnje vlasti u poslovima svoje nadležnosti. Položaj bana Banovine Hrvatske razlikovao se od položaja banova ostalih banovina, koji su bili samo izvršni organi središnje vlasti. Sudstvo Banovine Hrvatske bilo je potpuno samostalno. osim banovinskih, nema drugih sudova. Uz redovne, postojali su upravni i računarski sud (obavljao je nadzor nad financijskim poslovanjem Banovine Hrvatske). Ni nad jednim od tih sudova nema više sudske instance. Autonomija Banovine Hrvatske narušila je načelo centralizma, na kojemu je do tada počivala državna zgrada. Ona je negirala i načelo državnog i nacionalnog unitarizma Oktroiranog ustava, jer je bila formirana u povijesnim i etničkim granicama hrvatskog naroda. Umdba o Banovini Hrvatskoj postavila je prve osnove složene ili federativne države. Nova banovina u odnosu na ostale stvarno je bila federalna jedinica unutar centralistički uredene monarhije. K tome, sporazum Cvetković-Maček predviđao je da se u ustav unese odredba prema kojoj se nadležnosti Banovine Hrvatske ne mogu ovoj oduzeti ili smanjiti bez njezina pristanka.

Stranke u opoziciji prema sporazumu Cvetković-Maček

Sporazum Cvetković-Maček izazvao je bume reakcije vodstava srbijanskih političkih stranaka. Demokratska stranka je prije usvajala koncepciju složene države (Ljuba Davidović je u vrijeme šestosiječanjske diktature predlagao čak četiri federalne jedinice), a sada se usprotivila uspostavi Banovine Hrvatske. Demokrati su smatrali da najprije treba raspraviti kriterije za preuređenje države, a nakon toga prići teritorijalnom razgraničenju. Kritizirali su i činjenicu da je sporazum izdvojio hrvatsko pitanje iz općeg preuređenja države. Posebno su naglašavali da je sporazum suprotan duhu utanačenja u Farkašiću između SDK i Udružene opozicije. Sredinom listopada 1939. objavljena je brošura Demokrati o današnjem stanju u zemlji u kojoj oštro napadaju sporazum Cvetković-Maček, tvrdeći da je tim sporazumom Srbija ostala bez sta-

209

210

tusa. Budući da su Hrvati dobili svoju jedinicu, a Slovenija je i prije imala svoju posebnost, demokrati se zalažu za formiranje i treće, srpske jedinice. Sada je Demokratska stranka odustala od svog stajališta o formiranju četiriju jedinica (četvrta bi bila Bosna i Hercegovina), i priklonila se stvaranju velike Srbije, tražeći da u srpsku jedinicu uđe i Vojvodina. Demokrati smatraju da je potrebno raspisati izbore za Narodnu skupštinu i to pošto se postigne načelni dogovor o formiranju triju jedinica. Demokratsko vodstvo ipak nije bilo jedinstveno. Jedna manja skupina (oko dr. Ivana Ribara) podržala je sporazum, smatrajući da je hrvatsko pitanje prioritetno i da njegovo rješenje povlači i rješenje ostalih pitanja, a posebno uspostavu demokracije. Kad je vodstvo Demokratske stranke pokrenulo široku kampanju protiv sporazuma pod geslom Srbi na okup, ta je grupa osudila takvo okupljanje Srba kao izražavanje hegemonističkih težnji. Sporazum Cvetković-Maček, dakle, ne samo da je izazvao podvajanje u Demokratskoj stranci, nego i njezino odustajanje od umjerenih stajališta i istupanje u velikosrpskom smjeru.

Radikalna stranka (dio oko Glavnog odbora) u početku je bila suzdržana i izricala je više konstatacije nego stavove. Očito se nije htjela zamjeriti knezu Pavlu i prekinuti niti koje su je ponovno mogle dovesti na vlast. Potkraj 1939. bilo je čak i pokušaja spajanja dvaju radikalskih krila (održan je sastanak Cvetkovića s Acom Stanojevićem), ali bez rezultata. Tada glavni odbor počinje s naglašenijim istupima protiv sporazuma. U proljeće 1940. objavljuje brošuru Kako je došlo do sporazuma - gledište Narodne radikalne stranke na sadašnju političku situaciju u zemlji. U brošuri se predbacuje Mačeku što je napustio dogovor u Farkašiću i podupro režim jRZ protiv kojega se borio. Za sporazum se tvrdi da je ugrozio interese cijele zemlje, jer su Hrvati dobili teritorijalne ustupke i time je potaknut hrvatski nacionalizam, što na drugoj strani potiče srpski nacionalizam. Sve to ide na štetu jugoslavenske državne ideje. Radikalni glavni odbor ne inzistira na formiranju treće jedinice kao Demokratska stranka. Izjašnjava se protiv centralizma, ali ne prihvaća federalizam. Zapravo, radikali stoje na stajalištu širokih lokalnih autonomija i traže revidiranje procesa započetog uspostavom Banovine Hrvatske. Smatraju

211

DR. VLADKO MAČEK O HAPŠENJU ČLANOVA HRVATSKE GRAĐANSKE ZAŠTITE

Banska uprava u Zagrebu izdala je slijedeći komunikat: Organi uprave policije u Zagrebu otkrili su jednu ilegalnu organizaciju pod imenom >>Hrvatska građanska zaštita<<. Tim povodom uhapšeno je osam lica i to: Kovačević Zvonimir, penzionisani policijski činovnik, Vuković Franjo privatni činovnik, Čelik Franjo priv. namještenik, Podprečak Josip radnik, Firm Ignac, nadkonobar, Redković Ilija gradski činovnik, Gmajnić Andrija obrtnik i Stjepan Poici gradski činovnik, svi iz Zagreba ,

Po ovoj stvari vodi se intenzivna istraga. Po završetku iste protivu uhapšenih postupit će se strogo po zakonu.

Ne bih se obazirao na ovaj komunike, kada bi bio pametnije sastavljen. Nije, naime, istina, da je policija organizaciju Hrvatske! Građanske Zaštite tek sada >>otkrila<<. Ta Zaštita djeluje u Zagrebu već tri godine, gotovo jednako dugo koliko djeluje i Hrvatska

po selima. Djelovanju te zaštite ima se zahvaliti što

je u gradu Zagrebu, usuprot nebrojenih provokacija sa strane režima,

uzdržan mir i red. Hrvatskoj Građanskoj Zaštiti i njezinom zapovjedniku Zvonku Kovačeviću imamo naročito zahvaliti, što nije na dan izbora demoliran nadbiskupski dvor i samostan otaca Domin, kanaca u Maksimiru, kada je Stojadinovićeve vlada lažno javila da

je g. nadbiskup Stepinac glasovao za Stojadinovića. Toj Zaštiti imamo zahvaliti što u večer aa dan izbora kao i nekoliko dana iza izbora nije došlo ni do kakvih nereda, ako prem su razni agenti provokateri svim silama nastojali, da takove nereda provociraju.

Uvjeren sam, da je uhićenje zapovjednika te nekih članova Hrvatske Građanske Zaštite baš zato i uslijedilo, jer g. Stojadinović vidi, da nije dorastao u političkoj borbi sa Hrvatima, pa bi htio loviti u mutnom.

Medutim, da bude policiji olakšano daljnje otkrivanje, izjavljujem ovime: da je Hrvatska Građanska Zaštita isto kao i Hrvatska Seljačka Zaštita oanova po mojoj inicijativi i da je Zvonko Kovačević od mene imenovan zapovjednikom Hrvatske Građanske Zaštite. U Zagrebu, dne 13. siječnja 1939.

DR. VLADKO MAČEK

212

-da treba revidirati odredbe kojima se »slabi položaj srpskog naroda i snaga centra države«.

Zemljoradnička je stranka u vrijeme pregovora Cvetkovića i Mačeka bila suglasna s demokratima i radikalima (oko Glavnog odbora) u pogledu procedure, tj. da se ne daje prioritet teritorijalnom pitanju.

Kada je sporazum zaključen, zemljoradnici ga nisu podržali (iako je jedan član njihova vodstva - dr. Branko Čubrilović) -ušao u novu Cvetković-Mačekovu vladu, ali ne kao predstavnik stranke). Nakon smrti predsjednika stranke Joce Jovanovića, stav njenog Glavnog odbora se izmijenio: sporazum je podržan, a nakon uspostave diplomatskih odnosa Jugoslavije i SSSR-a, novi predsjednik dr. Milan Gavrilović imenovan je za prvog veleposlanika Kraljevine Jugoslavije u Moskvi. No, tada je manja skupina u vodstvu, okupljena oko Dragoljuba Jovanovića (inače, nekadašnjeg pristaše federalizma), ustala protiv sporazuma i istupila iz Zemljoradničke stranke (D. Jovanović je tada osnovao novu Narodnu seljačku stranku).

Protiv sporazuma istupio je i Milan Stojadinović. Nakon udaljavanja s vlasti, on je istupio iz JRZ i s dijelom narodnih zastupnika i senatora osnovao Srpsku radikalnu stranku. Ocjena Stojadinovićeve stranke bila je da se sporazum protivi ustavima iz 1921. i 1931., te da je uspostavom Banovine Hrvatske stvorio »državu u državi«. Program Srpske radikalne stranke traži ujedinjenje svih Srba, a Bosna i Hercegovina se imenuje »srpskim zemljama«. Nova Stojadinovićeve stranka - unatoč pozivanja i na jugoslavensku ideju - u svojim se javnim istupima sve više očitovala kao izraziti zagovornik velikosrpske koncepcije. Ona traži neophodnu zaštitu interesa Srba koji su ugroženi. Stojadinovićeve aktivnost protiv sporazuma stalno je jačala i ometala vladinu politiku konsolidacije, a posebno je unosila razdor u redove JRZ. K tome je i njegova naklonost prema Njemačkoj i Italiji značila stanovitu opasnost za kneza i vladu, pa je u travnju 1940. Stojadinović najprije konfiniran, a u ožujku 1941. i izagnan iz države i izručen Englezima.

Srpski kulturni klub nije bio politička stranka, već društvo intelektualaca. Ali, postupno se pretvorio u »politički klub« izrazite velikosrpske orijentacije. Na čelu mu je bio dr. Slobodan Jovanović, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu. U studenom 1939.

213

Klub je pokrenuo Srpski glas u kojemu je oštro napadao sporazum Cvetković-Maček i upozoravao na ugroženost srpskog naroda i Srbije. Posebno se u listu napadaju granice Banovine Hrvatske. Traži se izjašnjanje Srba u Hrvatskoj hoće li ostati u Hrvatskoj ili će se priključiti srpskoj jedinici. Za HSS se tvrdi da je postao povlaštena stranka, jer mu je data dvostruka vlast: u središnjoj vladi i u Banovini Hrvatskoj. Svojim žestokim napadima na sporazum Srpski je kulturni klub raspirivao šovinističke strasti.

Klub se pridružio pozivu »Srbi na okup« i zalagao se za osnivanje široke fronte koja će obuhvatiti sve Srbe u državi.

Protivnika sporazumu Cvetković-Maček bilo je i na hrvatskoj strani. Jednu su skupinu sačinjavali pripadnici same Hrvatske seljačke stranke. Oni su smatrali da je Hrvatska sporazumom dobila premalo i da je Maček u pregovaranju sa srpskom stranom bio suviše popustljiv Drugu su skupinu sačinjavali pripadnici domovinske ustaške skupine (frankovci), koji su zamjerali Mačeku što je Hrvatsku ostavio u okviru Jugoslavije umjesto da je ostvario hrvatsku neovisnu državu. Tu je skupinu

predvodio dr. Mile Budak, koji se vratio iz emigracije i u Zagrebu pokrenuo list Hrvatski narod. U svojim zamjerkama sporazumu ustašica je grupacija tvrdila da je sporazum Hrvatskoj dao »neku sićušnu administrativnu autonomiju bez ikakvih garancija«, s napomenom da onaj tko je autonomiju dao, može je i uzeti.

Kritici sporazuma Cvetković-Maček pridružila se i ilegalna Komunistička partija Jugoslavije. Ona je svojedobno pozdravila sporazum u Farkašiću kao put prema likvidaciji šestosiječanjskih zakona. No sporazum između Cvetkovića i Mačeka ocijenila je kao negativan politički potez. Zamjerila je sporazumu da je ograničen samo na hrvatsko pitanje, a i ono nije u svojoj biti riješeno, jer pitanje demokracije ostaje i dalje otvoreno. KPJ je ocijenila da su hrvatska i srpska buržoazija zaključile sporazum radi zaštite svojih zajedničkih interesa od mogućih revolucionarnih potresa i da se, zapravo, radi o podjeli vlasti između dviju buržoazija »na račun radnih masa i ugnjetenih naroda«.

214

Projekt kulturne integracije

Stvaranjem Kraljevine SHS u istom su se državnom okviru našle zemlje koje su se do tada razvijale u ozračju različitih kulturnih tradicija - srednjoeuropske, mediteransko-romanske, islamske i pravoslavno-bizantske. Stupanj kulturne razvijenosti pojedinih zemalja, kao i bitna obilježja kulturnog stvaralaštva pokazivali su osjetne razlike. No u novom državnom okviru - unatoč autohtonosti nacionalnih kultura - postojala je tendencija unifikacije i stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog kulturnog prostora. U vrijeme rada na stvaranju jedinstvene jugoslavenske države mnogi su se intelektualci, ponosni idejom jugoslavenskog zajedništva, izjašnjavali za kulturno jedinstvo Južnih Slavena. Međutim, nakon uspostave Kraljevine SHS počinju se očitovati razlike u njihovu shvaćanju ne samo nacionalnog i državnog, nego i kulturnog jedinstva. Neravnopravan politički položaj naroda u zajedničkoj državi neminovno se ogledao i na kulturnom planu, pa su se i u stvaranju novih kulturnih i umjetničkih vrijednosti mogli prepoznavati odrazi političkih zbivanja.

Među onima koji su se zanosili stvaranjem jedinstvene kulture karakteristična je inicijativa za uvođenje jedinstvenog zajedničkog pisma (latinica) i ekavice kao osnove zajedničkog književnog jezika. Tu su inicijativu - pored nekih srpskih pisaca - prihvatili i mnogi ugledni hrvatski pisci (među njima M. Krleža, A. B. Šimić, Tin Ujević, G. Krklec), što potvrđuju njihovi tekstovi nastali u prvom desetljeću postojanja jugoslavenske države. No, oni su ubrzo odustali od takve prakse, koju je u vrijeme šestosiječanjske diktature nastavio tek mali dio srpskih intelektualaca, ponajviše onih koji su rođeni i djelovali izvan Srbije (naročito u Vojvodini i Bosni i Hercegovini). Oni su pokretali i neke časopise u kojima su pokušali afirmirati »novi jugoslavenski nacionalizam«. Takve su ideje podržali i pojedini autori iz Slovenije i Hrvatske 84

Projekt jugoslavenske kulturne integracije sudarao se s povijesnim nasljedem. Kao što se i formiranje jedinstvene jugoslavenske nacije pokazalo iluzijom, tako su se i nastojanja oko inte-

215

gracije u kulturi pokazala utopijom. Do tada razdvojene kulturne sredine nisu se mogle stopiti u jedno. Sudjelovanje pojedinaca u kulturnom i umjetničkom životu drugih sredina nije značilo i oblikovanje integrirane jugoslavenske kulture, pa se u jugoslavenskoj državi nastavlja različitost kulturnih tradicija. U svom

su razvoju nacionalne kulture, doduše, nailazile na prepreke iz- vedene iz opće političke situacije i politike majorizacije najbrojnije nacije. Ipak, unatoč nastojanju službene režimske politike da utječe na kulturni razvoj u smjeru njegove unifikacije, a to znači nametanje srpskih kulturnih obilježja, takav cilj nije bio ostvaren. Na udaru dominantne nacije osobito je bio jezik kao bitna oznaka nacionalne individualnosti i pokazatelj posebnosti kulturne baštine. Jezična agresija pogadala je sve nesrpske narode.

osim Slovenaca koji su se - s obzirom na velike razlike u jezičnom izričaju - neometano služili svojim slovenskim jezikom. Slovenski jezik nije bio izravno ugrožen, ali ni on nije bio izostavljen iz dugoročnog projekta stvaranja jugoslavenske kulture. Tako je neko vrijeme u službenoj uporabi bio i tročlani naziv zajedničkog jezika: srpsko-hrvatsko-slovenački. Hrvati su bili izloženi jakoj jezičnoj agresiji, tj. srbizaciji hrvatskog jezika. Hrvatski i srpski srodni su i slični jezici, no, sa srpske se strane tvrdilo da je to isti jezik, pa je on i nazivan srpsko-hrvatski. Na poseban se način agresija iskazivala na makedonskom narodu. Naime, Makedoncima je bila zabranjena upotreba vlastitog jezika u kulturnom stvaralaštvu.

Prosvjeta i školstvo

Nova se država našla u situaciji ne samo različite gospodarske razvijenosti i složenih političkih odnosa, nego je bila suočena i s velikom kulturnom zaostalošću stanovništva. Pismenost kao osnovni preduvjet razvoja kulture svakog društva bila je na vrlo

84 Tako npr. Viktor Novak 1930. g. objavljuje Antologiju jugoslaanske misli i narodnog jedinstva, a Vladimir Dvorniković u svojim knjigama Borba ideja (1936) i Karakterologija /ugoslavena (1939) dokazuje da jugoslavenima nedostaje još samo kulturno jedinstvo da bi bili »homogena nacija«.
216

niskom stupnju. Nemoguće je zamisliti širenje obrazovanja, priopćavanja novih dostignuća i uključivanje u tehnički i kulturni napredak bez svladavanja elementarne pismenosti. A upravo je nepismenost stanovništva novostvorene države dosegla goleme razmjere. Prema popisu stanovništva iz 1921., u Kraljevini SHS bilo je 50,5% nepismenih. Dakako, bile su velike razlike u postotku nepismenih u pojedinim područjima države, pa po tome i u razini kulturnog razvitka uopće. Gospodarska zaostalost pojedinih dijelova jugoslavenske države nesumnjivo je utjecala na takvo stanje.

Briga ranijih vlasti o mreži škola bila je vrlo slaba: škola je bilo premalo. K tome, i bijeda širih slojeva stanovništva utjecala je na mogućnost školovanja djece. Situacija u pogledu opismenjanja stanovništva nije se bitno mijenjala ni u novostvorenoj državi. To potvrđuje usporedba stanja za vrijeme prvog i drugog popisa stanovništva. Dok je 1921. bilo 50,5% nepismenih, 1931. bilo ih je 44,6%.

Prilike u obrazovanju bile su krajnje nepovoljne; tek je manji dio stanovništva mogao steći opće i stručno obrazovanje. Školska mreža pokazivala je velike razlike. Dok su se u gospodarski razvijenim sredinama (posebno u urbaniziranim) nalazile mnoge vrste škola, u onima nerazvijenima školska mreža je bila takva da nije omogućila ni stjecanje najosnovnijeg općeg obrazovanja. U školskom sustavu najviše je bilo četverorazrednih osnovnih škola, dok su srednje škole bile slabo razvijene (glavne srednje škole bile su gimnazije, učiteljske, trgovačke i tehničke škole). Postojala su tri sveučilišta: u Zagrebu i Beogradu prije 1918., a u Ljubljani od 1919., dakle, poslije stvaranja nove države. Izvan tih sveučilišnih središta, u nekoliko je gradova bilo i nešto visokih škola.

Školski sustav, vrste škola, nastavni planovi i programi, kao i zatečeni ciljevi i zadaci škole u naobrazbi i odgoju u pojedinim dijelovima novostvorene države bili su vrlo nejednaki, pa su režimske prosvjetne vlasti morale uložiti mnogo napora u usklađivanju školskog sustava. Konceptija škole u Kraljevini SHS pripremala se od uspostave nove države, pa je našla svoje mjesto i u samom Vidovdanskom ustavu. U čl. 16 utvrđeno je: »Nastava je državna. U cijeloj državi nastava počiva na jednoj istoj osnovi, prilagodavajući se sredini kojoj se namjenjuje.« Pojedine vrste škola imale su utvrđene obrazovne i odgojne zadatke, a osnovni

217

odgojni zadatak za sve škole bio je odgoj omladine u duhu narodnog jedinstva. Tako je školska politika bila samo dio opće politike, i to one koja je zastupala državni centralizam. Identificiranje škole i njenog odgojnog rada s režimom posebno 'je došlo do izražaja u vrijeme šestosiječanjske diktature. U Oktroiranom ustavu bilo je zapisano: »Sve škole moraju davati moralno vaspitanje i razvijati duhovljansku svijest u duhu narodnog jedinstva i vjerske trpeljivosti.

« Ministar prosvjete u diktatorskoj vladi (bio je to Boža Maksimović) uputio je školskim nadzornicima naređenje »da prilikom svog pregleda rada škole i učitelja u školi i van škole, naročitu pažnju obraćaju na uspjeh koji su učitelji pokazali u

obradi nacionalnih predmeta i na nacionalnom vaspitanju učenika«. Tada je osobito došlo do izražaja veličanje kralja i dinastije Karadorđevića kao komponente odgojne politike u školama. Financiranje prosvjete i kulture uopće išlo je na teret državnih i regionalnih (općinskih i banovinskih) izvora. Ukupna sredstva za prosvjetu i kulturu 1938/39. iznosila su 4,23% proračunskih rashoda općina, 15,26% rashoda banovina i 5,70% državnih rashoda. Kako su Beograd, Zagreb i Ljubljana bili nacionalna središta, u njima se pretežno i koncentrirao prosvjetni i kulturni život zemlje. To je svakako utjecalo na zaostajanje i provincijalizaciju prosvjetnog i kulturnog života u onim gradovima koji su u tom pogledu do 1918. imali određenu djelatnost.

Radio, novine, časopisi

U međuratnoj jugoslavenskoj državi djelovale su četiri radio-postaje s redovnim programima informativnog i kulturnog sadržaja. Prvi je proradio Radio-Zagreb 15. svibnja 1926. Ostale postaje proradile su ovim redom: Radio-Ljubljana 28. listopada 1928, Radio-Beograd 24. ožujka 1929. i Radio Skoplje 27. siječnja 1941. Radio je bio novi medij, ali zbog visokih cijena radio-aparata

85. Prosvjerni glasnik, 1930, str. 1322.
218

ta teško dostupan širem krugu slušateljstva. Godine 1933. u cijeloj državi bilo je 59.000 radio-pretplatnika, a 1939. taj se broj povećao na 150.000.

Informacije o zbivanjima u zemlji i svijetu donosio je tisak, koji je izlazio ne samo u nacionalnim središtima, nego i u manjim gradovima. Mali tiraž većine listova i časopisa nadoknađivao se njihovom brojnošću. Broj se novina stalno mijenjao, ovisno o materijalnim mogućnostima izdavatelja i o aktualnim potrebama. U jugoslavenskoj državi pred drugi svjetski rat izlazilo je 38 dnevnih listova, 286 tjednika i 375 mjesečnika. Uz to se tiskalo i mnogo petnaestodnevnik, dvomjesečnih, polugodišnjih i godišnjih publikacija i časopisa. Najviše je listova i časopisa izlazilo u Beogradu - 262. Djelatnici u medijima regrutirali su se iz različitih nacionalnih i povijesno-kulturnih sredina. Pripadali su različitim civilizacijskim i nacionalno-kulturnim orijentacijama, čineći vrlo heterogenu društvenu skupinu koja je često djelovala sa suprotstavljenih pozicija. Humanistička inteligencija najčešće se vezivala na nacionalne programe vlastitih sredina te je tako utjecala na razvoj nacionalnih kultura, međunacionalnih odnosa i na uključivanje u šire europske tokove.

Književno stvaralaštvo

Književno je stvaralaštvo imalo biljeg nacionalne sredine i nekadašnjih povijesnih jedinica u kojima je nastajalo. U djelima pojedinih književnika ogledaju se različiti idejno-estetski smjerovi. Neka su obilježena subjektivizmom, formalizmom ili pak pesimizmom. U mnogima je uočljiv utjecaj moderne s početka 20. stoljeća, dok su određeni pisci iskazivali sklonost prema socijalnoj literaturi.

Meduratna hrvatska literatura nadograđivana je na tradicijama realizma i moderne. pisci starije generacije (D. Šimunović, V. Car Emin, J. Kosor, I. Vojnović i dr.) ostali su vjerni svom predratnom stvaralaštvu i književnim shvaćanjima. Novi autori donose nove pristupe. Uz tradiciju pučke književnosti na standardnom jeziku, njeguje se i književnost na čakavštini (M. Balota, V. Nazor, 219

P. Ljubić, M. Franičević) i kajkavštini (D. Domjanić, N. Pavić, F. Galović, M. Krleža), posebno u poeziji. Zapaženo mjesto u stvaralaštvu tog razdoblja imaju ekspresionisti (A. B. Šimić, M. Krleža, A. Cesarec).

Nesumnjivo najznačajnija figura hrvatske meduratne književnosti bio je Miroslav Krleža, koji je iza sebe ostavio najveći volumen kvalitetnog literarnog stvaralaštva (pjesme, novele, drame, eseje, putopise, političku publicistiku, romane). >>Nastupao je kao rušitelj tradicije i zagovornik nove poetike, koja se uvelike podudara s ekspresionističkom...« (Dubravko Jelčić).

Iz ekspresionizma⁸⁶ razvio se kritički realizam lijeve orijentacije, ali njegovi protagonisti nisu bili pristaše takve socijalne literature koja svojim vulgarnim funkcionalizmom snižava umjetničke vrijednosti. Sam Miroslav Krleža, razočaran u SSSR zbog Staljinovih zločina, uočava da staljinizam koji je zavladao komunističkim pokretom ugrožava slobodu umjetničke misli. Dolazeći do zaključka da je Staljinov koncept dijalektičkog materijalizma negacija novovjekih napora čovječanstva u smjeru slobode misli, Krleža izražava radikalnu kritiku stanja u Sovjetskom Savezu koji se pretvorio u despotu državu. On ne dovodi u pitanje temeljna načela proleterske revolucije, ali odbija staljinizam kao devijaciju tih načela. Krleža i oko njega okupljeni krug lijevo orijentiranih intelektualaca iskazivali su svoje stavove u časopisu Pečat, čime su izazvali oštro reagiranje vodstva KPJ.⁸⁷ U polemici s pečatovcima (u tzv. sttkobu na ljevici) naročito su se isticala tri imena: Milovan Đilas, Radovan Zogović i Jovan Popović. U meduratnom-

⁸⁶ Ekspresionizam u književnosti je smjer u kojem autori, osjetljivi za duhovna raspoloženja svog vremena, izražavaju sve što su »upili« iz vanjskog svijeta i što u svome unutarnjem svijetu doživljavaju. Ekspresionističke tendencije doživjele su novi zamah potkraj prvog svjetskog rata i prvih godina poslije njega, čemu su pogodovale i nove političke okolnosti. - Usp. Dubravko Jelčić, Poopjat hrvatske književnosti, Zagreb 1997, str. 223.

⁸⁷ Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito želio je dokrajčiti taj sukob i spriječiti njegove za Partiju neugodne posljedice. Zato se u lipnju 1939. sastao s Krležom i tražio od njega da u interesu Partije prekine polemiku i napusti svoje suradnike. Tito je smatrao da u tom trenutku ne treba raspravljati o ispravnosti Staljinove politike. No Krleža nije odustao od svojih stavova.

220

221

razdoblju literarno je djelovala i klerikalno orijentirana hrvatska inteligencija koja istupa najviše preko svojih listova i časopisa. Slovenski su se književnici u književnosti kretali pretežito trima smjerovima: liberalnim, klerikalnim i socijalnim. U većine književnika zamjećivale su se posljedice dugotrajne borbe za kulturu samostalnost. Uz tradicije moderne i naturalizma, vodeći smjer u slovenskoj književnosti između dvaju ratova bio je ekspresionizam (glavni su mu predstavnici I. Gruden, M. Jarc, S. Kosovel,

S. Grum i E. Kocbek). Tridesetih godina ojačao je kritički realizam, s jako izraženom socijalnom notom (P Voranc, A. Ingolič, C. Kosmač, M. Kranjec).

Srpski književnici vezivali su se uz pojedine političke krugove, što je često rezultiralo političkim konfrontacijama. Veliku su grupaciju činili pisci privrženi velikosrpskoj ideji i ekstremnom pravoslavlju, pa su u svojim djelima veličali nacionalne mitove oslanjajući se na nacionalnu epiku (G. Božović, M. Nastasijević, Ž. Miličević, S. Stefanović). U vrijeme drugog svjetskog rata mnogi su od njih sudjelovali u četničkom pokretu. Skupina liberalnih autora čuvala je tradicije europske realističke književnosti. Prihvaćala je ideju kulturnog jugoslavenstva i zauzimala kritičan odnos prema građanskom društvu kojemu je i sama pripadala (V Petrović, B. Nušić, B. Ćosić, D. Vasić). U srpskoj je književnosti bio zastupljen i ekspresionizam. Najistaknutiji mu je predstavnik Miloš Crnjanski koji je evoluirao od ekspresionista-kozmpolita u ekstremnog nacionalista sklonog fašističkim idejama. Skupina nadrealista (predstavnik M. Ristić) izražavala je radikalnu kritiku kulture i ideologije građanskog društva, pa se većina priključila pokretu socijalne literature, padajući pod utjecaj KPJ. U umjetničkom vrednovanju, srpska socijalna literatura ostavila je skromne rezultate. Iscrpljivala se u sukobu na književnoj ljevici, polemizirajući s antidogmatski opredijeljenim umjetnicima na čelu s M. Krležom. U Beogradu je živio i književno djelovao bosanski Hrvat Ivo Andrić, koji je ostvario vrhunska književna djela.

Na početku svog literarnog rada pisao je besprijekornim hrvatskim jezikom, a od sredine tridesetih godina dosljedno srpskim. Andrićev doživljaj svijeta prolazi kroz bosansku povijesnu stvarnost isprepletenu etničkim i filozofsko-psihološkim suprotnosti-

222

ma, a snaga njegovih djela potvrđena je Nobelovom nagradom za književnost (1961). Uoči drugog svjetskog rata u Srpskom se kulturnom klubu - uz ostale intelektualce - okupila i nekolicina srpskih književnika koja se zalagala za jačanje naglašenog srpskog nacionalizma pod centralističkom kapom, što je u stvari značilo zalaganje za velikosrpski hegemonizam. Još u Austro-Ugarskoj kulturni djelatnici u Bosni i Hercegovini bili su podijeljeni na hrvatske, srpske i muslimanske stvaraoce. Prve dvije grupacije bile su manje-više vezane za matična nacionalna središta, dok je muslimanski dio, čuvajući svoja tradicijska obilježja, oscilirao između njih. Poslije 1918. ta se podjela nastavlja, ali i poprima nove aktualne političke tonove. Hrvatski intelektualci i književnici pretežno su bili orijentirani federalistički, oslanjajući se na HSS, dok su se muslimanski okupljali oko JMO. U redovima srpskih intelektualaca dolazi do raslojavanja: jedni prihvaćaju radikalni program, drugi se angažiraju na postizanju srpsko-hrvatskog sporazuma (iz njihovih su se redova regrutirali organizatori kongresa intelektualaca u Sarajevu i Zagrebu 1922.). Iz sve tri skupine izdvajaju se oni koji ističu svoju jugoslavensku orijentaciju. U takvom rasporedu iskazivanja različitosti idejnih i političkih stajališta bilo je pokušaja da se pronadu i zajednički putovi izlaska iz kulturne zaostalosti.

U književnom stvaralaštvu na bosansko-hercegovačkom području mogu se uočiti i podjele s obzirom na obilježja literarnih sadržaja i obradu. Neki pisci, naročito tijekom dvadesetih godina, priklanjaju se ekspresionizmu (H. Kikić, H. Humo, A. Muradbegović). Drugi su pak pripadali struji naturalizma i ero-

223

tizma. Dio književnika se opredjeljivao za tzv. angažiranu lijevu literaturu u kojoj dolaze do izražaja socijalno-kritički sadržaji (J. Palavestra, M. Marković, N. Simić, Z. Šubić, Alija Nametak, I. Samokovlija). I skupina iz mlade generacije muslimanskih stvaraoaca (mahom iz siromašnih društvenih slojeva) prekida s orijentalnom romantikom i uključuje se u pokret socijalne literature (H. Čengić, M. Dizdar, R. Filipović, S. Kulenović).

U Cmoj Gori uočljiv je vrlo skučen kulturni život. Crnogorska inteligencija djelovala je pretežno u Beogradu

(odakle je nastojala utjecati nazavičajnu sredinu), a nešto i u Zagrebu. Središte svih važnijih kulturnih ustanova i glasila bilo je Cetinje. U djelovanju tih ustanova osjećala se jaka povezanost s beogradskom crnogorskom kulturnom skupinom, koja je radila na čvršćem ne samo kulturnom nego i političkom oslanjanju Cme Gore na Srbiju. Naprotiv, Podgorica je bila središte federalizma i autonomizma. Inače, među piscima (kao i među likovnim umjetnicima) bila je uočljiva razlika između starije generacije s kozmpolitskom orijentacijom i one mlade opredijeljene dobrim dijelom za socijalnu literaturu (R. Ratković, Đ. Đurović, R. Zogović, M. Đilas, M. Lalić) i kulturno jugoslavenstvo.

Makedonska inteligencija bila je podijeljena na stariju i mladu generaciju. Makedonske kulturne institucije bile su izložene jakoj denacionalizaciji. Ipak su pojedini književnici objavljivali svoje radove na materinjem jeziku, koji se službeno nazivao dijalektom srpskog jezika. Bile su to pretežno drame (R. Krle, V. Iljoski,

224

Panov). Prvu zbirku pjesama na makedonskom (Beli mugri) objavio je Kočo Racin u Samoboru 1939. Nacionalne manjine nisu razvijale svoju književnu i kulturnu djelatnost podjednakim intenzitetom, niti su postizale podjednake domete. Po boljoj organiziranosti, širini i opsegu kulturne aktivnosti odskakala je njemačka nacionalna manjina. Madari u Vojvodini (nekadašnji teritorij južne Ugarske) prije su imali razvijena kulturna središta, ali su ona ulaskom u Kraljevinu SHS u novim prilikama postupno poprimala provinajsko obilježje. Nacionalne manjine Čeha, Slovaka i Rusina razvijale su svoju kulturnu djelatnost na folklornoj razini nastojeći tako očuvati svoje narodne tradicije. Što se tiče albanske manjine, prema njoj jugoslavenske vlasti nisu ni približno iskazivale takvu razinu tolerancije, pa se njen kulturni život odvijao u skućenim uvjetima vjerskih škola ili u vrlo rijetkim kulturnim društvima i grupama (Gajret u Đakovici, Merhamet u Kosovskoj Mitrovici). Izvođenje dramskih djela bilo je uvjetovano postojanjem profesionalnih kazališnih kuća i njihovom repertoarnom politikom. Takve su kuće postojale u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani kao nacionalnim središtima, ali i u nekim većim mjestima u unutrašnjosti. Kazališta su (kao i Skolstvo) bila financirana iz državnog budžeta, što je režimu pružalo mogućnost da se izravno upleće u kazališni život. Kazališni djelatnici dobivali su status državnih činovnika. Subvencijama za materijalne troškove kazališta su bila stavljena pod političku kontrolu, o čemu svjedoče brojne zabrane kazališnih predstava u kojima se izražavala kritika političke i društvene stvarnosti (npr. pola sata prije premijere, zabranjena je premijera Krležine drame Galicija).

Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura

Likovno stvaralaštvo u jugoslavenskoj državi između dvaju svjetskih ratova obilježeno je napuštanjem tradicionalizma i prihvaćanjem modernih europskih strujanja. Prvih poslijeratnih

225

godina likovni stvaraoci u svim nacionalnim sredinama oslobađaju se akademizma slijedeći europske tendencije, ali i tragajući istodobno za nacionalnom autohtonošću. Dakako, europski utjecaji u pojedinim sredinama bili su različiti, kako po intenzitetu, tako i po snazi djelovanja nacionalne (ili regionalne) komponente. Pri tome je dolazio do izražaja i vlastiti estetski az dakako s nejednakim dometima. U likovnim se ostvarenjima na prepoznaju suvremena strujanja: od kolorističkog ekspresionizma i kubizma do nadrealizma i intimizma. Iako umjetnici i sami često zamjenjuju jedan stvaralački postupak drugim, ipak određena imena uočljivo reprezentiraju pojedine smjerove i nacionalne kulture.

U Hrvatskoj je na razvoj modernog slikarstva utjecao Proljetni salon (osnovan još 1916.), kojim se sve do 1928. održavao redovite godišnje izložbe. U prvom razdoblju dominiraju ekspresionisti Lj. Babić, Z. Šulentić, M. Tartaglia), ali se s vremenom neki od zastupnika tog smjera opredjeljuju za kolorizam i traženje nacionalnog izraza. Oko časopisa Zenit okupila se skupina slikara (i pisaca) ultramodernista, kojima su se pridružili i neki slikari zvan Hrvatske. Kao izraz socijalnih tendencija, 1929. formirala se grupa Zemlja (slikari K. Hegedušić, M. Detoni, V. Svečnjak, K. Compa, kipari F. Kršinić, A. Augustinčić, V. Radauš i arhitekt Dobler). Toj su se grupi priključili i slikari-seljaci I. Generalić i E. Mraz, utemeljitelji potomje Hlebinske škole izvornog slikarstva.

Godine 1936. pojavila se Grupa hrvatskih umjetnika, koja je okupljala oponente objema skupinama (među njima su bili i J. Čliković, I. Režek, A. Motika i O. Herman).

Najkrupnija figura hrvatskog kiparstva bio je Ivan Meštrović umjetnik poznat i priznat u svjetskim razmjerima. Njegovi nramorni ženski likovi odišu lirskim ugodajem, dok brojni javni spomenici zrače monumentalizmom. Kiparsku tematiku on je rješavao bogatstvom mašte i jasnoćom izraza. Bio je modelator jepote ljudskog tijela, s izvanredno razvijenim osjećajem za plastiku i s nadahnućem za uzvišeno. Meštrović je ostvario i nekoiko velikih arhitektonskih rješenja. Antun Augustinčić u svom kiparskom djelu težio je realizmu, a Vanja Radauš ostvario je djela nabijena nemim i dramatikom. Djela Frana Kršinića odlicuju se mimoćom i mediteranskim ugodajem. U arhitekturi na

227

u Hrvatske dolazi do izražaja sinteza različitih europskih utjecaja.

U slikarstvu Slovenije uočljiva je težnja za čuvanjem kontinuiteta sa starijom generacijom s početka stoljeća. Mnogi su slikari bili skloni slikanju portreta i pejzaža (F. Vesel, R. Pavlovec).

Znatnu skupinu čine ekspresionisti (F. Tratnik, B. Jakac, F. Kralj, T. Kralj, V. Pilon), dok se pojedini slikari okreću folklorizmu, pa do detalja oslikavaju narodni život (M. Gaspari). Socijalnu orijentaciju zagrebačke Zemlje prihvatili su slikari koji su se školovali u Zagrebu, pa su po povratku u Sloveniju osnovali društvo Gruda. Glavna ličnost slovenskog međuratnog kiparstva bio je L.

Dolničar, a kao majstor intimne plastike isticao se T. Kos. U arhitekturi je najzapaženija osobnost bio Jože Plečnik koji je ostvario sintezu secesionističke tradicije i nacionalnih obilježja.

U Srbiji do tridesetih godina u slikarstvu je dominirao sezanizam, a onda kubizam, koji oživljava interes za tradiciju. Poslije 1930. javlja se koloristički ekspresionizam (P Dobrović, J. Bijelić, M. Konjović). Godine 1932. nekoliko likovnih umjetnika marksističke orijentacije formiralo je skupinu Život (među njima su bili Đorđe Andrejević-Kun, Đ. Teodorović, D. Beraković). Bilo je i umjetnika koji su svojim slikama izražavali vlastiti intimni odnos prema svijetu i na prvo mjesto postavljali estetsku vrijednost djela (M. Čelebonović, P. Milosavljević, P. Lubarda). U kiparstvu pretežno se čuva tradicionalno izražavanje, pa je moderno strujanje sporo prodiralo. Razvoj arhitekture obilježen je izgradnjom većeg broja javnih zgrada (prvenstveno u Beogradu), a njihovi kreatori većinom su bili strani arhitekti, među kojima je bila i nekolicina ruskih emigranata. Tek sredinom 30-ih godina nastupa i naraštaj domaćih mladih arhitekata koji grade objekte u skladu s novim tendencijama. Za likovno stvaralaštvo Bosne i Hercegovine poslije stvaranja jugoslavenske države karakteristična je seoba likovnih umjetnika u Beograd (Q. Bijelić, K. Hakman, I. Šeremet) i u Zagreb (V. Šeferov, O. Mujadžić). Inače, i bosansko-hercegovački umjetnici priklanjaju se ekspresionizmu, a zapaža se i orijentacija prema magijskom realizmu i iskustvima tzv. muzejskog slikarstva (T. Janković, I. Mujezinović). Paralelno se formira i pokret angažirane umjetnosti, najčešće povezan s ekspresionizmom. Od 1935/38.

228

djelovala je grupa Krug (K. Mujić, Dj. Mazalić, B. Šotra), a 1939. osnovana je u Sarajevu organizacija Collegium artisticum (osnivači su bili O. Danon i arhitekt J. Finci), koja je djelovala pod jakim utjecajem KPJ i propagirala borbu za suvremeni umjetnički izraz. Organizacija je zabranjena 1940. Najznačajnije je ime u arhitekturi Bosne i Hercegovine bio J. Neidhardt, u čijim ostvare njima se uočava povezivanje bosanskog narodnog graditeljstva i modernih arhitektonskih shvaćanja. Crnogorski likovni umjetnici odlazili su na školovanje u Beograd i Pariz (P. Lubarda, M. Milunović, kipar R. Stijović), primajući tamo različite utjecaje. I u Makedoniji je likovna umjetnost bila pod utjecajem beogradskih i pariških strujanja. Neki slikari nastoje povezati moderni izraz i tradiciju (N. Martinovski) ili se opredjeljuju za intimizam. Od kipara značajnija ostvarenja u neoklasicističkom stilu dao je Eftim Andonov. U arhitekturi se pojavljuju i dekorativni elementi kasne secesije.

Glazbeno stvaralaštvo

Meduratno glazbeno stvaralaštvo bilo je obilježeno različitošću stilova i orijentacija, što je bilo posljedica raznolikog nasljeda u umjetničkoj i narodnoj glazbi, kao i utjecaja raznih suvremenih stranih škola.

U Hrvatskoj se djelomično nastavlja glazbeni romantizam (tzv. Zajčevog doba), ali mu se suprotstavljaju skladatelji koji teže modernijem izrazu i novim skladateljskim metodama. Predstavnici tog smjera unose u svoje skladbe narodni melos (Q. Gotovac, K. Baranović). U Sloveniji, gdje su rano doprla strujanja europske glazbe, u razdoblju između dvaju ratova osobito se ističe glazbeni ekspresionizam. Istodobno nekolicina slovenskih skladatelja njeguje novoromantični izraz s primjesama moderne. U Srbiji se na Mokranjčevu romantičarsku tradiciju nadovezuje ne koliko generacija koje u glazbeno stvaralaštvo unose moderniji duh, ne napuštajući pri tome folklornu tematiku kao stvaralačku osnovu (P. Konjović, S. Hristić). Neki se srpski skladatelji opredjeljuju i za ekstremne moderne smjerove. U Bosni i Hercegovini

229

tekao je proces prijelaza iz dotadašnjeg pretežno amaterskog djelovanja pjevačkih društava i vojnih orkestara na umjetnički dotjeraniju djelatnost.⁸⁸ U nastalim skladbama prevladava folklorno obojeni romantizam. Na području Makedonije glazbena kultura u meduratnom razdoblju ogleda se u djelovanju amaterskih i nekih profesionalnih pjevačkih društava (Abrašević, Mokranjac, Obilić). Žarišta glazbenog stvaralaštva nalazila su se u tri nacionalna glazbena središta, gdje su i prije 1918. djelovale operne kuće, simfonijski orkestri, glazbene akademije i pjevački zborovi. Njihova je djelatnost nastavljena, a dio se prenosio i u neke veće gradove. Kao što se u političkom djelovanju nastojao ostvariti koncept unitarne države, tako je i na glazbenom polju bilo akcija s ciljem ostvarenja jugoslavenskog glazbenog jedinstva. Tako je već 1926. organizirana u Beogradu jugoslavenska muzička izložba. Godine 1924. bio je osnovan Jugoslavenski pjevački savez, a 1929. organiziran je slet jugoslavenskih akademskih zborova. Neki su glazbeni djelatnici pmpagirali zajedničku jugoslavensku glazbenu kulturu, ali je taj cilj bio neostvariv. Glazbeno stvaralaštvo u jugoslavenskoj državi zadržalo je obilježja nacionalnih sredina u kojima je i nastalo.

⁸⁸God. 1921. u Sarajevu je osnovano Narodno pozodšte, a 1933. Sarajevska filharmonija.

230

RAZDOBLJE DRUGOG SVJETSKOG RATA
SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Drugi svjetski rat

Nakon likvidacije Čehoslovačke u proljeću 1939. njemačka je opasnost zaprijetila Poljskoj. Njemačka je vlada od Poljske zatražila da joj odstupi grad Danzig (danas poljski Gdansk) uz oba lu Baltičkog mora i koridor kojim je Poljska izlazila na more, odvajajući Istočnu Prusku od ostale Njemačke. Budući da Poljska vlada nije udovoljila njemačkim zahtjevima, Njemačka je 1. rujna 1939. napala Poljsku. Tim je napadom započeo drugi svjetski rat. Naime, izvršavajući svoje savezničke obveze prema Poljskoj, već 3. rujna Velika Britanija i Francuska navijestile su Njemačkoj rat. To su istodobno uradili i britanski dominioni Australija i Novi Zeland, a zatim i Kanada. Tako je rat od početka poprimio svjetske razmjere. SSSR je u to vrijeme ostao izvan rata, jer je potkraj kolovoza 1939. s Njemačkom zaključio pakt o nenapadanju u trajanju od 10 godina. Taj je pakt imao i tajni dio o podjeli Poljske, što je nakon brzo poraza Poljske i ostvareno. U proljeće 1940. Nijemci su pregazili Dansku i Norvešku, a zatim i Belgiju, Nizozemsku i Luxemburg i prodri u Francusku. Kada se Francuska već nalazila pred slomom, na strani Njemačke u rat je ušla i Italija. Nakon kapitulacije Francuske u proljeće 1940.) njemačke su snage zaposjele atlantsku obalu sve do španjolske granice. Tada su se Nijemci odlučili za invaziju Velike Britanije (operacija pod šifrom Morski lav), pa su započeli silovite zračne napade na britanske gradove. Međutim, u zračnim borbama Nijemci su trpjeli velike gubitke, što ih je najzad prisililo da odustanu od napada na britanski otok. U rujnu 1940., Njemačka, Italija i Japan potpisale su u Berlinu ugovor o savezništvu, poznat pod nazivom Trojni pakt. Tri su se države obvezale na međusobnu vojnu pomoć, a u ugovoru je stajalo da se paktu mogu pridružiti i druge države, što je Hitleru omogućilo da do kraja 1940. u Trojni pakt uključi Slovačku, Madarsku i Rumunjsku. Početkom 1941. u Trojni je pakt uključena i Bugarska. Na jugoistoku Europe izvan pakta su ostale još

232

Grčka i Jugoslavija. Što se tiče Grčke, ta se država od listopada 1940. nalazila u ratu s Italijom koja ju je iznenada napala preko Albanije, očekujući brzo zauzimanje njenog teritorija i učvršćivanje na Balkanskom poluotoku. No, grčka je vojska pružala snažan otpor, istjerala talijanske snage sa svog teritorija i nastavila goniti Talijane u unutrašnjost Albanije. Sve se to događalo u vrijeme kad je Hitler obustavio operaciju Morski lav i odlučio se za napad na SSSR (plan Barbarosa). Međutim, zbog neuspjeha talijanske vojske u Grčkoj, Hitler se zabrinuo za provedbu svojih planova na istoku, pa je odlučio raščistiti situaciju na Balkanu, a to je značilo ne samo pružiti pomoć Italiji, nego i riješiti pitanje opredjeljivanja Jugoslavije i tako osigurati južni bok buduće istočne fronte. Trebalo je onemogućiti učvršćivanje Engleza na Balkanskom poluotoku

Politika naklone neutralnosti. Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu

Čim je započeo drugi svjetski rat, jugoslavenska je vlada objavila izjavu o neutralnosti (2. rujna 1939.). Takvo stajalište Jugoslavije odgovaralo je Njemačkoj koja se upravo zaratila ne samo s Poljskom, već i s Velikom Britanijom i Francuskom. Kad je Hitler pregazio Poljsku, okrenuo se prema zapadu i nije želio prenositi rat na područje Ballcana i na njemu izazvati bilo kakve teritorijalne promjene. I Italija je slijedila držanje Njemačke prema Jugoslaviji. Ipak, u politici prema Balkanu u svojim je planovima uvijek imala i rezervnu varijantu o razbijanju Jugoslavije, kako bi ostvarila svoje pretenzije na istočnu jadransku obalu. Neutralnost Jugoslavije odgovarala je i Velikoj Britaniji i Francuskoj, jer je sprečavala Nijemce da se približe Sredozemlju koje je za En-89 Unatoč pakta o nenapadanju, zaključenog između Njemačke i SSSR-a, Hitler je u lipnju 1941. ipak napao SSSR koji tada ulazi u rat i stupa u savez s Velikom Britanijom. SAD su u početku rata bile izvan sukoba i stupile su u rat početkom prosinca 1941. nakon napada Japana na američku pacifičku bazu Pearl Harbor.

233

gleze imalo posebnu važnost. Britanska je diplomacija čak planirala stvaranje bloka neutralnih država na Balkanu, kako bi se na vrijeme stvorio zaštitni bedem eventualnim njemačkim agresivnim planovima u tom smjeru. Ima znakova da je i jugoslavenska vlada bila sklona tom planu, ali do njega ipak nije došlo.

Početkom listopada 1939. Hitler je svom talijanskom savezniku priopćio da se zasada na Balkanu »neće dogoditi ništa nova«. Jugoslavenska je vlada uputila tada poruku Berlinu da »sa simpatijama« gleda njemačke napore za održanje neutralnosti balkanskog područja. Tijekom 1940. Njemačka je već počela osjećati englesku blokadu, pa je nastojala osigurati nabavu madarskog žita, rumunjske nafte te jugoslavenskih ruda i poljoprivrednih proizvoda. Početkom travnja 1940. zatražila je od

Madarske slobodan prolaz za njemačke trupe koje je namjeravala uputiti u Rumunjsku da zaposjednu rumunjske naftne izvore. Madarska je vlada pristala na njemačko traženje.

Dakako, taj je novi Hitlerov potez uznemirio vladu u Beogradu, koja je - držeći se i dalje neutralnosti - nastojala s Njemačkom održati što bolje odnose. Jugoslavenski ministar vanjskih poslova A. Cincar-Marković, u razgovoru s njemačkim privrednim predstavnikom Carlom Clodiusom početkom svibnja 1940., izjavio je da Jugoslavija neće dopustiti »da joj Engleska narušava njeno trgovanje s Reichom« i obećao dalje održavanje izvoza u Njemačku na dotadašnjoj razini, pa i u višoj. I predsjednik jugoslavenske vlade D. Cvetković potvrdio je istom njemačkom predstavniku da će Jugoslavija i na gospodarskom polju odlučno čuvati neutralnost i da će u potpunosti ispuniti svoje obveze prema Njemačkoj. Najzad je i knez Pavle Clodiusa uvjeravao »da je politička linija Jugoslavije potpuno jasna i da je u vlastitom interesu njegove zemlje da pri tome ustraje«90 Kraljevina je Jugoslavija, inače, godinama odbijala priznati SSSR zadržavajući izrazito antisovjetsko stajalište. Međutim, porastom ratne opasnosti, u Beogradu je sazrijevala misao da se Sovjetski Savez ipak prizna i da se između dviju zemalja uspo-

90 Usp. B. Krizman, n. dj., str. 111.

234

stave diplomatski odnosi. Takva su razmišljanja posebno bila motivirana spoznajama o jačanju talijanskih prijetnji (talijanska se diplomacija stalno bavila planovima o razbijanju Jugoslavije, a Ciano je u dva navrata primio vodu ustaške emigracije Antu Pavelića) te interesom sovjetske diplomacije da na Balkanu očuva postojeće stanje. Najprije je u proljeću 1940. bio potpisan i ratificiran trgovinski ugovor, a zatim je 24. lipnja iste godine zaključen i sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa 91

Nakon kapitulacije Francuske Hitler je u razgovoru s Cianom (7. srpnja 1940.) načelno prihvatio priznanje talijanskih interesa na južnoslavenskom prostoru, ali je uporno tražio da se rješavanje tog pitanja odgodi do trenutka »kad položaj bude povoljan«. Naime, Hitler je strahovao da talijanska akcija protiv Jugoslavije ne zapali Balkan, a to mu u tom trenutku nije nikako odgovaralo. Mussolini je obavijestio Hitlera da na talijanskoj strani ne postoji nikakva namjera da se promijene planovi o kojima su se sporazumjeli i da područje Balkana mora ostati izvan sukoba. Cistajući, dakle, na stajalištu cjelovite Jugoslavije, Hitler je to nametnuo i svom savezruku. Pn tome je cjelovitu Jugoslaviju nastojao uključiti u svoje nove istočne planove, odnosno uskladiti balkansku situaciju s izvođenjem Operacije Barbarosa. Ta mu se potreba posebno nametnula nakon neuspjelog talijanskog napada na Grčku (listopada 1940.), koji je za Njemačku (a i Italiju) mogao imati nesagledive posljedice. U jesen 1940. započeo je njemački diplomatski pritisak da Jugoslavija s Njemačkom i Italijom zaključi pakt o nenapadanju. Kad je u prosincu 1940. vlada Cvetković-Maček na to pristala, Hitler je povećao svoje zahtjeve i predložio da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Hitler je imao ozbiljnih razloga da Jugoslaviju što prije uključi u Trojni pakt. Naime, 18. prosinca izdao je tajnu direktivu br. 21 o izvođenju Operacije Barbarosa. U sve većoj bojazni da se Britanci ne iskrcaju u Grčku, odakle bi mogli napadati naftna polja u Rumunjskoj, nastojao je brzo djelovati. Pribojavao se i engleskog iskrcavanja u Solunu i formiranja slične solunske

91 Prvi jugoslavenski poslanik u Moskvi bio je prvak Zemljoradničke stranke dr. Milan Gavrilović, a prvi sovjetski poslanik u Beogradu V. A. Plotnjikov.

235

fronte kao u prvom svjetskom ratu. Zato je želio što prije raščistiti situaciju na Balkanu. Hitler je izdao i novu direktivu za Operaciju Marita, kojom je planirao napad na Grčku preko Bugarske.

Pristupanjem Bugarske Trojnom paktu bio je omogućen ulazak njemačke vojske (iz Rumunjske) u Bugarsku. Jugoslavija se tada našla u teškom položaju, okružena sa svih strana. Ostala je slobodna samo granica prema Grčkoj, a njena je sudbina ovisila o nastupu njemačke vojske.

Pregovori između Njemačke i Jugoslavije su nastavljeni. Sredinom veljače 1941. u Berghofu (Hitlerovoj bečkoj rezidenciji) Hitler se sastao s predsjednikom jugoslavenske vjode D. Cvetkovićem i ministrom vanjskih poslova A. Cincar-Markovićem. Tom prilikom Hitler je energično tražio da se Jugoslavija konačno odluči za novi poredak. Da pritisak na Jugoslaviju bude veći, Hitler je naredio koncentraciju njemačkih jedinica duž jugoslavensko-bugarske granice. U međuvremenu u Beograd je stigla i poruka iz Rima, kojom Mussolini traži pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Tada je Hitler uputio poziv knezu Pavlu da ga 4. ožujka 1941. posjeti u Berghofu.

Na tom sastanku, u petsatnom razgovoru, Hitler je knezu izložio situaciju u Europi nakon njemačke pobjede, uvjeravao ga da je rat praktički završen i da je sada na redu nova organizacija Europe. Zato, kao »veliki prijatelj Jugoslavije« traži da i Jugoslavija priđe Trojnom paktu. Knez Pavle nije dao Hitleru određeni odgovor, već je izjavio da će o svemu obavijestiti Krunski savjet.

Vrativši se u Beograd, knez je doista i sazvaio Krunski savjet kojemu je izložio sadržaj svojih razgovora s Hitlerom. Nakon rasprave svi su se članovi Krunskog savjeta izjasnili za prihvaćanje

njemačkog prijedloga, s tim da ministar vanjskih poslova zatraži garancije da nikakva osovinska vojska neće doći na tlo Jugoslavije, da Jugoslavija ne mora ući u rat na strani Osovine i da će se poslije rata razmotriti pitanje priključenja Soluna Jugoslaviji.

92 Uz kneza Pavla Krunski su savjet sačinjavali: namjesnici R. Stanković i I. Perović. Zatim predsjednik vlade D. Cvetković, potpredsjednik vlade V. Maček, ministar vanjskih poslova A. Cincar-Marković, ministar vojske i mornarice general P. Pešić te V. Kulovec i ministar dvora M. Mitić.

236

Istodobno je tekla i akcija s druge strane da se spriječi ulazak Jugoslavije u Trojni pakt. U Beograd dolazi posebni izaslanik predsjednika SAD-a, a u Atenu se britanski ministar vanjskih poslova A. Eden sastaje s jugoslavenskim ministrom vojske i mornarice P. Pešićem. Diplomatska se aktivnost pojačavala sve dok Krunski savjet 20. ožujka nije donio konačnu odluku: Jugoslavija pristupa Trojnom paktu.

S tom je odlukom upoznata i vlada,⁹³ pa su Cvetković i Cincar-Marković otputovali u Beč, gdje su 25. ožujka 1941. potpisali pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. U notama koje su u povodu tog čina u Beču njemački i talijanski ministri vanjskih poslova - Von Ribbentrop i Ciano - uputili predsjedniku jugoslavenske vlade daju garancije Njemačke i Italije da će se poštivati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije, da neće tražiti za svoje vojne jedinice prolaz preko jugoslavenskog državnog teritorija te da neće postavljati nikakve zahtjeve za vojnu pomoć?⁹⁴

Časnički puč, napad na Jugoslaviju i njen slom

Još prije pristupa Jugoslavije Trojnom paktu skupina časnika, povezana s britanskom obavještajnom službom, pratila je razvoj događaja i pripremala se za akciju ako dođe do potpisivanja. General Simović, zapovjednik zrakoplovstva, posjetio je kneza Pavla i upozorio ga na negodovanje u vojsci zbog namjere vlade da državu poveže s fašističkim silama. Nakon potpisivanja dokumenta o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu, oficirska je grupa stupila u akciju, pa je u ranim jutarnjim satima, 27. ožujka 1941., izvršen puč. Vodeći ljudi u časničkoj skupini bili su braća Radoje i Živan Knežević, general Bora Mirković i general Dušan

93 Na sjednici vlade prihvaćena je odluka Krunskog savjeta. Prihvatili su je svi ministri osim trojice: dr. Srdjan Budisavljević, dr. Branko Čubrilo i dr. Mihailo Konstantinović, koji su tom prilikom podnijeli ostavke.

94 Tekst dokumenata o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu kao i spomenutih nota vidi B. Krizman, n.dj., str. 166-169.

237

Simović. Vojska je zaposjela sva ministarstva i javne zgrade (radio-postaju, poštu, kolodvor), pohapsila članove vlade, a onda je preko radija objavljen proglas kralja Petra II. o uklanjanju namjesništva i njegovu stupanju na prijestolje te kraljev ukaz o

238

239

imenovanju generala Simovića za predsjednika vlade. U Beogradu su tada organizirane ulične demonstracije protiv Trojnog pakta, a organizirale su ih različite antifašističke skupine (mnoge od njih s naglašenom unitarističkom i velikosrpskom orijentacijom).

U demonstracije se uključila i do tada ilegalna Komunistička partija Jugoslavije. Među ostalima izviždvale su se i parole »Bolje rat, nego pakt«, »Bolje grob, nego rob«.

U to je vrijeme knez Pavle putovao dvorskim vlakom prema Sloveniji, pa se zaustavio u Zagrebu. Dok su ga Maček i ban Šubašić izvještavali o novonastaloj situaciji i sugerirali otpor

pučistima, iz Beograda ga je pozvao general Simović da se hitno vrati u prijestolnicu. Kad je tamo stigao, dobio je nalog da u roku od 48 sati napusti zemlju, pa je otputovao u Grčku, a otud dalje u Južnu Afriku. Simović je također u Beograd pozvao i Mačeka predlažući mu da ude u njegovu vladu.

No Maček je kao uvjet postavio priznavanje sporazuma iz 1939. i dalji opstanak Banovine Hrvatske u postojećem statusu. Istodobno Nijemci su pokušali spriječiti Mačekov odlazak u Beograd. Kako je Hitler u reagiranju na časnički puč već donio odluku o vojnoj akciji i razbijanju Jugoslavije, njegovi su emisari Mačeku nudili da stupi na čelo osamostaljene Hrvatske. No Maček je njemačku ponudu odbio i pošto je dobio Simovićev pristanak o poštivanju sporazuma iz 1939., otputovao je 3. travnja u Beograd i položio prisegu kao prvi potpredsjednik Simovićeve vlade (drugi je bio Slobodan Jovanović). Osnovno pitanje nakon puča bilo je kakav će stav nova vlada

zauzeti prema potpisanom pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Hitler je zbivanjima u Beogradu bio zatečen. Kada je mislio da je problem Jugoslavije riješio, on se ponovno pojavio. Sada je nje-

gova reakcija bila munjevita: na vijest o vojnom puću u Beogradu odlučio je Jugoslaviju vojnički uništiti, pa je dao nalog vrhovnoj komandi njemačke vojske da pripremi plan vojne akcije (plan je dobio naziv Pothvat 25). Simovićeva je vlada u Berlin uputila poruku s uvjerenjima da je sve što se dogodilo unutamja stvar Jugoslavije i da nova vlada prihvaća potpisani dokument o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. No Hitler nije mijenjao svoju odluku, pa je bez ikakvog ultimatum, 6. travnja 1941. izvršen napad na Jugoslaviju. Započeo je bombardiranjem Beograda, a zatim je uslijedio prodor njemačkih snaga iz Bugarske, Madarske

241

i Austrije. Napadu se priključila Italija. Jugoslavenskavojska nije bila kadra zaustaviti te silovite napade. Kralj i vlada povukli su se iz Beograda u unutrašnjost (Užice, Sarajevo, Nikšić) i napustili zemlju. Maček je napustio vladu i povukao se u Zagreb, a u vladu je poslao Jurja Krnjevića, glavnog tajnika HSS-a, koji je kao novi potpredsjednik vlade s ostalim njenim članovima napustio zemlju. Iz zemlje je otišao i ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić. Jugoslavenska vojska bila je u potpunom rasulu, pa je njen ovlaštenu predstavnik (general Radivoje Janković) 17. travnja 1941. u Beogradu potpisao bezuvjetnu kapitulaciju jugoslavenske vojske. Slomom Kraljevine Jugoslavije njezin je teritorij bio podijeljen i okupiran od Nijemaca, Talijana, Madara i Bugara.

Nakon travanjskog rata na teritoriju bivše jugoslavenske države uspostavljen je složen okupacijski sustav. Osnovna podjela je bila: njemačko i talijansko interesno područje koje je odvojeno demarkacijskom linijom. Svako od tih područja bilo je za posjednuto njemačkim i talijanskim vojnim jedinicama, a unutar svake od tih dviju okupacijskih zona organizirana je vojno-civilna vlast različitog ustrojstva. Neki su dijelovi bili potpuno anektirani, tj. pripojeni Njemačkoj i Italiji ili njihovim saveznicima Madarskoj i Bugarskoj. U drugim su formirane domaće vlasti, ali pod punim nadzorom njemačkih ili talijanskih okupacijskih snaga. Nijemci su anektirali sjeverni dio Slovenije koji je graničio s Austrijom (od 1938. bila je dio Trećeg Reicha). Južni dio Slovenije

242

s Ljubljanom anektiran je Italiji, pa je tu organizirana Ljubljanska pokrajina s talijanskom upravom. Italija je u svoj državni okvir uključila i dio hrvatskog teritorija uz jadransku obalu i gotovo sve jadranske otoke. Cma Gora je postala talijanski posjed kojim je upravljao od talijanske vlade imenovani guverner uz kojega je upravne poslove vodio Privremeni administrativni crnogorski komitet. Vojvodina je bila podijeljena na zapadni dio kojega je anektirala Madarska i istočni (Banat) koji je stavljen pod njemačku upravu. Srbija (svedena na granice iz 1912. godine, tj. prije balkanskih ratova) bila je pod njemačkom okupacijom uz ustrojavanje pomoćnih domaćih organa uprave (najprije je to bio Savjet komesara, a potom vlada generala Milana Nedića). Veći dio Makedonije (njen središnji i istočni dio) anektirala je Bugarska, dok je zapadni dio Makedonije uz albansku granicu priključen tzv. Velikoj Albaniji kojoj je pridružen i zapadni dio Kosova (Metohija). Hrvatska sa Srijemom i Bosna i Hercegovina činile su posebni državni teritorij kao Nezavisna Država Hrvatska.

U pojedinim dijelovima bivše Jugoslavije bilo je određenih snaga koje su bile spremne na suradnju s okupacijskim vlastima, pa su se iz njihovih redova regrutirali i pripadnici različitih vojnih formacija koje su djelovale pod njemačkim ili talijanskim vojnim nadzorom (u Sloveniji domobranstvo, u Srbiji Srpska narodna straža i »Zbor« Dimitrija Ljotića, u Crnoj Gori federalističke skupine, u Bosni i Hercegovini posebne muslimanske postrojbe, na Kosovu balisti). Kako je hrvatska ustrojena kao posebna država, u njoj je formirana regularna vojska - hrvatsko domobranstvo, a postojale su i vojne snage ustaškog pokreta - ustaška vojnica.

Tijekom vojnih operacija fašističkih sila protiv Jugoslavije, kada su njemačke jedinice već bile stigle nadomak Zagrebu, predvodnik ustaške domovinske skupine Slavko Kvaternik 10. travnja 1941. proglasio je Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Nekoliko dana kasnije iz Italije je u Zagreb stigao i vođa ustaške emigracije dr. Ante Pavelić s manjom skupinom ustaša (oko 250).

243

Nijemci mu inače nisu tada bili skloni, jer su ga smatrali »čovjekom Rima«, preko kojega talijanska politika želi ostvariti svoje planove. Zato suprethodno (još prije sloma Jugoslavije) vodeći položaj u budućoj hrvatskoj državi nudili dr. Vladku Mačeku. No, on -ne želeći se vezati uz fašističke sile i ne vjerujući u njihovu pobjedu - tu je ponudu odbio. Hitler je tada prihvatio Pavelića, pa je on preuzeo vlast u uspostavljenoj NDH. Pošto su Njemačka i Italija službeno priznale hrvatsku državu, na njenom teritoriju su zadržale svoje vojne snage odijeljene demarkacijskom linijom. U Zagreb su stigli njihovi opunomoćeni poslanici. Rimskim ugovorima (potpisani su 18. svibnja 1941.) Pavelić je odstupio Italiji dio Dalmacije i gotovo sve jadranske otoke. Potpisani ugovori sadržavali su mnoge podložničke obveze NDH prema Italiji.

Unatoč dogovorenog savezništva talijanske jedinice na području NDH svojim su konkretnim akcijama (pomaganje četničke pobune) nastojale što više destabilizirati hrvatsku državu i učvrstiti talijanski

utjecaj na njenom području. Njemačke pak jedinice; smještene u sjevernom dijelu NDH, prvenstveno su osiguravale korištenje sirovina za svoje potrebe i putove za vojno-strateške planove. I vanjska politika hrvatske države bila je potpuno uskladena s njemačkim i talijanskim zahtjevima. Tako je NDH bila podvrgnuta dvostrukom pritisku i ovisnosti o silama uz čiju je pomoć nastala, a koje je, inače, smatrala svojim saveznicima.

Došavši na čelo NDH Pavelić je zadržao titulu poglavnik koju je imao i u emigraciji kao osnivač i vrhovnik ustaške emigrantske organizacije. Kao šef države donosio je sve odluke i za kone, imenovao i razriješavao sve visoke dužnosnike. Hrvatska država nije imala ustava, niti parlamentarnih institucija i više

244

stranačja, pa je sva vlast bila koncentrirana u poglavnikovim rukama. Tijekom četverogodišnjeg postojanja NDH je bila opterećena brojnim problemima: izbijanje oružanih pobuna (četnici, partizani), veliki izdaci za vojne snage (domobranstvo, ustaška vojnica) i materijalne obveze prema talijanskim i njemačkim saveznicima, sve teže privredno stanje i problemi prehrane stanovništva, muslimansko pitanje i dr. Netolerantna politika ustaškog vrha prema Srbima, Židovima, Ciganima i Hrvatima koji nisu prihvaćali totalitarni režim iskazivala se u teroru zasnovanom na odredbama o zaštiti arijske rase i časti hrvatskog naroda. Cjelokupna politika ustaškog vrha, a posebno osnivanje koncentracijskih logora i masovne fizičke likvidacije izazivala su nezadovoljstvo u Hrvatskom stanovništvu, koje je u travnju 1941. pozdravilo uspostavu hrvatske države i kraj velikosrpske hegemonije. To nezadovoljstvo stvorilo je podlogu za razvoj antifašističkog pokreta predvođenog Komunističkom partijom 95

245

DVIJE KONCEPCIJE O OBNOVI JUGOSLAVIJE

Kapitulacijom jugoslavenske vojske praktički je prestala postojati država stvorena prvoprosinačkim aktom 1918. No, kako je drugi svjetski rat bio u tijeku, njezin nestanak nije bio i konačan. Naime, odlazak jugoslavenske vlade i kralja u izbjeglištvo u mnogim, posebno vanjskim krugovima, od početka je shvaćan kao epizoda. Kralj i vlada prihvaćeni su na zapadu kao nositelji kontinuiteta jugoslavenske države, a politika Velike Britanije (uz nju i SAD-a i SSSR-a) težila je poslijeratnoj obnovi Jugoslavije. I u samoj bivšoj jugoslavenskoj državi, okupiranoj od fašističkih sila, organizirale su se snage s ciljem obnavljanja jugoslavenske države. Međutim, one su se podijelile u dvije suprotstavljene grupacije s oprečnim koncepcijama uredjenja buduće, obnovljene Jugoslavije i u političkom i u društveno-gospodarskom pogledu.

Jednu su sačinjavali četnici predvođeni Dražom Mihailovićem i oslonjeni na emigrantsku vladu, a drugu pripadnici pokreta pod vodstvom KPJ i Josipa Broza Tita.

Izbjeglička vlada i četnički pokret

Vlada Kraljevine Jugoslavije, koja je napustila zemlju kao i četnička organizacija u zemlji, imale su u svom programu obnovu Jugoslavije i povratak u zemlju kralja Petra II. te obnovu ranijeg političkog i društvenog sustava. Ta podudarnost rezultirala je suradnjom sve do sredine 1944., kada su zapadni saveznici promijenili svoju političku formulu u odnosu na obnavljanje Jugoslavije.

Nakon bijega iz zemlje, jugoslavenska se vlada okupila u Ateni, gdje je održala svoju prvu sjednicu u izbjeglištvu. Zanimljivo je napomenuti da je vlada pobjegla, a da nije nikada, ni na jednoj sjednici, donijela odluku o napuštanju zemlje. Štoviše, vlada nikada ništa nije zaključila ni o kapitulaciji jugoslavenske vojske. U općoj panici i kaosu naredbu o kapitulaciji izdao je

246

predsjednik vlade general Simović, a da prethodno nije konzultirao svoje ministre. Vojska se predala I bez znanja svog vrhovnog zapovjednika kralja Petra II., koji je prvi napustio zemlju I ne znajući više što se u njoj događa.

247

Pripremajući vladinu deklaraciju, ministri su na prvoj sjednici započeli žučnu raspravu o krivici za slom Jugoslavije. Srpski su ministri tvrdili da je za poraz kriva »hrvatska izdaja«, a hrvatski ministri su im uzvraćali da je glavni krivac centralizam i dugogodišnja hegemonija srbijanskih političkih snaga i nebriga o vojsci. (Te će se rasprave nastaviti i u narednim godinama izbjeglištva). Svi su se ipak složili o tekstu nota koje će vlada uputiti Velikoj Britaniji i SAD-u, a u kojima se ističe kontinuitet Kraljevine Jugoslavije i nastavljanje rata protiv Njemačke i Italije.

Ne priznaje se okupacija zemlje, a u nastavku rata vlada računa na pobjedu Velike Britanije i njenih saveznika. Pri tome niti jedan političar nije dovodio u pitanje obnovu monarhije.

Iz Atene se vlada preselila u Kairo. Nakon kraćeg vremena, Britanci su je prebacili u samostan Tantur blizu Jeruzalema. Kralj Petar II. bio je smješten u Jeruzalemu u zgradi britanskog vicegu vnera. Na sjednici (sada izbjegličke) vlade 12. svibnja 1941. prvi put se raspravljalo o vojnim snagama kojima vlada u tom trenutku raspolaze. Ministri su tada prvi put saznali da se u zemljama Bliskog istoka nalaze manje grupice izbjeglih vojnika i da je ukupno stanje vojske 404 osobe (od toga je bilo 7 generala, 114 časnika, 54 dočasnika i 229 vojnika).

No, u lipnju 1941. Englezi su i vladu i kralja otpremili u London. Tijekom druge polovine 1941. (kao i u narednim godinama) međunarodni su se čimbenici jače zanimali za prilike na tlu bivše jugoslavije. Stupanjem u rat SSSR-a, pa zatim i SAD-a, formirala se snažna antifašistička koalicija: rat je ulazio u novu etapu i kalkuliralo se i s bojištem na Balkanu, Velika Britanija i SAD ostajale su na svojim stajalištima da poslije pobjede u ratu obnove Jugoslaviju i vrate kralja u zemlju. U času sloma jugoslavenske države četnički vojvoda Kosta Milovanović Pečanac (bio je na čelu četničke organizacije posljednjih nekoliko godina), s nekoliko četničkih odreda, nalazio se u dolini rijeke Toplice (Južna Srbija), gdje je ostao i nakon njemačke okupacije. Tada slijedi novo okupljanje četnika koje je provodio pukovnik jugoslavenske vojske Draža Mihailović. Njegov je cilj obnavljanje Jugoslavije pod dinastijom Karadorđevića i ponovna uspostava velikosrpske hegemonije. Slom Jugoslavije zatekao ga je u istočnoj Bosni kao načelnika štaba II. armije. Tu je

248 počeo okupljati oficire i vojnike razbijenih jugoslavenskih jedinica, pa je s njima prešao u zapadnu Srbiju na Ravnu goru. Naziv oružanih jedinica pod Mihailovićevim vodstvom bio je četnički odredi jugoslavenske vojske, čime je označen kontinuitet s vojskom razorene države.

Pojava nove četničke organizacije zburnila je Kostu Pečanca, pa je pozvao Dražu Mihailovića da mu se pridruži kao načelnik njegova štaba. Mihailović je to odbio pozvavši Pečanca da se pri druži njegovu ravnogorskom pokretu. No, sada je Pečanac to odbio i neko vrijeme djelovao pod okriljem Nijemaca. Draža Mihailović se Nijemcima činio poodesnijim za slamanje komunističkog pokreta, pa su prestali pomagati Kostu Pečanca i orijentirali se na njega. U sukobu dviju četničkih frakcija Mihailović je uspio

249

nadvladati svog protivnika, pa ga je nakon zarobljavanja 1944. dao strijeljati.

Četničke su skupine najprije djelovale na području Srbije, a zatim su se organizirale i u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, a na područje Hrvatske u Dalmaciji i Lici. U kolovozu 1941. Draža Mihailović osniva Centralni nacionalni komitet (vodeći ljudi u njemu bili su Stevan Moljević, Dragiša Vasić i Mladen Žujović). Iako je četnički pokret osnovan da vodi borbu protiv okupatora, a za obnovu Jugoslavije, njegov voda svjesno odgoda borbu i u svojoj strategiji planira okupljanje i pripremanje snaga za odlučan trenutak kad saveznici ostvare prevagu u ratovanju i kad se iskrcaju na tlo bivše Jugoslavije.

250

U listopadu 1941. Draža Mihailović uspio je uspostaviti radio-vezu s Englezima, a preko njih i s izbjegličkom vladom u Londonu. Četnici dobivaju podršku izbjegličke vlade koja ih smatra

»jugoslavenskom vojskom u domovini«, pa sredinom si-

ječnja 1942. kralj unapređuje Dražu Mihailovića u čin generala i

imenuje ga ministrom vojske i momarice u vladi i zamjenikom vrhovnog zapovjednika vojske (što je bio sam kralj).

Velika Britanija postaje sve više zainteresirana za balkanski prostor i daje inicijative za politiku prema Jugoslaviji. A četnici Draže Mihailovića, na koje se u svojoj politici oslanjaju, istodobno se povezuju s Nijemcima i Talijanima protiv kojih su bili upereni saveznički ratni planovi. Suradnju s okupacijskim snagama Draža Mihailović prihvaća kako bi s njihovom pomoći eliminirao drugi pokret koji također želi obnoviti Jugoslaviju, ali pod komunističkim vodstvom i s drugačijim političkim i društvenim odnosima od onih za koje se zalaže četnička organizacija.⁹⁶

Antifašistički pokret pod vodstvom KPJ

Od proglašenja Obznane 1920. KPJ je djelovala ilegalno, što je umanjilo njezinu snagu. Razdirale su je i unutamje frakcijske borbe. Ozbiljan udarac zadao joj je i šestosiječanjski režim. Određeno sređivanje stanja u redovima KPJ uslijedilo je nakon dolaska na položaj glavnog tajnika (generalnog sekretara) Josipa Broza Tita (1937) koji je stranku pokušao izvući iz izolacije. Ostajući i dalje na pozicijama klasne borbe kao temeljne odrednice komunističkog programa, KPJ nastoji iskoristiti

nacionalno pitanje i ugraditi ga u vlastiti politički program. Počinje istupati kao glavni borac protiv velikosrpske hegemonije. Zato osniva nacionalne 91 Prvi kontakti između četnika i njemačke komande u Beogradu uspostavljeni su u rujnu i listopadu 1941. godine. Draža Mihailović je preko svojih emisara dostavio Nijemcima poruku da je spreman »sebe i svoje ljude staviti na raspolaganje protiv komunizma. Njemačka pomoć četnicima utanačena je na sastanku D. Mihailovića i njemačkog opunomoćenika Rudolfa Kogarda u selu Divci blizu Valjeva 11. studenoga 1941. godine.

251

komunističke partije (KP Hrvatske, KP Slovenije) u okviru KPJ, s očitim ciljem da privuče dio pristaša građanskih stranaka koje su bile nositelji nacionalnih težnji i borbe za nacionalnu ravnopravnost. KPJ je pokušala organizirati i Narodnu frontu kao savez komunista s lijevo orijentiranim građanskim strujama, a s programom borbe za rješenje nacionalnog pitanja i teškog gospodarskog stanja.

Slom Kraljevine Jugoslavije KPJ nastoji iskoristiti za ostvarenje svojih ciljeva: preuzimanje vlasti i uspostavu socijalističkog modela društveno-ekonomskih odnosa i to na teritoriji cijele razbijene i od fašističkih vlasti okupirane države. Prema tome, u programu KPJ u tom je trenutku na prvom mjestu borba za oslobođenje od okupatora i obnova Jugoslavije. Uz taj cilj KPJ će uredno raditi i na promjeni cjelokupnog političkog i društvenog sustava utemeljivanjem novih odnosa. U političkom pogledu ona je formulirala program kojim želi zadovoljiti težnje južnoslavenskih naroda da se oslobode velikosrpske hegemonije. Zato

je i sročila parolu hratstvo i jedinstvo kao glavnu odrednicu svoje agitacije za mobiliziranje masa. Kada je slom jugoslavenske države doveo i do raspada građanskih političkih stranaka, KPJ je bila jedina politička formacija koja je imala dobro organizirane redove na teritoriji cijele bivše Jugoslavije. Članstvo u njenim organizacijama nije bilo veliko (oko 8.000 članova KPJ i 30.000 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ-a), ali su svi komunisti bili čvrsto povezani. Početkom svibnja 1941. u Zagrebu je organizirano savjetovanje rukovoditelja KPJ iz svih dijelova bivše države (nisu prisustvovali samo predstavnici Makedonije), kojim je rukovodio glavni tajnik Tito. Na savjetovanju su formulirane osnove političkog programa KPJ u uvjetima okupirane i raskomadane zemlje. Posebna je pozornost posvećena pripremama za oružanu borbu, a kao najpodesniji oblik borbe u uvjetima brojčane i tehničke moći okupatorskih snaga utvrđen je partizanski rat. Pripreme za oružanu borbu bile su vrlo intenzivne. Do pokretanja ustanaka širih razmjera (proglas KPJ od 4. srpnja 1941.) izvodile su se samo manje diverzantske akcije. Kada je Njemačka

253

napala Sovjetski Savez, stranačko je vodstvo procijenilo da je nastupio pogodan trenutak za opći ustanak. Tijekom ljeta 1941. intenzivirale su se borbe na cijelom prostoru bivše Jugoslavije. Partizanskim jedinicama rukovodio je Glavni štab (stožer), kasnije preimenovan u Vrhovni štab, na čelu s Titom kao vrhovnim zapovjednikom. U partijskim dokumentima i kasnijoj literaturi borba protiv okupatora, a za obnovu Jugoslavije pod komunističkim vodstvom, nazvana je Narodnooslobodilački pokret (skraćeno NOP). Na prostorima koja su partizani držali pod svojom kontrolom organizirana je nova civilna vlast (osnivali su se narodnooslobodilački odbori - općinski, kotarski). U daljem razvoju NOP-a takvi su odbori djelovali ilegalno i u krajevima (gradovima) koji su bili pod okupacijom. Nazočnost fašističkih okupacijskih snaga - njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih - i njihovi postupci izazivali su negodovanje stanovništva i jačali antifašističko raspoloženje. Na ozemlju Nezavisne Države Hrvatske ustrojen je totalitarni model države (po uzoru na Njemačku i Italiju), u kojoj je praksa ustaškog režima (posebno odnos prema Židovima i Srbima) stvarala pogodno tlo za regrutiranje pristaša i simpatizera NOP-a. Šire-

254

255

nju antifašističkih raspoloženja pridonosili su mnogo intelektualci privrženi liberalnim i demokratskim shvaćanjima, jer antifašizam nije bio samo opredjeljenje komunista, nego pokret pripadnika raznih smjerova (liberala, demokrata, socijalista), koji su ustajali protiv fašističkog napada na humanizam i temeljne demokratske vrednote.

Kako je usporedo s NOP-om počeo djelovati i četnički pokret, na prostoru bivše jugoslavenske države razvijale su se dvije snage s istim krajnjim ciljem (obnova Jugoslavije), ali s oprečnim programima o političkom i društvenom ustrojstvu obnovljene države. Ipak je Tito pokušao objediniti oba pokreta, smatrajući da ih obnova države može povezati kao zajednički cilj. Unatoč dubokim razlikama (idejnim i praktično-političkim) Tito i Draža Mihailović dva su se puta sastali (prvi put u Struganiku, 19. rujna, a drugi put u Brajićima, 27. listopada 1941.), s namjerom da usklade svoje borbene akcije protiv fašističkih okupatora. Draža Mihailović, međutim, nije prihvaćao borbu, jer je smatrao da su Nijemci

još suviše jaki i da treba pričekati njihovo slabljenje, a dotle se pripremati i jačati pokret otpora. Dogovor je postignut samo o međusobnom nenapadanju partizana i četnika i o ustupanju četnicima određene količine pušaka i streljiva iz užičke tvornice oružja od strane partizana (na čijem je području tvornica bila). No, kad su Nijemci počeli svoju (prvu) ofenzivu na partizansko područje u Zapadnoj Srbiji, četnici su im se pridružili i tako započeli aktivnu suradnju s Nijemcima, a zatim i s Talijanima. Namjera im je bila da uz pomoć okupatora unište Titov NOP. Kako je razvitak antifašističke borbe pod vodstvom KPJ do jeseni 1942. poprimio široke razmjere i kako su partizani držali pod svojom kontrolom znatne prostore, vrh KPJ je odlučio formirati najviše političko predstavničko tijelo svih jugoslavenskih zemalja. To je izvršeno u Bihaću potkraj studenoga 1942. osnivanjem Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). U skladu s najavljenim programom stvaranja zajednice ravnopravnih naroda, pristupilo se zatim i formiranju predstavničkih tijela pojedinih naroda, odnosno pojedinih zemalja u kojima ti narodi žive.

256

Stalni porast NOP-a ogledao se i u vojničkim pobjedama i širenju teritorija pod kontrolom partizana. To je navelo rukovodstvo NOP-a da potkraj studenoga 1943. sazove AVNOJ na drugo zasjedanje u Jajcu. Na tom zasjedanju AVNOJ je proglašen vrhovnim zakonodavnim i predstavničkim tijelom Jugoslavije. Donesena je odluka i o izgradnji obnovljene Jugoslavije na federativnoj osnovi kako bi se osigurala ravnopravnost njezinih naroda. Izbjegličkoj su vladi oduzeta prava zakonite vlade, a kralju Petru II. zabranjen je povratak u zemlju. Osnovan je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) koji preuzima ulogu vlade. Od tada se jugoslavenska država, koja se obnavljala u antifašističkoj borbi, naziva Demokratska Federativna Jugoslavija (DFJ).

257

OBNOVA JUGOSLAVIJE U ZAVRŠNICI RATA

Zaokret Saveznika prema NOP-u

Za cijelo vrijeme drugog svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija je sačuvala svoj formalni državopravni kontinuitet, priznavale su ga sve tri savezničke velike sile - Velika Britanija, SAD i SSSR - i Jugoslavija je smatrana savezničkom državom. Njena obnova uopće nije bila upitna i u tome su se sve tri sile slagale. Pitanje je samo bilo tko će u obnovljenoj državi imati vlast, jer su se tijekom rata na njenim prostorima sukobljavale snage opredijeljene za različita rješenja. I NOP, i četnici Draže Mihailovića bili su za uspostavu jugoslavenske države, ali s različitim političkim i društveno-ekonomskim ustrojem. A velike su sile upravo u tom pogledu bile podijeljene. Obnovu monarhije podržavali su zapadni saveznici (Velika je Britanija priznala utočište kralju i izbjegličkoj vladi, dok je nepovsku opciju podržavao Sovjetski Savez).

KPJ kao predvodnik NOP-a nastojala je još tijekom rata poraziti i uništiti svog glavnog protivnika - četnike, koji su nakon savezničke pobjede očekivali povratak kralja i izbjegličke vlade.

Što se tiče drugih snaga u zemlji, koje su se orijentirale prema Njemačkoj,

one su za KPJ i Tita bile manje opasne protivnik, jer su na završetku rata morale podijeliti sudbinu poražene Njemačke. Stoga se Tito u svojim ratnim operacijama posebno i usmjerio na uništenje četnika, što mu je do jeseni 1944. i uspjelo.

No, to još nije bilo dosta za potpunu pobjedu, jer je trebalo dobiti i međunarodno priznanje za Jugoslaviju na čelu sa snagama NOP-a, a to znači s KPJ. Tito je to priznanje nastojao dobiti još u tijeku rata. Saveznici, koji su imali obveze prema kralju i izbjegličkoj vladi i koji su svojim odnosom prema njima čuvali međunarodno priznatu Kraljevinu Jugoslaviju, dobro su znali kakva će to biti vlast koju uspostavljaju komunisti. Ipak, suočeni s vojnim porazom četnika i s

258

jačanjem partizanske vojske, razmišljali su o novoj formuli svoje politike prema obnovljenoj Jugoslaviji.

Razvojem događaja na području Sredozemlja (izbacivanje njemačkih i talijanskih snaga iz Sjeverne Afrike u jesen 1942. i iskrcavanje anglo-američkih jedinica na Siciliju i njihovo prebacivanje u Južnu Italiju u proljeće 1943. - sve je više usmjeravana pozornost saveznika (posebno Velike Britanije) na jugoslavenski prostor. Britanska je vlada pružala podršku četnicima, pa je od njih zahtijevala poduzimanje snažnijih oružanih akcija protiv okupatorovih snaga, kako bi ih vezala za Balkan i onemogućila njihovo prebacivanje na druge bojišnice. No četnici nisu reagirali.

Oni ne samo što nisu ulazili u borbu s talijanskim i njemačkim

snagama, već su nastavili suradnju s njima. S druge strane, NOP je postizavao sve veće uspjehe protiv fašističkih snaga, upozoravajući sve konkretnije na četničku suradnju s okupatorima. I sovjetska je vlada sve intenzivnije postavljala pitanje četnika i Draže Mihailovića. Na teritorij pod partizanskom kontrolom u proljeće 1943. Englezi su uputili vojnu misiju, koja je imala važnu ulogu u utvrđivanju stvarnog stanja

na jugoslavenskom ratištu. Naime, saveznici su sve više dolazili do uvjerenja da je NOP, zapravo, jedina snaga na jugoslavenskom prostoru da se bori protiv fašističkih neprijatelja. Zato su počeli postupno mijenjati svoj odnos prema Titovim partizanima, iskazujući najprije spremnost da ih vojno podrže.

Promjena odnosa saveznika prema NOP-u posebno je bila vidljiva na konferenciji u Teheranu potkraj studenoga 1943., na kojoj su Roosevelt, Churchill i Staljin uz ostala pitanja razmatrali i odnos prema ratovanju u Jugoslaviji. Dakako, o tome se raspravljalo sa stajališta ukupnog daljeg vodenja rata u Europi (upravo je tada u Teheranu zaključeno o otvaranju zapadne fronte, o tzv: Operaciji Overlord). Zaključeno je da se jugoslavenskim partizanima pruži najveća moguća pomoć u opremi i hrani. Također je odlučeno da se omogući prebacivanje ranjenih partizana u Italiju. NOP je praktički tretiran kao ratni saveznik, što je bio ozbiljan udarac Draži Mihailoviću. No, to nije bilo i političko priznanje. Nositelj kontinuiteta jugoslavenske države za saveznike je i dalje bio kralj, a uz njega i izbjeglička vlada. A gotovo istodobno s održavanjem savezničke konferencije u Teheranu donesene su i odluke u Jajcu, koje su, dakako, izazvale veliku pozornost saveznika. Uspostavljanje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (kao vlade nove Jugoslavije), oduzimanje izbjegličkoj vladi statusa zakonite vlade i zabrana povratka kralju Petru u zemlju posebno su brinuli britansku vladu. Zato je ona neposredno nakon Teherana pripremala novu politiku kompromisa u Jugoslaviji. Inicijativu za novu politiku dao je sam predsjednik engleske vlade Churchill. On je u prosincu 1943. pozvao u Kairo generala Fitzroya Macleana, šefa britanske misije pri partizanskom Vrhovnom štabu, da od njega dobije najsvježije informacije o stanju na jugoslavenskom prostoru. Na temelju tih izvješća stekao je uvjerenje da će NOP biti važan, a možda i odlučujući čimbenik u poslijeratnoj Jugoslaviji (Churchill je tada izjavio: »Partizani su se neosporno utvrdili kao vodeći element otpora u Jugoslaviji«). Polazeći od te procjene Churchill je razradio plan kojim je trebalo ostvariti povezivanje izbjegličke vlade i NOP-a. Za tu politiku britanska je vlada dobila suglasnost i sovjetske vlade, iako ova nije skrivala svoje sumnje u njeno ostvarenje s obzirom na odnose Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije s kraljevskom

260

vladom. Churchill je ubrzo započeo svoju novu politiku kompromisa, računajući da će ubacivanjem emigrantskih političara u zemlju smanjiti utjecaj i ulogu komunista i utrti put drugačijem raspletu na tlu Jugoslavije na kraju rata od onoga kakav su komunisti planirali. Engleska je vlada bila svjesna da se kontakti s litom mogu ostvariti samo žrtvovanjem Draže Mihailovića. U realizaciji svog plana engleska se politika bila spremna odreći Draže Mihailovića, ali ne i kralja Petra II.

Za provođenje nove politike najprije je trebalo raspustiti izbjegličku vladu koja je podržavala Dražu Mihailovića (koji je bio ministar u toj vladi). Na čelu jugoslavenske vlade u Londonu tada je bio Božidar Purić, koji je pružao zdušnu podršku četničkom pokretu. Kada je Churchill zatražio da Purić izbac iz vlade Dražu Mihailovića, on (Purić) se tome usprotivio. Tvrdnje o Dražinoj kolaboraciji Purić je nazivao »partizanskim falsifikatima« i od kralja je tražio da ne dopusti da Draža postane žrtvom međunarodnog komunizma. Tvrdokomi Purićev otpor remetio je Churchillove planove, ali je britanski premijer upomo nastavio

261

s pritiskom. Osjetivši da mu događaji poslije Jajca i Teherana ne idu u prilog, Purić je u zemlji potaknuo borbu protiv odluka drugog zasjedanja AVNOJ-a. U selu Ba (u Srbiji) održan je 25. siječnja 1944. četnički kongres, koji se predstavio kao općejugoslavenska akcija⁹⁷ Na kongresu je osporena zakonitost odluka u Jajcu i izabran je Izvršni odbor Centralnog nacionalnog komiteta kao pandan NKOJ-u. Međutim, ta akcija nije mogla izmijeniti Churchillov plan o novoj politici kompromisa, pa je taktikom pritiska konačno potkraj svibnja 1944. uspio ukloniti Purićevu vladu i privoliti kralja Petra za imenovanje nove vlade koja je trebala stupiti u kontakt s Titom i Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije u zemlji

Sporazumi Tito-Šubašić

Churchillov izabranik za pmvođenje nove britanske politike u Jugoslaviji bio je Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske. On je, napustivši zemlju, živio u SAD i kao predstavnik hrvatskog dijela emigrantskih političara vodio umjerenu politiku prema do gadajima u Jugoslaviji, pa je još potkraj 1942. objavio memoran dum protiv velikosrpske šovinističke djelatnosti Slobodana Jovanovića i Konstantina Fotića.⁹⁸ Na zboru hrvatskih iseljenika u prosincu 1943. Šubašić se izjasnio za priznanje odluka AVNOJ-a, ⁹⁷ Kongres u selu Ba, blizu Ravne gore u zapadnoj Srbiji, održan je od 25. do 28.

siječnja 1944. godine. Na kongresu je bilo nazofio preko tri stotine delegata. Tu su se prvi i jedini put okupili glavni vojni zapovjednici i političari četničkog pokreta. Na kongresu je bilo i nekoliko Hrvata (Djuro Vilović, Niko Bartulović i Vladimir Predavec) i jedan Slovenac (Anton Krajči), što je četničkom vodstvu posluilo kao potvrda da u pokretu D. Mihailovića sudjeluju i predstavnici iz cijele bivše Jugoslavije.

98 Slobodan Jovanović, predratni predsjednik Srpskog kulturnog kluba i drugi potpredsjednik u Simovićevoj vladi, imenovan je kraljevim ukazom od 11. siječnja 1942. predsjednikom izbjegličke vlade. Na tom je položaju ostao do 26. lipnja 1943. godine. - Konstantin Fotić bio je poslanik Kraljevine Jugoslavije u SAD. Opozvan je kada je predsjednik izbjegličke vlade postao dr. I. Šubašić sredinom 1944. g. i to zbog gorljivog zagovaranja D. Mihailovića i suradnje s četničkim pokretom.

262

jer je u njima bila sadržana i odluka o federativnom uređenju obnovljene Jugoslavije. Sve mu je to davalo legitimaciju prikladnog kandidata za predsjednika izbjegličke vlade koji će pregovarati s Titom. Ukaz o imenovanju Šubašića za predsjednika vlade kralj je potpisao 1. lipnja 1944. Sastav svoje vlade Šubašić je trebao objaviti tek nakon razgovora s Titom, koji se tada nalazio na otoku Visu. Tito je prihvatio prijedlog za razgovore, računajući da će tako poboljšati odnose sa saveznicima i od njih dobiti izdašnju pomoć. Šubašić je došao na Vis sredinom lipnja. Razgovori s Titom završili su se potpisivanjem Viškng sporazuma, kojim se Šubašić obvezao da će sastaviti vladu od onih političara koji se nisu kompromitirali djelovanjem protiv NOP-a. Glavna dužnost te vlade bit će organiziranje pomoći partizanskoj vojsci (nazivanoj Narodnooslobodilačka vojska - skraćeno NOV). Nova izbjeglička vlada objavit će deklaraciju kojom priznaje tekovine NOBa, posebno federativno uređenje Jugoslavije, kako je to utvrdio AVNOJ u Jajcu. Nova Šubašićeva vlada dat će puno priznanje

263

NOV u i maršalu Titu^{98a} pa se time odriče podrške četničkom pokretu i Draži Mihailoviću. Tito se pak obvezao da će objaviti izjav u kojoj će istaknuti da za vrijeme trajanja rata neće pokretati pitanje konačnog uređenja obnovljene Jugoslavije.

Sporazumom Tito-Šubašić Churchill nije bio potpuno zado- voljan. Smatrao je da je Šubašić bio previše popustljiv prema Titu. Očekivao je dogovor o formiranju jedinstvene jugoslavenske vlade, kako bi što prije u Jugoslaviju ubacio emigrantske političare i tako ojačao vlastitu poziciju u tom području prije novih pobjeda Titove vojske. U tom trenutku NOV još nije kontrolirao Srbiju, u kojoj je - prema Churchillovim informacijama - monarhizam imao jaku tradiciju. I napredovanje Crvene Armije prema Rumunjskoj i Bugarskoj požurivalo je britansku akciju. Nazočnost emigrantskih političara u jugoslavenskoj vladi trebala je biti oslonac britanskoj politici u raspletu na Balkanu. No, na Vis nije bilo zaključeno fomuranje jedinstvene vlade, a Titove

89a Titulu maršala Tito je dobio na drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu.

264

snage uskoro su počele prelaziti u Srbiju i u jakim grupacijama približavati se Beogradu.

Sporazum Tito-Šubašić naišao je na različite komentare u krugovima emigrantskih političara. Dio njih vidio je u njemu izlaz iz situacije koja im se - s obzirom na uspjehe NOP-a - činila vrlo nepovoljnom. Bili su spremni podržati Subašića. Drugi su u viškom sporazumu vidjeli ustupak Titu i NOP-u na njihovu putu izmjene državnog i društvenog uređenja države, pa su odbili suradnju sa Šubašićem. Na jak otpor Šubašić je naišao kad je pokušao očistiti vladin aparat od velikosrpskih i četničkih elemenata. I skupina političara iz vodstva HSS-a - unatoč sudjelovanju nekih njenih članova u Šubašićevoj vladi (a i sam je Šubašić bio pripadnik HSS-a) - imala je rezerve prema viškom sporazumu.

Na sastanku članova HSS-a potkraj kolovoza 1944. Juraj Krnjević ocijenio je sporazum kao koncesiju partizanskom pokretu koji ga može iskoristiti za uvođenje komunističkog sustava i isključiti ostale stranke iz političkog života. Ipak Krnjević smatra

265

da HSS može iskoristiti položaj Šubašića radi preuzimanja vodeće uloge u rješavanju jugoslavenskog pitanja. Dio vodstva HSS-a koji se nalazio u zemlji izrazio je nezadovoljstvo viškim sporazumom, pa je osporio Šubašiću pravo da u ime HSS-a sklapa bilo kakve ugovore s NOP-om.

Sporazum su odbili i predstavnici Slovenske narodne stranke u izbjeglištvu (okupljeni oko Mihe Kreka). Najoštriju osudu sporazuma Tito-Šubašić izrazili su četnici Draže Mihailovića. Oni su Šubašićevu vladu nazvali »antisrpskom koalicijom hrvatskih i komunističkih elemenata«. Nisu se mirili s činjenicom da se na čelu vlade nalazi jedan Hrvat, i to onaj koji se neprekidno izjašnjavao za federativno uređenje na ravnopravnoj osnovi. Iako ih je sporazum s Visa u početku obeshrabrio,

četnici su ga ubrzo ocijenili kao »privremenu taktiku britanske vlade«, u uvjerenju da će Englezi u završnici rata ipak biti uz njih.

Na nagovor britanskog premijera, Šubašić je sredinom rujna 1944. uputio Titu poruku s prijedlogom da se izbjeglička vlada i NKOJ odmah dogovore o stvaranju jedinstvene vlade. Ujedno je predložio i dogovor o političkim skupinama koje su voljne boriti se protiv okupatora i o njihovom odnosu prema AVNOJ-u. Tu je poruku Šubašić ponovio i potkraj rujna. Međutim, Tito i vodstvo NOP-a nisu žurili sa stvaranjem jedinstvene vlade. Htjeli su slomiti četničku Srbiju. A kad su snage NOV-a dovoljno napredovale u Srbiji i približavale se Beogradu, procijenio je da su pregovaračke pozicije NOP-a porasle i da Šubašićev prijedlog može prihvatiti. Tada je Šubašića pozvao da po drugi put dođe u Jugoslaviju. U razgovorima koje su vodili potkraj listopada i početkom studenoga 1944. (razgovori su započeli u Beloj Crkvi, a nastavljani u oslobođenom Beogradu) Tito je prihvatio Šubašićev prijedlog, pa je 2. studenoga 1944. potpisan novi sporazum u kojem je zaključeno osnivanje jedinstvene jugoslavenske vlade. Tim Beogradskim sporazumom utvrđeno je i da se kralj Petar II. neće vraćati u zemlju dok narod o tome ne donese odluku. U njegovoj odsutnosti kraljevsku će vlast obavljati Kraljevsko namjesništvo od tri člana.

Beogradski sporazum Tita i Šubašića bio je dostavljen vladama Velike Britanije, SAD-a i Sovjetskog Saveza. Velika je Britanija prigovorila na njegov tekst, jer se u njemu ništa ne govori o

266

proširenju AVNOJ-a predstavnicima drugih građanskih političkih stranaka. Englezi su zato podnijeli amandman konferenciji velike trojice u Jalti (Roosevelt, Churchill i Staljin sastali su se u veljači 1945.), pa su oni prihvatili preporuku da u AVNOJ uđu i zastupnici iz posljednje Narodne skupštine Jugoslavije izabrani na izborima 1938., i to oni koji se nisu ogriješili suradnjom s okupatorima.

Formiranje Kraljevskog namjesništva i jedinstvene vlade

Kraljevsko je namjesništvo trebao imenovati kralj u sporazumu s predsjednikom izbjegličke vlade i s predsjednikom NKOJ-a. Namjesništvo će - prema sporazumu - polagati zakletvu kralju, a jedinstvena vlada narodu. Takav oblik vladavine ostao će do odluke ustavotvorne skupštine, odnosno do utvrđivanja konačnog ustavnog uređenja države. Potpisivanjem Beogradskog sporazuma Tito je, zapravo, izašao u susret savezničkim zahtjevima, računajući da će na taj način lakše doći do međunarodnog priznanja, a da će mu stečeru vojni uspjesi omogućiti da ipak potisne emigrantske političare i spriječi ih da državu vrate u predašnje stanje. Iako se činilo da nakon Titova pristanka više nema nikakvih smetnji za formiranje namjesništva i jedinstvene vlade, ipak je uslijedio pokušaj na drugoj (emigrantskoj) strani da se Beogradski sporazum obezvrijedi. Naime, kralj Petar usprotivio se prenošenju kraljevske vlasti na namjesništvo.

Takvo kraljevo stajalište remetilo je planove britanskog premijera Churchilla, pa je on početkom siječnja 1945. od kralja odlučno zatražio da odmah prihvati sporazum. Međutim, i skupina emigrantskih političara u Londonu (Slobodan Jovanović, Milan Grol, Milan Gavrilović, Miša Trifunović, Juraj Krnjević) uputila je memorandum vladama Velike Britanije, SAD-a i SSSR-a, u kojemu traži odbacivanje Beogradskog sporazuma i Šubašićevu ostavku. No, ti istupi nisu poništili beogradski dogovor. Šubašić je ostao i dalje na svom mjestu uz podršku britanske vlade. Churchill je procijenio da bi odbacivanje sporazuma omo

267

gućilo Titu i NOP-u da sami odluče o daljem razvoju Jugoslavije. Također, nije želio zaoštavanje odnosa sa Sovjetskim Savezom pred konferenciju velike trojice, koja se u to vrijeme upravo pripremala. Bio je svjestan da je uništenje četnika Draže Mihailovića gotovo uništilo pozicije monarhije, ali je još vjerovao da uz pomoć Šubašića i ostalih emigrantskih političara može utjecati na dalje političke prilike u obnovljenoj Jugoslaviji. Kralj je najzad popustio i potpisao ukaz o prenošenju kraljevske vlasti na namjesništvo. Doduše, bilo je dugih natezanja oko ličnosti koje će sačinjavati namjesništvo. Poslije potpisivanja ukaza o namjesništvu, pozivajući se na Oktoirani ustav, kralj je nekoliko puta mijenjao kandidate, što je zaoštavalo odnose između njega i predsjednika izbjegličke vlade Šubašića. Kad je Šubašić najavio da će bez obzira na kraljev stav oputovati u zemlju, kralj je popustio, pa je postignut dogovor da će namjesnici biti Srđan Budisavljević, Ante Mandić i Dušan Serbec. Uslijedile su ostavke Šubašićeve vlade i NKOJ-a, pa je 7. ožujka 1945. formirana jedinstvena jugoslavenska vlada na čelu s Josipom Brozom Titom kao predsjednikom. Ivan Šubašić u toj je vladi bio ministar vanjskih poslova. Potpredsjednici vlade bili su Edvard Kardelj i Milan Grol. Od emigrantskih političara u vladu su –

268

osim Šubašića i Grola - ušli Juraj Šutej kao ministar financija i Sava Kosanović kao ministar informacija. Gradanski političari koji su ušli u vladu, bili su u manjini i nisu imali nikakve snage, ni mogućnosti da uguze komunističku prevlast. Svaka njihova aktivnost bila je potpuno paralizirana. Međutim, odmah nakon formiranja zajedničke, jedinstvene jugoslavenske vlade obnovljena je Jugoslavija dobila međunarodno priznanje od velikih antifašističkih sila, pa je tako bio otvoren put za učvršćivanje komunističke vlasti. Kada su u svibnju 1945. Titove jedinice (tada oformljene kao Jugoslavenska armija) uspostavile potpuni nadzor nad svim dijelovima predratne Jugoslavije, pozicija KPJ kao vodeće snage u obnovljenoj državi još je više učvršćena.

Tijekom završnih operacija JA početkom svibnja 1945. vlada NDH na čelu s Pavelićem, jedinice hrvatske vojske (domobranske i ustaške postrojbe) i mnoštvo civila (žene, djeca, starci) povlačili su se prema slovensko-austrijskoj granici u namjeri da se predaju Englezima. Najveći dio njih bio je zaustavljen na poljima ispred Bleiburga (mali gradić na austrijskom teritoriju) od engleske vojske. Englezi nisu prihvatili njihovu predaju. Ubrzo su bili opkoljeni od jedinica JA i vraćeni natrag u Titovu Jugoslaviju. Tek mali dio se uspio probiti prema zapadnim državama. Oni koji su se u dugim kolonama vraćali u Jugoslaviju, bili su izvr-

269

gnuti masakrima (kod Dravograda i Maribora), a preživjeli su tjerani pješice do Srbije i čak do Makedonije uz brutalni postupak i likvidacije.⁹⁹

99 Marševi smrti u kojima su stradali deseci tisuća ljudi (prema nekim procjenama i 300.000) nazvani su križnim putem. O toj temi postoji bogata literatura nastala u hrvatskoj emigraciji, a od 1991. i u Hrvatskoj. Ivan Aralica tematizirao je križni put u romanu Četverored Zagreb, 1997.

270

SOCIJALISTIČKA JUGOSLAVIJA

OBNOVLJENA DRŽAVA

Gradanska opozicija i KPJ

Tito i KPJ pristali su da u vladu uđe nekoliko ministara iz redova gradanskih političara, ali pri tome nisu ništa žrtvovali. Prihvatili su i preporuke velike trojice iz Jalte (iz veljače 1945.), da prime u AVNOJ (koji se na svom trećem zasjedanju započeo 7. kolovoza 1945. u Beogradu preimenovao u Privremenu narodnu skupštinu) skupinu narodnih poslanika izabranih na posljednjim izborima u Kraljevini Jugoslaviji 1938. No to nimalo nije ugrozilo partijsku većinu u tom činu, ni punu kontrolu KPJ nad vojskom i svim organima civilne vlasti. Obećanja da će se u obnovljenoj Jugoslaviji uspostaviti demokratski poredak i održati višestranački izbori te da će se poštovati privatno vlasništvo nisu održana. KPJ je vješto spriječila obnavljanje i djelovanje nekadašnjih (prijeratnih) gradanskih političkih stranaka. Od novih zastupnika u Privremenoj narodnoj skupštini formirala se parlamentarna opozicija, ali bez utjecaja na rad skupštine, u kojoj su većinu imali komunisti i prokomunistički poslanici. Pripadnici opozicijske skupine, koju je predvodio demokratski prvak Milan Grol, tumačili su sporazum Tito-Šubašić kao dogovor o podjeli vlasti između gradanskih stranaka i KPJ. Oni su se protivili i federativnom ustrojstvu države, negirali su nacionalnu posebnost Makedonaca i Crnogoraca i nisu priznavali organe vlasti uspostavljene tijekom narodnooslobodilačke borbe. Tražili su obustavljanje kažnjavanja ratnih zločinaca i su

100. Prema preporuci konferencije velike trojice u Jalti AVNOJ je trebalo proširiti

onim članovima posljednje jugoslavenske skupštine koji se nisu »kompromitirali suradnjom s neprijateljem«. Od 310 narodnih zastupnika u Skupštini izabranih 1938. nekolicina više nije bila na životu (poginuli na raznim stranama ili umrli), a od živućih, partijski vrh je odredio one za koje je pretpostavljao da mu neće predstavljati smetnju u provođenju namjeravane politike. Ministarstvo za konstituantu objavilo je da se u AVNOJ kooptira 119 nekompromitiranih narodnih zastupnika.

272

273

radnika neprijatelja. Njihove koncepcije bile su vrlo bliske uspostavi velikosrpske dominacije. Valja utvrditi i to da je u tome KPJ u Srbiji imala najslabiju podršku. Naime, Srbija je više bila pročetnička i monarhistička, nego partizanska.

Drugu opozicijsku skupinu činili su nekadašnji prvaci i sljedbenici HSS-a. Toj su stranci, inače, događaji u proljeću 1941. bitno promijenili položaj i utjecali na držanje njezina vodstva. Tada se HSS raslojio u tri smjera: jedna (minorna) grupa prišla je ustaškom pokretu,¹⁰¹ druga (sastavljena od nižih stranačkih

101 Ta malobrojna grupa pristaša HSSa, koja je surađivala s ustaškim vlastima, nestala je slomom NDH.

274

funkcionera) pridružila se NOP-u, a treća s glavninom vodstva i s Mačekom na čelu ostala je na pozicijama dotadašnje politike, očekujući sa svojim predstavnicima u emigrantskoj vladi pobjedu Zapada. Sam je Maček rat proveo u domovini u Kupincu (na svome imanju nedaleko od Jastrebarskog)¹⁰². Grupa haesesovskih prvaka, koja se uključila u antifašističku borbu (Zlatan Sremec, Franjo Gaži, Frane Frol, Aleksandar Koharević, Božidar Magovac) bila je pod stalnim nadzorom KPJ, pa je pod njenim okriljem osnovala i Izvršni odbor HSS-a. Neki predstavnici te grupe ušli su i u ZAVNOH prilikom njegova osnivanja.

Kada su Šubašić i Šutej (prvaci HSS-a iz užeg predratnog vodstva) došli natrag u zemlju, nisu se priključili toj grupi, koja je ušla u Narodnu frontu i podredila se potpuno diktatu KPJ. No, Šubašićeva skupina nije se udružila ni sa središnjim dijelom HSS-a koji je bio u Zagrebu i koji je tijekom rata manevrirao od jedne do druge strane u sukobu živci u nadi da će poslije rata doći do utjecaja. No, to se nije ostvarilo. Tako se proces raslojavanja HSS-a i dalje nastavio.

Predsjednik HSS V. Maček otišao je u emigraciju (povukao se iz Zagreba početkom svibnja 1945. kada se povlačila i ustaška vlada te je preko Austrije dospio do Pariza, odakle je prešao u SAD i živio u Washingtonu do smrti 1964.), pa je stranka ostala bez glavnog autoriteta. U emigraciji je bio i glavni tajnik stranke Juraj Kmjević, a potpredsjednika HSS-a Augusta Košutića komunističke su vlasti bez ikakve presude držale u zatvoru.¹⁰³ Preostali prvaci i nekadašnji funkcioneri u domovini nakon obnavljanja Jugoslavije bili su također podijeljeni: na jednoj je strani bila grupa oko zatvorenog Košutića (u njegovoj odsutnosti predvodila ju je Marija Radić, udova Stjepana Radića, i njezina kći Mira

¹⁰² Početkom listopada 1941. Maček je bio uhapšen i zatočen u Jasenovcu. Ostao je u Jasenovcu do sredine ožujka 1942., kada je ponovno vraćen u Kupinec i strogo izoliran

¹⁰³ August Košutić sudjelovao je u pripremanju puča Lorković-Vokić u ljeto 1944. Kad je Pavelić izvršio udar na pučiste i sve ih dao pohapsiti, Košutić je prebjegao na teritorij pod kontrolom partizana. No tamo su ga komunisti uhapsili. U zatvoru je ostao i poslije konačne pobjede NOP-a i uspostave komunističke vlade 1945.

275

Košutić, supruga A. Košutića); druga se skupina okupljala oko Šubašića i sačinjavali su je haesesovci povratnici iz emigracije; treća grupa su bili već spomenuti pripadnici prokomunističkog HRSS-a.

Po povratku u zemlju Šubašićeva skupina nije stranački djelovala, ali je od svibnja 1945. poduzimala korake za povezivanje i objedinjavanje razjedinjene stranke. Tako je Juraj Šutej održao u Zagrebu polovicom svibnja sastanak sa 25 bivših narodnih zastupnika HSS-a, a Šubašić je u Privremenoj narodnoj skupštini pokrenuo akciju za sjedinjenje HSS-a i HRSS-a. Smatrao je da bi time nastala jaka politička formacija koja bi mogla postići veliki uspjeh na skorašnjim izborima. No tijekom pregovora se ispostavilo da prvaci dviju skupina u mnogome imaju suprotstavljena stajališta.

Predstavnici HRSS-a tražili su da oni odrede tko može ući u obnovljenu stranku te da se ona odmah uključi u Narodnu frontu (svepolitičku organizaciju strogo kontroliranu od KPJ). To bi objektivno značilo da se obnovljeni HSS stavi pod kontrolu komunista. Zbog toga pregovori za sjedinjenje dviju frakcija nisu dali nikakav rezultat. Ni pokušaj povezivanja Šubašićeve i zagrebačke grupe oko Mire Košutić i Marije Radić, koja se iskazivala beskompromisnom i nije odobravalala Šubašićevo i Šutejevo političko držanje (bili su u vladi s komunistima), nije uspio.

Šubašić je tako sve više shvaćao da svoje planove o obnovi HSS-a neće ostvariti. KPJ je budno pratila tu aktivnost, a neuspjeh povezivanja frakcija HSS-a išla joj je u prilog i jačala njene pozicije u Privremenom narodnom predstavništvu, koje ionako, zbog komunističke brojčane nadmoći, nitko nije mogao ugroziti. I inozemne snage poduzimale su određene akcije, kako bi izazvale promjene u zemlji i umanjile prevlast komunista. Tako

¹⁰⁴ Za početak rujna Šubašić je sazvao širu konferenciju narodnih zastupnika i funkcionera HSS-a. Konferencija je održana u Zagrebu u hotelu Esplanade. Većina nazočnih odbacila je prihvatiti Šubašića kao predstavnika stranke u vladi i tražila je njegovo i Šutejevo istupanje iz vlade. - Više o stanju i razmimoilaženjima u I-ISS-u poslije završetka Drugog svjetskog rata vidi: Zdenko Radelić, Hrvatska seljačka stranka 1941-1950, Zagreb 1996.

276

je kralj Petar II. sutradan po otvaranju trećeg zasjedanja AVNOJ-a, tj. 8. kolovoza 1945., opozvao namjesništvo, ali taj čin nije imao nikakvih političkih posljedica. Grupa emigrantskih političara (Slobodan Jovanović, Milan Gavrilović, Većeslav Vilder) uputila je 10. rujna 1945. memorandum konferenciji savezničkih ministara vanjskih poslova u Londonu sa zahtjevom da se umjesto komunističke vlade formira nova jugoslavenska vlada od svih demokratskih stranaka, koja bi provela izbore. No i taj je korak ostao bez učinka i izbori su se pripremali za 11. studenoga 1945.

U predizbornoj kampanji KPJ je na razne načine onemogućila sudjelovanje građanskih stranaka, tako da su one i same odustajale od nastupanja na izborima. U rujnu 1945., na početku izbora kampanje, demokrati su pokušali organizirati udruženu opoziciju s predstavnicima radikala i drugih stranaka. Ali, partijski mehanizam, služeći se raznim smicalicama, razbijao je sve poduzete napore stranačkih aktivista (tako su npr. grafički radnici po direktivi KP odbijali opoziciji tiskarske usluge, organizirane omladinske grupe palile su tek pokrenute opozicijske novine). Već 20. kolovoza Grol je dao ostavku na položaj potpredsjednika vlade, s obrazloženjem da nova vlast krši sporazum Tito-Šubašić.

Sve veća razilaženja između Šubašića i Tita najzad su i Šubašića (a također i Šuteja) prisilila na ostavku. Bilo je to početkom listopada.¹⁰⁵ KPJ nije zakonski zabranila rad političkih stranaka, ali ih je na razne načine gušila izvanzakonskim sredstvima. Valja utvrditi da ni sama KPJ nije tražila niti je imala rješenje državnih organa za svoje djelovanje. No ona je u prvim godinama obnovljene države djelovala u sklopu Narodne fronte, a ne kao javna samostalna organizacija pod stvarnim nazivom KPJ. Tako je za izbore narodnih zastupnika u ustavotvornu skupštinu bila postavljena samo jedna lista Narodne fronte s nositeljem maršalom Titom, za koju je kandidate odredila KPJ. Osim kutija 105 U britanskim diplomatskim krugovima s pravom se procjenjivalo da su njihove (Šubašićeve i Šutejeve) ministarske funkcije ionako bile samo formalne, jer su sve vodili komunisti koji su od haesesovih ministara tražili čak i da napadaju Mačeka, što su obojica odbila.
277

Narodne fronte na biralištima su bile postavljene i tzv. cme ili ćorave kutije bez kandidata. One su trebale poslužiti biračima koji ne žele svoj glas dati kandidatu fronte. Izborna je komisija službeno utvrdila apsolutnu pobjedu Narodne fronte, pa su u ustavotvornu skupštinu ušli zastupnici kojima je dirigirala KPJ.¹⁰⁶ Tako su komunisti sebi osigurali pobjedu i s ostvarenom većinom mogli su nesmetano bitno utjecati na organiziranje vlasti u obnovljenoj Jugoslaviji.

¹⁰⁶ Izbora je komisija objavila da je od 8,383.435 upisanih birača na izbore izašlo 7,432.469 ili 88,66%. Za listu Narodne fronte glasovalo je 6,725.047 birača.

Podatak donosi Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd 1980, str. 393. 278

279

Uspostava partijske države

Ustavotvorna se skupština sastala 29. studenoga 1945. i toga je dana Jugoslavija proglašena republikom pod nazivom Federativna Narodna Republika jugoslavija (FNRJ). U deklaraciji Ustavotvorne skupštine kaže se da je FNRJ »savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji«, Deklaracija je sadržavala i odluku kojom Ustavotvorna skupština »u ime svih naroda Jugoslavije ukida monarhiju u Jugoslaviji, a Petra II. Karadordevića, sa cijelom dinastijom Karadordevića, lišava svih prava koja su njemu i dinastiji Karadordevića pripadala«.¹⁰⁷

Nova jugoslavenska država sastojala se od šest republika i to: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije. Njezin će teritorij u odnosu na predratnu Jugoslaviju biti povećan priključenjem Istre i kvarnerskih otoka (to će se dogoditi nešto kasnije odlukom mirovne konferencije uz mnogo diplomatske napetosti). Inače, tijekom ljeta i jeseni 1945. provedeni su i izbori za lokalne organe vlasti, pa je to bila prilika da se u pripremi za te izbore izvrši »političko čišćenje kadrova«. Naime, KPJ je iz lokalnih institucija udaljavala one koji su iskazivali nezadovoljstvo s uspostavljanjem jednostranačkog sustava i pružali otpor »revolucionarnim promjenama«.

Pošto je KPJ osigurala vojnu i političku pobjedu, prišla je učvršćivanju svoje vlasti i ostvarivanju svog programa, a taj je bio uspostavljanje (ili izgrađivanje, kako su govorili komunisti) socijalizma kao prve etape na putu prema komunizmu. Učvršćivanje političke vlasti kretalo se u dva smjera: uspostavljanje mehanizma koji će omogućiti potpunu dominaciju i kontrolu Partije (kako se KPJ kolokvijalno nazivala) nad svim sferama života i progon političkih protivnika. Dana 30. siječnja 1946. Ustavotvorna je skupština izglasala Ustav FNRJ koji je kao te-

¹⁰⁷ Tekst deklaracije o proglašenju FNRJ u cijelosti: Ferdo Čulinović u knjizi Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 1968, str. 550.

280

meljni zakon države postao ishodište svih mjera za ozakonjenje već ostvarenih ciljeva NOB-a i onih koje je KPJ planirala za državno-socijalističko društveno i ekonomsko uređenje. Ustavno ustrojavanje Jugoslavije dovršeno je donošenjem republičkih ustava, i to Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Makedonije 31. prosinca 1946., Slovenije 16. siječnja 1947., Srbije 17. siječnja 1947. i Hrvatske 18. siječnja 1947. Svi su republički ustavi napisani po istom obrascu i uspostavljali su potpuno simetričnu organizaciju vlasti i poretka u svim federalnim jedinicama.

Iako je obnovljena Jugoslavija po ustavu bila federativna država, taj je federalizam bio samo deklarativan. članice jugoslavenske federacije imale su samo formalnu samostalnost, a u praksi je bila provedena stroga centralizacija vlasti. Sva je vlast bila koncentrirana u partijskom i državnom vrhu Jugoslavije, a državne vlasti su provodile politiku koju je određivala Partija, točnije njezin politički biro, Politbiro, na čelu s Titom kao glavnim tajnikom (glavni sekretarom). Tako je stvorena partijska država prema sovjetskom modelu¹⁰⁸. Bit partijske države u Jugoslaviji nije se mijenjao ni nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. Funkcioneri KPJ istodobno su bili i funkcioneri državnih ustanova i gospodarskih organizacija. To je načelo provedeno od vrha do dna državnog mehanizma (na razini republika, okruga, kotareva, općina, mjesnih zajednica). Premda su na razini republika i nižih organa postojale izabrane skupštine, njihova se uloga svodila na odobravanje zakona i odluka, koje su bile pripremljene u stranačkom vrhu, odnosno u partijskim komitetima. Komunistički je režim imao punu kontrolu i nad svim područjima društvenog života (kultura,

¹⁰⁸ KPJ je bila organizirana hijerarhijski. Na čelu se nalazio Centralni komitet (CK), koji je prema statutu imao monopol za donošenje najvažnijih odluka. No, stvarno odlučivanje pripadalo je užem tijelu - Politbiro, koji je odlučivao ne samo o partijsko-organizacijskim pitanjima, nego i o vanjskopolitičkim, unutarnjopolitičkim, privrednim, kadrovskim i svim drugim državnim pitanjima. Republička i pokrajinska rukovodstva imala su istu strukturu, ali su u donošenju odluka bila strogo podređena CK KPJ. Kontrolna komisija CK KPJ predstavljala je jedinstveni organ partijske kontrole uspostavljen radi provođenja partijske linije i nadzora nad izvršavanjem odluka vrha Partije.

281

umjetnost, školstvo, novinarstvo, šport, informativni mediji i dr.). Cjelokupna duhovna sfera bila je utemeljena na nametanju marksističke ideologije i veličanju politike novog režima. Organizacija i društvena svijest građanskog društva tumačeni su u negativnom smislu, uz naglašavanje klasnog ugnjetavanja; iskrivljeno su objašnjavani pojedini nacionalni događaji iz prošlosti i pojedine povijesne ličnosti (u Zagrebu je npr. uklonjen spomenik bana Josipa Jelačića) i mijenjana su nacionalna imena pojedinih kulturnih institucija. Komunistička je ideologija tumačila uvođenje socijalizma kao početak novog društva koje će vječno trajati. Stvaranje snažnog novog državnog aparata koji će upravljati svim gospodarskim i društvenim djelatnostima bilo je brzo i radikalno. Proces likvidacije višestranačkog sustava bio je popraćen intenzivnom promidžbom, koja je opravdavala i hvalila sve mjere režima. Naglašavala je povijesnu nužnost uništenja »kapitalističkog sustava izrabljivanja i nacionalnog ugnjetavanja«, dok, naprotiv - tumačila je službena ideologija - novi socijalistički poredak donosi pravdu i jednakost svih članova društvene zajednice. Tako je službena ideologija opravdavala uspostavljanje partijske diktature.

Obračun s protivnicima

Legalizirajući i učvršćujući svoju vlast, KPJ je nesmetano mogla pristupiti obračunu s političkim protivnicima (četnicima, ustašama, balistima, domobranima) kao i s pripadnicima društvenih slojeva koji su u prethodnom razdoblju bili vlasnici veće ili manje imovine, pa nisu prihvaćali gospodarske mjere nove vlasti. Promidžbeni aparat KPJ protivnicima novog sustava davao je različite nazive kao što su banda, kontarevolucionari, reakcija (to je bio najčešće upotrebljavani termin). Obračun s protivnicima bio je surov: Protivnici s kojima su se komunisti sučeljavali u tijeku rata bili su najčešće likvidirani bez sudskih presuda. No, zbog promidžbenog učinka pred sud su se izvodili samo vodeći ljudi - čelnici grupacija, ministri u organima vlasti,

282

generali, funkcioneri organizacija¹⁰⁹. Dakako, u tim progonima stradavali mnogi nedužni ljudi ili u ratu neutralne osobe za

¹⁰⁹ U ljeto 1945. vojni sud JA u Beogradu osudio je članove Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića. Vojni sud druge armije u Zagrebu u lipnju 1945. osudio je grupu ustaških ministara i dužnosnika (Mile Budak, Nikola Mandić, Joso Rukavina i dr.). Vrhovni sud Hrvatske 7. lipnja 1947. osudio je na smrt Slavka Kvaternika, Mehmeda Alajbegovića, Ivana Perčevića, Vladimira Košaka i Osmana Kulenovića.

283

koje je partijski vrh procijenio da bi u budućnosti mogli postati opasni za provođenje ciljeva komunističke politike.

Naročitu netolerantnost komunistički je režim pokazivao prema Katoličkoj crkvi. Ona je bila jedina institucija izvan kontrole komunističke vlasti i donekle je postala utočište onima koji su bili protiv novog društvenog uređenja, i koji su i dalje čuvali svoju nacionalnu svijest kao dio svog bića. No, režim je poduzimao niz mjera kojima je nastojao oslabiti utjecaj Crkve na šire slojeve društva. Katoličkoj crkvi (biskupijama, župnicima i samostanima) oduzeta su imanja i nekretnine (gospodarske zgrade, stanovi). Crkvene su škole izgubile pravo javnosti, a Bogoslovski fakultet bio je isključen iz

Sveučilišta u Zagrebu (1952). Mnogi su svećenici bili politički sumnjičeni i osuđivani, a pod udar režima došao je i zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac. Bio je uhićen 18. rujna 1946. i izveden pred sud pod neutemeljenom optužbom da je za vrijeme rata suradivao s okupatorom i ustaškom vlašću. U listopadu 1946. Stepinac je bio osuđen na 16 godina zatvora s prisilnim radom. Kaznu je izdržavao u lepo glavskoj kaznionici, ali je u prosincu 1951. pušten i upućen na obvezatni boravak u rodno selo Krašić (kraj Jastrebarskog), gdje je 1962. i umro. U razdoblju učvršćivanja komunističke vlasti uništavani su i ostaci četničkih skupina koje su u završnici rata zaostale u pojedinim dijelovima Srbije i istočne Bosne. U tim akcijama od posebnog je značenja za režim bilo hapšenje i samog Draže Mihailovića koji se nakon završetka rata i dalje nalazio na tlu Jugoslavije. Komunističke snage sigurnosti otkrile su njegovo sklonište pa su ga lukavim planom uspjele uhvatiti (do Mihailovićeve skloništa u blizini Višegrada probila se grupa agenata prerušena u četnike i, izvršivši prepad na njegovu pratnju, uspjela ga je zarobiti). Bilo je to sredinom ožujka 1946. Nakon tri mjeseca Draža Mihailović je izveden pred sud u Beogradu, optužen za veleizdaju i ratne zločine. Sudenje je bilo popraćeno velikim publicitetom. Polovicom srpnja iste godine Draža Mihailović je osuđen na smrt, pa je kazna izvršena strijeljanjem. Osim Mihailovića pred sud je izvedena i grupa od 23 njegova vojna suradnika i političara koji su ga podržavali (onima koji su se nalazili tada u Londonu sudeno je u odsutnosti). Sedmorica od njih osuđena su

284

takoder na smrt, a ostali na vremenske kazne do 20 godina zatvora.¹¹⁰

Iako je HSS bio podijeljen u više frakcija, komunistički je vrh procijenio da je njegov utjecaj - posebno karizma stranačkog vođe Vladka Mačeka - još jak i da se stanje nakon dvije godine komunističke vlasti bitno nije izmijenilo. Stoga je Partija odlučila pooštriti kurs prema HSS-u, pa su tijekom 1947. izvršena hapšenja pojedinih funkcionera stranke. Bili su uhapšeni Karlo Žunjević, Andrija Papa, Tomo Baburić i Ivan Štefanac iz niže garniture prvaka, ali zatim i istaknuti prvaci stranke Bariša Smoljan i Ivan Andres, nekadašnji ministri u vladi Cvetković-Maček, pa Mijo Ipša, Franjo Gaži, Tomo Jančiković i Božidar Magovac. Time je označen početak konačnog obračuna komunističkog režima s HSS-om i oporbom u Hrvatskoj u cjelini. Uslijedili su montirani sudski procesi, na kojima su uhapšeni redom osuđivani na višegodišnje robijanje. Najpoznatije prvake HSS-a - Šubašića, Šuteja i Košutića - komunističke vlasti nisu uhapsile i izvele pred sud, očito zbog toga da ne izazovu reakcije zapadnih sila. No, oni su stavljeni pod strogi policijski nadzor, pa im je onemogućeno bilo kakvo političko djelovanje.

Osim u Hrvatskoj, represije režima i drastične metode progona političkih protivnika primijenjene su i u ostalim dijelovima države: na članove vodstava bivših političkih stranaka, njihove ranije istaknutije prvake i pristaše te na pripadnike vjerskih zajednica. Diktatura jedne stranke nametnuta je kao rezultat četverogodišnjeg rata protiv okupatora, u kojem ratu se vodila i žestoka borba za vlast. KPJ, učvršćujući svoju vlast, pretvarala je građane Jugoslavije u podanike bez političkih i uopće građanskih sloboda. Istodobno, uspostavljanje komunističkog poretka odvajalo je Jugoslaviju od Zapada i vezivalo za istočni totalitarizam.

110. Usp. Iozo Tomašević, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1979, str. 404-908.

285

Ustrojavanje državne privrede

Usporedo s uspostavljanjem jednostranačke vlasti i sa suzbijanjem i likvidacijom političkih protivnika tekao je i proces razvlašćivanja imućnih građana i seljaka. Provedena je agrarna reforma (1945) kojom su temeljito izmijenjeni vlasnički odnosi poljoprivrednog zemljišta. Oduzeta je zemlja svim pojedincima iznad površine veće od 35 ha. Ta je zemlja dijelom pretvorena u državna poljoprivredna dobra (oko polovice), a dijelom je podijeljena simmašnim seljacima. Provodila se i kolonizacija, pa su brojne obitelji iz tzv. pasivnih krajeva preseljene u područja iz kojih su se iselili pripadnici njemačke manjine (Vojvodina). Izvršena je i konfiskacija imovine vlasnika koji su poslovali u ratno doba i koji su proglašeni ratnim bogatašima. Na taj način državi su pripala sva industrijska postrojenja (tvornice), banke i velike trgovine.

Sljedeći zahvat u novoj organizaciji gospodarstva bila je nacionalizacija krupne imovine građanskog sloja stanovništva (1946). Kada je u proljeće 1948. nacionalizirana i sitna trgovina i većina obrtničkih radnji, bilo je gotovo do kraja likvidirano privatno vlasništvo. Svim tim poduzetim mjerama država je postala vlasnik cjelokupne privrede, pa je bila u mogućnosti da je organizira prema modelu primijenjenom u Sovjetskom Savezu, tj. da uvede plansku privredu. Ukinuto je slobodno tržište roba i cjelokupno gospodarstvo je stavljeno pod strogi nadzor države.

Umjesto slobodnog tržišta roba, državna je vlast uvela racioniranu raspodjelu potrepština za život, koje su se stanovništvu distribuirale na temelju doznaka. Potrošači su dobivali bonove za kupovinu

strogo određenih mjesečnih količina hrane, odjeće i obuće. U proljeće 1949. uveden je visoki porez na seoska gazdinstva koji seljaci nisu mogli podmirivati. To ih je prisiljavalo da stupaju u seljačke radne zadruge, osnovane po uzoru na sovjetske kolhoze (kolektivna gazdinstva). Tako se provodila prisilna kolektivizacija sela.

Proces razvlašćivanja trajao je u Jugoslaviji od sredine 1945. do početka 1949. Takav brzi tempo iskorjenjivanja privatnog

286

vlasništva i likvidacije građanskih sloboda nije zabilježen ni u jednoj od istočnoeuropskih zemalja u kojima je pod patronatom Sovjetskog Saveza uspostavljena komunistička vlast. Sve što je novi režim poduzimao objašnjavano je povijesnom nužnošću prijelaza u socijalizam i planskim stvaranjem novog društva. Za provođenje novih mjera u gospodarstvu - a one su trebale stvoriti osnovu novih društvenih odnosa i društvenog sustava po uzoru na Sovjetski Savez - bio je angažiran velik činovnički aparat. Kako je sva zakonodavna, izvršna i sudska vlast bila koncentrirana u državnom vrhu, odnosno u komunističkom rukovodstvu, postupno se stvarala visoko centralizirana država. U njezinu su institucijama vlasti na rukovodećim mjestima bili poslušni partijski kadrovi. Pojedine republike nisu imale nikakve samostalnosti u oblikovanju gospodarskog sustava, već su provodile

287

direktive odozgo, tj. iz središta u Beogradu. Ratna samostalnost federalnih jedinica potpuno je dokinuta i republičke su vlasti postale izvršitelji politike koju je određivao savezni vrh.¹¹¹

¹¹¹ Proces centralizacije postupno se provodio i u vrijeme NOB-a. Već pri kraju rata bile su ukinute republičke armije i stvorena jedinstvena jugoslavenska armija (QA). To je samo pojačalo centralizaciju državne vlasti. Pri tome vojska je bila izdvojena ispod kontrole Narodne skupštine i funkcionirala je kao samostalna jedinica ovisna i nadzirana jedino od Partije koja je u svim postrojbama imala svoje organizacije.

288

JUGOSLAVIJA DO 1948.

Međunarodni položaj i vanjska politika

Budući da je u obnovljenoj jugoslavenskoj državi svu vlast imala KPJ, ona je određivala i smjer vanjske politike. Pri tome je presudnu ulogu imala njena ideološka orijentacija. Naime, KPJ je ideološki bila tijesno vezana s KP Sovjetskog Saveza, koja je nakon raspuštanja Komunističke internacionale (Kominterne) (1943) stvarno rukovodila svjetskim komunističkim pokretom. Tako su dvije države uspostavile prijateljske i savezničke odnose. Jugoslavenski komunistički režim držao je Sovjetski Savez svojim zaštitnikom i vjernim saveznikom. Još za trajanja rata Tito je u Moskvi (11. travnja 1945.) potpisao ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i suradnji Jugoslavije i SSSR-a. Nakon završetka rata u vanjskopolitičkim potezima nove Jugoslavije jasno je dolazio do izražaja oslonac na SSSR.

Približavanje Jugoslavije SSSR-u bilo je praćeno njenom podrškom prokomunističkim pokretima u drugim zemljama (Grčka),¹¹² što je izazvalo negodovanje u zapadnih saveznika, prema kojima je jugoslavenska politika inače bila rezervirana. Prema komunističkoj ideologiji, Velika Britanija i SAD bile su imperijalističke sile. Iako su one u ratu pomagale NOV, u poraću su prema njima ideološki razlozi nametali oprez. Na postupno udaljšavanje utjecalo je i otimanje imovine i stranog (i domaćeg) kapitala, što je za Zapad bio siguran argument i potvrda da se unutarnji razvoj Jugoslavije usmjerava prema modelu sovjetskog društvenog uređenja. Međusobnom udaljšavanju pridonio je i sve uočljiviji rascjep u ratnom savezu antifašističkih država. Nesuglasice i sukobi među velikim silama Istoka i Zapada svakodnevno su se povećavali, a Jugoslavija je čvrsto stajala na strani

¹¹² Grčki komunisti pod vodstvom Markosa Vefijadesa vodili su borbu protiv grčke desnice, a najžešće bitke su se vodile uz jugoslavensko-grčku granicu. Jugoslavenska je vlada pružala materijalnu pomoć i političko-moralnu potporu Markosovim jedinicama.

289

SSSR-a, pa i davala inicijative za čvršće povezivanje istočnih zemalja.

Do oštre konfrontacije sa zapadnim silama došlo je u vezi s razgraničenjem Jugoslavije s Italijom. Jugoslavija je saveznicima postavila zahtjev za pripojenje Istre, Rijeke, dijela Primorja i otoka, te Trsta i Gorice, koji su do rata bili u sastavu Italije. Zatražila je i slovenski dio Koruške koji je bio u granicama predratne Austrije. Jugoslavenska vlada se pozivala na etnički kriterij. Saveznici su odlučno odbili zahtjev Jugoslavije, pa ih je komunistička promidžba žestoko napadala optužujući ih da je njihov stav u prilog Italiji izraz imperijalističke politike.

Geopolitičko značenje Jugoslavije bilo je određeno njenim središnjim položajem na Balkanu, a zapadne sile su radile na tome da oslabe njenu opću međunarodnu poziciju. One su nastojale paralizirati prodor Sovjetskog Saveza prema zapadu preko Jugoslavije. Ipak, SSSR se zbog svoje

globalne strategije nije tako odlučno svrstao na stranu Jugoslavije i samo je djelomično podržavao njene zahtjeve. Odbio je podržati traženje ispravka granice Jugoslavije prema Austriji, a u sporu s Italijom četiri velike sile - Velika Britanija, SAD, Francuska i SSSR - dogovorile su kompromisno rješenje. Na temelju preporuke vijeća ministara četiriju velikih pobjedničkih sila potpisan je 10. veljače 1947. u Parizu ugovor o miru s Italijom. Tim ugovorom Jugoslavija je proširila svoje granice na veći dio teritorija okruga Gorice, na okrug Pulu, na čitavo područje Rijeke i Zadra, kao i na dio pokrajine Trsta. Od spomog teritorija osnovana je samostalna tampon-državica Slobodni Teritorij Trsta (STT), koji je privremeno bio podijeljen na dvije vojne zone: na zonu A, koja je uključivala Trst i neposrednu okolicu i imala anglo-američku vojnu upravu, te na zonu B s pretežno slovenskim stanovništvom, a koja je prepuštena jugoslavenskoj vojnoj upravi.

To privremeno stanje trajalo je do 1954. Sudar suprotnih interesa otvorio je tršćansku krizu, koja je zaoštrila odnose Jugoslavije sa zapadnim saveznicima, a u toj krizi SSSR se nije držao baš prijateljski, kako se to očekivalo prema zaključenom ugovoru (vidi o tršćanskoj krizi na str. 320). Komunistički vrh Jugoslavije težio je zbližavanju sa zemljama tzv. Narodne demokracije u istočnoj i srednjoj Europi, koje su

290

bile pod utjecajem SSSR-a i u kojima su bili uspostavljeni komunistički režimi, pa su one uistinu postale sovjetski sateliti. Tijekom 1946. i 1947. Jugoslavija je zaključila ugovore o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći s Poljskom, Čehoslovačkom, Mađarskom i Rurnunjskom.

Posebno poglavlje jugoslavenske vanjske politike tog razdoblja bili su odnosi s Bugarskom. Kada se 1946. u Bugarsku vratio Georgi Dimitrov (nekadašnji tajnik Kominteme), započeli su razgovori o jugoslavensko-bugarskoj federaciji na načelima »pluralizma«. Razgovori Tita i Dimitrova na Bledu (30. i 31. srpnja i 1. kolovoza 1947.) i usvojeni zaključci utirali su put stvaranju takve federacije (dogovorena je minimalna razmjena roba, kulturna suradnja i stvaranje carinske unije). Već u studenom 1947. zaključen je ugovor koji obvezuje Jugoslaviju i Bugarsku da se međusobno savjetuju o važnim međunarodnim pitanjima te da suraduju na vojnom planu.

291

U politici zbližavanja sa susjednim prokomunističkim balkanskim državama Jugoslavija je uspostavila tijesne odnose s Albanijom. Bio je to nastavak Titova podržanja antifašističke borbe u Albaniji tijekom drugog svjetskog rata. Već potkraj travnja 1945. Jugoslavija je priznala albansku komunističku vladu, a na svim međunarodnim konferencijama zalagala se za njene interese (npr. u pitanju reparacija). Sporazumi o privrednoj suradnji između FNRJ i Albanije, zaključeni u drugoj polovici 1946., bili su novi korak u njihovu zbližavanju (usuglašeni su gospodarski planovi, uklonjene carinske granice). Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći predviđao je čak i obranu nezavisnosti Albanije.

Povezivanjem sa SSSR-om i državama narodne demokracije Jugoslavija se svjesno uključila u istočni socijalistički blok. Ona je prihvatila strategiju vanjske politike Sovjetskog Saveza, koja se vodila pod geslom o oslobođenju naroda od američkog imperijalizma i kolonijalne vlasti zapadno-europskih zemalja. Podržavajući tu osnovnu odrednicu sovjetske vanjske politike Jugoslavija je postala najodaniji saveznik SSSR-a. Ipak je jugoslavensko vodstvo rado isticalo da nije došlo na vlast s pomoću sovjetskih tenkova (kao vodstva u zemljama narodne demokracije), pa se smatralo samostalnijim saveznicom SSSR-a od ostalih. Ponekad je donosilo odluke i bez prethodne suglasnosti sa SSSR-om (kao npr. u pripremama za stvaranje balkanske federacije). No, sovjetski komunistički vrh nije bio spreman Jugoslaviji odobriti takvu poziciju u istočnom bloku, jer je to moglo poremetiti sovjetske vanjskopolitičke planove. Zbog toga su se u odnosima između FNRJ i SSSR-a - skriveno od svjetske javnosti - javljali nesporazumi koji će se ubrzo pretvoriti u otvoren sukob.

Gospodarstvo i prisilna industrijalizacija

Nova vlast u obnovljenoj jugoslavenskoj državi objavila je dva osnovna zadatka: obnovu razorene zemlje i sređivanje gospodarskog života.

Materijalna razaranja i gubici u ratu bili su golemi. Zbog četverogodišnjeg partizanskog ratovanja, bombardiranja, pretjeranog iskorištavanja sirovinskih i poljoprivrednih izvora, uništa

292

vanja prometnica i industrijskih postrojenja zemlja je pružala prilično kaotičnu sliku. Seljaštvo koje je opskrbljivalo sve sukobljene vojske bilo je gotovo posve iscrpljeno. Veliki su bili i ljudski gubici. Normalizacija života zemlje zahtijevala je velike napore. Bio je to težak zadatak, jer je proizvodnja mogla raditi sa samo 30% kapaciteta. Režim je morao poduzeti mjere da spriječi glad, nered i kaos i da što prije obnovi razorenu zemlju. Obnovu je otežavao i nedostatak stručnih radnika i tehničke inteligencije. Zato je režim prišao organizaciji masovnog dobrovoljnog rada koji je uistinu najčešće

počivao na prisili, pa su ga ljudi kolokvijalno tako i nazvali - prisilni rad. KPJ je pod obnovom podrazumijevala ne samo otklanjanje posljedica rata i normalizaciju privrednog života, već i osiguranje najnužnije materijalne osnove za prijelaz na plansku proizvodnju. Obnova s osloncem na tzv. dobrovoljni (prisilni) rad bila je praćena promidžbom o viziji sretne budućnosti, pogotovo među mladim ljudima i sudionicima narodnooslobodilačkog rata koje je nosio pobjednički zanos. Dio naroda koji se protivio komunističkom režimu (a taj nije bio mali) uključivao se u radne akcije u strahu od etiketa reakcija i antidržavni elementi, odnosno od represije. Za radove su, posebno teže, bili upotrebljavani i ratni zarobljenici.

O brzom popravljaju oštećenih prometnica ovisio je prijevoz hrane i opskrba industrijskih postrojenja sirovinama. Pruga Zagreb-Beograd popravljala se danonoćno, pa je prvi vlak tom prugom prošao već potkraj lipnja 1945. Popravljale su se i ceste i čistila minska polja. Značajna pomoć za stanovništvo dobivana je od UNNR-e (američka pomoć preko Ujedinjenih naroda): u hrani, odjeći i obući, što je, zapravo, i najviše pomoglo da se izbjegne glad. Tijekom 1945. i 1946. UNNR-a je Jugoslaviji isporučila preko dva i pol milijuna tona robe, uglavnom hrane.

Kako su se nakon poraza i povlačenja njemačke vojske, iz Vojvodine (u strahu od osvete i pod prisilom) povukli pripadnici

113 Ratni gubici stanovništva bili su najveći u Bosni i Hercegovini, gdje su iznosili 382.000 ili 13,6%. Hrvatska je izgubila 298.000 ili 7,8% stanovnika, Crna Gora 50.000 ili 11,7%, Vojvodina 76.000 ili 4,4%, Kosovo 10.000 ili 1,5%, uža Srbija 141.000 ili 3,5%, Makedonija 25.000 ili 2,2% i Slovenija 35.000. Najveće žrtve su, dakle, bile u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj.

293

njemačke nacionalne manjine, osjetio se nedostatak radne snage na selu. Poremećaje u poljodjelstvu izazvali su i zemljišna reforma i kolonizacija. Novo stanovništvo, preseljeno uglavnom iz planinskih ili brdskih krajeva, nije bilo priviknuto na uvjete života u vojvodanskoj ravnici, a također nije umjelo raditi s novom agrotehnikom. Od desetaka tisuća kolonista znatan broj ih se vraćao na stara ognjišta.

Državni su se organi upletali administrativnim mjerama: mobilizacijom vlasnika traktora, traktorskih plugova i drugih strojeva. Na vojvođanskim poljima radili su seljaci iz Like, Bosne, Makedonije i Srbije, a plaćani su u naturi.

Da bi se osigurala opskrba gradskog stanovništva vlast je uvela otkup poljoprivrednih proizvoda. Politika distribucije zasnivala se na načelu da proizvodno stanovništvo ima prednost pred neproizvodnim, parazitskim stanovništvom - u količini i raznovrsnosti robe. To je pogodovalo razvitku ilegalne trgovine (na crno) i špekulacijama.

Nakon etape obnove slijedila je etapa industrijalizacije i elektrifikacije po uzoru na Sovjetski Savez. Prvi jugoslavenski petogodišnji plan razvoja privrede (1947-1951) proklamirao je kao cilj ubrzanu industrijalizaciju i centraliziranu akumulaciju kao jedinu alternativu za izvlačenje zemlje iz nasliedene privredne i kulturne zaostalosti. Opći zadaci plana uključivali su i razvijanje državnog sektora privrede kao pretpostavke podizanja općeg blagostanja trudbenika.

Plan je određivao veliko povećanje industrijske proizvodnje, posebno u nerazvijenim krajevima. Ti su planovi u velikoj mjeri bili nerealni, a i pogrešno usmjereni. Planirao se razvitak svih grana industrije, kako Jugoslavija ne bi ništa uvozila. Planeri su bili mahom nestručnjaci (borci i revolucionari) opsjednuti sovjetskom industrijalizacijom. Velika su sredstva bila uložena u tešku industriju, energetiku, rudarstvo i vojnu opremu, a zapostavljen je razvoj lake industrije i infrastrukture.

Za realizaciju megalomanskih planova nije bilo dovoljno novca. Da bi ga namakla, država je, kao jedini vlasnik i usmjeravatelj privrede, uvela prisilnu raspodjelu, pa je za plaće bila određena samo trećina ostvarenog nacionalnog dohotka. Davanja za industrijalizaciju u FNRJ bila su i do četiri puta veća nego u kapitalističkim zemljama. Dio sredstava namicao se zajmovima SSSR-a i

294

drugih zemalja istočnog bloka s kojima je Jugoslavija 1947. potpisala odgovarajuće ugovore. Diljem cijele države otvarala su se gradilišta, a sve te projekte industrijalizacije i elektrifikacije pratila je promidžba da će se tako stanovništvo osloboditi siromaštva, bijede i nezaposlenosti. Broj zaposlenih doista je rastao, ali su rukovodeći kadrovi imali vrlo nisko obrazovanje, pa su objekti podizani sporo, kaotično, a mnogi nikad nisu dovršeni.

Prema tadašnjim pogledima vrha KPJ, vodenje privrede preuzele su glavne uprave, kao veze između ministarstava i poduzeća. Njihovim je uvođenjem upravljanje privredom još jače podržavljeno.

Poduzeća su imala svojstvo pravne osobe, ali ne i poslovnu samostalnost, nalazeći se - kao državni organi - pod rukovodstvom državne uprave. Savezna privredna ministarstva izravno su ili preko republičkih ministarstava rukovodila privredom izrađujući planove, raspodjeljujući sirovine, gorivo, kredite i radnu snagu, provodeći kontrolu poslovanja, dok se operativno rukovodilo posredstvom glavnih ili generalnih direkcija. Proces jačanja države vodio je prema birokratskom centralizmu, opas

nost kojega vladajuće strukture nisu naslućivale. Centralizaciju gospodarskog života i državnog uređenja vladajući je sloj opravdavao potrebom za djelotvornošću. Ekonomski i politički pritisak vladajućih snaga tumačio se kao pritisak na svrgnute klase i kao pretpostavka demokracije. U takav se razvoj događaja uklapala i prisilna industrijalizacija kojoj gotovo i nije bilo otpora. Glorificiranje fizičkog rada, revolucionarna samovolja i politički teror pratili su industrijalizaciju, a otpor i nije bio moguć, jer je uspostavljena stroga policijska kontrola, pa je svaki pokušaj oraganiziranog djelovanja protiv postojećeg stanja brzo otkrivan i drastično kažnjavao.

Medunacionalni odnosi

Još za postojanja Kraljevine Jugoslavije KPJ je nacionalnom pitanju pridavala veliko značenje, pa je u svom programu na javljivala njegovo rješenje na temelju pune ravnopravnosti. To je tijekom četverogodišnjeg rata iskazivala geslom bratstvo i jedinstvo, a u zaključcima drugog zasjedanja AVNOJ-a istakla je fe-

295

derativno ustrojstvo kao temelj nove Jugoslavije. U ustavu iz 1946. jugoslavenska je država bila definirana kao federativna, pa je vladajuća KP svojim promidžbenim aparatom (komunistički naziv: agitprop) objašnjavala da je time konačno riješeno nacionalno pitanje.

U ustav je čak uneseno i pravo republika na samoopredjeljenje, uključujući i otcjepljenje. No, u ideološkim postavkama tumačilo se da je izgradnjom socijalističkog društva započeo proces postupnog odumiranja nacionalne svijesti i da će time u budućnosti potpuno nestati bilo kakvog nacionalnog iskazivanja i nacionalnog nadmetanja. Službeno se propagirala medunacionalna trpeljivost, približavanje i suradnja naroda, što je trebalo pridonijeti zacrtanom integracijskom procesu. Doista, u prvim godinama postojanja obnovljene Jugoslavije nije bilo vidljivih, snažnije izraženih nacionalnih tendencija. I u samom saveznom vrhu nije bilo isticanja jednog naroda nad irugim ili jedne republike nad drugom. Međutim, u zbilji nije bilo sve tako kako se činilo i kako je to režimski agitprop prikazivao. Bilo je posve nerealno očekivati da će nacionalna svijest pojedinih naroda biti naglo potisnuta. Tvrdnja o ostvarenom bratstvu i jedinstvu imala je, zapravo, promidžbeno obilježje i nije bila izraz stvarnog stanja. Da se nacionalna pripadnost na razne načine i dalje iskazivala, potvrđuje donošenje posebnog zakona o zabrani nacionalizma i šovinizma. Režim je oštro progonio svaki oblik očitovanja nacionalne svijesti, što znači da je ipak bilo međunacionalnih svada i da je režim uočavao znakove opiranja politici KPJ u medunacionalnim odnosima (obračun s HSS-om).

Za režim su bila posebno neugodna oponiranja samom federativnom ustrojstvu države, koje se isticalo kao (barem teoretski) garancija nacionalne ravnopravnosti.

Najjači otpor federativnom uređenju Jugoslavije, ozakonjenom u ustavu iz 1946., dolazio je iz Srbije. Iz pojedinih sredina koje su nastojale obnoviti stare političke stranke (radikali, demokrati) nije se priznavala makedonska i cmogorska nacija, pa se odbijalo konstituiranje Makedonije i Cme Gore kao posebnih republika. Posebno se u Srbiji žigosalo uspostavljanje autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova u okviru Srbije. Takva rješenja su se smatrala krunjenjem srpske cjelovitosti i obezvređivanjem

297

ideologije o velikoj Srbiji, koja je isključivala bilo kakav federalizam ili uspostavljanje autonomnih dijelova. Režim je, doduše, onemogućavao obnovu i djelovanje starih poliičkih stranaka, ali time nije iskorjenio antifederalističke i velikosrpske koncepcije u Srbiji. One su se povukle u neku vrstu ilegalnosti, pa se unatoč uspostavljanju jake središnje državne vlasti (mnogo jače od one u Kraljevini Jugoslaviji), što je inače bio ideal srpskih nacionalnih snaga, nisu mirile s ustrojem obnovljene države i uspostavljanjem komunističkog stranačkog monopola. S vremenom će te snage zadobiti utjecaj i na partijske kadrove u Srbiji, u kojima će jačati velikosrpski mit.

U Hrvatskoj je također bilo rezervi prema državnom uređenju, ali s drugačijih pozicija nego u Srbiji. Dok je izvoriste srpskog oponiranja bila velikosrpska ideja, u Hrvatskoj je negodovanje izazivao novi jugoslavenski centralizam. Valja upozoriti da je Hrvatska očekivala političku i ekonomsku samostalnost, i da je dio hrvatskog naroda - unatoč odbijanju ustaške ideologije - skriveno ipak sačuvao ideju hrvatske države. Čak su i neki čelnici KPH centralizam smatrali privremenim i očekivali njegovu transformaciju. Hipoteka ustaštva postala je trajni izvor nepovjerenja saveznih institucija i Jugoslavenske armije prema Hrvatima. Priklanjajući se unitarističkoj koncepciji, kakva se formirala u državno-partijskom vrhu, potiskivani su hrvatski kadrovi u federalnim organima i vojsci (u kojima su nakon rata bili prilično zastupljeni), bez obzira na svoju partijsku poslušnost.

Znakova otpora centralizmu bilo je i u Sloveniji, a posebno je bio izražen kao suprotstavljanje koncentriranju kapitala u Beogradu. Karakteristično je da se nacionalno iskazivanje u Makedoniji nije

ocjenjivalo opasnim kao u drugim sredinama, i da se savezni politički vrh tolerantnije odnosio prema razvijanju svijesti o makedonskoj nacionalnoj državi (dakako u okviru jugoslavenske federacije). U to se vrijeme opozicija u Bugarskoj oko Nikole Petkova izjašnjavala za nezavisnu makedonsku državu u kojoj bi se našle Vardarska, Egejska i Pirinska Makedonija.

U poslijeratnom životu Jugoslavije bili su, dakle, nazočni refleksi nacionalnih ideologija i programa predrainog i ratnog razdoblja. Zbog drastične režimske represije oni se u javnosti nisu jače zamjećivali. Ali, važno je da su se javljali i u svijesti nekih su²⁹⁸

dionika NOB-a i članova KPJ, iako je stranačka većina poslušno slijedila velikodržavni centralizam i unitarističku orijentaciju. Vodstvo KPJ uspostavilo je centraliziranu jednostranačku državu i dosljedno je održavalo. Ubrzana i prisilna industrijalizacija još je više poticala partijski vrh da ustraje u tom smjeru. Smatralo se, naime, da industrijalizacija traži koncentraciju i centralizaciju sredstava za investicije, posebno zbog neravnomjerne razvijenosti zemlje. Osim toga, centralistička partijska država bila je u skladu i sa centralističkom ideologijom i praksom Sovjetskog Saveza, koju je KPJ u razdoblju neposredno nakon rata slijedila. Politički, gospodarski i kulturni razvitak republika određivao je državno-partijski vrh s Titom na čelu, a ne vodstva pojedinih republika. U republikama je ipak tinjala neka težnja da osiguraju svoje interese pa su se na toj osnovi u nekim okolnostima pojavljivale suprotnosti među njima i prikriveni sukobi u borbi za utjecaj na donošenje saveznih odluka. Tako je u samoj Partiji posijano novo sjeme budućih konfrontacija i kriza, koje će klijati iza kulisa javne političke scene. Te je krize generirao skriveni sukob između velikosrpskog hegemonizma (koji je tiho, ali postupno prodirao u srpske partijske redove) i težnji za stvarnom, a ne samo deklariranom ravnopravnosti nesrpskih naroda.

299

SUKOB S INFORMBIROOM

Staljinov napad na KPJ

Na savjetovanju komunističkih partija SSSR-a, Jugoslavije, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Rumunjske, Bugarske, Francuske i Italije, održanom u rujnu 1947. u Škljaskoj Porebi u zapadnoj Poljskoj, osnovan je Komunistički informacijski biro (skraćeno Kominform ili Informbiro). Jugoslavenske komuniste na tom su sastanku predstavljali Edvard Kardelj i Milovan Đilas.

Za razliku od Kominterne, Informbiro je organiziran zbog razmjene iskustava u radu partija članica i za uspostavljanje, »u slučaju potrebe, koordinacije njihove djelatnosti na osnovu uzajamne suglasnosti«. Za sjedište organizacije izabran je Beograd, i to na prijedlog sovjetske delegacije. Pokrenuto je i glasilo (organ) Informbira Za čvrsti mir, za narodnu demokraciju. Tiskalo se u Beogradu, a uređivao ga je Rus Pavel Judin. Osnivanjem Informbira Staljin je želio ostvariti jači politički i ekonomski utjecaj SSSR-a na zemlje narodne demokracije, u kojima su bili uspostavljeni komunistički režimi, i staviti pod jaču kontrolu zapadne komunističke partije koje su pokazivale znakove osamostaljivanja od sovjetskog utjecaja. Ideološkim unificiranjem trebalo je okupljene komunističke stranke brže integrirati u sovjetski blok u vrijeme polarizacije u međunarodnim odnosima. Informbiro je imao pripremiti i organiziranu opstrukciju protiv politike SAD-a u Italiji i Francuskoj. No, uskoro se pokazalo da je Informbiro praktički poslužio samo obračunu Sovjetskog Saveza s KPJ i FNRJ. S obzirom na činjenicu da su se već neko vrijeme između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije gomilale razlike i konfrontacije, sovjetski je vrh računao da će jačim vezivanjem Jugoslavije za Informbiro tu državu jače vezati i za SSSR

Osnivanje nekoliko jugoslavensko-sovjetskih društava jugoslavenski je vrh shvaćao kao pomoć SSSR-a industrijalizaciji Jugoslavije, iako su pravi motivi te pomoći bili drugačiji: Sovjeti su 300 radili na podređivanju jugoslavenske privrede sovjetskim planovima. U nizu slučajeva sovjetska se strana nije pridržavala dogovorenih obveza, a njeni predstavnici u mješovitim društvima stali su se »iznad zakona FNRJ i sebe smatrali eksteritorijalnia«. ¹¹⁴ Tako je dolazilo do sve češćih nesuglasica i sporova, pri čemu je jugoslavenska strana težila slobodnijem unutarnjem razvoju i većoj samostalnosti, što Sovjeti nisu prihvaćali.

Sporovi su učestali početkom 1948. i tada je uslijedio Staljinov pritisak na Jugoslaviju. CK KPJ je na sastanku održanom 1. Ožujka 1948. ustanovio da su odnosi Jugoslavije sa SSSR-om u posljednje vrijeme u raskoraku. Odbijen je i sovjetski prijedlog da se odmah uspostavi jugoslavensko-bugarska federacija, čime je Staljin nastojao oslabiti Jugoslaviju i jače je podrediti svojoj konoli. Tito je isticao da Sovjeti forsiraju stvaranje federacije, dok ona ekonomski nije sazrela i da njenom realizacijom u tom času praktički žele u Jugoslaviju uvući trojanskog konja. Očito je shvatio da sovjetski pritisak dovodi u pitanje neovisnost Jugoslavije. Uslijedilo je opozivanje najprije sovjetskih vojnih stručnjaka i

instruktora a zatim i civilnih stručnjaka iz Jugoslavije. Njihovo povlačenje motivirano je uskraćivanjem potrebnih podataka s jugoslavenske strane. Najzad su Staljin i Molotov 27. ožujka 1948. uputili Titu i ostalim članovima CK KPJ pismo, u kojem se jugoslavenski komunistički vrh optužuje za antisovjetsku djelatnost i pokušaje »detroniziranja sovjetskog sustava«. U pismu se navodi uljuljkivanje u teoriju mirnog urastanja kapitalističkih elemenata socijalizam. Kopije pisma upućene su svim članicama Informbiroa, pa je tako sukob KPJ sa sovjetskom KP prenesen na područje međunarodnog radničkog pokreta. Odgovor CK KPJ na pismo Staljina i Molotova odbacivao je sve optužbe i predložio CK SKP(b) da se nesporazum riješi u razgovorima predstavnika dviju partija. Staljin i Molotov uputili su CK KPJ novo pismo (4. svibnja 1948.) u kojem se jugoslavenski odgovor kvalificira kao »zaoštavanje konflikta«. U tom

114 Branko Petranović, n. dj., atr. 470.

301

se pismu već spominje »antisovjetska pozicija« Tita i »klevetnička propaganda« rukovodilaca KPJ. Pobjeda revolucije u Jugoslaviji objašnjava se ulaskom sovjetske Crvene armije na jugoslavenski prostor. Pismo je sadržavalo prijedlog da se postojeći spor raspravi na sastanku Informbiroa, što je jugoslavenski komunistički vrh odbio. Razmjena pisama između vodstava dviju partija zaoštrila je sukob i nagovještavala potpuni raskol koji se i dogodio i koji se prenosio i na međudržavne odnose. Sastanak Informbiroa održan je sredinom lipnja 1948. u Bukureštu bez sudjelovanja predstavnika KPJ. Tada donesena rezolucija ponavljala je optužbe iz prethodne prepiske, odnosno iz pisama Staljina i Molotova. Predstavnici svih partija okupljenih u Informbirou odobravali su postupak CK SKP(b), a vodstvo KPJ je optuženo za »neprijateljsku politiku prema Sovjetskom Savezu, diskreditiranje sovjetske armije i izjednačavanje vanjske politike SSSR-a s vanjskom politikom imperijalističkih sila«. Uz niz drugih zamjerki rezolucija Informbiroa okarakterizirala je jugoslavensku partiju kao »sektaško-birokratsku«, koja ne želi priznati svoje »antipartijske pogreške«. Napokon, na osnovu svega utvrđuje se da se KPJ isključila iz obitelji bratskih komunističkih partija i, prema tome, i iz redova Informbiroa.

U vrijeme pojačanog napada Staljina na KPJ (preko Informbiroa) održan je u Beogradu njen peti kongres od 21. do 28. srpnja 1948. Da bi se kongresu dao što veći publicitet, organizirano je izravno prenošenje tijekom sjednica preko radija i opširno izvještavanje u tisku. Bio je to prvi javni kongres Partije nakon zabrane njena rada 1920., a održavao se 20 godina nakon četvrtog kongresa, održanog 1928. u Dresdenu. Kongres je imao svjedočiti o ispravnosti politike KPJ, pa je u svojim zaključcima dao punu podršku partijskom vrhu u odbijanju rezolucije Informbiroa.

Odjeci sukoba

Kada je spor sa SSSR-om i javno objavljen, svjetska i domaća javnost bila je zaprepaštena. U napad na Jugoslaviju bile su uključene sve zemlje istočnog bloka, a uskoro su se s napadom solidarizirale i sve ostale komunističke partije svijeta. Stoga se

302

opravdano postavljalo pitanje: hoće li Jugoslavija izdržati toliki pritisak? Veliko zaprepaštenje doživjeli su članovi KPJ, koji su - slijedeći poslušno dotadašnji smjer Partije - živjeli u uvjerenju da su najvjerniji i najodaniji saveznici SSSR-a i Staljina. A vodstvo KPJ, i nakon neočekivanog napada, ostalo je i dalje uvjereni da je sovjetski put u socijalizam jedini i da drugoga puta nema. Ono je objavilo da će svojim djelima dokazati vjernost lenjinističko-staljinističkom učenju. Upravo u jeku napada Informbiroa izvršena je nacionalizacija sitnih poduzeća, a početkom 1949. započela je i kolektivizacija sela. Staljin je i dalje ustrajao u svom stajalištu, pa je na Jugoslaviju usmjerio snažan ekonomski pritisak. Otkazani su svi ugovori članica Informbiroa s Jugoslavijom i ona je totalno ekonomski blokirana. Bilo je i graničnih incidenata i prijetnji vojnom intervencijom. Oslanjajući se na svoj autoritet u međunarodnom radničkom pokretu i na podršku članica Informbiroa, Staljin je računao da će uzazvati unutarnju pobunu u Jugoslaviji i zbacivanje partijskog vodstva. Pozvao je jugoslavenske komuniste da odbace svoje tadašnje čelnike i da Jugoslaviju vrate u lager socijalističkih zemalja. Dio članstva KPJ, vjerujući u ispravnost Staljinovih ocjena i ponesen vjerom u SSSR, opredjeljivao se za Informbiro, a rotiv Tita. Ili Vodstvo KP s Titom na čelu izvršilo je okrutan obračun s njima. Provedena su udaljšavanja s funkcijali hapšenja tzv informbiroovaca, a znatan dio ih je bio interniran na Golom otoku, gdje su bili izloženi nečovječnom postupku i mučenju. U jeku sukoba s Informbiroom u Hrvatskoj je došlo do tzv Srpskog đurđevdanskog ustanka i formiranja srpske frakcije u KP Hrvatske. Potkraj 1949. u krajevima sa srpskim stanovništvom počele su se formirati grupe predvođene prvoborcima, pričuvnim i djelatnim oficirima i službenicima srpske nacionalnosti. Na Đurđevdan (6. svibnja) 1950. izbila je pobuna na Kordunu, Baniji, u Lici i Bosanskoj krajini. Glavno geslo ustanka bilo

je Za kralja i otadžbinu. Većina pobunjenika bili su Srbi, a pridružilo im se i nešto malo Hrvata i Muslimana. Kad su pobunje

115 Po nekim partijskim procjenama broj članova Partije opredjeljenih u Informbiro (tzv. informbiroovci) dostigao je 53.000.

303

nici pored mnogih sela zauzeli i nekoliko općinskih središta, vojska je pobunu brzo ugušila. Isbodobno u vladi Hrvatske istupa skupina ministara - Rade Žigić, Duško Brkić i Stanko Čanica Opačić - s tvrdnjom da su Srbi u Hrvatskoj u neravnopravnom položaju, što ugrožava njihov nacionalni identitet te da su srpski ustanički krajevi materijalno zapostavljeni. Skupina se počela udaljavati od politike KPH, pa je o njihovim stajalištima (u nazočnosti E. Kardelja) raspravljao CK KPH potkraj srpnja 1950. Na drugoj sjednici, početkom rujna, bio je nazočan A. Ranković koji je ocijenio da se grupa uključila u borbu protiv KPJ. Nakon toga tri ministra u hrvatskoj vladi bila su smijenjena i osudena, a Žigić i Brkić završili su na Golom otoku. Na njihova mjesta u vladi postavljeni su novi ministri, također Srbi (Nikola Sekulić, Milutin Baltić, Božo Rkman Đuro Kladarin). Kako je prilikom razmatranja Staljinova pisma na sjednici CK KPJ Sreten Žujović, član užeg partijskog vodstva i državni funkcioner, te prvi sekretar Narodne fronte, podržao sovjetski stav, bio je optužen zbog frakcionaštva i isključen iz KPJ. Sukob s Informbiroom iskorišten je i za obračun s Andrijom Hebrangom, koji se još za trajanja NOB-a isticao kao hrvatski komunist s naglašenijim nacionalnim osjećajem. Zbog zauzimanja za hrvatske interese bio je nepoćudan centralističkim i vehkosrpskun elementuna uvodstvu KPJ i u poslijeratnom razdoblju. Početkom svibnja 1948. bio je uhapšen pod optužbom da je surađivao sa SSSR-om i da je počinio greške tijekom rata (Hebrang je bio ustaškom zatvoru, pa kako je preživio i bio zamijenjen pripisivala mu se suradnja s ustašama i Gestapoom). Nakon duge istrage službeno je objavljeno da je Hebrang u lipnju 1949. izvršio samoubojstvo, iako je bio umoren.

304

Napad na KPJ i njeno isključenje iz Informbiroa uslijedili su u vrijeme kada su međunarodni odnosi Jugoslavije sa zapadnim silama postajali sve zaoštreniji. Vlade Velike Britanije, SAD i Francuske donijele su u Londonu 20. ožujka 1948. Tripartitnu deklaraciju, kojom predlažu da se cijeli sporni teritorij oko kojega se ne mogu složiti FNRJ i Italija prepusti Italiji. Tako se Jugoslavija našla između dvije vatre, s Istoka i sa Zapada. Jugoslavenska je vlada ipak odbila deklaraciju, iskazujući spremnost za obranu spornog dijela Istre i Slovenskog primorja.

Pritisak SSSR-a nije popuštao i sve se negativnije odražavao na opće stanje u zemlji. Teška ekonomska situacija prisilila je jugoslavensku vladu da traži pomoć u hrani i sirovinama za tvornice, ali i za naoružanje. Kako je Zapad bio u hladnom ratu sa SSSR-om, otpor Jugoslavije Staljinu bio mu je u interesu, pa joj je - mijenjajući odnos prema Jugoslaviji - traženu pomoć i dodijelio. Obnavljanje ekonomskih veza s Jugoslavijom zapadne su zemlje uvjetovale prethodnim obeštećenjima za imovinu koja je njima i njihovim državljanima oduzeta nacionalizacijom, kao i reguliranje predratnih jugoslavenskih dugova. Proboju Jugoslavije iz ekonomske i političke blokade najviše je pridonijela pomoć vlade SAD (1950. u Jugoslaviju je stigla prva besplatna pomoć, a u studenom 1951. zaključen je sporazum o vojnoj pomoći).

U očekivanju mogućeg sovjetskog vojnog napada, jugoslavenski je komunistički vrh izvršio određene obrambene pripreme. D'ržava je bila podijeljena na zone partizanskih odreda. Za zapovjednika štaba partizanskih odreda bio je imenovan Svetozar Vukmanović-Tempo, a za komesara Mijalko Todorović. Tajnim ukazom Narodne skupštine zemlja je stavljena u pripravno stanje, a u pograničnim predjelima demontirana su i evakuirana važnija poduzeća. Vojna industrija počela se podizati u središnjem dijelu države. Povjerljiv se arhiv uklanjao iz Beograda.

U partijskom vrhu Jugoslavije u to je vrijeme sazrijevala procjena da je sovjetska politika hegemonistička i agresivna, da takva politika udaljuje SSSR od socijalizma i da ga pretvara u zemlju tetora i despotizma birokracije koja vodi imperijalističku politiku sličnu politici ruskih careva. Zbog toga Jugoslavija - da ne bi išla istim putem - mora odbaciti sovjetski model vlasti, kojega je 1945. tako zdušno prihvatila. Vodstvo KPJ je zaključilo da mora tražiti drugačiji put u izgradnji socijalističkog društva.

305

RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE

Ideja i uspostavljanje samoupravljanja

U razdoblju pritiska istočnog bloka na Jugoslaviju stanje u zemlji bilo je teško i postajalo je sve kritičnije. Ekonomska blokada je zaustavila rast industrijske proizvodnje, a uz to su se otkri

vale i sve ostale slabosti prvog petogodišnjeg plana: gradnja bez ekonomske računice, ulaganja u širkom rasponu i investicijska pretjerivanja. Zaustavljen je uvoz opreme iz istočnih zemalja, pa je dalja gradnja ograničena na dovršavanje ključnih industrijskih objekata. Iz razloga vojne sigurnosti promijenjene su i lokacije nekih industrijskih poduzeća. Zbog kolektivizacije padala je poljoprivredna proizvodnja, a izvoz je pao na jednu trećinu. Za osiguranje prehrane stanovništva uveden je prisilni otkup poljoprivrednih proizvoda. Ekonomska pomoć Zapada, najavljivana potkraj 1949., počela je stizati tek tijekom naredne, 1950. godine.

Unatoč teškom stanju i općoj društvenoj krizi, komunistički se režim i dalje održavao, ponajprije jačanjem državnog aparata i policije koja je sve držala pod strogom kontrolom. Zbog toga se nije moglo bilo što organizirati protiv vlasti. Održavanju poretka išla je u prilog i politika zapadnih sila i SAD-a, koje su odlučile održati Tita na vlasti u Jugoslaviji pod svaku cijenu. Dakako, postavljalo se pitanje kako dugo će to režim moći izdržati. Centralizirani gospodarski sustav gušio je svaku inicijativu poduzeća, lokalnih zajednica i republika. U najvišem partijskom vrhu potkraj 1949. i početkom 1950 sazrela je spoznaja da nešto treba mijenjati. Povratak u kapitalizam i prijelaz na višestranačje vodili bi zasigurno gubitku vlasti KPJ, pa takvo rješenje nije dolazilo u obzir. Trebalo je osmisliti nešto što će sačuvati vlast Partije i zemlju voditi u socijalizam, ali smjerom različitim od onoga koji je prakticiran u Sovjetskom Savezu u kojemu je uspostavljena birokratska svemoć. Komunističkim prvacima okupljenim u Politbirou KPJ (u njemu su uz Tita najvažnije ličnosti bile Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Boris Kidrič) nametnula su se pitanja: o karakteru vlasništva u socijalizmu, a to znači je li

306

ono državno ili društveno; koja je prava uloga države u rukovođenju privredom; kako treba planirati u socijalizmu. U traženju rješenja polazilo se od kritike staljinističkih pogleda na državu i privredu. Zaključili su da je birokracija slomila socijalizam u Rusiji i da treba napustiti sustav državnog upravljanja privredom i oblikovati takav u kojem će se tvornice predati na upravljanje radnicima. Već u prosincu 1949. sastavljena je uputa o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih poduzeća, pa su se na terenu takvi savjeti počeli i formirati.

Prvi radnički savjet sastavljen od 13 članova izabran je 31. prosinca 1949. u Tvornici cementa u Solinu, a zatim su se takvi savjeti osnivali i u drugim poduzećima ne samo u Hrvatskoj, nego i u Sloveniji, Srbiji i nekim poduzećima u drugim republikama. Tada su započele i pripreme za izradu nacrtu zakona o radničkom upravljanju privredom. Prilikom njegove izrade Boris Kidrič je radničko samoupravljanje označio kao početak kraja birokratizma. U zemlji je već bilo formirano 520 radničkih savjeta, kada je Narodna skupština 27. lipnja 1950. usvojila zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Posebnom uputom vlade utvrđen je način izbora radničkih savjeta i njihovih upravnih odbora. Tako je vrh KPJ teorijski i praktično namjeravao riješiti nastalu krizu. Partijska promidžba veličala je ideju samoupravljanja kao veliko dostignuće koje će zemlju - a posebno radnike - osloboditi birokratske vlasti i upletanja države. Ta ideja -

307

tumačilo se - spašava socijalizam i oslobada inicijative u kulturnom i umjetničkom stvaralaštvu. Kako je članstvo KPJ bilo naviknuto na primanje direktiva i pojednostavljenih tumačenja društvenog razvoja, primalo je i samoupravljanje kao rješenje koje zasigurno vodi u bolje dane. No, i taj osmišljeni sustav, na stao u sudaru sa sovjetskim modelom koji su jugoslavenski komunisti slijedili do početka 1950., nosio je u sebi slabosti koje će se tek iskazati.

Širenje samoupravljanja

U jugoslavenskoj državi gotovo ni jedno područje društvenog života - od gospodarstva i sitnog seljačkog posjeda do prosvjete, kulture, znanosti i umjetnosti - nije ostalo izvan sustava državnog upravljanja, što je praktički značilo da je sve bilo pod kontrolom i nadzorom Partije. Preispitivanjem postojećeg stanja, nastalog prenošenjem sovjetskog modela, došlo se do zaključka da je i u ostalim sektorima života a ne samo u gospodarstvu nužno nešto mijenjati, odnosno da treba zaustaviti proces podržavanja. Kritika staljinizma dovela je do ideje o potrebi reforme cijeloga društva, naravno uz čuvanje vodeće i kontrolne uloge jedine političke organizacije - a to je KPJ.

U skladu s idejom samoupravljanja ustanovljeni su savjeti kao organi upravljanja ne samo u tvornicama, nego i u svim radnim organizacijama (školama, sveučilištima, bolnicama, institutima itd.). Radnički su savjeti imali od 15 do 120 članova, već prema broju zaposlenih. U poduzećima i ustanovama s manje od 30 zaposlenih cijeli je kolektiv činio radnički savjet. Inače, radničke su savjete formalno birali i opozivali kolektivi, a u svojoj nadležnosti imali su donošenje samoupravnih akata:

razne pravilnike, proizvodne planove ili planove rada neprivrednih organizacija, financijske planove, tarifne pravilnike, biranje upravnog odbora (kao izvršnog organa) i odlučivanje o raspodjeli dijela akumulacije.

No, u vrijeme uvođenja radničkih savjeta dio akumulacije koji je ostajao poduzećima bio je beznačajan, a pravila za raspodjelu

308

donešena su uz suglasnost državnih organa. Pri tome je važno napomenuti da su ovlaštenja partijske organizacije i direktora u neposrednom upravljanju radnom organizacijom, i posebno u personalnoj politici, bila ključna. Samoupravljanje neposrednih proizvođača bilo je simbolično. Administrativno-operativna podređenost poduzeća državnih organa zamjenjivana je sustavom uzajamnih prava i obveza, pri čemu je država i dalje zadržala snažan utjecaj. Tako je cijeli sustav samoupravljanja zapravo bio fasada iza koje su i dalje sve u rukama imale komunističke partijske organizacije kojima se dirigiralo iz partijskog središta.

Razdoblje uvođenja samoupravljanja obilježeno je i promjenama na selu. Kako su seljačke radne zadruge doživjele potpuni ekonomski slom, bile su raspuštene (1953). Od samog početka one su bile nerentabilne, ali ih je održavala proglašena borba protiv privatnog vlasništva.

Sustav administrativnog upravljanja trajao je samo nekoliko godina i dio je članova Partije sada strahovao od dezorganizacije. Stoga je CK KPJ u direktivnom pismu isticao da nastale promjene u biti predstavljaju oblik socijalističkog upravljanja i razvijanja socijalističke demokracije, a da je sve upereno protiv birokratizma. I šesti kongres KPJ, održan u Zagrebu od 2. do 7. studenoga 1952., bavio se ulogom Partije u novim uvjetima, a sam Tito održao je referat pod naslovom Borba komunista za socijalisti demokraciju. Kongres je objavio novu ulogu Partije, pa je to izrazio i promjenom naziva KPJ u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Od članova Partije tražilo se da postanu »ideološka avangarda radničke klase i društva u cjelini«, što je praktički značilo da se komunisti angažiraju u radničkim savjetima kao njihova pokretačka snaga. Kongres se, tobože, odrekao koncepta srastanja države i Partije, ali je vrh Partije i dalje određivao što će komunisti zastupati i provoditi u radnim organizacijama.

Nastale promjene uistinu su mijenjale do tada postojeći sustav, ali su svi zahvati obavljani pod vodstvom KPJ. Da bi se uvelo samoupravljanje, trebalo je razgraditi tek uvedeni administrativni sustav rukovođenja, a državni ekonomski monopol postupno transformirati u slobodnu tržišnu privredu, ali to se nije dogodilo.

309

Predsjedništvo šestog kongresa KPJ/SKJ održanog u Zagrebu 1952. U siječnju 1953. donesen je ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ, a u nekoliko narednih mjeseci doneseni su i ustavni zakoni pojedinih republika. Tim su se aktima potvrđivale društveno-ekonomske i političke promjene do kojih je došlo u razdoblju od 1950. do 1952. Ustrojavao se sustav koji je društvenu svojinu proglasio osnovom političkog uređenja. Partijska glasila i ostali tisak tumačila su da se radi o nastajanju sustava socijalističke demokracije kao oblika političke organizacije države prijelaznog tipa. U predstavničkim tijelima federacije i republika uvedena su vijeća proizvođača. Ukinuti su nazivi vlada i ministarstva i zamijenjeni izvršnim vijećima i (državnim i republičkim) sekretarijatima. U biti sve je ostalo isto, jer je i dalje Partija strogo bdjela nad svim tim organima.

310

311

Slučaj Milovana Đilasa

U širim slojevima stanovništva, koji su s nelagodom gledali na kopiranje sovjetskog modela i na grube mjere razvlašćenja, prihvaćena je kritika stanja u Sovjetskom Savezu, ali se ipak javljala i sumnjičavost prema samoupravljanju s partijskim rukovođenjem. Uvođenje samoupravljanja, razvoj u pravcu uvođenja tržišta i izvjesno (barem prividno) smanjenje državne vlasti stvarali su dojam da se stanje u Jugoslaviji mijenja. Sve što se događalo početkom pedesetih godina imalo je obilježje društvene reforme pod komandom Partije. S druge strane, bilo je članova Partije koji su smatrali da nove metode slabe ulogu SKJ i da se partijske organizacije prepuštaju stihiji. Nije im se svidao ni najmanji prijelaz na decentralizaciju, a u samoupravljanju su vidjeli pogibelj za monolitni karakter Partije. Stoga se CK SKJ u lipnju 1953. obratio partijskim organizacijama s porukom u kojoj negativno ocjenjuje takve ideje i obilježava ih kao »nesnalaženje i pasivnost«.

Medutim, nasuprot stavovima o potrebi daljeg zadržavanja čvrstog partijskog vođenja, u samom partijskom vrhu pojavilo se mišljenje da su nužne još radikalnije promjene u demokratskom smislu. Zapravo, radilo se o oštroj kritici režima, ali u drugom smjeru. Takva shvaćanja 1953. zastupao je Crnogorac Milovan Đilas, sekretar CK SKJ zadužen za ideološku i promidžbenu djelatnost (agitprop),

koji je kritizirao karakter Partije i moral vladajućeg sloja, izjašnjavajući se čak za politički zaokret prema višestranačju.

Nije slučajno da su se takva shvaćanja javila u redovima same Partije i to u njenom najvišem vrhu. Naime, izvan Partije to uopće nije bilo moguće, jer je ona imala monopol nad svim sredstvima informiranja, poglavito u ideološkim pitanjima. U nizu članaka u partijskom dnevniku Borba i u časopisu Nova misao Đilas je iznosio poglede suprotne onima koje su zastupali Tito i članovi užeg vodstva SKJ. Đilas je pisao o prevladanoj ulozi Partije, o birokratskoj kasti i degeneriranom moralu rukovodećeg partijskog kadra koji je postao glavna kočnica društvenog razvoja. Demokratizaciju političkog sustava on je vidio u takvom ustmju društva, u kojem bi postojale pmgresivne i konzervativne socija

312

lističke snage koje bi u borbi »na tlu socijalizma« osiguravale napredak društva.

Javno iznošenje Đilasovih teza imalo je odjeka u samom Savezu komunista i izazvalo polarizaciju oko pitanja treba li nastaviti društvenu reformu ili ne. Nastupio je trenutak kada se partijski vrh morao odlučiti, pa je sazvan izvanredni plenum Centralnog komiteta SKJ (16. i 17. siječnja 1954.), s jedinim zadatkom da razmotri Đilasove istupe. Kardelj je na plenumu okarakterizirao Đilasove ideje kao »mješavinu anarhizma i buržoaskog liberalizma«, a Tito je istaknuo da one vode u anarhiju i »strahovitu neizvjesnost«. Tako se i Tito osobno uključio u obračun s Đilasom, pa je s većinom najvišeg partijskog vodstva, osuđujući Đilasove ideje, odlučio da se reforma prekine i sačuva vlast komunističke partije - zapravo, komunistička diktatura. Partijski je ple

313

num zaključio da su Đilsova istupanja protivna smjeru što ga je odredio šesti kongres i da su unijela zabunu u javnost i Partiju. Đilas, dotad glavni ideolog Partije i predsjednik Savezne skupštine, bio je isključen iz SKJ i udaljen sa svih funkcija.

Odluka vodstva SK o osudi Đilasa i zaustavljanje reforme donesena je u vrijeme kada se unutarnji razvoj počeo donekle udaljavati od sovjetskog uzora. Pokazalo se da je to vodstvo - unatoč oštrom sukobu sa staljinizmom - ipak u sebi nosilo staljinističku svijest. Ono je odlučno zaziralo od promjena koje bi vodile u zapadnoeuropski tip društvenog uređenja i višestranačje, što bi objektivno dovelo i do gubitka vlasti SKJ. Iako zaustavljanje započete društvene reforme nije baš potpuno obnovilo prethodno stanje (ono prije reforme), sačuvana je i dalje čvrsta pozicija Partije. Sačuvana je moć Tita i partijskog vrha, a savezna je vlada ponovno dobila na raspolaganje veći postotak u fondu za investicije. 116 Strogo su zabranjene rasprave o demokratizaciji društva prema zapadnoeuropskom uzoru, a službeno je proklamirano da je samoupravljanje u tadašnjem trenutku dovršen sustav.

Pokazalo se da se komunističko vodstvo Jugoslavije probija između suprotnih stajališta: onih prema kojima treba izvršiti umjerene promjene i onih radikalnijih koje usmjeravanjem prema demokratskom društvu ugrožavaju partijski monopol. Izbor je bio da se zadrži strogo kontrolirano samoupravljanje i da se sprječava djelovanje svih koji ugrožavaju temelje partijske države.

Komunalni sustav

Vlast Partije trebala je učvrstiti jedna nova jedinica državno-političkog sustava - komuna. U partijskom vrhu ona je zamišljena kao oblik samoupravljanja i trebala se razvijati više kao društveni, nego državni organ, ali pod kontrolom Partije. Prema

116 Do 1952. savezna je vlada raspolagala sa 78% investicijskog kapitala. Tijekom uvođenja reformi i određene decentralizacije taj je postotak bio drastično smanjen, pa je u 1953. savezna vlada dobila samo 16%. God. 1954. njen je udio povećan, pa se popeo na 41%.

314

objašnjenjima tvoraca koncepcije komune, ona je trebala postati osnova društvenog samoupravljanja. Pripreme za uvođenje komunalnog sustava započele su potkraj 1954. Njegovo ustrojavanje tražilo je drugačiju administrativno-teritorijalnu podjelu države. Naime, kako su tadašnje općine prostorno bile male, trebalo ih je povećati: da bi postupno mogle preuzeti ulogu kotareva. Komunalni je sustav počeo funkcionirati u rujnu 1955., pa su tada lokalni organi vlasti dobili nešto veći utjecaj na privredu svog

kraja. Izmijenjen je sustav raspodjele dohotka između države i poduzeća, pa su lokalni organi vlasti zadržavali nešto više od njihove dobiti. Raniju ulogu saveznih i republičkih organa u odnosu prema poduzećima dobile su komune. Država je ipak raspolagala s gotovo tri četvrtine ukupnih sredstava za investicije, tako da je pretežni dio sredstava i dalje bio izvan komune i gospodarstva. 117 Prijelaz na komunalni sustav bio je praćen nizom promašaja i negativnih posljedica. Dolazila je do izražaja tendencija zatvaranja komuna u izolirane ekonomsko-političke organizme, što je vodilo

autarhiji i krnjenju samostalnosti poduzeća. Vladala je velika nejednakost u objektivnim mogućnostima razvitka komuna u samom startu. U investicijskoj politici prevladavali su lokalni interesi, posljedice čega su bile neracionalne investicijske odluke. Umnažale su se tzv. političke tvornice kao nerentabilna poduzeća koja su podržavali moćni pojedinci u središnjoj vlasti podrije tlom iz krajeva u kojima su takva poduzeća nastajala. Da su te pojave, kao neželjena deformacija sustava uzele maha, potvrđuje pismo CK SKJ nižim partijskim rukovodstvima, upućeno u veljači 1958., u kojem se kritizira »nedovoljna efikasnost komunista i samozadovoljstvo dijela rukovodećeg kadra«. Članstvo, koje bi moralo prednjačiti u promicanju novog sustava, upozoreno je na rasipanje društvenih sredstava, loš radni moral i zlorabe. Promidžbena idealizacija komunalnog sustava kao dopune samoupravljanja sukobljavala se sa stvarnim odnosima i stanjem. Radničko samoupravljanje našlo se između dviju protivno

117 B. Petranović, n. d., str. 537.

315
sti: krutog partijskog centralizma i deformirane decentralizacije državnog sustava. Za partijski vrh bitno je ipak bilo da se sačuvao partijski monolit bez obzira na stvarne interese društvene zajednice.

VANJSKOPOLITIČKI ODNOSI

I MEĐUNARODNI POLOŽAJ JUGOSLAVIJE Obnova odnosa sa SSSR-om

Tijekom uvođenja samoupravljanja (kao procesa društvene reforme) Jugoslaviji je pristizala gospodarska i vojna pomoć SAD-a i zapadnih zemalja. One su joj pružale i političku podršku, pa joj je to pomoglo da se održi u sudaru s istočnim blokom. Nakon smrti Josifa Visarionoviča Staljina (5. ožujka 1953.) pritisak istočnog bloka je popustio, a počela je slabiti i ekonomska blokada, što je pogodovalo reformskim zahvatima. Međutim ta je reforma 1954. prekinuta, a promjene na vrhu SSSR-a dovele su i do promjene u vanjskoj politici Jugoslavije. Zaustavljen > proces političkog približavanja Zapadu, a otvarao se proces normalizacije odnosa sa SSSR-om.

Staljinovom smrću stvorene su pretpostavke za drugačije odnose Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (i drugih istočnih zemalja). Borba za vlast u SSSR-u završila se u korist Nikite Hruščova, koji je već u lipnju 1954. predložio CK SKJ sređivanje odnosa, priznajući da u Jugoslaviji »postoji socijalizam«. Sovjetka je strana predložila da se zajednički utvrde osnove daljih nedusobnih odnosa i suradnje. SKJ je prihvatio normalizaciju odnosa, pa je uskoro prekinuta antijugoslavenska promidžba u istočnim zemljama.

Polovicom 1955. (točnije od 26. svibnja do 3. lipnja) u Beogradu je boravila sovjetska delegacija na čelu s N. Hruščovom. 118

Na kraju posjete potpisan je dokument poznat pod nazivom Beogradska deklaracija. U deklaraciji su istaknuta načela na kojima će se zasnivati odnosi između dviju zemalja: poštivanje suverenosti
118 Uz Hruščova u delegaciji su još bili Nikolaj Bulganjin, predsjednik sovjetske vlade, Anastas Mikojan, prvi potpredsjednik vlade, D. Šepilov, predsjednik komisije za vanjske poslove sovjeta nacionalnosti, te Andrej Gromiko, prvi zamjenik ministra vanjskih poslova.

317

sti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti u međusobnim odnosima i odnosima s drugim državama. Dokument sadrži i niz odrednica za budućnost: unapređivanje gospodarske suradnje, uklanjanje svih oblika negativne promidžbe i dezinformacija, osuda svake agresije i podrivanja povjerenja među narodima, itd. Sredinom sljedeće godine uslijedio je Titov posjet SSSR-u (od 1. do 23. lipnja 1956.), pa je tom prilikom potpisana Moskovska deklaracija o odnosima između SKJ i KPSS. U toj je deklaraciji posebno naglašena mogućnost različitih putova u socijalizam, jer su - kako je navedeno - »putovi socijalističkog razvoja u raznim zemljama i uvjetima različiti«, Predstavnici dviju partija dogovorili su se o punoj ravnopravnosti i »drugarskom karakteru razmjene mišljenja o spornim pitanjima«. Beogradskom i Moskovskom deklaracijom sovjetski komunistički vrh povukao je svoje ocjene o Jugoslaviji i priznao da je napad Staljina na KPJ 1948. bio nepravedan i štetan. Sovjetski predstavnici javno su potvrdili da prihvaćaju Jugoslaviju kao socijalističku zemlju. S druge strane, jugoslavenski komunisti odustaju od ocjene da je SSSR imperijalistička i agresivna sila. Istodobno zaustavljen je

318

proces daljeg povezivanja Jugoslavije sa zapadnim zemljama i zamrznut Balkanski pakt koji je Jugoslavija 1954. zaključila s Grčkom i Turskom. No, zapadne su države ipak nastavile gospodarski pomagati Jugoslaviji. Unatoč normaliziranju odnosa sa SSSR-om, jugoslavensko vodstvo je i dalje bilo oprezno i priboja valo se novog udara staljinističkih snaga.

Zaokret u jugoslavensko-sovjetskim odnosima pokazao je koliko je jako ideološko nasljeđe i koliko jugoslavensko komunističko vodstvo živi u uvjerenju o neizbježnom slomu kapitalizma. 119 Dakako da je za zaokret bilo i drugih motiva. Valja uočiti da je vanjskopolitičko odvajanje od Sovjetskog Saveza nakon napada Informbiroa i provođenje određenih reformskih zahvata otvaralo put blagoj demokratizaciji društva. Nastale pronjene ohrabrivale su snage koje su uspostavom komunističke liktature bile potisnute, pa je približavanje Zapadu u određenoj mjeri ugrožavalo režim. Političko i vojno savezništvo Jugoslavije kapitalističkim zemljama nije išlo u prilog političkoj vlasti SKJ, ra ga je trebalo izbjeći. Zato je jugoslavenski komunistički vrh prihvatio ponudu sovjetskog rukovodstva o normalizaciji odnoa. Ta je ponuda došla u vrijeme kada su se dogadale promjene i u međunarodnom komunističkom pokretu, odnosno kada se otvorio proces destalinizacije ne samo u SSSR-u, nego i u drugim istočnim zemljama. U travnju 1956. bio je raspušten Informbiro. ajni referat N. Hruščova na XX. kongresu KPSS-a bio je obračun kultom Staljinove ličnosti, a s govornice tog kongresa izrečene u i procjene da pored sovjetskog mogu postojati i drugi oblici socijalizma. Sve je to upućivalo Tita i uže vodstvo Partije na zaljučak da se uspostavljenom i od Partije kontrolirano samoupravljanje može nastaviti i nakon obnavljanja dobrih odnosa sa SSR-om. Ipak je određena sumnjičavost prema Sovjetskom Savezu i dalje ostala, što je utiralo put ideji i politici nesvrstanosti u razdoblju sve izrazitijeg sučeljavanja dvaju svjetskih antagonističkih blokova.

119 U programu SKJ, prihvaćenom na kongresu 1958., navedeno je da se ~... kapitalistički način proizvodnje, kapitalistički društveni sistem nalazi u završnoj fazi«, da >>ništa više ne može zaustaviti dalje raspadanje kapitalističkog društvenog sistema«. - Sedmi kongres SKJ, Beograd 1958, str. 944 i 953.

319

Tršćanska kriza
i sređivanje odnosa s Austrijom

Od završetka drugog svjetskog rata jugoslavensko-talijanski odnosi bili su stalno zategnuti. Razgraničenje dviju država predstavljalo je težak problem jugoslavenske vanjske politike. Pitanje Slobodnog Teritorija Trsta (STT) bilo je i dalje neriješeno. Kada se nakon prvog šoka, izazvanog napadom Informbiroa, Jugoslavija u novim uvjetima malo stabilizirala, došlo je do prvih kontakata između jugoslavenske i talijanske vlade. U neslužbenim razgovorima, vodenim 1951. i 1952., jugoslavenska je vlada predlagala kompromis na osnovi etničkog balansa (podjednakog broja hrvatsko-slovenskih i talijanskih stanovnika koji ostaju u granicama suprotne strane). S talijanske strane uslijedio je protuprijedlog o kontinuiranoj etničkoj liniji, tj. o granici koja ni jednog Talijana ne bi ostavila u Jugoslaviji. Što se tiče STT-a, Talijani su odbili jugoslavenski prijedlog o stavljanju Trsta pod zajedničku upravu.

Vlade Velike Britanije i SAD-a - pod pritiskom Italije - prihvatile su politiku svršenog čina. U listopadu 1953. donijele su odluku da se grad Trst i uprava u zoni A predaju Italiji. Jugoslavija se tome energično suprotstavila i predložila internacionalizaciju grada Trsta, a priključivanje slovenskog zaleda Jugoslaviji. Predložila je i stvaranje dviju autonomnih jedinica na spornom teritoriju. No, ti su prijedlozi bili odbijeni, pa je kriza u odnosima dviju država još više produbljena.

Kako je Italija počela gomilati svoje vojne postrojbe prema Jugoslaviji, s jugoslavenske je strane izvršena djelomična mobilizacija (uvojačeno je oko 50.000 vojnih obveznika i upućeno prema talijanskoj granici). Jugoslavenska je vlada bila spremna da s oružjem spriječi ulazak talijanske vojske u zonu A. No, unatoč sučeljavanju dviju vojski, do rata ipak nije došlo, već su započeli pregovori između predstavnika Velike Britanije, SAD, Italije i Jugoslavije, koji su doveli do sporazuma o rješenju tršćanskog pitanja.

Sporazum je potpisan 5. listopada 1954. u Londonu i poznat je kao Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenog Kraljevstva, SAD-a i Jugoslavije o STT u. Bio je to kompromis prema kojemu je ukinuta vojna uprava nad STT-om, pa je po-

320

vučena nova granica. Zona B i dio zone A (to je površina od 11,5 km² s oko 3.000 stanovnika) predani su na upravu Jugoslaviji, a preostali dio zone A i grad Trst pripali su Italiji. Prema tekstu Memoranduma, bila su zagarantirana prava manjina, a tekst je sadržavao i odredbu o uspostavljanju slobodne luke u Trstu. Granice između Jugoslavije i Italije konačno su utvrđene tek 1975. Osimskim sporazumima. Tada je potvrđena memorandumska granica iz 1954. i regulirana su sva granična sporna pitanja.

321

Odnosi Jugoslavije s Austrijom bili su opterećeni pitanjem Koruške. Naime, po završetku rata jugoslavenska je vlada postavila pitanje uključivanja Koruške u granice Jugoslavije. Međutim, zapadne su sile bile odlučno protiv toga. Polovicom 1949. savjet ministara vanjskih poslova postigao je bez konzultiranja Jugoslavije - sporazum prema kojemu se utvrđuje jugoslavensko-austrijska granica kakva je bila 1938. (tj. prije priključenja Austrije Njemačkoj). Time je Koruška za Jugoslaviju (Sloveniju) bila izgubljena.

U siječnju 1951. prezidijum Narodne skupštine donio je odluku o ukidanju ratnog stanja s Austrijom. Do kraja 1953. bili su amnestirani svi Austrijanci osuđeni za počinjena kažnjiva djela tijekom rata. Poslije potpisivanja austrijskog Državnog ugovora 1955., tom je ugovoru pristupila i Jugoslavija. Tada su uspostavljeni normalni odnosi između dviju država. Za Jugoslaviju je u Državnom ugovoru bio posebno važan čl. 7 prema kojemu austrijski državljani koji su slovenske i hrvatske nacionalnosti i čine nacionalnu manjinu u Koruškoj, Štajerskoj i Gradišću uživaju ista prava pod istim uvjetima kao i ostali austrijski državljani. Pod tim se podrazumijeva i pravo na vlastite organizacije, skupove i tisak na materinskom jeziku.

Novo zahlađenje sa SSSR-om i nova izolacija

Unatoč Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji i u njima utvrđenim načelima o ravnopravnosti i poštivanju suvereniteta, sovjetsko se vodstvo u praksi prema Jugoslaviji često odnosilo blokovski, s očitom težnjom da je uključi u istočni lager. S druge strane, Tito i jugoslavenski partijski vrh zastupali su stajališta dosljednog poštivanja državnog identiteta u međunarodnoj zajednici. Državni ugovor između SSSR-a, Velike Britanije, SAD i Francuske s jedne strane, i Austrije s druge strane potpisan je u Beču 15. svibnja 1955. Tim se ugovorom priznaje neovisnost Austrije i omogućuje njezin demokratski razvoj. Ugovorom je zabranjena politička ili privredna unija između Austrije i Njemačke.

322

nici i autonomnog unutarnjeg razvoja. Jugoslavenski čelnici odbacivali su postojanje središnjice u komunističkom pokretu, odnosno monolitno nastupanje svih komunističkih partija prema nalogima Moskve. Staljinova smrt i raspuštanje Informbiroa kao da nisu izmijenili sovjetsku koncepciju o nužnosti postojanja zajedničke politike (generalne linije) svih komunističkih stranaka i jednog središta koje kreira njihovo ideološko usmjeravanje.

Kada je u listopadu 1956. u Mađarskoj došlo do pobune protiv staljinističkog režima i do vojne akcije sovjetskih trupa, jugoslavenska vlada nije odobravalala sovjetsku intervenciju. Davanje azila bivšem predsjedniku mađarske vlade Imri Nagyu u jugoslavenskoj ambasadi u Budimpešti zategnulo je ne samo jugoslavensko-sovjetske odnose, nego i odnose Jugoslavije s ostalim istočnim zemljama. Pošto im je nova mađarska vlada Janoša Kádara garantirala sigurnost, Nagy je sa svojim suradnicima napustio jugoslavensku ambasadu, ali su - unatoč garancijama - bili uhapšeni i pogubljeni. Jugoslavija se protivila takvom postupku, pa je zbog toga sa sovjetske strane bila optužena kao podstrekač nemira u Mađarskoj. Napetosti i nesporazume između jugoslavenske i sovjetske strane trebao je riješiti novi susret Tita i Hruščova 1. i 2. kolovoza 1957. u blizini Bukurešta. Tom je susretu bio nazočan i E. Kardelj. Sastanak je održan poslije Hruščovljeva obračuna sa staljinišćkom grupom u vrhu sovjetske partije (Molotov, Maljenkov, Kapanovič i na prijemu su razmotreni odnosi dviju komunističkih stranaka i država. Potvrđena su načela iskazana u Beogradskoj i Moskovskoj rezoluciji. Nakon toga sastanka popravljaju se i odnosi s drugim istočnim zemljama, tako da je već u rujnu iste godine Vladislav Gomulka, tajnik KP Poljske, posjetio Jugoslaviju. U Jugoslaviji je boravio i vijetnamski komunistički vođa Ho-Ši-Min.

Međutim, već u studenom 1957. izbile su nove nesuglasice. Naime, u Moskvi je tada održano savjetovanje komunističkih i radničkih partija u povodu 40. obljetnice Listopadske (Oktobarske) revolucije. Sudjelovali su predstavnici 64 partije iz cijeloga svijeta, a među njima i SKJ (predstavnici su bili E. Kardelj, A. Ranković, V. Vlahović i U. Danilović). Tom je prilikom donesen tzv. Manifest mira, a istodobno je potpisana i posebna deklaracija

323

dvanaest komunističkih i radničkih stranaka socijalističkih zemalja. Tekst je sročena načelima monolitnosti i općih osnovnih zakonitosti razvoja socijalizma, koja načela jugoslavenska delegacija nije prihvatila, pa je deklaraciju odbila potpisati. Jugoslavenski su komunisti zbog toga optuženi da ne vode klasnu politiku, već da manevriraju između dvaju blokova. Hruščov je tada tumačio da nema socijalizma bez lagera i da je socijalizam »četa koja mora imati svog zapovjednika«.

Stajalište jugoslavenske delegacije bilo je povod za novi napad na SKJ koji je proglašen revizionističkim. Dakako, ideološko-politički napadi odrazili su se i na međudržavne odnose, pa je sovjetska vlada u svibnju 1958. otkazala investicijske sporazume zaključene 1956. Ostale istočne

zemlje pod kontrolom SSSR-a slijedile su taj potez: i one su otkazale dogovorene obveze i obustavljale razmjenu znanstveno-tehničkih iskustava.

Kada je potkraj 1960. u Moskvi ponovno održano savjetovanje komunističkih i radničkih stranaka (sada ih je bilo 81), prihvaćena je izjava u kojoj je oštro napadnuta »jugoslavenska vari-
324

janta međunarodnog oportunitizma«. Za jugoslavenske se komunističke čelnike kaže da su »izdali i proglasili zastarjelim marksizam-lenjinizam«, suprotstavili se međunarodnom komunističkom pokretu i odvojili svoju zemlju od socijalističkog lagersa. Novim napadom na Jugoslaviju Sovjetski je Savez zapravo želio sačuvati monolitnost međunarodnog komunističkog pokreta u vrijeme pogoršavanja svojih odnosa s Kinom. 121 CK SKJ nastojao je ograničiti posljedice tih novih napada, ocjenjujući ih kao razlike u gledanju na razvoj socijalizma.

U kampanji protiv Jugoslavije osobito je prednjačila Albanija, u kojoj je zadržan kruti staljinizam. Ali, u napade na Jugoslaviju uključila se i KP Kine, koja je raskol u komunističkom pokretu nastojala iskoristiti za jačanje prokineske struje, a zbog većeg utjecaja na tzv zemlje u razvoju u Aziji, Africi i Latinskoj Americi. U analizu kineskih napada jugoslavenski je vrh pronalazio težnje za zaustavljanje procesa oslobađanja od najgrubljih oblika i sadržaja staljinističke vladavine, zanemarujući pri tome činjenicu da se ni sam nije oslobodio nekih staljinističkih metoda u vodenju vlastite partije i države.

Jugoslavija u pokretu nesvrstanosti

Nakon završetka drugog svjetskog rata počele su se produbljivati suprotnosti u antihitlerovskoj koaliciji, što se ubrzo pretvorilo u otvoreni sukob između dviju najvećih sila - SAD-a i SSSR-a. Počela je nova etapa u međunarodnim odnosima obilježena stalnim konfrontacijama podijeljenih velikih država, počelo je razdoblje hladnog rata.

Male i srednje države, posebno u Europi, bile su u većini uvučene u dva antagonistička bloka, u kojima su - uz ideološke elemente - ubrzo počeli prevladavati velikodržavni interesi su

121 Kineski partijski vrh proglasio je sovjetsko rukovodstvo revizionističkim, pa je došlo do velikog rascjepa. Ostale socijalističke države, osim Albanije, slijedile su SSSR

325

protstavljenih velikih sila. Opređeljivanje za jedan ili drugi blok davalo im je gospodarsku sigurnost koju su morale plaćati ograničavanjem vlastite vanjskopolitičke inicijative. Interesi velikih sila, predvodnica blokova, potisnuli su interese ostalih članica koalicije. Politika sile, koja je došla do izražaja u hladnom ratu, tražila je ujednačavanje svih ideološko-političkih stajališta, ali i svih vojnih i materijalnih snaga jednog i drugog bloka.

Vanjska politika Jugoslavije poslije sukoba sa Staljinom bila je usmjerena prema neopredjeljivanju za blokove. Vrlo je rano prihvatila ideju tzv. koegzistencije kao osnovicu svog djelovanja. Boraveći u posjetu Indiji i Burmi na kraju 1954. i u siječnju 1955., Tito je govorio o biti i ciljevima politike miroljubive koegzistencije. Govoreći pred indijskim parlamentom, Tito je istaknuo da su nejednakost među državama i narodima, miješanje u unutarnji život drugih, podjela svijeta na blokove, kao i kolonijalizam osnovni nositelji nespokojsva čovječanstva. Tako formulirani politički pogledi bili su odraz položaja Jugoslavije u sukobu s istočnim blokom i Informbiroom, koji sukob ju je doveo na rub ratnog obračuna. Zato se ideja koegzistencije iskazivala kao traženje da se svi međunarodni sporovi i sučeljavanja država rješavaju mirnim putem. No, ideja koegzistencije imala je za jugoslavenski komunistički vrh i još jednu dimenziju, a to je stvaranje uvjeta za rast socijalizma kao svjetskog procesa. 122

Istodobno sa stvaranjem blokova tekao je i proces dekolonizacije na afričkom i azijskom kontinentu. Strujanja prema nezavisnosti sadržavala su i viziju novih mogućih međunarodnih odnosa u već striktno podijeljenom svijetu, tj. osiguranje vlastitih nacionalnih interesa izvan blokova. Tako je uz ideju koegzistencije nastala i koncepcija pokreta nesvrstanosti koja odbacuje blokovsko svrstavanje te sadržava i oblik blokovskog povezivanja.

Pošto se našla u specifičnim prilikama u procjepu između is

122 U programu SKJ pisalo je da politika koegzistencije ne samo što vodi učvršćenju mira i otklanjanju ratne opasnosti, već >>neizbježno vodi u svakoj kapitalističkoj zemlji suzbijanju i slabljenju onih snaga, koje kočje napredak... Prema tome, ta politika ne samo što ne ovjekovječuje postojeće društvene formacije, već naprosto djeluje u pravcu njihovog sve bržeg mijenjanja«. 326

326

točnog i zapadnog bloka, Jugoslavija se vrlo rano uključila u te nove blokove. podržavajući borbu novih država Azije i Afrike i njihovo nastojanje da ostanu izvan blokova, Jugoslavija je od sa

mih početaka tih država vidjela u njima značajne političke partnere i potencijalne strateške saveznike.¹²³ Posebnu ulogu u povezivanju novih država i njihovu organiziranju imao je upravo Tito, koji je brojnim osobnim kontaktima s njihovim čelnicima stvarao osnove nesvrstavanja.¹²⁴ 123 O pojavi i djelovanju pokreta nesvrstivosti vidi više u knjizi: Dušan Bilandžić - Radovan Vukadinović, Osnovne društvene promjene u Jugoslaviji i svijetu 1945-1973, Zagreb 1973., poglavlje VI, str. 255-270 (autora R. Vukadinovića).

124 Od 1954. do 1956. u Jugoslaviji su boravili car Etiopije Haile Selasije, burmanski premijer U Nu, indijski premijer Džavaharlal Nehru, kambodžanski premijer princ Norodom Sihanuk, predsjednik Indonezije Ahmed Sukarno. Tito je, osim Indije i Burme, posjetio Etiopiju, a na povratku i Egipat.

327
Jače organizacijsko povezivanje nesvrstanih zemalja započelo je konferencijom u Bandungu u travnju 1955. kojoj je prisustvovalo 29 delegacija zemalja Azije i Afrike. U srpnju 1956. održan je na Brijunima sastanak Tita, indijskog premijera Nehrua i egipatskog predsjednika Namera, pa je tom prilikom usvojena deklaracija kojom se osuđuje podjela svijeta na blokove i predlaže postupno uklanjanje uzroka ratova, podržava borba za razoružanje u okviru Organizacije ujedinjenih naroda i ističe potreba okorištenju atomske energije u miroљubive svrhe. Na gospodarskom se planu traži (preko OUN) pomoć nerazvijenim zemljama. Zemlje koje su pristupile pokretu nesvrstivosti bile su uvjerene da upravo takav pristup međunarodnim odnosima omogućuje brže rješavanje njihovih unutarnjih problema i da je to jedini način da i one, lišene veće gospodarske i vojne moći, budu određeni činitelji u međunarodnoj zajednici. U pokret nesvrstivosti mogle su se uključiti one zemlje koje nisu pripadale nikakvom vojnom savezu. Na beogradskoj konferenciji (održanoj u rujnu 1961.), koja je označena kao prva konferencija izvanblokovskih zemalja, 25 šefova država i vlada usvojilo je izjavu o opasnostima od rata i apel za mir. Konferencija je uputila pisma Hruščovu i Kennedyju (tada predsjedniku SAD). Time je ne samo potvrđen smjer međunarodne politike nesvrstanih, nego je iskazan i napor da se oni jače uključe u sve akcije u korist mira.

Za jugoslavensku vanjsku politiku koja je - zahvaljujući prestižu Tita - imala znatan utjecaj u pokretu nesvrstivosti, nesvrstavanje je bilo izlaz iz vlastite nezavidne situacije. Stvaranjem trećeg bloka Jugoslavija je htjela ojačati položaj prema velikim silama. Pri tome je nastojala stvoriti što širi oslonac u državama koje su izrastale na likvidaciji klasičnog kolonijalizma.¹²⁵ 125 Na drugoj konferenciji nesvrstanih u Kairu (listopad 1964.) sudjelovalo je već 47 punopravnih članova i 10 država kao promatrači.

328

DESETLJEĆE PRIVREDNOG USPONA

Zaustavljanje deetimizacije

Nakon uvođenja samoupravljanja u privredni sustav i proizvodne odnose 1952. došlo je do minimalnih promjena u politici centralizacije. Novo je uglavnom bilo samo to što su radni kolektivi morali realizirati dohodak na tržištu, ali je država i dalje određivala platni fond radnim kolektivima i suvereno je raspolagala viškom rada. Država je utjecala na ulaganja u pojedine privredne grane i kontrolirala ostvarenje društvenih planova. Organi državne vlasti i društvenog samoupravljanja (federacije, republi- ka i komuna) dobili su zakonska prava da raznim gospodarskim i administrativnim propisima usmjeravaju privredne organizacije. Instrumenti kojima je raspolagala država za usmjeravanje privrednog razvoja bili su različiti: kamate na fond osnovnih i obrtnih sredstava, amortizacija prema stopama koje su određivali savezni propisi, porez na promet, kreditno-monetarni mehanizam (na koji je utjecao državni aparat). Savezni organi imali su glavnu riječ u raspolaganju dijelom nacionalnog dohotka Jugoslavije koji se odvajao za investicije. Oni su odlučujuće utjecali i na to kako će se upotrijebiti investicijska sredstva privrednih organizacija, komuna i republika. Federacija je raspolagala velikim sredstvima za investicije, a ostali investitori - republike, komune, gospodarske organizacije - najčešće su se natjecali za dobivanje sredstava od federacije, dajući pri tome svoj udio iz fondova koje su imali.

Takvim je sustavom federacija snažno utjecala na investicijska kretanja u zemlji, jer je imala najmoćnija sredstva kojima je mogla utjecati na politiku svih drugih investicija. Unatoč proklamiranom samoupravljanju i decentralizaciji privrede stupanj etimizacije (podržavljenja) društveno-ekonomskih odnosa ostao je vrlo velik.

Opći investicijski fond utvrđivao se saveznim društvenim planom. Njime su se utvrđivale pojedine namjene i planirala sredstva. Državni su organi utvrđivali i politiku osobne potrošnje,

329

cijena, deviznog poslovanja i poslovnu suradnju s inozemstvom (kooperacije, međunarodni zajmovi). To znači da su organi državne uprave imali u svojim rukama ključne pozicije u upravljanju

gospodarstvom, pa je proces deetatizacije (započet u razdoblju 1952.-1954.) bio ne samo usporen, nego gotovo zaustavljen. U rukama središnjih organa države stihijski je dolazilo do gomilanja akumulacije, pa je to nužno zaustavilo proces pretvaranja centralizirane ekonomske strukture u samoupravnu. Politički vrh države (a to znači Partije) zadržao je u svojoj nadležnosti upravljanje globalnim društvenim procesima i donošenje najvažnijih društvenih odluka.

330

Jedno područje državnog mehanizma bilo je ipak posve izvan kontrole predstavničkih institucija, pa i partijskih foruma - službas državne sigurnosti (službeni je naziv neko vrijeme bio Uprava državne bezbednosti, skraćeno UDB, odnosno udba, kako su građani najčešće imenovali tajnu policiju). Njeno djelovanje, za koje je bio zadužen jedan član najužeg vodstva Partije (bio je to Aleksandar Ranković) davalo je poseban biljeg cijelom državnom ustrojstvu. Ta je služba namještala svoje ljude u privredna poduzeća, vanjsku trgovinu, diplomaciju i preko njih nadzirala njihov rad.

Što se tiče političkog sustava u razdoblju od 1953. do 1962., državno-partijski vrh se najviše usmjerio na komunalni sustav i poduzimao je mjere da njegovo funkcioniranje bude što više pod nadzorom središnje državne vlasti. Sredinom pedesetih godina SKJ prilično je stabilizirao svoju vlast. Partijski promidžbeni aparat je veličao pobjedu SKJ nad Staljinom i otkriće novog, samoupravnog puta u socijalizam. Sve njegove zablude i nedosljednosti, kao i slaba perspektiva na duži rok, prikrivale su se isticanjem blagog gospodarskog smirivanja stanja i čak znacima uspona koji je bio doista ostvaren do kraja desetljeća.

Gospodarstvo

Unatoč teškoj situaciji u kojoj se Jugoslavija našla poslije 1948., struktura njezine industrijske proizvodnje do sredine pedesetih godina ostala je ista. Forsirala se teška industrija (»izgradnja industrije koja gradi industriju«). Povećavala se proizvodnja strojeva za industrijske pogone, a počeli su se proizvoditi i složeniji strojevi za poljodjelstvo. Nasuprot tomu, sporo je rasla proizvodnja za osobne i društvene potrebe građana. Većina stanovništva živjela je u priličnom siromaštvu. U partijskom se vrhu stoga nastojalo poduzeti nešto na povećanju životnog standarda pučanstva, a to je značilo napuštanje orijentacije na tešku industriju i okretanje lakoj i srednjoj industriji. Na takav razvoj utjecala je i ekonomska blokada s istoka, koja je onemogućila izgradnju niza planiranih i započetih industrijskih giganta, kao i pomanjkanje deviza za nabavku opreme sa zapada.

331

Orijentacija na proizvodnju roba široke potrošnje koja je uslijedila tijekom 1955. izazvala je određenu privrednu živost. Krećući se narednih godina u rasponu od 11 do 17% godišnje, rast industrijske proizvodnje iskazivao se kao jedan od najvećih u svijetu (zajedno s Japanom). Privredna ekspanzija bila je praćena i povećanjem zaposlenosti, pa se broj zaposlenih u deset godina udvostručio.¹²⁶ Takav ubrzani tempo industrijalizacije obilježen je mijenjanjem društvene strukture. Naime, došlo je do masovnog prijelaza stanovništva iz sela u gradove, gdje se radna snaga zapošijavala u industriji. Poljoprivredno se stanovništvo stalno mijenjalo¹²⁷

Promjene u privrednom razvoju Jugoslavije u razdoblju od 1955. do 1961. bile su praćene partijskom promidžbom koja je govorila o jugoslavenskom privrednom čudu i najavljivala, u perspektivi - u sljedećih desetak godina - dostizanje visokorazvijenih zemalja. Ciklus privrednog uspona i rasta industrije bio je rezultat nekoliko činitelja koji su se stjecajem okolnosti podudarali i koji su ga omogućavali. Ponajprije, Jugoslavija je i dalje dobivala veliku ekonomsku pomoć od SAD-a i država zapadne Europe. Prema statističkim pokazateljima, ta je pomoć od 1952. do 1960. pokrivala i do polovice jugoslavenskih ulaganja. Obustavljena ekonomska blokada istočnih zemalja otvorila je tržište SSSR-a i drugih istočnih država. Unatoč novom pogoršanju odnosa s Istokom i novih ograničenja, razmjena roba nije posve prekinuta, pa se dio jugoslavenskih proizvoda ipak plasirao na istočno tržište. Tamo se izvozila lošija roba, koja se nije mogla plasirati na zapadu. Komunalni sustav uveden 1955., uza sve svoje slabe strane, ipak je dao određen prilog gospodarskom usponu. Iako je državna vlast imala potpuni nadzor nad investicijama, ipak su one pristizale u određenoj mjeri i do manjih gradova, i to upravo prema

¹²⁶ God. 1952. broj zaposlenih iznosio je 1,734.000, a ^{1962.} 3,318.000.

¹²⁷ God. 1948. poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji bilo je 70%, a 1964. ano je palo na 49%.

332

državnom planu. Komunalni su organi državnu vlast poticali na ulaganje u manje industrijske pogone na svom području, a to su obično bile tvornice obuće, odjeće, pokućstva, kućanskih aparata ili hrane. Počeli su se proizvoditi hladnjaci, radio-aparati, električni štednjaci i drugo što je utjecalo na pozitivna privredna kretanja i podizanje standarda. Stopa povećanja osobne potrošnje tih se godina kretala oko

10% godišnje. Općine su pak u svojoj nadležnosti podupirale izgradnju komunalnih objekata i stambenu izgradnju.

Međutim, sve okolnosti i čimbenici koji su pridonijeli gospodarskom razvoju nisu imali trajan učinak, pa je uskoro nastupilo krizno stanje koje je temeljito potreslo jugoslavensko društvo i državu.

Sudar dviju koncepcija

Potkraj pedesetih i početkom šezdesetih godina, deset godina nakon predaje tvornica na upravljanje radnicima, uloga države u upravljanju gospodarstvom i društvom još uvijek je bila dominantna. Centraliziranjem fondova za investicije državni su organi raspolagali gotovo čitavim viškom rada. Glavna gospodarska snaga, koja je regulirala sva privredna kretanja, bila je politička vlast. Postojali su, doduše, brojni dokumenti koji su usmjeravali privredna kretanja (npr. zakon o radničkom upravljanju, program SKJ iz 1952, zaključci kongresa radničkih savjeta iz 1957.)¹²⁸, ali između programiranog i stvarnog stanja postojao je duboki jaz. Ono što se zbivalo u životu, potvrđivalo je da je postojeći privredni sustav u suprotnosti s načelima samoupravljanja. Partijski je vrh to uočavao, pa je zaključio da treba poduzeti mjere kako bi se spasio zamišljeni sustav. Tako je 1961. proklamirana privredna reforma, provođenje koje je trebalo riješiti ključno pitanje 128. Kongres radničkih savjeta održan je u Beogradu od 25. do 27. lipnja 1957. Među zaključcima kongresa ističu se oni o jačanju demokratizma u odlučivanju te o slobodnijem i samostalnijem uređivanju unutarnjih odnosa i uvjeta rada u radnim kolektivima.

333

tanje raspodjele društvenog proizvoda između gospodarskih subjekata i države. Odlučeno je da se prošire okviri za veću inicijativu radnih kolektiva, kako bi se potaklo samoupravljanje. Najavljeno je da će se tim promjenama prevladati osnovna proturječja koja vladaju u kapitalizmu i državnom socijalizmu, a koja su - unatoč radničkom samoupravljanju - bila dominantna i u uspostavljenom jugoslavenskom sustavu. Smatralo se da će se novim zahvatom likvidirati tradicionalna poduzeća i da će se na osnovi djelovanja načela dohotka formirati doista samoupravna radna zajednica u kojoj će biti zadovoljeni interesi svih članova kolektiva.

Dubina planiranih promjena označena je revolucionarnom i usporedivana je s nacionalizacijom 1946. i uvođenjem samoupravljanja 1950. Tako je početkom 1961. najavljena posljednja bitka s etatizmom. Promjene su ozakonjene u skupštini 1. ožujka 1961. O njima u vodstvu SKJ nije bilo neslaganja, ali su sukobi nastali prilikom realizacije dogovorenih mjera. Izvođenje reforme bilo je polovično zbog otpora dijela rukovodećih struktura saveznog partijskog i državnog središta i trajnog straha od zakona slobodnog tržišta, kao i straha za sudbinu akumulacije izvan državne kontrole. Taj strah je aktivirao snage koje su htjele sve vratiti na administrativni sustav i tako zaustaviti pokrenute procese. Radilo se, dakle, o podjeli na one koji su htjeli sačuvati i ojačati birokratski centralizam i na one koji su htjeli provesti decentralizaciju (stvarnu) i mijenjati državnu strukturu.

Usporedo s gospodarskim usponom i njegovim zastojem tekao je i jedan proces podjele koji u javnosti nije bio vidljiv, jer se odvijao među samim komunistima u državnim i drugim institucijama vlasti. Glavno obilježje prikrivene podjele bilo je oblikovanje struja na nacionalnoj osnovi. Decentralizaciju i stvarno samoupravljanje zastupali su pretežno komunistički kadrovi Slovenije i Hrvatske, videći u tome i ostvarenje stvarnog federalizma i samostalnijeg odlučivanja republike. Etatizam je uporište imao u saveznoj strukturi i te su snage novim promjenama pružale žestok otpor.

Iz tih je sredina u javnost tada lansirana ideja o socijalističkom jugoslavenstvu, uz naglašavanje da ono nije ni u kakvoj vezi s predratnim jugoslavenstvom i jugoslavenskim unitariz-

334

mom, već da se zasniva na ekonomskoj i socijalnoj ravnopravnosti svih građana Jugoslavije. Počela se propagirati i ideja o jugoslavenskoj naciji. (Na VIII. kongresu SKJ još 1958. jedan je govornik čak predložio ukidanje republika i stvaranje federacije komuna.) Takva razmišljanja su potvrđivala da su - unatoč stalno isticanom bratstvu i jedinstvu - u samim partijskim redovima nazočni nacionalni sporovi i podvajanja, koji su svoj izraz našli najprije u saveznoj strukturi. Upravo se tamo vrlo brzo među komunistima oblikovala unitarističko-centralistička struja koja se suprotstavljala deetatizaciji, a bila je predvođena komunistima iz većinske nacije. Srbija je uskoro postala najjače uporište te struje. Treba se prisjetiti da je po završetku rata KP tamo bila najslabija i da je najjači otpor federativnom uređenju obnovljene Jugoslavije dolazio upravo iz redova srbijanske opozicije. Srpski su komunisti prihvatili federalizam zato jer je on u praksi pod okriljem Partije, bio jači centralizam od onoga u bivšoj Jugoslaviji. Zaposjedajući postupno najviše mjesta u saveznoj strukturi (Beograd je bio glavni grad!), oni su stjecali spoznaju i svijest o vlastitoj srpskoj ulozi u obnovljenoj državi, a ta ih je svijest

vodila do uvjerenja koja su se pretvarala u velikosrpski hegemonizam. Odatle i suprotstavljanje deetatizaciji koja je ugrožavala zauzete pozicije. Njihovo zalaganje za centralizam i suprotstavljanje deetatizaciji prikrivalo je velikosrpski hegemonizam. To se naročito skazivalo u odnosu prema albanskoj i madarskoj manjini, na koje je sustavno vršen pritisak srpskih organa vlasti. Unitarističko-centralistički koncept podržavali su i Srbi izvan Srbije (u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini). Posebno jako uporište unitarizma bila je Jugoslavenska narodna armija (JNA). Inače, slijevanje kapitala u savezne fondove podržavale su tri nerazvijene republike - Makedonija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina. Iz sareznihi fondova one su dobivale znatna sredstva za gospodarski razvoj. I dok je Makedonija uzdizanjem iz privredne zaostalosti ačala svoju nacionalnu državu, Bosna i Hercegovina je takvom orijentacijom potiskivala svoju autonomnost i afirmaciju vlastite republike. Na opasnost koja prijete jugoslavenskoj državi od uniarističko-centralističkih snaga prvi je upozorio Edvard Kardelj. On je još 1957. skrenuo pažnju partijskom vrhu da se u državnoj strukturi »obnavlja velikosrpski nacionalizam« i da se javlja

335

»šovinističko integralno jugoslavenstvo«, koji ugrožavaju Jugo slaviju. A Vladimir Bakarić je 1958. izjavio da je »centralizam savezne države« zastario i da blokira normalni društveni razvoj. No tim konstatacijama sukob oprečnih koncepcija nije se zaustavio, već je postao nagovještaj onoga stanja koje će se početkom šezdesetih godina sve jače očitovati.

Interesni sukob republika razvijao se upravo u federalnim institucijama, gdje su se na nacionalnoj osnovi i formirale podijeljene struje. Sukobi su postajali jači kad je na dnevnom redu bila podjela sredstava iz saveznih fondova. Tada je dolazilo do žučnih svada između predstavnika pojedinih republika (koji su žestinom podsjećali na parlamentarne borbe u prvoj Jugoslaviji). Ti sporovi bili su državna tajna, pa o njima javnost nije ništa znala. Međutim, oni su se drastično pojačavali kako se završavao ciklus privrednog uspona. Naime, početkom šezdesetih godina zabilježeno je zaustavljanje tempa rasta industrijalizacije. Dok je stopa porasta industrijske proizvodnje 1959. bila 17,6%, u 1960. je pala na 15,6%, a u narednoj 1961. iznosila je samo 4,1%. Bio je to rezultat ponajprije obustavljanja ekonomske pomoći Zapada. Tada je i cijeli gospodarski sustav počeo pokazivati svoje slabosti. Porast osobnih dohodaka iznad produktivnosti rada smanjivao je stopu privrednog rasta. Nerazvijeno društvo opterećivale su skupe investicije i potrošnja iznad stvarnih mogućnosti. Istodobno razvijala se neloyalna konkurencija, komercijalizacija i špekulantski poslovi. Tako je Jugoslavija početkom šezdesetih ulazila u ozbiljnu ne samo gospodarsku, nego i političku krizu.

336

POLITIČKA KRIZA I USTAVNE PROMJENE

Tajna sjednica partijsko-državnog vrha Kada se razbuktao sukob koncepcija u državnom vrhu (u federalnim organima) i u samom vrhu SKJ, Tito je sazvaio zajedničku sjednicu saveznog i republičkih rukovodstava. Sjednica je održana 14., 15. i 16. ožujka 1962. i javnost nije o njoj bila obaviještena. Pokazalo se da je Tito dobro informiran o stanju u gospodarstvu i o političkim borbama u državnom i partijskom vrhu, koje su poprimile obilježje međunacionalnih sukoba. U svom uvodnom govoru on je procijenio da su se ti sukobi pretvorili u ozbiljnu političku krizu koja prijete raspadu zemlje. Njegove riječi: »... je li ta naša zemlja zbilja kadra da se još održi, da se ne raspadne«, zvučale su dramatično. Tražio je da se nazočni savezni i republički čelnici dogovore kako bi se poduzele mjere koje će te tendencije zaustaviti. Teme rasprave bila su glavna sporna pitanja koja izazivaju međurepubličke i međunacionalne sukobe. U raspravi su sudjelovali svi nazočni na tajnoj sjednici. Jni su se trebali odrediti prema nastaloj političkoj krizi.

Potpredsjednik saveznog izvršnog vijeća (SIV) ili savezne vlade, Mijalko Todorović (zadužen za privredu), prikazao je situaciju u privredi. Rekao je da je polet privrede u posljednjem razdoblju doveo do žestoke konkurencije koju savezni organi više ne mogu kontrolirati. Kritizirajući republički birokratizam, on se založio za jačanje saveznog centra. Još nekoliko sudionika u raspravi (Osman Karabegović, Rato Dugonjić) okomilo se na republičke funkcionere, koje su označili kao nositelje »politike osamostaljivanja republika«, tražeći da se takva nastojanja zaustave. Veljko Vlahović tražio je jačanje centra SKJ, a Aleksandar Ranković ustvrdio je da istaknuti republički lideri »ugrožavaju jedinstvo zemlje«. Vodeći čovjek srpskih komunista, Petar Stambolić, izjasnio se protiv ponovnog uspostavljanja administrativnog centralizma, ali je predlagao jačanje saveznog središta na ba: demokratskih rasprava u vrhu u kojima će sudjelovati i predstavnici republika. On je govorio i o raspoloženju u Beogradu, pa

337

je iznio tvrdnju »da se u glave mnogih komunista već smjestila politička svijest srpske buržoazije«. Jovan Veselinov govorio je o politički ulaganja i o političkom odnosu između razvijenih i nerazvijenih

dijelova zemlje i zaključio da nema slaganja o osnovnim pitanjima, jer republike na svaku saveznu odluku gledaju »kroz prizmu svojih interesa«.

S druge strane, Miha Marinc, predstavnik slovenskih komunista, vidio je glavnog krivca za nastalo stanje i političku krizu u centralističkom sustavu, pa je predlagao njegovu promjenu. I predstavnici Hrvatske (među njima i Vladimir Bakarić) kritizirali su centralizaciju investicija u savezним organima. Postojeći sustav smatrali su neodrživim, jer federacija raspolaže sa 80% svih jugoslavenskih investicija koje ona plasira po republikama. Stoga svi poremećaji i »padaju na njenu stranu, a ne na republike«. Uzroci nastalog stanja, dakle, ne mogu biti u republikama i općinama, jer njihovi fondovi nisu odlučujući. Kritiziran je i sustav prelijevanja, tj. najprije koncentriranje sredstava u federaciji, a zatim investiranje (vraćanje) u objekte na teritoriju republika, a ti objekti vrlo često nanose gospodarsku i političku štetu. Tako se stvara iluzija o nužnosti golemog broja savezne bankarske i ostale birokracije, koja je postala moćna i djeluje kao nezavisna negativna snaga. Navedeni su i podaci o sredstvima koja se dižu iz Hrvatske, što je predstavljalo doista oštar napad na postojeće stanje.

Od 1945. hrvatsko komunističko vodstvo disciplinirano je provodilo politiku vrha Partije. Zaslijepljeno ideološkim dogmama vodilo je politiku lojalnosti Titu. Uspostavu samoupravljanja primilo je kao direktivu višeg foruma. Međutim, kako je sve više dolazilo do izražaja gospodarsko iskorištavanje Hrvatske, to je njeno komunističko vodstvo potkraj pedesetih spoznalo da u raspodjeli saveznog kapitala Hrvatska lošije prolazi od ostalih republika. Relativno zaostajanje Hrvatske potvrđivali su statistički podaci. Od 1953. do 1959. porast jugoslavenske privrede iznosio je 202,8%, a Hrvatske samo 19%. Uslijedile su rasprave u hrvatskom partijskom vodstvu i tražio se put kako da se to ispravi. Rješenje se vidjelo u prenošenju saveznog kapitala na republike, općine i poduzeća, ali da se ekonomska politika vodi u ime samoupravljanja, a ne u ime republika i nacija. Takva odluka (do

338 nesena u studenome 1959.) pokazala je prve obrise borbe za gospodarsku i političku samostalnost Hrvatske, što je došlo do izražaja i u istupanju predstavnika SKH na tajnom sastanku u ožujku 1962. Izlaganje slovenskih i hrvatskih predstavnika izazvala su burnu reakciju. Posebno su srpski komunistički vođe (D. Stamenković, B. Radosavljević, S. Stefanović) negirali stavove svojih slovenskih i hrvatskih kolega, a Đuro Pucar, komunistički prvak iz Bosne i Hercegovine, ustvrdio je da samoupravljanje vodi društvo u raspad. Prateći tu oštru polemiku, E. Kardelj uočio je da se većina sudionika zapravo izjašnjava za jačanje centralizacije i pojačanu intervenciju države, a protiv samoupravljanja i tržišnih odnosa. U svom istupu Kardelj je podsjeća na 1948. kada su se jugoslavenski komunisti suprotstavili staljinizmu, pa ga suzbili uspostavljanjem samoupravljanja. Zato se - prema njegovu mišljenju - jugoslavensko društvo nalazi pred alternativom: ili obnova staljinizma ili put u demokraciju. Pri tome je odlučno ustao u obranu republika, odbijajući tvrdnje da su one krive za stanje u Jugoslaviji. Odbijao je i napade na tržišnu privredu, pa je procijenio da je »većinu vodećih ljudi u zemlji preraslo vrijeme, jer su se oni razvijali u prevladanom starom idejnom i duhovnom horizontu«.

Rasprava je pokazala da je politički rascjep u zemlji dubok i oštar. Sukobljavali su se pristaše i protivnici samoupravljanja, federalisti i centralisti, pristaše tržišne privrede i oni koji prihvaćaju od države strogo dirigiranu privredu. Centralisti su bili ujedno i unitaristi i pristaše starog boljševičkog nasljedstva i jake državne intervencije u privredi. Federalisti su pak napadali velikodržavni hegemonizam, prihvaćali tržišnu privredu, ali - što je posebno važno - uz postojanje tzv društvenog vlasništva. Doista, podjele su bile vrlo duboke.

Kako je autoritet Tita bio neosporan, a njegova moć u partijskom i državnom vrhu nedodirljiva, bilo je odlučujuće njegovo stajalište. Tijekom rasprave pažljivo je pratio izlaganja, a kad je na kraju govorio, spomenuo je kako je pomišljao da se povuče u miran život, ali je u nastaloj situaciji ipak odlučio nastaviti borbu. Iz rasprave je zaključio da je većina za centralističko-birokratski sustav, a i sam je u praksi uvijek postupao kao političar čvrste ru-

339

ke. Centralistima ga je priklanjala i težnja da spriječi jačanje nacionalizma. No, centralizam je s druge strane jačao velikodržavni hegemonizam i omogućavao prodor prevlasti jedne nacije čime je sustavno podrivano i uništavano samoupravljanje, koje je ipak smatrao nezamjerljivim modelom, nastalim upravo kao alternativa sovjetskom državnom socijalizmu u jeku borbe protiv Informbiroa. Tito je imao arbitrirati u sukobu dviju koncepcija, a sam je bio proturječan, pa stoga i neodlučan. U zaključnoj riječi izrazio je čuđenje što se postavlja pitanje samoupravljanja, ali nije otvoreno i nedvosmisleno stao ni na jednu stranu. Nastojao je ublažiti ocjene o mogućem raspadu zemlje, ali je odmah zatim pledirao za nužnost pojačanog jedinstva u redovima SKJ i za jačanje jedinstva zemlje. Pri tome je upozorio da se državni vrh mora kloniti takvih tendencija koje bi se mogle protumačiti kao

da se forsira »neki centralizam i neko jugoslavenstvo«, Stječe se dojam da je Tito - s obzirom na raspored snaga - odgodio rješenje, iako je bio potpuno svjestan dubine političke krize. Prihvaćeni zaključci govorili su o idejno-političkom određivanju i učvršćivanju SKJ, odstranjivanju slabosti iz rada samoupravnih organa, poštivanju zakonitosti i zaoštavanju odgovornosti političkih rukovodilaca i državnih organa. Zaključeno je da se poduzmu mjere za stabiliziranje gospodarstva. Kako se pokazalo da partijsko rukovodstvo nije jedinstveno u pogledu smjera budućeg razvoja Jugoslavije, zaključci su odražavali kompromis između dviju koncepcija. Razlike iskazane na tajnoj sjednici jugoslavenskog vrha odnosile su se na temeljna pitanja društva i države i tu je po prvi put priznato postojanje državne krize koja je opterećivala jugoslavensku državnu zajednicu. Ona će s većim ili manjim intenzitetom trajati do njezina sloma.

Novi jugoslavenski ustav

Zaključci tajne sjednice partijsko-državnog vodstva u biti su bili kompromis između snaga koje su zahtijevale razvijanje samoupravljanja i onih koje su se zalagale za njegovo ograničavanje u ime spašavanja društva od anarhije. Najviši partijski vrh na

340

čelu s Titom, koji je donosio sve bitnije odluke o gospodarskom sustavu i organizaciji države, morao je poduzeti određene mjere za otklanjanje pojava koje su uvjetovale privrednu i političku krizu i uskladiti ih s usvojenim zaključcima. Osnovni smjer bio je ipak zadržavanje i jačanje samoupravljanja. Kako postojeći ustav, donesen 1946., nije sadržavao ništa o tom sustavu, a program SKJ iz 1957. utvrdio je samoupravljanje kao osnovicu društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije, donesena je odluka o nujenjanju ustava.

Novi ustav izglasan je na zasjedanju savezne skupštine 7. travnja 1963. U njegovu uvodnom dijelu ističe se da se »socijalistički sistem u Jugoslaviji zasniva na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima«. To znači da je osnovna polazna točka ustavnih normi čovjekogradin. Kao dalja polazišta tomu su pridodani još i društveno vlasništvo i raspodjela prema radu. Rad je proglašen za jedino mjerilo čovjekova materijalnog i društvenog položaja. Kolektivi u ustanovama dobili su status radnih organizacija i izjednačeni su u pravima s radnim organizacijama u privredi. Ustav je proglasio da građani neposredno i preko organa društvenog samoupravljanja ostvaruju osnovne funkcije društvene zajednice koja se definira kao »slobodna zajednica proizvođača«. Takve ustavne deklaracije bile su iskorištene u promidžbene svrhe, pa je u tisku novi ustav nazvan poveljom samoupravljanja kojom je proklamiran jedinstveni društveno-ekonomski položaj svih radnih ljudi.

S druge strane, u svom normativnom dijelu, ustav nije osigurao ustavnopravne pretpostavke za realizaciju svojih osnovnih načela iskazanih u uvodu. Sadržaj o društveno-ekonomskom uređenju formuliran je kompromisno, pa su ekonomski tokovi regulirani administrativnim sredstvima. Federacija je raspolagala jednom trećinom akumulacije, privredne organizacije (približno) drugom, a trećom komune i republike zajedno. Sva ostala ekonomska regulativa (proširena reprodukcija, bankarski i devizni sustav, krediti, sustav planiranja) bila je pretežno etatiistička. 129

Ustav je, neprimjereno takvom dokumentu, utvrđivao i mjesto društveno-političkih organizacija u političkom sustavu države

341

(SKJ, SSRNJ, 130, Savez sindikata). Prema Ustavu, SSRNJ je imao ulogu »najšireg političkog oslonca i oblika samoupravljanja radnih ljudi«. Izmijenjen je naziv države: mjesto FNRJ ona je nazvana Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) Izmijenjeni su i nazivi republika, pa su i one postale socijalističke republike. Tako je država, unošenjem u njen naziv termina socijalistička, dobila i oznaku društvenog sustava koji se izgrađivao kao prva etapa komunizma.

129 Usp. D. Bilandžić - R. Vukadinović, n. dj., str. 95 (dio teksta autora D. Bilandžića)

130 Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.

342

Polazeći od teze da je u Jugoslaviji likvidirana klasa kapitalističkih vlasnika i da se jugoslavensko društvo sastoji samo od

radnih slojeva, sastavljači novog ustava to su nastojali izraziti promjenama strukture skupština. U svim skupštinama - od općina do federacije - formirano je nekoliko vijeća. Prema ustavu, Savezna narodna skupština sastojala se od pet vijeća: (1) saveznovijeće, (2) privredno vijeće (predstavnicima privrednih organizacija, zadruga i obrtničkih komora), (3) prosvjetno-kulturno vijeće, (4) zdravstveno-socijalno vijeće, (5) organizacijsko-političko vijeće (predstavnicima tijela društvenog samoupravljanja u općinama i državnim organizacijama). Takva struktura skupštine objašnjavana je njenim pretvaranjem u »organ društvenog samoupravljanja«. Ona nije više zamišljena kao klasično

zakonodavno tijelo, već je definirana kao središte u koje se »stječe čitava društvena praksa i uskladjivanje politike«• Ustav je odvojio funkciju predsjednika republike od funkcije predsjednika saveznog izvršnog vijeća (vlade). Predsjednik republike - prema tekstu ustava - birao se svake četvrte godine, s napomenom da se ta odredba ne odnosi na prvog predsjednika republike, a to je bio Josip Broz Tito. Uspostavljena je i funkcija potpredsjednika republike i na tu je funkciju došao Aleksandar Ranković. Za predsjednika Savezne narodne skupštine izabran je Edvard Kardelj, a za predsjednika saveznog izvršnog vijeća Petar Stambolić.

Ideja i praksa samoupravljanja i dalje su se neprestano sukobljavale. Zbog usmjeravajuće uloge organizacija SKJ i budnog partijskog nadzora, u praksi je i dalje dolazilo do funkcionalnog dupliranja u vođenju radnih kolektiva, što je dovodilo u pitanje i efikasnost rada. Između usvajanja stajališta da je mjesto borbe komunista u samoupravnim tijelima i praktične primjene tog stajališta postojao je nepremostiv raskorak. I pokušaji organiziranja samoupravljanja na višoj razini nailazili su na ozbiljan otpor: paralizirale su ih tamo ukopane snage koje su o svemu odlučiva le. Sustav samoupravljanja iskazivao se kao sustav kontradikcija: slobodno odlučivanje samoupravljača bilo je strogo dirigirano i kontrolirano od Partije i sve ustavne promjene uvijek su se svodile na isto - učvršćivanje partijske države.

343

344

NOVA PRIVREDNA REFORMA I NJEZINE POSLJEDICE

Promjene u gospodarskom sustavu

Iako je Jugoslavija početkom šezdesetih naizgled bila relativno stabilna, njeno stvarno stanje bilo je drugačije. Povoljnoj slici posebno je pridonosio njen vanjskopolitički položaj i uloga u pokretu nesvrstanosti, a osobito Titova osobna pozicija. Tito je posjećivao sve važnije zemlje pokreta i sam primao u goste brojne šefove države. Privid solidnog stanja u Jugoslaviji davala je i činjenica što je njezin gospodarski razvoj u prethodnom desetljeću doživio uspon. Nije bilo nikakvih socijalnih nemira, a nezaposlenost je bila minimalna, što je davalo ohrabrujuće izgled.

Uistinu, međutim, gospodarstvo ostavljeno bez zapadne pomoći počelo je gubiti dah: industrijalizacija je zastala, a poljoprivreda je nazadovala, seosko se stanovništvo stalno smanjivalo. Mjesto visoke produktivnosti i integriranja u međunarodno tržište, Jugoslavija je ostajala u zatvorenoj privrednoj politici, što su promatrači u partijskom vrhu sve više uočavali.

Što se tiče političkog raspoloženja širih slojeva pučanstva, ono je obilježeno šutnjom, jer u totalitarnom sustavu nije ni moguće iskazivati drugačija shvaćanja od onih koja su bila partijski programirana. Partijska promidžba i dalje je isticala ostvareno bratstvo i jedinstvo i odanost naroda socijalizmu, što očito nije bila slika zbiljskih prilika. Savez komunista i njemu podređene organizacije (SSRN, sindikati, omladinske organizacije) usmjeravale su sav javni život.

I udba je u tome imala svoj udio. Ona je pratila sav javni život građana i svojim ljudima diskretno nadzirala djelovanje poduzeća i ustanova te javnih djelatnika. JNA je u potpunosti podržavala partijsku državu. Međutim, skriveno od javnosti, upravo u partijskom vrhu događao se rascjep koji je proizlazio iz različitih gledanja na opću privrednu situaciju, privredne odnose pojedinih republika sa saveznim središtem te na budući gospodarski razvitak. Pri tome je sve više dolazila do izražaja višena-

345

cionalna struktura države. Pojedini komunistički rukovodioci sve manje su se osjećali internacionalistima (kako je to tražila marksistička doktrina), a sve više pripadnicima pojedinih naroda unutar jugoslavenske državne zajednice. Sukob između federalista i centralista sve se više produbljivao i potkopavao stabilnost režima i države.

Dok su komunistička vodstva Slovenije i Hrvatske zagovarala potrebu reforme federacije, centralističko-unitarističke snage tome su se odupirale. Ipak, do odlučnog sudara i obračuna suprotstavljenih snaga iz mnogih razloga nije dolazilo. Jedini prostor za postupne promjene pružala je privreda, jer su samo takve promjene otvarale mogućnost za potiskivanje velikodržavnog centralizma i popravljavanje položaja federalnih jedinica. Takav proces, nakon neuspjelih prethodnih pokušaja, ponovno je pokrenut sredinom šezdesetih godina.

346

Nakon temeljitog razmatranja općeg gospodarskog stanja u državi, najuži partijski vrh odlučio se za nove promjene u privrednom sustavu. Te su promjene započele 1964. i nastavljene su nizom mjera 1965. Sve što je u tom razdoblju učinjeno službeno je nazvano privredna reforma (proglašena je u srpnju 1965.). Poduzete mjere predstavljale su najdublji zahvat u privrednom životu države od uvođenja samoupravljanja. Savezna narodna skupština i savezna vlada donijeli su

tridesetak zakona i odluka o gospodarstvu i sve nove mjere bile su ugrađene u novi petogodišnji plan privrednog i društvenog razvoja, koji je Savezna skupština usvojila 1966. Korjeniti zahvat u privredni sustav imao je, dakako, odraz i na društveni život. Osnovni cilj privredne reforme bio je intenzivnije privređivanje, poštivanje ekonomskih kategorija, brže povećanje produktivnosti primjenom racionalnijih ekonomskih mjerila i šire uključivanje u međunarodnu podjelu rada te dalje razvijanje društveno-političkih odnosa na načelima samoupravljanja. Reforma je morala ostvariti porast osobnih dohodaka na račun smanjivanja investicija i preraspodjelu sredstava privrednih subjekata u smislu njihova pretvaranja u nositelje proširene reprodukcije. Poduzete su određene mjere financijske prirode: devalvacija dinara, ograničenje carinske zaštite, poskupljenje uvoza i poticanje izvoza, smanjenje obveza privrede i dr. Privredni život zemlje imalo je regulirati tržište, a ne država. Državno određivanje cijena trebalo je prepustiti tržištu. Ukinuti su državni investicijski fondovi, kapital je prenesen na banke i poduzeća, a uveden je i konvertibilni dinar.

Do tada je privreda bila podržavana regresima, dotacijama i zaštitnim carinama, uz sve veću inflaciju, a novim mjerama bila je upućena da posluje na suprotan način i da se ravna po zakonitostima tržišta. Objektivno je to značilo da se uvodi kapitalistički način poslovanja, ali bez privatnog vlasništva. Smanjivanje investicija i inflacije, kao i porast dohotka zaposlenih, doveli su do pada zaposlenosti. Na samom početku reforma se sukobila s pitanjem nerentabilnih poduzeća koja nisu mogla izdržati privrednu utakmicu, a na drugoj strani s teškoćama u izvozu. Pod pritiskom mnogo težih uvjeta plasmana robe, a da se ne bi smanjili osobni dohodci, prva

347

348

reakcija radnih kolektiva u privredi i izvan nje bila je gotovo potpuno obustavljanje primanja novih radnika, a zatim su radnici i otpušteni s posla.¹³¹ Nove mjere su izazvale zastoj u većem broju industrijskih grana, pa je došlo do odljeva radne snage u inozemstvo. Odlazak radne snage u razvijene industrijske zemlje zapadne Europe stalno se povećavao.¹³² Putem ekonomske emigracije, osim fizičkih radnika, krenuli su i visokoškolorani stručnjaci, pogotovu mlađi koji u zemlji nisu mogli naći zaposlenje.

Privredna je reforma izazvala i određena društvena gibanja. Tržišna privreda nije odgovarala mentalitetu starih privrednih rukovoditelja. I kod radnika je izazivala bojazan od zatvaranja poduzeća i gubitka posla. Štoviše, neki su prijelaz na tržišnu privredu doživljavali kao »povredu prava radničke klase ostvarenih u revoluciji«. Dakako, objašnjenja partijskog tiska opovrgavala su takva tumačenja. Istodobno, osuđivana je ideologija unitarizma, čime se otvarao put reformi federacije. Predviđala se i demokratizacija SKJ, ali uz odlučni stav protiv višestranačja.

Promatrajući privrednu reformu u cjelini može se zapaziti jak, gotovo radikalni zaokret. Već uvođenjem prvih mjera privredne reforme nastala je posve nova situacija. Presječeni su putovi kojima je država neprekidno dolijevala sredstva u privredu, ponajviše iz emisije novca. Naglo su smanjene investicije koje su bile najveće žarište poremećaja u privredi. No, zbog naglog prekida inflacije, odnosno prestanka financiranja proizvodnje tiskanjem novca, zatim pritiska uvezenih roba te zbog prethodnog razvoja nedovoljno usmjerenog na izvoz, privreda je nakon reforme bila prisiljena smanjivati visoku stopu rasta proizvodnje. Tijekom provođenja reforme izostale su neke znatnije intervencije, posebno one u deviznom režimu i proširenoj reprodukciji.

Ograničena je uloga države u investiranju i neposrednom reguliranju akumulacijom, ali radni kolektivi nisu postali gospodari proširene reprodukcije u cjelini. Mjesto da poslije preraspodjele dodu u ruke gospodarskih subjekata, društvena su sredstva do-

131 Vidi bilj. 129 (str. 342).

132 Iz objavljenih podataka vidi se da je polovicom 1968. u inozemstvu radilo oko 400.000 gradana Jugoslavije.

349

spjela u ruke banaka. Elementi starog sustava privređivanja miješali su se s novim rješenjima i drugačijim težnjama. Privreda je bila usmjeravana na povezivanje sa svjetskim tržištem i uključivanje u međunarodnu podjelu rada, a devizni režim i režim vanjske trgovine nije se promijenio.

Brijunski plenum i pad Aleksandra Rankovića

Unatoč verbalnom podržavanju mjera privredne reforme, u vrhovima partijskog i državnog vodstva tinjao je prikriveni otpor koji se polovicom 1966. pretvorio u ozbiljan sukob. U jeku provođenja reforme izbila je politička kriza, jer su snage državnocentralističkih (prostaljinističkih) usmjerenja nastojale zaustaviti proces transformacije kako ga je zacrtala privredna reforma.

U svim središtima državne strukture bilo je snaga koje su radile protivno usvojenim zaključcima. Te snage, posebno neki funkcioneri na visokim položajima, nisu htjele dopustiti prestrojavanje koje bi

dovelo do stvarnih promjena. Glavni nositelj otpora bio je Aleksandar Ranković, uz Tita najmoćnija ličnost u SKJ i državnom vrhu. Ranković je bio potpredsjednik republike, organizacijski tajnik SKJ (upravljao je unutarnjim radom Partije), glavni kadrovik za sve funkcije u Partiji i državi i - vodeći čelnik udbe. Udbe je uspostavila kontrolu nad čitavim društvom, od poduzeća do najvišeg vrha državne vlasti. Upravljanje tom službom, nad kojom je Partija izgubila nadzor, s vremenom su prigrabili moćni pojedinci, a glavnu riječ je imao Ranković. Zbog autoriteta i akumulirane moći on je slovio kao nasljednik Tita kojemu je lojalno služio od 1937.

Medutim, početkom šezdesetih Ranković se s Titom počeo razilaziti. U partijskim redovima predvodio je centralističko-unitarističku struju. Tako je istupio i na tajnoj sjednici vladajućeg vrha 1962., kada se suprotstavio reformistima inspirator kojih je bio E. Kardelj. U sukobu dviju struja Tito je tada bio u dvojbi koja je - prema njegovim riječima - trajala četiri godine. Teško se odlučivao smijeniti Rankovića, jer je i sam u sebi nosio jako boljševičko nasljeđe, a samo je on to mogao učiniti. Tek kada je

350

osjetio da ga Ranković osobno ugrožava i kada je spoznao da je Ranković uključen u velikosrpske krugove i da je postao zagovornik velikosrpskog monopola u međunacionalnim odnosima, odlučio se na udar. Zbog iznimne društvene moći koja se usredotočila u Rankovićevim rukama, nitko osim Tita nije se mogao obračunati s njim. A Tito je u najužem krugu smišljeno pripremao njegovo svrgavanje. Najprije je 16. lipnja 1966. pod Titovim predsjedanjem održana sjednica izvršnog komiteta CK SKJ, na kojoj je formirano povjerenstvo, sa zadatkom da ispita rad udbe. Kada je povjerenstvo pripremljeno izvještaj, održan je 1. srpnja na Brijunima prošireni sastanak, plenum, CK SKJ. Članovima CK priopćen je izvještaj, u kojem se odaje priznanje službi državne sigurnosti za rad u »revolucionarnom razdoblju« i u doba »konsolidacije novog poretka i obrane Jugoslavije«. No, dalje se utvrđuje da se služba postupno stavila »iznad društva«, a da te tendencije datiraju od uvođenja samoupravljanja, i da su posljednjih godina veoma pojačane. »Konzervativni otpor pojedinih funkcionera UDB-e samoupravljanju« - kaže se u izvještaju - »utjecao je da ona zaostane za razvojem društva... i da postane jedan od odlučujućih faktora u formiranju društvene politike.« Služba je - kako se dalje navodi - postala monopol pojedinaca, prije svega Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića-Ćečo. Nakon rasprave, u kojoj su članovi CK i Tito prihvatili konstatacije iz izvješća, plenum je isključio Rankovića i Stefanovića iz Centralnog komiteta, a zatim je Ranković sam podnio ostavku na položaj potpredsjednika republike. 133 Bio je to poraz Rankovićeve skupine koja se zalagala za stari, administrativni sustav i koja se tajno borila protiv privredne reforme i rješavanja nacionalnih sučeljavanja u federaciji.

Padom Rankovića uklonjen je dio saveznog političkog vrha, a započeo je i obračun s tzv. antisamoupravnim snagama u par-

133 Zanimljiv je podatak da su se sva republička i savezno vodstvo jednoglasno izjasnila za smjenjivanje Rankovića, osim prof. J. Jovanovića i književnika D. Čosića, koji su u tom činu vidjeli napad na Srbiju i njene interese.

351

tijskim organizacijama. Udbaje rastrojena, osobito u Beogradu i Srbiji (prema nekim pokazateljima, čistka je zahvatila oko 1.500 ljudi). Rankovićev pad reformisti su ocijenili kao poraz jake staljinističke struje. Bilo je naslućivanja da će smjene zahvatiti i čelni sastav JNA, ali Tito nije dirao u Armiju koja mu je nakon udara na Udbe ostala glavni oslonac. Slamanje Rankovićeve političke moći i uklanjanje s funkcija njega i njegovih istomišljenika otvaralo je put jačanju republičkih središta. Istodobno je otvoren proces jačoj nacionalnoj afirmaciji republika ipokrajina. Poslije Brijunskog plenuma, na kojemu su snažan udarac dobile centralističko-unitarističke snage, otvorene su rasprave o potrebi jačanja autonomije Kosova, njegovu bržem gospodarskom razvoju i ostvarivanju pune ravnopravnosti albanske narodnosti u Jugoslaviji. Plenum CK SKS Srbije, održan poslije Brijunskog plenuma, tj. u kolovozu 1966., raspravljao je o Kosovu. U zaključcima tog plenuma ističe se potreba razvijanja »bratskih socijalističkih odnosa« među narodima i narodnostima Jugoslavije. Plenum je osudio diskriminaciju i bezakonje »nekih delova Službe državne bezbednosti, naročito prema šiptar-

352

skoj narodnosti«. Medutim, već prilično glasni velikosrpski krugovi u Partiji i izvan nje te su procese označili kao izdaju srpstva. S druge strane, nacionalne albanske snage na Kosovu počele su sve glasnije isticati zahtjev za pretvaranje pokrajine Kosova u republiku. 134

Brijunski plenum donio je odluku o reorganizaciji SKJ, odnosno - kako je to rečeno - o »demokratizaciji partijskog života«. Partijska glasila tada su objašnjavala tu odluku kao »prevladavanje zatvorenosti rada partijskih rukovodstava (foruma)«, pri čemu bi članstvo dobilo veću ulogu u formuliranju i provođenju partijske politike. Tako nagoviještene unutamje promjene u Partiji i tendencija osamostaljivanja republika i pokrajina, zajedno s gospodarskom reformom i razvojem u

smjeru slobodnog tržišta, predstavljale su značajne promjene. Ipak, potiskivanje dogmatskih snaga (nazivane su i prostaljinističke) nije smjelo u Partiju unijeti bilo kakav liberalizam.

134 U studenome 1968. u nekim gradovima Kosova i zapadne Makedonije bile su organizirane demonstracije u kojima su izvikivane rasne parole, a među njima i ona o izdvajanju Kosova iz Jugoslavije.

353

KRIZNA ŽARIŠTA

Hrvatski otpor jezičnoj agresiji

U obnovljenoj Jugoslaviji komunistički je režim sustavno potiskivao nacionalne kulture u nastojanju da se one umjetno stope u jugoslavensku mješavinu prožetu marksističkom ideologijom.¹³⁵ No, u tom miješanju postupno je sve više do izražaja dolazio srpski recept: kao okosnica integracijskih procesa nametala se srpska kultura. To se posebno iskazivalo na području jezika. U prosincu 1954. objavljen je tzv. Novosadski dogovor, koji su pod pritiskom Partije pripremili i potpisali srpski i hrvatski jezični stručnjaci, a kojim se utvrđuje da je jezik I-Irvata i Srba jedan jezik s jednim imenom, srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski, i da im je književni jezik jedinstven, iako ima dva izgovora - ijekavski i ekavski. Obje jezične varijante, zapadna ili hrvatska i istočna ili srpska, proglašene su ravnopravnima. Pripremljen je i objavljen zajednički pravopis (1960), a započeo je i rad na zajedničkom rječniku (koji nikad nije dovršen). Ali, unatoč proklamiranoj ravnopravnosti varijanata, u praksi se činilo sve da se hrvatska potisne. U JNA obvezatna je bila srpska varijanta, kao i u službenom dopisivanju saveznih državnih organa, savezne novinske agencije, radija i televizije. Nametanjem srpskog kao državnog jezika hrvatski jezični izraz sustavno je potiskivan i sveden na lokalno narječje.

Hrvatska kultura javnost, posebno jezikoslovci i književnici okupljeni u Matici hrvatskoj, bili su ozbiljno zabrinuti takvim stanjem. Na stručnim znanstvenim skupovima i u časopisima hrvatski su se jezikoslovci počeli odupirati jezičnoj agresiji, ustajući u obranu zasebnog hrvatskog jezika. Napokon su Matica hrvatska i Društvo književnika Hrvatske javno istupili objavljivanjem Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika

135 God. 1960. inicirana je izrada zajedničke povijesti književnosti »jugoslavenskih naroda« i zajedničke povijesti umjetnosti >>na tlu jugoslavenskih naroda«.

354

(17. ožujka 1967.). U Deklaraciji koju je poduprlo još 16 znanstvenih i kulturnih institucija Hrvatske, utvrđuje se da je hrvatski jezik doveden u neravnopravan položaj, jer se putem upravnog aparata i sredstava javne i masovne komunikacije provodi nametanje »državnog jezika«, a ta se uloga daje srpskom jeziku. Deklaracija se poziva na suverenitet hrvatskog naroda, koji je ostvaren u NOB-u, i na »neotudivo pravo svakog naroda da svoj jezik naziva vlastitim imenom«. Traži se poštivanje naziva hrvatski književni jezik te da savezni ustav osigura jednakost i ravnopravnost četiriju književnih jezika: hrvatskog, srpskog, slovenskog i makedonskog.

Odmah nakon objavljivanja Deklaracije započela je prava hajka protiv nje. U tome su najglasnije bile unitarističke snage koje je predvodio dr. Miloš Žanko, tada potpredsjednik Savezne skupštine. On je objavio niz članaka protiv Deklaracije, s vrlo teškim optužbama na račun njenih potpisnika.

Deklaracija je bila označena kao »zaplotnjački čin«. CK SKH, pod pritiskom samog

Tita i dijela čelnika u Hrvatskoj, osudio je Deklaraciju i tražio od govornost članova Partije za njezino donošenje i potpisivanje. Partijske organizacije u velikim tvornicama (Prvomajska, Rade Končar, Astra i dr.) dobile su nalog da organiziraju protestne zborove i osude Deklaracije kao napad na bratstvo i jedinstvo. U tisku su se pojavili članci u kojima se brani narodna armija od napada koje usmjerava Matica hrvatska. I sam Tito je u govoru u Prištini ustvrdio da objava Deklaracije znači noi u leđa državi, a Vladimir Bakarić ju je u Saboru nazvao neprijateljskim činom »uperenim protiv socijalističke revolucije«.

Tada su zaredale partijske istrage i kažnjavanja u organizacijama u kojima su bili zaposleni inicijatori i potpisnici Deklaracije. Miroslav Krleža, kao potpisnik Deklaracije, bio je primoran dati ostavku na članstvo u CK SKH. No, sve mjere poduzete od unitarističkih krugova nisu mogle zaustaviti nacionalno buđenje. Partija nije mogla uništiti 18 najuglednijih hrvatskih znanstvenih i kulturnih institucija, a i sama Matica hrvatska se uspjela održati postavši stožerom otpora srbizaciji u kulturi. Tijekom sljedećih dviju triju godina ona je znatno povećala broj svojih ogranaka i proširila svoju djelatnost.

355

Kosovsko pitanje

U poslijeratnom razdoblju Kosovo se mnogo sporije razvijalo od ostalih dijelova jugoslavenske države. Zastupljenost Albanaca u središnjim organima vlasti, kao i u časničkom kadru JNA, bila je mnogo manja od proporcionalne. K tome Kosovo je bilo izloženo snažnom pritisku i diskriminaciji Rankovićevih policijskih organa. Stoga je nakon Rankovićeva pada započela oštra kritika unitarističko-centralističke politike u međunacionalnim odnosima, posebno postupaka prema albanskoj nacionalnosti. O tome je raspravljao i CK Srbije, načelno osuđujući Rankovićevu diskriminatornu politiku. I SK na Kosovu osudio je nositelje srpskog hegemonizma i postavio pitanje autonomije i gospodarskog razvoja Kosova. Tako je kosovsko pitanje dospjelo u središte političke pozornosti pa su započele i rasprave o poboljšanju položaja albanske narodnosti u Jugoslaviji. U proljeće 1967. Kosovo je posjetio Tito. U svojim govorima on je isticao duboke korijene stanja na Kosovu u prošlosti i nagovještavao rješenja, uz napomenu da ona ne mogu biti provedena preko noći. Na Kosovu je započela široka akcija za razvitak nacionalne kulture. Vodile su se rasprave o tome jesu li Albanci u Jugoslaviji nacija ili narodnost (kako se u Jugoslaviji nazivala nacionalna manjina). Traženje ravnopravnosti i autonomnosti Kosova postajala su sve glasnija, što je izazivalo otpor na srpskoj strani. U Srbiji su se tom traženju suprotstavljali parolom o ugrožavanju srpstva. Napetosti su rasle, pa je potkraj studenoga 1968. u Prištini došlo do velikih demonstracija studenata i učenika. Demonstracije su se proširile na Uroševac, Gnjilane i Podujevo te na neke dijelove Makedonije u kojima žive Albanci (bilo je nekoliko desetaka ozlijeđenih i jedan poginuli Albanac). U travnju 1969. u Prištini je održana jezična konzultacija o jeziku i pravopisu kosovskih Albanaca, a 1970. osnovano je u Prištini sveučilište na kojemu se nastava izvodila na srpskom i albanskom jeziku. Tim težnjama Albanci nisu bili zadovoljni. Albanski prvaci u komunističkim strukturama Kosova istupali su protiv radikalne struje koja se zalagala za posebnu repu-

356
bliku Kosovo. Fadil Hodža je npr. takve zahtjeve ocijenio kao »demagošku propagandu«. On je tražio samo »punu ravnopravnost s ostalim narodima i narodnostima u Jugoslaviji«. Od tada kosovsko je pitanje tinjalo kao trajno žarište krize na jugoslavenskoj političkoj sceni.

Studentske demonstracije

Praksa je pokazala da je ostvarivanje privredne reforme mnogo teže od njezina programiranja. Prilagodavanje tržišta nije teklo onako kako je bilo zamišljeno. Kako se kapital gomilao u rukama banaka (naročito središnjih), poduzeća su ostajala bez sredstava potrebnih da ozdrave. Ni postojeća rukovodstva u poduzećima nisu bila dovoljno osposobljena za privređivanje u novim uvjetima tržišne privrede: vodenje takvog gospodarstva zahtijevalo je sposobne i obrazovane ljude novih shvaćanja. Sustav državnih kredita bio se posve ugasio, a samoupravna organizacija nije bila izgrađena, da bi mogla nadomjestiti državu. Ograničavanje prostora, sporost i kolebanja u ostvarivanju privredne reforme urodili su deformacijama koje su značile stagnaciju. Zagovornici i kreatori reforme tumačili su je kao posljedicu sudara starog i novog sustava. Međutim, već 1968. pritisak nezaposlenih postao je tako jak da je izazvao političke poremećaje.

Problem nezaposlenosti posebno je zabrinjavao mladu generaciju. Stagnacija u ekonomskom razvoju nije obećavala da će se taj problem riješiti. S druge strane određeno slobodnije istupanje (izvjesna demokratizacija) omogućavala je relativno otvorenije tretiranje problema, pa su tu priliku iskoristili studenti organizirajući velike demonstracije i pozivajući radnike da im se priključe (ali nije bilo odziva). Istupi studenata upućuju na zaključak da su oni prosvjedovali protiv smjera društvenog razvoja koji je bio utvrđen reformom iz 1965.

Masovne studentske demonstracije, potaknute studentskim buntom u Europi, započele su u Beogradu 3. i 4. lipnja 1968. i odmah su se proširile na Zagreb i Ljubljanu. Kada je policija spriječila ulične prosvjede, studenti su se povukli u zgrade fakulteta

357

i tu su danju i noću održavali zborove, objavljivali proglase i akcijske programe. Beogradsko sveučilište proglasilo su Crvenim univerzitetom Karla Marxa, dok je Zagrebačko sveučilište nazvano Socijalističko sveučilište Sedam sekretara SKOJ-a.

U svojim proglašima studenti su tražili likvidaciju nezaposlenosti, ukidanje socijalnih nejednakosti, poboljšanje materijalnog položaja studenata i njihov jači utjecaj na rješavanje društvenih problema, posebno na sveučilištima, te političku demokratizaciju. 136 Studentima su se priključili i nastavnici i upomo nisu napuštali zauzete zgrade. Sedmog dana demonstrantima se preko beogradske televizije obratio Tito, najavljujući akciju protiv sporosti »koja dolazi do izražaja u rješavanju raznih problema«. Dodao je i to da - unatoč postojanju jedinstva u donošenju zaključaka - postoji »nedovoljno jedinstva među rukovodećim ljudima u sprovođenju tih mjera«. Govorio je i o nužnosti otklanjanja nesocijalističkih pojava, o brizi za čovjeka i posebno o potrebi hitnog rješavanja studentskih problema.

Izlaganje je završio pozivom studentima da se prihvate učenja i polaganja ispita. Iste je večeri (9. lipnja) vodstvo demonstracija odlučilo da se demonstracije prekinu.

Nova strujanja u Hrvatskoj i Sloveniji

Nakon uklanjanja Rankovića i njegove grupe umanjena je moć saveznog središta. Time su ojačala republička središta, što je dovelo do jače nacionalne afirmacije potiskivanih nacija. Premda je popuštala kontrola saveznih partijskih foruma, ipak su unitarističko-centralističke snage još bile dovoljno jake da obuzdaju razbuktavanje demokratskih i nacionalnih tendencija (slučaj deklaracije o jeziku). Međutim, te se tendencije nisu mogle tako lako suzbiti, pa je nastupilo razdoblje sve oštrijih konfrontacija.

136 Među parolama na studentskim transparentima mogle su se pročitati i ove: >>Nećemo restauraciju kapitalizma, >>Onemogućimo pretvaranje društvene svojine u akcionarsku*, što dovoljno govori o odnosu organizatora demonstracija prema biti reformskog zahvata.

358

Sredinom 1967. i tijekom 1968. došlo je do smjene rukovodećih kadrova u Hrvatskoj. Novi, mladi partijski funkcioneri (Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, Pero Pirker i dr.) u hrvatsku su politiku unosili nove poglede. Oni su se odlučnije založili za neophodne radikalne promjene cjelokupnog gospodarskog i političkog stanja. U to vrijeme započinje i široko gibanje u redovima studentske omladine. Snage mladih naraštaja ulazile su u borbu za opću demokratizaciju društvenog života i za hrvatski nacionalni suverenitet.

Na savjetovanju koje je organiziralo hrvatsko partijsko vodstvo u svibnju 1968. osudena je ekonomska politika federacije, kao i cijeli jugoslavenski sustav. Istaknuto je traženje ekonomskog razvlašćenja federacije i dosljedno provođenje tržišne privrede.

359

Predsjedništvo CK SKJ zatražilo je tada odgovornost hrvatskog vodstva, ali ga je Tito zaštitio svojim autoritetom. On je čak izjavio da hrvatsko vodstvo govori ono što je i on sam govorio. U sljedeće tri godine Tito je manje-više podržavao ideje partijskih čelnika Hrvatske, što im je i davalo poticaj da ustraju. Pored Hrvatske, u borbu za novi gospodarski sustav i nove političke odnose ušla je i Slovenija. Prilikom raspodjele sredstava međunarodnog zajma za gradnju cesta u Jugoslaviji došlo je do vrlo zaoštrenih odnosa između slovenske vlade i federacije. Naime, slovenska je vlada optužila federaciju da u raspodjeli međunarodnog zajma zapostavlja Sloveniju, što je izazvalo veliku političku krizu i zaprijetilo padom vlade.¹³⁷ Ta cestna afera povukla je i niz drugih pitanja, kao što su: definiranje uloge federacije, odnosi razvijenih i nerazvijenih, problem nelikvidnosti, pitanje državnog kapitala i proširene reprodukcije. Prvi put od uspostavljanja socijalističke Jugoslavije jedna republika suprotstavila odluci savezne vlade. U slovenskom su se tisku pojavili članci u kojima se tražilo da Slovenija postavi pitanje revizije svojih materijalnih obveza prema federaciji, što je naišlo na veliki odjek među slovenskim pučanstvom. Tada su, početkom kolovoza 1969., sazvana politička vodstva Jugoslavije i svih republika da razmotre nastalu situaciju. Predsjednik SIV- a izvijestio je o pritiscima na organe federacije ilustrirajući to slučajem cestne afere u Sloveniji. Upozorio je i na novu praksu mobiliziranja javnog mnijenja da podrži politiku republike kako bi se pojačao pritisak. Kardelj je veoma oštro upozorio da takva praksa vodi u nedemokratske metode rješavanja političke krize, a Tito je čak ustvrdio da rukovodstvo Slovenije svojim pritiskom ugrožava jedinstvo Jugoslavije. Ipak, svima je bilo jasno da cestna afera upozorava na neophodno preuređenje gospodarskih i političkih odnosa federacije i republika.

137 Zanimljiv je podatak da je baš u to vrijeme predsjednik Saveznog izvršnog vijeća bio Slovenac Mitja Ribičič.

360

Hrvatski nacionalni pokret

Nova strujanja u Hrvatskoj postupno su se oblikovala kao pokret s elementima nacionalnog programa. Časopisi Matice hrvatske (Kolo, Kritika, Dubrovnik) analizirali su položaj Hrvatske u Jugoslaviji i upozoravali na gušertje njezina nacionalnog identiteta. Hrvatski nacionalni program vrlo je otvoreno propagirao Matičin Hrvatski tjednik. U toj aktivnosti značajnu su ulogu imali i brojni pododbori Matice hrvatske u unutrašnjosti. Tako su u Hrvatskoj nastala dva središta nacionalnog pokreta: CK SKH (sada s novom orijentacijom) i Matica hrvatska. Rasprave hrvatskog partijskog vodstva sa saveznim središtima moći privremeno je prigušila čehoslovačka kriza 1968. (intervencija sovjetskih snaga i slamanje Českog proljeća), ali su se svade obnovile početkom 1969. još jačom žestinom. Savezni organi su se borili da zadrže što više vlasti u svojim rukama, a republički da ih te vlasti oslobode. Sukobi su se naročito zaoštravali u trajnom pitanju ra-

spodjele financijskih sredstava akumuliranih u federaciji, a zatim u pitanjima gospodarskog planiranja i nadležnosti federacije. Unitarističko-centralističke snage u državno-partijskom vrhu dobro su ocijenile da su glavne reformske snage koncentrirane u Hrvatskoj i svoju su oštricu usmjerile prema toj republici. Pošto nisu mogli istupiti protiv Tita i Kardelja, unitaristi su napadali hrvatsko partijsko vodstvo okrivljujući ga za nacionalizam i separatizam. U tome se posebice aktivirao Miloš Žanko koji je u to vrijeme bio potpredsjednik Savezne skupštine. Premda je bio Hrvat i u saveznom vrhu predstavljao Hrvatsku, oštro je istupio protiv hrvatskog vodstva: tijekom studenoga 1969. u beogradskoj Borbi objavio je seriju članaka o nacionalizmu u Hrvatskoj. Posebno se oborio na Maticu hrvatsku, ali je za njeno djelovanje i nastalo stanje krivicu pripisao CK SKH. Žankovi su članci bili povod da se hrvatsko partijsko vodstvo odlučilo na obračun s unitarističko-centralističkim snagama koje su optuživale Hrvatsku. Uz pristanak Tita, u siječnju 1970. održana je deseta sjednica CK SKH na kojoj je izvršen taj obračun. Iako je CK bio optužen da se ne suprotstavlja nacionalizmu, polazište za raspravu nije bilo nacionalno pitanje, već društvena reforma. Postavljena je teza da reformi glavni otpor

361

pružaju unitarističko-centralističke snage i da se CK Hrvatske suprotstavlja tim snagama boreći se za nastavak reforme. U zaključcima se sjednice naglašavalo da je to borba s protivnicima socijalističkog samoupravljanja. Žanko (bio je nazočan kao član CK SKH) nije prihvatao te zaključke, pa je bio opozvan s funkcije u Saveznoj skupštini.

Matica hrvatska i njezina glasila podržali su zaključke desete sjednice CK SKH. Tada se u Hrvatskoj razvila velika kampanja za likvidaciju otuđenih središta gospodarske i financijske moći, a za čiste račune u Jugoslaviji.

362

RASPLET POLITIČKE KRIZE

Ustavni amandmani

Utjecaj i posljedice desete sjednice CK SKH bile su višestране i proturječne. S jedne strane pojačale su pritisak Hrvatske da se ubrzaju društvene reforme i izvrši reforma federacije, a s druge su izazvale još veću i oštriju kritiku hrvatskog partijskog vodstva i njegove politike utvrđene na desetoj sjednici. Sjednica je ostavila snažan dojam u hrvatskim masama i uz odobravanje zacrtanog smjera hrvatske politike potaknula jači zamah hrvatskog nacionalnog pokreta.

U rujnu 1970. Tito je najavio formiranje ustavne komisije koja je dobila zadatak da predloži reformu federacije. Na čelu komisije bio je E. Kardelj, profesionalni jugoslavenski reformator. Komisija je predložila da federacija zadrži samo tri funkcije: vanjsku politiku, obranu i jedinstvenost društvenog uređenja. Izvorni suverenitet treba pripasti republikama koje se definiraju kao države, a pokrajine trebaju dobiti autonomnost vrlo blizu suverenosti. Uvode se i dvije naznake konfederalizma: paritet članica federacije u federalnim organima (skupština, vlada, predsjedništvo države) i koncenzus u donošenju federalnih odluka. Time je trebalo onemogućiti preglasavanje.

Uslijedila je zatim rasprava o predloženoj reformi federacije. Unatoč postojanju znatnih unitarističko-centralističkih snaga u državnom i partijskom vrhu i u republičkim vodstvima (kojima takav prijedlog nije odgovarao), ipak su autoritet i velika Titova moć pridonijeli da su sva savezna, republička i pokrajinska tijela podržala prijedlog o promjenama. Jedini otpor dolazio je iz redova srpskih intelektualaca koji su reformski zahvat federacije protumačili kao »razbijanje srpske republike« i osamostaljenje pokrajina. Premda su CK SK Srbije i republička skupština Srbije podržali prijedlog reforme federacije, u srpskoj javnosti se poticalo i širilo nezadovoljstvo koje će snažno izbiti tek poslije Titove, smrti. Savezna je skupština 30. lipnja 1971. prihvatila amandma-

363

ne na postojeći ustav i time ozakonila reformu federacije. Činilo se da je tim činom prevladana politička kriza u državi i da će promjene u nadležnosti federacije i republika pridonijeti smanjivanju unutarnjih napetosti. Ubrzo se, međutim, pokazalo da je takva procjena netočna.

Hrvatsko proljeće i udar na Hrvatsku

Kada je prijedlog ustavnih amandmana upućen na javnu raspravu, o njima se s velikim interesom raspravljalo i u Hrvatskoj. Te su rasprave osnažile hrvatski nacionalni pokret koji se i dotad već bio prilično proširio. Od proljeća 1971. taj je pokret dobio novu snagu i novi polet. Gotovo cijelu Hrvatsku zahvatio je nacionalni zanos u očekivanju da će se položaj Hrvatske u jugoslavenskoj zajednici ipak promijeniti. U pokret se uključuju gotovo svi slojevi hrvatskog pučanstva i on postaje pravi masovni

narodni pokret nazvan Hrvatsko proljeće. Tada se uz CK SKH i Maticu hrvatsku razvilo i treće političko središte: studentski pokret koji u hrvatsku političku scenu unosi novu dinamiku.

364

Nema dvojbe da je uloga CK SKH u pokretanju ključnih pitanja hrvatskog identiteta i hrvatske ravnopravnosti bila iznimno velika i da su vodeći ljudi hrvatske Partije uživali veliku narodnu podršku. Međutim, kada je u ljeto 1971. završena reforma federacije, u CK SKH započinje rascjep. Grupa oko Vladimira Bakarića (koji je do tada bio solidaran s cijelim CK) tražila je zaustavljanje »masovne nacionalne euforije« i onemogućavanje djelovanja političkih središta izvan Partije.

Veći dio CK oko Mike Tripala i Savke Dabčević-Kučar nije prihvaćao takve prijedloge, već se zalagao za širu demokratizaciju društva, nacionalnu državu i prijenos saveznog kapitala i deviza u ruke proizvođača. 138 Taj je dio hrvatskog partijskog vrha glavnom opasnošću smatrao jugoslavenski unitarizam (iza kojega se krilo velikosrpstvo), koji je uvijek iznova prijetio unatoč ozakonjenim ustavnim amandmanima.

U proljeće i ljeto 1971. Matica hrvatska nastavila je svojom djelatnošću šireći svoj utjecaj i iskazujući se na neki način kao oporbena stranka. Inače, pristaše nacionalnog hrvatskog pokreta izbili su tada na čelo niza masovnih organizacija. Oni su predvodili ne samo Savez studenata, nego i Savez omladine. Masovnom narodnom pokretu priklonio se i Savez boraca Hrvatske, utjecajna novinska kuća Vjesnik, zatim radio i televizija. Uz pokret su pristali i predsjednik Hrvatskog sabora i predsjednik hrvatske vlade. Glavni je cilj bio konstituiranje države Hrvatske u postojećem jugoslavenskom okviru. Takav razvoj događaja u Hrvatskoj izazvao je veliku zabrinutost, ponajprije političkih snaga u Srbiji, a zatim i u Crnoj Gori, Vojvodini i Bosni i Hercegovini. (Premda su pojedine republike također osjećale jak pritisak velikosrpskih krugova, ipak su se, posebno one nerazvijene - Makedonija, Crna Gora, Bosna i Her-

138 Oni su upozoravali na hrvatsku deviznu suficitarnost i da se devize zaradene radom hrvatskih radnika u inozemstvu Hrvatskoj oduzimaju i daju drugima, a njezine teškoće ostaju otvorenima. Tražili su da se doznake iseljenika i radnika iz inozemstva - koje se prelijevaju za bilanciranje državnog deficita troše u mjestima njihova porijekla po republikama. To je značilo vraćanje deviznog priljeva iz Beograda u Zagreb. - Savka Dabčević-Kučar, '71 - hrvatski snovi i stvarnost, Zagreb 1997, sv. 1, str. 233-234.

365

cegovina - pribojavale ukidanja fonda za nerazvijene, za što se zalagala Hrvatska koja je u taj fond najviše izdvajala). Rastom hrvatskog nacionalnog pokreta posebno su se uznemirili krugovi u JNA i u saveznim organima, pa i dio političke elite u Sloveniji. I sam Kardelj, do tada nositelj reformskih zahvata i glavni autor ustavnih amandmana, tražio je Titovu intervenciju u Hrvatskoj. Hrvatska se tada našla u veoma teškom položaju, pogotovu kad je Tito, na inzistiranje Bakarića i Kardelja, nakon više godina podržavanja CK SKH, odlučio zaustaviti proces nacionalnog preporoda u Hrvatskoj i time demokratizaciju cijelog društva. 139

139 Savka Dabčević-Kučar u svojoj knjizi donosi podatak da je pri slamanju hrvatskog proljeća odndenu ulogu imao i Leonid Brežnjev, tada šef sovjetske partije i države. Naime, u tijeku događanja u Hrvatskoj Brežnjev je iskazivao Titu određenu zabrinutost za budućnost Jugoslavije, ocjenjujući da aktivnost nacionalista vodi razbqanju jugoslavenske partije i države, što Sovjetski Savez neće dopustiti. Brežnjev je pri tome nudio Titu »bratsku intervenciju vojske SSSR-a, što Tito nije prihvaćao. S upozorenjem Brežnjeva Tito je upoznao predsjedništvo CK SKJ. To upozorenje poslužilo mu je i kao opravdanje za promjenu držanja prema hrvatskom komunističkom vodstvu, kako bi se izbjegla sovjetska intervencija. - Savka Dabčević-Kučar, n. dj., sv. 1. str. 559-563 (poglavlje Brežnjev i ratni Tenkovi u igri)

366

Kao neposredni povod za državni udar u Hrvatskoj bio je opći studentski štrajk, započet 22. studenoga 1971. sa zahtjevom za hrvatske devize, u nadi da će studente slijediti i hrvatsko radništvo. Tijekom štrajka Tito je pozvao partijsko vodstvo Hrvatske u Karadordevo. Rasprava je trajala dva dana (30. studenog i 1. prosinca 1971.). Tito je tada otkazao svoju podršku hrvatskom vodstvu i osudio njegovu politiku. Sljedećeg dana (2. prosinca) održana je u Karadordevu i sjednica Predsjedništva SKJ, na kojoj

su predstavnici SK svih republika i pokrajina osudili hrvatsko partijsko vodstvo kao odgovorno za stanje u Hrvatskoj i za jačanje nacionalnog pokreta.

Nakon sastanka u Karađorđevu partijski čelnici iz Hrvatske podnijeli su ostavke. Tada je započelo smjenjivanje svih onih koji su sudjelovali u hrvatskom nacionalnom pokretu - partijski i državni funkcioneri, privrednici, znanstvenici, kulturni djelatnici, novinari i dr. Mnogi od njih su izvedeni i pred sud i osuđeni na višegodišnju robiju. Matica hrvatska je zabranjena i obustavljeni su svi njeni časopisi. Na čelo SKH došlo je novo, poslušno vodstvo koje je zabranilo svaku javnu kritičku riječ o

stanju u državi. Mjere koje je partijski vrh poduzeo protiv Hrvatskog proljeća imale su sva obilježja neostaljinističke ofenzive. Tito i najuži krug partijskih čelnika oko njega (E. Kardelj, V. Bakarić) najprije su bili inicijatori političkih promjena u smjeru demokratizacije i reforme federacije, a onda kad su osjetili da demokratizacija ugrožava postojeći društveni sustav (pa i njihovu poziciju u vlasti), a da se promjenama suprotstavljaju jake snage (posebno JNA), odlučili su se za zaokret. Prije 1948., u sukobu sa SSSR-om, odbacili su staljinizam, a sada su i sami primijenili staljinističke metode u slamanju snaga koje su predvodile bitku za promjene. Smatrali su da tako ne samo spašavaju samoupravljanje, nego i Jugoslaviju od eventualne sovjetske intervencije.

367

Čistke u Srbiji i drugim republikama

Nakon sloma Hrvatskog proljeća aktiviraju se pristaše partijske diktature i državnog centralizma. U nastaloj situaciji vidjeli su svoju priliku za reviziju programa Partije i njenu obnovu na drugoj osnovici. Čak su smatrali da je nastupio trenutak i sloma samoupravljanja. Međutim, takve sve naglašenije tendencije nisu prihvaćane u dijelu partijskih čelnika tzv. liberalističko-tehnokratske orijentacije u Srbiji na čelu s Markom Nikezićem, predsjednikom, i Latinkom Perović, sekretarom SK Srbije. Povratak sustava čvrste ruke i učvršćenje staljinizma oni su ocjenjivali krajnje konzervativnim. Vodeća partijska grupa u CK Srbije nije prihvaćala bitne odluke sjednice predsjedništva CK SKJ u Ka-

368

rađorđevu, ni najavljeni politički smjer, pa je počela pnižati otpor iniciranoj politici. No bilo je srpskih partijskih prvaka koji se nisu slagali s liberalističkom grupom, pa je došlo do podjele u srpskom vodstvu.

Nekoliko dana nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ u Karadordevu, kad je u Hrvatskoj započeo progon proljećara i smjenjivanje dotad vodećih ljudi u SKH, u rukovodstvu SK Srbije ocjenjuju da je započelo napuštanje slobodnijeg, demokratskog strujanja u Partiji, koje se osjećalo posljednjih godina. Marko Nikezić upozorio je da postoji opasnost »>odustajanja od kursa«. Istodobno je tumačio da je budućnost zemlje u nekoliko desetaka velikih privrednih sustava koji će obuhvatiti gotovo cijelu radničku klasu i tehničku inteligenciju i davati najveći dio nacionalnog dohotka. Rukovodeći vrh Srbije upozoravao je da autokratski kurs ne može ponuditi nikakav program društvenog razvoja. Suprotstavljajući se tom smjeru, predstavnici liberalističke struje pozivali su se na Brijunski plenum 1966. označivši svoje protivnike poraženim snagama na tom plenumu. Tako se - nakon udara na Hrvatsku - formiralo novo središte otpora, dakako, vodeno drugim motivima. Srbija tada postaje glavna zapreka i glavni problem u provođenju najavljene politike najvišeg partijskog vrha. Međutim, tzv. liberalističko-tehnokratska struja naišla je na vrlo oštru kritiku druge struje u partijskom vodstvu Srbije (predvode je Dragoljub Marković, predsjednik Skupštine SR Srbije, i Petar Stambolić, član predsjedništva SKJ iz Srbije). Oni su grupu oko Marka Nikezića i Latinke Perović optuživali da su njihove demokratske metode u stvari antirežimske, a ponašanje antisocijalističke. Kako čelnici srpske Partije nisu prihvaćali takvu kritiku, upozoravajući i dalje na opasnost vraćanja birokratskog centralizma, najuži vrh Partije i Tito ocijenili su da moraju intervenirati i u Srbiji. Budući da su stavovi M. Nikezića i L. Perović bili suprotni političkom smjeru utvrđenom u Karadordevu, Tito se potkraj rujna 1972. pismom obratio partijskom članstvu, tražeći provođenje usvojenih zaključaka. Zatim je sazvaio republičko rukovodstvo Srbije, dviju pokrajina i grada Beograda. Na tom je sastanku rekao da se decentralizacija privrede ne smije prenositi i na Partiju, već da ta decentralizacija »zahtijeva još čvršće jedinstvo Saveza komunista«. Spominjao je i pozitivno pisanje

369

370

stranog tiska o Nikeziću kao simptomatično. 140 Ali, obje su struje ostale na svojim pozicijama, pa su kratko vrijeme nakon Titove kritike M. Nikezić i L. Perović podnijeli ostavke na dužnosti u i CK Srbije. Zaredale su zatim i ostavke drugih partijskih čelnika koji su se s njima solidarizirali (među njima i Bore Pavlovića, tajnika Gradskog komiteta SK Beograda).

Političke konfrontacije u partijskim vrhovima na početku sedamdesetih nisu se ograničile samo na Hrvatsku i Srbiju. I u drugim republikama bilo je sučeljavanja u političkim vodstvima. Tijekom 1972. i u CK Makedonije izvršen je obračun s komunističkim prvacima koji nisu odobravali zaključke iz Karađorđeva:

nekoliko ih je smijenjeno. Među njima su bili Krste Crvenkovski, do 1969. predsjednik CK SKM, a zatim član predsjedništva SKJ i SFRJ, i Slavko Miloslavlevski, tajnik CK SKM.

U Bosni i Hercegovini tri visoka stranačka prvaka - Osman Karabegović, Avdo Humo i Hajro Kapetanović - optuživali su najodgovornije funkcionere republike da uspostavljaju nedemokratske

donose i uvode režim čvrste ruke. Potkraj studenoga 1972. bili su optuženi kao frakcionaška skupina i smijenjeni sa svih funkcija. Konceptijske razlike postojale su i među čelnicima Slovenije. Premda su se u CK donosili lednoglasni zaključci, često su se iskazivale razlike u praktičnoj političkoj aktivnosti pojedinih političara.

Novi ustav SFRJ

Od kraja 1971. do sredine 1973. rekonstruirana su sva republička partijska vodstva i to na svim stupnjevima organizacije. Obnovljena je puna odgovornost komunističkih vodstava republika i pokrajina prema CK SKJ. U općinama su osnovani aktivni

140 Tito je postavio i pitanje: »...Zašto sad najedanput veći dio neprijateljske štampe u inozemstvu piše o tome da je na jednoj strani Tito, a na drugoj Nikezić?... da Nikezić vodi progresivne struje, a ja sam konzervativac, maltene staljinista, i vodim drugu struju«. - D. Marković - S. Kržavac, Liberalizam od Đilasa do danas, Beograd 1978, str. 216.

371

komunista radi jačeg utjecaja na članstvo. Pojačan je idejno-politički rad u smislu izučavanja marksističke teorije (osnovani su marksistički centri, a u srednjim školama i na fakultetima uveden je poseban predmet osnovi marksizma). Kako je posljednjih godina opadao broj radnika u članstvu Saveza komunista, učinjen je napor da se taj trend zaustavi.¹⁴¹ Prema nalogima partijskog vrha fisak je objavljivao promidžbene članke u kojima je upozoravao na opasnost djelovanja »neprijateljskih antisamoupravnih snaga« i nužnost »budnosti zbog obrane ugroženih vrijednosti revolucije«. Sve je to, zapravo, opravdavalo represiju koju su provodili organi udbe. Tako je rasplet višegodišnje političke krize donio obnavljanje starog stila i metoda političkog djelovanja.

U takvom ozračju najavljena je promjena ustava SFRJ. Naime, nakon donošenja amandmana koji su označili početak promjena u federaciji (prijelaz na delegatski sustav i tzv. slobodnu razmjenu rada), nametnula se potreba uklanjanja onih odredaba ustava koji nisu bili u skladu s amandmanima, a to je značilo mijenjanje znatnog dijela ustava federacije. Rad na izradi novog ustava potrajao je do početka 1974.

Unitarističko-centralističke snage očekivale su da će poslije svih obračuna s reformski usmjerenim strujama u partijskim rukovodstvima tijekom 1972. i 1973. novi ustav poništiti i opozvati sve promjene koje su nastale amandmanima. To se ipak nije dogodilo. Sam Kardelj, koji je imao glavnu riječ u koncipiranju novog ustava, odlučno je odbijao pokušaje pristaša centralizma i velikodržavnog hegemonizma da nametnu svoja rješenja. Tako je, na veliko iznenađenje, novi ustav uvažio i ozakonio sve one promjene koje su izvršene prihvaćanjem amandmana na prethodni i ugradio ih u novi ustav. Ustav SFRJ iz 1974. utvrdio je ne samo načela društveno-ekonomskih odnosa i političkog sustava, nego i detaljno razradenu koncepciju.

¹⁴¹ God. 1971. iznosio je svega 28,8% svih članova Partije. Ta je tendencija zaustavljena, pa je 1972. od novoprimljenih članova bio 39,7% radnika.

372

Novim formulacijama izmijenjena je struktura Skupštine SFRJ. Ona se sastojala od dvaju vijeća: Vijeća republika i pokrajina i Saveznog vijeća (u prvo je svaka republika delegirala po 12, a pokrajine po 8 delegata; u drugo su delegati birani u općinskim skupštinama). Svako je vijeće imalo svoj djelokrug rada. Ustanovljena je ustavna obveza konstituiranja mjesnih zajednica. Detaljno je razraden mehanizam delegatskog sustava i sustava samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova) te društveno-ekonomskog sustava.

U ustav je unesena i odredba o kolektivnom Predsjedništvu SFRJ, koje je ustanovljeno posebnim amandmanom iz 1971. No i dalje je ostala funkcija predsjednika republike, koju će doživotno obnašati Josip Broz. On je i predsjednik Predsjedništva SFRJ, a potpredsjednik se mijenja svake godine redoslijedom osam članova delegiranih iz svih šest republika i dviju pokrajina. U slučaju smrti predsjednika republike, sve njegove dužnosti prelaze na Predsjedništvo.

Ustavom iz 1974. ojačan je suverenitet republika i autonomnih pokrajina. Utvrđeno je pravo svakog naroda na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje. Tako se dogodila paradoksalna situacija: partijskim udarom slomljen je hrvatski

nacionalni pokret, a ustavom iz 1974. ojačan je suverenitet republika i pokrajina u mjeri koja je čak premašila ono što su vođe tog pokreta 1971. tražile. Ustavom iz 1974. republike su tretirane kao posebne države, što novom ustrojstvu daje konfederativno obilježje. Republike postaju nacionalne države, a istodobno partijska represija guši svako spominjanje nacionalnih opredjeljivanja (strogo kažnjava pjevanje rodoljubnih pjesama!) i nacionalnih voda iz prošlosti (npr. bana Jelačića, Stjepana Radića). Nova praksa funkcioniranja federacije objektivno je jačala republička središta, a slabila moć organa federacije. Ali, iza tih je organa ipak stajao Tito s partijskim mehanizmom koji je gušio svaku

slobodnu riječ. Pročišćeni i obnovljeni republički partijski forumi sprovodili su politiku zacrtanu u vrhu partije, pa su i sami postali središta represije na svom republičkom prostoru i provoditelji privredne i društvene djelatnosti u skladu s odlukama federacije.

373

Zakon o udruženom radu

Privredna reforma, proklamirana sredinom šezdesetih, dovela je do porasta moći banaka i direktorskog (menadžerskog) sloja u privrednim organizacijama. Istodobno je jačala i tendencija demokratizacije i tržišnog ponašanja u gospodarstvu. Ali, razvoj slobodnog tržišta vodio je u razbijanje samoupravljanja, pa se u samom partijskom vrhu pojavila bojazan za njegovu budućnost. I mjere staljinističke represije poduzimane od kraja 1971. negirale su koncepciju samoupravljanja, koja je od pedesetih bila okosnica partijske ideološke orijentacije. Tako je poslije donošenja novog ustava glavna preokupacija vodstva države: kako ostvariti samoupravnu koncepciju, a ne vraćati se u čisti državni socijalizam. Trebalo je spriječiti povratak u kapitalizam, ali i dalje sprečavati staljinistička rješenja. U traženju izlaza glavni je partijski ideolog E. Kardelj osmislio koncepciju udruženog rada. Cijela privreda se reorganizira tako da se svako poduzeće dijeli u manje dijelove, tj. u osnovne organizacije udruženog rada (OOUR), koje će stvarati svoj dohodak. Radnici OOUR-a sami donose odluke na svom zboru (čime se razvlašćuju poslovodne strukture). OOUR-i kao subjekti posluju na tržištu i postaju temelj gospodarskog mehanizma. Ujedno, oni su i osnova političkog sustava, jer postaju izborna tijela za biranje delegata u vijeća udruženog rada skupština općina, republika i federacije. Da bi se samoupravljanje proširilo na sve građane, uspostavljene mjesne zajednice postaju osnovne jedinice za izbor skupština svih razina. Prosvjeta, zdravstvo i kultura kao društvene djelatnosti povezuju se s radnicima u proizvodnji na osnovi sporazuma (ugovori o razmjeni rada), što znači da škole, bolnice i kazališta dogovaraju s radnicima u OOUR-ima svoje programe, koje oni (OOUR-i) plaćaju. Prema obrazloženju takve organizacije, ukida se država kao posrednik između društvenih djelatnosti i privrede, a njihovo se povezivanje ostvaruje izravno u samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ-ovima).

Model udruženog rada načelno je postavljen već u ustavu iz 1974., a vrlo je detaljno razraden u zakonu o udruženom radu (ZUR), koji je skupština izglasala 1976. Unatoč detaljnoj razradi u ZUR-u, nova je koncepcija protumačena pravnim normama u

374

još stotinjak zakona i u oko 800 saveznih propisa. Partijska kampanja o izgradnji novog sustava institucija i normi predviđenih ZUR-om tvrdila je da je pravna znanost dobila novu granu, tzv. samoupravno pravo.¹⁴² Kardelj, tvorac novog sustava, smatrao je da tako koncipirani model predstavlja »najviši stupanj slobode za radne ljude koji je ikada historija poznavala«. Međutim, pokazalo se da je zurovska koncepcija velika zabluda. Bio je to pokušaj da se samoupravnim plaštem pokrije monopol partijske vlasti i političke birokracije. Suprotno partijskoj promidžbi o sudjelovanju svih građana u odlučivanju, kontrola svih društvenih procesa od strane Partije čak je pojačana u odnosu na stanje prije privredne reforme. Bio je to, zapravo, posljednji pokušaj spašavanja samoupravljanja pod kapom Partije, pokušaj koji je doživio neuspjeh.

¹⁴² Kako su radne organizacije dobile status pravne osobe, ZUR je tražio da svako poduzeće i ustanova ima svoj statut i niz samoupravnih akata. Računa se da je tada izradeno oko milijun i pol statuta, pravilnika, sporazuma, ugovora i drugih pravnih akata.

375

376

KRAJ TITOVE VLADAVINE

Nekoliko događaja s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih trajno je utjecalo na zbivanja u Jugoslaviji, pa i na njezin kraj. Najprije je došlo do izbijanja najdubljeg poremećaja u poslijeratnom razdoblju, koji partijsko-državni vrh nije predviđao, niti naslućivao živeći u uvjerenju da samoupravni socijalizam ne može biti zahvaćen krizom. Ipak, do gospodarske je krize došlo. Ona se neprestano širila i pretvarala u krizu funkcioniranja cijelog društvenog sustava. Drugo, s jugoslavenske političke scene odlaze tri ličnosti koje su davale osnovni ton usmjeravanju političkog i privrednog života zemlje: umiru Edvard Kardelj (1979), Josip Broz Tito (1980) i Vladimir Bakarić (1982). I najzad, izbija novi val nemira na Kosovu koji obilježava početak posttitovskog razdoblja. Izbijanje dugotrajne gospodarske krize. Prema privrednim pokazateljima, može se utvrditi da je 1979 došlo do potpunog zastoja rasta proizvodnje (koji je uza sve nepogode i unutarnja previranja zabilježen u prethodnom razdoblju). Nastupili su golemi poremećaji u gospodarskom životu zemlje. S tržišta su nestale mnoge uvozne robe. Država nije mogla plaćati uvoz nafte, opreme i sirovina nastali su prekidi u pro

cesu proizvodnje. Nastupila je stagnacija proizvodnje, koje je posljedica bila sniženje produktivnosti rada. Počela se uvoditi racionirana opskrba deficitarnim proizvodima. Trgovinski deficit 1979. dostigao je 7.225 milijuna dolara, platni deficit 3.661 milijun dolara. 143 Deviznu bilancu država je održavala doznakama radnika na radu u inozemstvu, koji su većinom bili iz Hrvatske. Od 1976. do 1980. Jugoslavija se zadužila za dvadeset milijardi dolara. Bruto akumulacija i realni osobni dohodak neprekidno su padali. Politika razvoja i sve nesređenije stanje u privredi ra-

143Usp. D. Bilandić, Hatorip SFRJ, Zagreb 1985, str. 474.

zarali su gospodarske kriterije i rasplamsavali inflaciju. 144 Evidentan pad standarda, velika nezaposlenost, kao i vrlo visoka inflacija bili su dokazi duboke krize koja je značila pravi privredni slom. Mnogo je razloga takvom razvoju, ali kao najkrupniji svakako valja spomenuti riješenost države, da suprotno svim proklamacijama, još tvrdoglavije nastavi s politikom spašavanja nerentabilnih poduzeća. Vodeća državna garnitura, koristeći se svojim utjecajem na privredna kretanja, vodila je politiku zatvaranja, blokirajući tako uključivanje zemlje u svjetsko tržište. Jugoslavija se našla u krugu ekonomski najneuspješnijih zemalja svijeta.

Titova smrt i njegova politička baština

Josip Broz Tito umro je u Ljubljani 4. svibnja 1980. U času smrti imao je za sobom više od 60 godina komunističke djelatnosti, a od toga je 43 godine bio na čelu KPJ/SKJ. Bio je na čelu jugoslavenske države od njezine obnove 1945. (najprije kao predsjednik vlade, a zatim kao predsjednik republike). Imao je odlučujuću riječ u njezinu unutarnjem i vanjskopolitičkom životu. Iza sebe nije ostavio neku teorijski oblikovanu doktrinu, ali njegovo političko djelovanje, različiti pothvati u socijalnim transformacijama, obračuni s neistomišljenicima, dali su povoda da se još za njegova života govorilo o titoizmu. Gotovo dvadesetak godina prije Titove smrti počela su nagađanja o njegovu nasljedniku. Ustav iz 1963. uveo je instituciju potpredsjednika republike. Na taj položaj bio je imenovan Aleksandar Ranković, pa se tim imenovanjem gotovo sigurnim držalo da je Ranković kao Titov zamjenik i njegov potencijalni nasljednik. Međutim, pad Rankovića obesnažio je ta očekivanja. (Neko je vrijeme poslije Rankovića potpredsjednik republike bio Koča Popović, a nakon njegova je povlačenja funkcija potpredsjednika ukinuta.) Sam Tito, posve neočekivano, dao je inicijati-

144 Mjesto planiranog smanjenja inflacije na 10% u 1985., ona je stalno rasla. Sredinom 1985. dostigla je već 80%. U to su vrijeme sve europske države (osim Islanda) smanjile inflaciju na manje od 10%. Ekonomski instrumenti za borbu s inflacijom očito su zatajili, pa je inflacija u narednim godinama rapidno rasla.

378

vu za uvođenje kolektivnog predsjedništva države. Kad je ono uspostavljeno, Tito je i dalje zadržao svoj položaj predsjednika republike, čuvajući na taj način svoju osobnu vlast. Odlučivši se za kolektivno predsjedništvo, očito je bio svjestan kolika je golema moć akumulirana u osobi predsjednika republike, koji je istodobno bio i predsjednik Partije i vrhovni zapovjednik vojske. Zato je na vrijeme želio stvoriti mehanizam koji će u budućnosti spriječiti svemoć jednog čovjeka. U trenutku Titove smrti na čelu SFRJ ostalo je osmočlano predsjedništvo, a položaj predsjedajućeg zauzimao je svake godine drugi član.

Odlazak Tita s političke scene bio je povod za vrednovanje njegova djela. Dakako, u totalitarnom sustavu mogle su se davati samo partijske ocjene, a one su isticale njegovu veličinu i povijesne zasluge, uz ritualno zaklinjanje da će Partija (i narod) nastaviti politički smjer koji je on odredio. To su bile ocjene aktualne 145 Formulirana je parola »Druže Tito, mi Ti se kunemo da sa Tvoga puta ne skrećemo

379

380

politike kojoj je autoritet vode bio potreban i onda kada vode više nije bilo. Utvrđivanje povijesnog mjesta i uloge Josipa Broza Tita tek predstoji, kad se smireno prouči njegova ličnost i politički potezi na temelju relevantne dokumentacije. Ipak, u dugom trajanju njegove političke djelatnosti ostalo je toliko zabilježenih podataka i toliko potvrđenih činjenica o njegovim političkim po tezima da se već mogu utvrditi i neke prosudbe koje daljnja povijesna istraživanja neće moći poništiti.

Titov životni put započeo je u zagorskom selu Kumrovcu, ali ga je prelazak u grad na naukovanje još kao dijete otrgnuo od sela. Prihvaćajući socijalističku ideologiju, aktivirao se u radničkom pokretu: inteligencijom i organizacijskim sposobnostima uzdiže

381

se do vrha KPJ, a 1937. postao je njen glavni tajnik, odnosno partijskim jezikom, generalni sekretar. Očito nije bio u prilici da dublje i temeljitije izuči marksističku filozofiju, ali je u pojednostavljenom

obliku prihvaćao neke temeljne historijsko-materijalističke ideje: učenje o klasnoj borbi, o povijesnoj neminovnosti rušenja buržoaskog poretka, o proleterskoj revoluciji koja će otvoriti put u socijalizam. Boravak u Rusiji i izobrazba u Kominterni usadili su u njegovu svijest partijski dogmatizam koji neće napuštati do kraja života. Nije uvažavao različitost mišljenja. Uvijek je zahtijevao partijsku disciplinu i za partiju neograničenu vlast. To je, dakako, značilo i neograničenu vlast i moć za njega samoga, što je u obnovljenoj Jugoslaviji neprestano dokazivao, posebno u obračunu sa svojim protivnicima. Snažan motiv u političkoj djelatnosti Josipa Broza bila je briga za jugoslavenski državni okvir. Bio je osvjedočeni pristaša jedinstvene i čvrste Jugoslavije, pa i onda kada je dopuštao ograničeno jačanje republika i njihovo definiranje kao država (ustav iz 1974.). Bitan čimbenik u čuvanju Jugoslavije u Titovu videnju bila je vojska i ona je i postala glavni oslonac njegove apsolutne vlasti. U Titovoj koncepciji države armija je imala zadatak ne samo da brani državu, već i da čuva postojeći totalitarni poredak.

Treba se podsjetiti da je u JNA djelovala partijska organizacija, a da je Tito bio i šef Partije i vrhovni zapovjednik armije. Upravo kao vrhovni zapovjednik držao ju je pod svojim posebnim nadzorom, pa se u sučeljavanju s nepoželjnim unutarnjim procesima i pojedincima koji su ih predvodili prijetio njenom upotrebom. Vodeći kadrovi u vojsci bili su naglašeno jugoslavenski orijentirani, a pronalazio ih je pretežno u srpskim redovima koji su jugoslavenstvo prihvaćali kao mogućnost ostvarenja i zaštite srpskih interesa i realizacije velikosrpske prevlasti. Ideološka opredjeljenost tu je igrala sporednu ulogu. Oslanjajući se na srpske kadrove (ne samo u vojsci, nego i u diplomaciji) dopuštao je njihovu prevlast, ali se istodobno i bojao njihovih pretjeranih zahtjeva, pa im je nalazio protutežu. Vrto je vješto balansirao između raznih struja, izdižući uvijek partijsku monolitnost kao ključ rješenja, a ta je nametala poslušnost vodi. Inače, Titu je uvijek bilo važnije klasno od nacionalnog. Nacionalno pitanje za njega je uvijek bilo taktičko pitanje u strategiji ostvarivanja klasne pobjede.

382

383

U unutarnjem političkom životu Tito je bio neprikosnoveni vođa¹⁴⁶, slavljenje kojega je stvorilo kult ličnosti. Bio je to naglašeni izraz totalitarnog režima. Kao pragmatičar u Partiji uvijek je pronalazio ljude koji su ga podržavali i koji su mu se dodvoravali. Vješto se koristio partijskim aparatom, policijom i obavještajnim službama za permanentno učrščivanje svoje vlasti.

Kao predvodnik pobjedničke antifašističke borbe Tito je uživao velik ugled u međunarodnim razmjerima. Taj mu je ugled posebno porastao kad se suprotstavio Sovjetskom Savezu. Bio je cijenjen u pokretu nesvrstanosti, u kojem je zauzimao čelnu poziciju. Drugo je, dakako, postavio pitanje koliko je Jugoslaviju kao državu i njezino stanovništvo sve to stajalo. U prijateljskim afričkim zemljama nije se prodavala jugoslavenska roba, nego su se tiskale poštanske marke s Titovim likom. Što se tiče gospodarskih pitanja, Tito za njih očito nije pokazivao interes, a niti potrebnu spremu da se njima ozbiljnije bavi. Zato se prema gospodarstvu odnosio površno. Rješenja i smjerove razvitka osmišljavali su njegovi suradnici, a on ih je najavljivao i svojim autoritetom nametao. No, njegov sluh da utvrdi granicu preko koje određene privredne reformske mjere ugrožavaju njegovu vlast (i uopće vladajuću poziciju Partije i njenog vrha) uvijek ga je navodio da zaustavi započeta kretanja u smjeru liberalizacije i tržišnog privredivanja.

Politička baština koju je Tito ostavio iza sebe, pokazuje se kao skup vrlo teških i složenih problema. Suprotno prividu o smirivanju međunacionalnih i međurepubličkih odnosa, sukob federalističke i unitarno-centralističke struje i dalje je postojao i predstavljao najteže opterećenje za budućnost države. U istrošenu sintagmu bratstvo i jedinstvo više nitko nije vjerovao, a pod plaštem partijskog monolita tinjale su nagomilane protivnosti koje više nije imao tko presijecati. Na vrhu partijskih i državnih organa držale su se velikosrpske snage koje su poslije Titove smrti ocijenile da je došlo prikladno vrijeme za ostvarenje njihovih planova. Takvoj nezavidnoj političkoj situaciji pridružila se i 146 Riječ vođa inače se uz Titovo ime nije službeno upotrebljavala. Agitprop nije dopuštao bilo kakve nezgodne konotacije. Vođe su bili Mussolini i Hitler.

384

najdublja i najjača ekonomska kriza od postanka države, uz enormnu vanjsku zaduženost zemlje. Svi ti problemi, u kojima je Tito ostavio Jugoslaviju, vodili su zemlju u suprotnom smjeru od Titova: tobože čvrsti jugoslavenski okvir pucao je na svim stranama.

385

JUGOSLAVIJA POSLIJE TITA

Nemiri na Kosovu

U proljeće 1981. - nešto prije navršene godine od Ti tove smrd, a u jeku najteže poslijeratne go spodarske krize - došlo je do velikih nemira na Kosovu. Nemiri su počeli demonstracijama u Prištini, odakle su se proširili po s vim većim mjestima na Kosovu. Demonstracijama, koje su započeli studenti

i srednjoškolci, priključili su se i ostali stanovnici, a glavna krilatica je bila Kosovo - republika. Demonstracije su se bro pretvorile u sukobe s policijom, a kako nemiri nisu jenjavali, intervenirala je i vojska. Proglašeno je izvanredno stanje koje je potrajalo tri mjeseca: u sukobima je poginulo desetak Albanaca

Nakon gušenja nemira, organi sigurnosti (udba) pohapsili su mnoge Albance, a u nastojanju da dodu do pokretača i predvodnika nemira. Prema službenim priopćenjima, otkrivena je tajna politička organizacija pod nazivom Marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji, koja je označena kao glavni inicijator nemira. Tvrdilo se da je organizacija staljinistička i identična partiji na vlasti u Albaniji pod vodstvom tamošnjeg komunističkog lidera Envera Hodže. Kao cilj organizacije navodilo se ostvarenje etnički čiste albanske republike u okviru jugoslavenske federacije, ali s perspektivom sjedinjenja s Albanijom, na osnovi prava na samoodređenje do otcjepljenja (to je pravo za jugoslavenske republike uneseno u ustav 1974.). Takva albanska republika u Jugoslaviji obuhvatila bi i krajeve izvan Kosova u kojima žive Albanci, tj. dijelove Makedonije i Cme Gore. Nemiri, koji su iznenadno i s velikom žestinom zahvatili cijelo Kosovo, uznemirili su državno-partijski vrh koji je političko stanje u zemlji inače procjenjivao stabilnim. Tada je CK SKJ donio dokument pod naslovom Politička platforma za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu (dokument je prihvaćen na sjednici CK SKJ 17. studenoga 1981.). Savez komunista Kosova dobio je od partijskog vrha zadatak da provede ideološko-političku akciju i tzv.

386

diferencijaciju od nacionalističkih elemenata u svim sredinama, političkim organizacijama i institucijama. Uslijedila je organizirana kampanja i čistke sudionika i pristaša proalbanskog pokreta. Oštrim mjerama državnih organa pružen je jak otpor, pa su slijedile stroge kazne.

Nakon nekog vremena situacija se smirila, ali je broj osuđenih, posebno studenata, učenika i intelektualaca bio vrlo velik. 147 Zanemarujući budenje nacionalne svijesti albanskog naroda i njegovu teinju za tješanjem albanskog nacionalnog pitanja na osnovi stvarne ravnopravnosti (što traži otklanjanje velikosrpskog pritiska), partijski je vrh uzroke kosovskih nemira tražio u djelovanju »nacionalističkih i reakcionarnih« snaga koje se koriste zaostalošću Kosova u odnosu na druge dijelove Jugoslavije. U spomenutoj platformi dio se odgovornosti prenosi i na politiku rukovodstva Kosova, koje se »orijentiralo uglavnom na fondove federacije za razvoj«, i mjesto da potiče privredu, više se usmjerava na razne društvene službe. Tom se rukovodstvu prigovara i autarkična privredna politika i »kurs političko-kulturnog zatvaranja prema Srbiji«. Dakako, nije zaboravljen ni utjecaj politike susjedne Albanije koja teži u svoje granice uključiti ne samo Kosovo, nego i sve teritorije Jugoslavije u kojima žive Albanci.

Bez obzira na službene analize državno-partijskog čelništva o stanju na Kosovu, nemiri u toj pokrajini otkrili su žarište teške političke krize koja je tražila redefiniranje njena položaja. Ta će kriza izazvati neprimjerene reakcije velikosrpskih krugova koji će - mjesto stvarne realizacije ustavom potvrđene autonomne pozicije Kosova - krenuti u smjeru njezine negacije.

147 Od 1. siječnja 1981. do 30. lipnja 1984. na Kosovu je na vremenske kazne osuđeno 585 osoba. Od 10 do 20 godina robije dobile su 24 osobe; 5 do 10 godina 143 osobe; 3 do 5 godina 131 osoba; od 1 do 3 godine 252 osobe; do 1 godine 32 osobe; uvjetno su kažnjene 3 osobe. - D. Bilandžić, n. dj., str. 495.

387

Neuspjeli pokušaj ekonomske stabilizacije

Prvih godina gospodarske krize koja je izbila 1979. partijski je vrh objašnjavao da se radi o kratkotrajnom recesijskom poremećaju. Tek 1983. morao je priznati stvarno stanje i tada su donešene Polazne osnove dugogodišnjeg ekonomskog programa stabilizacije (bio je to, zapravo, program svladavanja ekonomske krize). Osnovno je polazište programa da jugoslavensko društvo ima dugoročnu strategiju razvoja sadržanu u rezolucijama i programu SKJ, ustavu SFRJ i ZUR-u. Prema tomu, ne treba dirati u temelje postojećeg sustava, već tražiti putove i sredstva za njihovu realizaciju. U dokumentu su utvrđeni pojavni oblici velike destabilizacije: visoka inflacija, potrošnja veća od ostvarenog dohotka, autarkična gospodarska politika, prekomjerno zaduživanje u inozemstvu, investicije izvan kontrole, pad produktivnosti, nestašica roba, visoka nezaposlenost. Sve se to događa u razdoblju kada je trebalo osigurati novi položaj udruženog rada.

Za rješenje postojećeg teškog stanja u Polaznim osnovama afirmira se tržište kao uvjet razvoja socijalističkog samoupravljanja, jer bez tržišta se ne mogu realizirati ideje ZUR-a. Sustav planiranja se utvrđuje kao instrument radnika i njihovih asocijacija. Iz privredne se aktivnosti moraju ukloniti neproizvodne asocijacije koje usporavaju razvoj i neizbježno remete društvenu reprodukciju. U praksi

je organizacijama udruženog rada oduzeta ne samo akumulacija, već su i u tekućoj proizvodnji ovisne o bankama. Moć se koncentrirala u strukturama izvan privrede. Zato se u partijskim proklamacijama traži da osnovni subjekt u razvoju bude radnik u udruženom radu, da se on stalno potvrđuje i kao upravljač društvenim sredstvima, cjelokupnim procesom stvaranja i raspodjele društvenog proizvoda«. Takvim traženjem priznaje se da su samnupravljivači izgubili mjesto koje im je ZUR na mijenio i da im se to mjesto mora vratiti. Osim programa stabilizacije objavljeno je još 15 dokumenata u kojima su obrađena pojedina područja i aspekti društva (npr. antiinflacijski program, nezaposlenost, stambena i komunalna privreda, odnosi s inozemstvom, mala privreda i dr.).

Afirmiranjem tržišta program stabilizacije se zalaže za mehanizam koji vlada u odnosima među privrednim subjektima mo-

388

deme robne proizvodnje, ali bez privatnog vlasništva. Program se, dakle, zasniva na društvenom vlasništvu koje bi imalo djelovati u smjeru razvijanja zakonitosti robne proizvodnje i njima primjere- ne tržišne kokurencije. U tome se ne uzimaju u obzir posljedice djelovanja tržišnog mehanizma na samo društveno vlasništvo.

Cijeli se program ekonomske stabilizacije u stvari svodi na preporuku da se što više »primjenjuju ekonomske zakonitosti i da se po njima posluje«. Međutim, u tome se programu nije uspjelo formulirati i praktički oblikovati novi tip robne proizvodnje (kao što se to nije uspjelo ni u jednoj socijalističkoj zemlji). Zato ni ovaj pokušaj reforme (a bio je četvrti po redu u Jugoslaviji, uz one 1950.-51., 1961. i 1965.) nije uspio. Njegovu potiskivanju pridonijela je i opća politička atmosfera poslije Titove smrti, koja se pretvarala u sve dublju političku krizu.

Tijekom ekonomske krize obnovljene su stare podjele o smjeru društvenih preobražaja. Osnovno je razilaženje nastalo na pitanju treba li ekonomsku krizu svladavati s pomoću postojećeg sustava (privrednog i političkog) ili promjenama u sustavu, pa i promjenama nekih njegovih temelja. 148 Dio političkih snaga smatrao je da se gospodarska kriza može prevladati postojećim sustavom ili uz samo minimalne promjene u njemu, dok je drugi dio smatrao da su za suzbijanje krize nužne radikalne promjene ne samo privrednog, nego i političkog sustava. Protivnici radikalnih promjena upozoravali su da to može imati nesagledive posljedice. Činjenica je da program ekonomske stabilizacije nije doveo do promjena u položaju i funkcioniranju partijsko-državne strukture koja je (kao i u prethodnim reformama) ostala glavni nositelj društvenih procesa. Izravno ili posredno, partijsko-državni vrh i dalje je upravljao proširenom reprodukcijom. Politička je struktura uspjela održati svoju poziciju. Rezultat je bio da su se osnovne teškoće i dalje produbljivale. To se posebno iskazivalo u inflaciji koja je poprimala nakazne razmjere.

149 Inflacija je vrtoglavo rasla, a životni standard je padao. Pojačani su procesi socijalnog raslojavanja.

148 Isto, str. 484 149 Vidi bilj. 144

389

Nastupanje velikosrpskih snaga

Dok je Tito bio živ, proces konstituiranja osam federalnih jedinica prema ustavu iz 1974. praktički je bio završen Postupno su se zaokruživale i republičko-nacionalne ekonomije, pa su unutarnji odnosi naizgled dobivali čak i konfederalne obrise. Međutim, Titova arbitrarna uloga potisnula je državnost republika. Jednopartijski, totalitarni sustav na čelu s još moćnim predvodnikom djelovao je i dalje u smjeru centralizirane partijske države, bez obzira na proklamirani suverenitet republika. Tome treba dodati da građani nisu nikada slobodno birali politička vodstva svojih republika i vlast se u njima nije ustrojavala u demokratskoj proceduri. Karakteristično je i to da je u sferi monetarno-kreditnog i vanjskotrgovinskog režima administracija i dalje imala monopol. Kako su republike i pokrajine nastojale što više iskoristiti savezna državna tijela za svoje interese, među njima se razvijao prikriveni antagonizam.

Kada je Tito umro, činilo se da u državi nema međurepubličkih konflikata. Ali, ta je slika bila samo privid, jer su sukobi interesa i te kako postojali. Državna politika se tada našla u procjepu: ili dalje razvijati unutarnju strukturu u smjeru konfederalizma ili krenuti u smjeru obnove i učvršćenja velikodržavnog centralizma. Nova politička situacija bez Tita i stanje sve dublje ekonomske krize otvarali su mogućnost izrazitijeg nastupa velikosrpskih političkih snaga. Njihovo javno i slobodno djelovanje SKJ je držao do tada pod kakvom-takvom kontrolom, ali su one ipak sustavno prodirale u sve partijske i državne strukture do najvišeg vrha. Od sredine osamdesetih velikosrpska struja razvija takvu aktivnost, da se pretvara u srpski pokret za razbijanje avnojske (Titove) Jugoslavije. Cilj joj je vratiti unitarno-centralističko ustrojstvo, ali pod posvemašnjom velikosrpskom dominacijom.

Nastupanje velikosrpskih snaga počelo je zahtjevom za revizijom ustava iz 1974. Nemiri na Kosovu bili su samo povod za ponovno postavljanje takvog zahtjeva. Naime, Srbija je već prije tih nemira (za

Titova života) razradila koncept revizije ustava u tzv. Plavoj knjizi, ali je tu inicijativu Tito odbio. Sada, poslije kosovske pobune, u Beogradu je pokrenuta oštra kritika društvenog sustava i političkog stanja nastalog Titovom odlukom. Kam-

390

panja je vrlo brzo poprimila šire razmjere, pa su se u pojedinim časopisima i publikacijama donosili napisi o opasnosti dezintegracije Jugoslavije, o velikim ovlastima republika, o podjeli radničke klase po nacijama (iako su joj, tvrdi se, klasni interesi jedinstveni). Pisalo se da su procesi osamostaljivanja republike suprotni onima u svijetu, gdje se teži integracijama (velikim gospodarskim i prometnim sustavima).

Tvrdilo se da se u Jugoslaviji stvaraju male nacionalne države, dok se u svijetu na prvo mjesto stavljaju prava građana. Za takvo stanje u jugoslavenskoj državi okrivljuje se ustav iz 1974., pa ga treba mijenjati.

Sve su se jasnije iskazivale poruke koje su se oblikovale kao tradicionalni velikosrpski nacionalni program, a u tom smjeru najotvoreniji i najrječitiji je bio Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU)150. Izradila ga je 1986. grupa akademika SANU. U uvodu tog dokumenta iskazuje se duboka zabrinutost za budućnost zemlje zbog teške krize koja je zahvatila ne samo politički i privredni sustav, već i javni poredak zemlje. I odmah se dodaje da u ključna pitanja jugoslavenske stvarnosti spada i neodređen i novim zbivanjima silno aktualiziran težak položaj srpskog naroda. U prvom dijelu teksta najprije se iznosi prikaz krize jugoslavenske privrede i društva, a onda se opširno, u zasebnom poglavlju, raspravlja o položaju Srbije i srpskog naroda. I Tu se pobija ocjena o hegemoniji Srbije u prvoj Jugoslaviji, koja je - navodi se u tekstu - »preuzeta u stvari od separatistički orijentisanih građanskih partija«. Ističe se privredno zaostajanje Srbije i njena dosljedna diskriminacija u poslijeratnom razdoblju. Odbijaju se optužbe da je srpski narod centralistički, ugnjetački, već se naprotiv ističe »revanšistička politika prema Srbima«.

U daljem se tekstu stvara psihoza egzistencijalne ugroženosti i neslobode svakog Srbina i srpskog naroda u cjelini. Tvrdnjom da u Jugoslaviji postoje organizirane antisrpske snage i da su ugroženi sloboda i ravnopravnost srpskog naroda postavljena je osnova homogenizacije Srba i trasiran smjer velikosrpske poli-

150 Tekst Memoranduma u cjelini vidi u knjizi Izvori velikosrpske agresije, grupa au tora, Zagreb 1991, str. 246-300.

391

tike. Zbog navodne opasnosti za opstanak srpske nacije apelira se na ujedinjavanje svih Srba bez obzira na ideološke razlike. Oživljena je koncepcija Jugoslavije kao velike Srbije, čime se, zapravo, obnavlja ideja velikosrpske imperijalističke politike (od Garašanina i Pašića do Draže Mihailovića). Memorandum je sadržavao niz krivotvorina koje su trebale podići ratničku svijest srpskog naroda. Izvršena je oštra podjela: na jednoj strani su Srbi, koji su demokrati, borci za jedinstvo, pravdu i ravnopravnost, a na drugoj zagovornici razdora, mržnje, genocida, izdajnici demokracije. Iz takve podjele proizlazi zadatak srpske politike i njena strategija: svim sredstvima dotući neprijatelje pravde, sloge, bratstva i jedinstva. Navode se klevete i optužbe protiv hrvatskog i slovenskog naroda. Hrvatska i Slovenija se optužuju za političku i ekonomsku dominaciju i kao predlagači svih dosadašnjih reformi. Podiže se optužba protiv Tita i Kardelja za smišljenu antisrpsku politiku i fomiranje antisrpske koalicije. Memorandum u svom hegemonističkom, velikosrpskom nastupu ustaje protiv pravnog i političkog sustava utemeljnog ustavom iz 1974. Svi oni koji brane taj ustav proglašavaju se »kontrarevolucionarima« koji žele očuvati sustav koji proizvodi krizu i koji je uperen protiv interesa Srbije. Težište Memoranduma je na stvaranju srpskog nacionalnog pokreta koji će onemogućiti dominaciju Hrvatske i Slovenije, ukinuti postojeći ustav i omogućiti bitno drugačiji položaj srpskog naroda mijenjanjem federativne strukture Jugoslavije. Tada bi se srpski narod mogao ujediniti.

Memorandum se iskazuje kao sinteza svih do tada objavljivanih i propagiranih velikosrpskih ideja i kao osnovica srpskih snaga koje će uskoro pristupiti njegovoj realizaciji.

Srbija pokušava ukinuti autonomnost pokrajina Partijsko vodstvo Srbije, nezadovoljno ustavom iz 1974., formuliralo je svoju politiku traženjem određenih promjena, a koje bi trebalo izvesti ustavnom procedurom. Ono je zahtijevalo da republike vrate saveznom organima neke nadležnosti koje su ustavom prenesene na njih, ponajprije da se ograniči primjena

392

pariteta i koncenzusa, a potom da se neke funkcije i prava autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova (državna sigurnost, narodna obrana i međunarodni odnosi) prenesu na Republiku Srbiju. Ti su se zahtjevi mogli ostvariti samo suglasnošću svih osam članica federacije, a one su se traženjima Srbije suprotstavile, videći u tome opasnost od prodora velikosrpske hegemonije.

Dakako, taj negativan stav prema srpskoj inicijativi bio je različito motiviran i iskazivao se u različitim nijansama. Makedonija je podržala srpski zahtjev prema Kosovu, ali se suprotstavila krnjenju suvereniteta republika. I Crna Gora je podržala srpsku politiku prema Kosovu, ali je također branila svoj suverenitet. Vodstva Bosne i Hercegovine i Hrvatske, izražavajući vjernost Titovoj ustavnoj koncepciji, odbijale su sve srpske zahtjeve. Slovenija je pružila najjači otpor recentralizaciji koja bi poništila slovensku nacionalnu državu.

Srpsko vodstvo, kojemu je na čelu bio Ivan Stambolić, pokrenulo je bezuspješne pregovore, kako u saveznim organima, tako i s vodstvima republika i pokrajina. U višegodišnjim pregovorima (1983-87) ono je osobito inzistiralo na promjenama ustava SFRJ i obnovi stanja prije njegova donošenja. U tome je dobivalo široku podršku partijskog članstva i izanpartijskih masa u Srbiji. Premda je srpski politički vrh verbalno osudio Memorandum SANU, ipak je dopuštao propagiranje njegova sadržaja i u njemu izraženih ideja koje su dobivale sve masovniju podršku. U političku borbu za promjene ulazile su gotovo sve društvene snage i institucije u Srbiji, a u nju se uključila i Srpska pravoslavna crkva. Tako se širio srpski nacionalni pokret. U svijest srpskih ljudi ugrađivala se misao kako su se protiv srpstva i pravoslavlja urotili komunizam, katolicizam i islam i da taj obruč treba razbiti. Sve glasnije su bile optužbe protiv Tita, kojemu se pripisivalo da mu je za vrijeme NOB-a važnija bila borba protiv četnika, nego protiv okupatora i da je poslije oslobođenja Srbiji dao podređeni i ponižavajući položaj. Veličanje Draže Mihailovića postaje sve glasnije: neki ga čak proglašavaju prvim i glavnim borcem protiv fašizma. Sve je to u drugim dijelovima Jugoslavije izazivalo uznemirenje i otpor, pa se u Srbiji govori o formiranju antisrpske koalicije. Srbija se tada, u namjeri da ostvari svoje političke ciljeve, suočila s velikim otporom i nije ga mogla skršiti u granicama normalne ustavne procedure.

393

Uspon Slobodana Miloševića i događanja naroda

Traženje promjena ustava SFRJ u Srbiji je bilo popraćeno promidžbom o nužnosti ispravljanja »neprihvatljivog rešenja o razbijanju Srbije u tri države« - užu Srbiju, Vojvodinu i Kosovo. Tvrdilo se da su dijelovi srpskog naroda u ostalim republikama izloženi asimilaciji, a da je sama Srbija ugrožena od svih nesrpskih naroda u Jugoslaviji. Ustav je okvalificiran kao konfederalni koji vodi zemlju u rasulo. Srpska je promidžba posebno isticala nužnost spašavanja Jugoslavije i pokretanje borbe za ravnopravnost i slobodu. Višegodišnja promidžba zagrijavala je srpske mase i stvarala klimu za novu politiku srpskog vodstva, u kojem je sve jači utjecaj dobivao Slobodan Milošević, na funkciji predsjednika CK SK Srbije. Kako pregovori s ostalim republikama nisu dali nikakav rezultat, sazrijevala je ideja o novoj, agresivnoj strategiji i taktici. Memorandumski koncept velike Srbije postao je osnova Miloševićeve politike.

Nova politička strategija i taktika započela se provoditi organiziranjem masovnih mitinga Srba i Crnogoraca na Kosovu, na kojima se protestiralo protiv sporog i neodlučnog obračuna s albanskim kontrarevolucionarima. Albanski komunistički rukovodioci, koji su i dalje branili postojeću autonomiju Kosova, ocijenili su te mitinge nacionalističkima, pa su njihovi policijski organi razbijali ekstremističke snage. Sve je češće dolazilo do sukoba koji su povećavali napetost u cijeloj pokrajini. Pmblem Kosova ubrzao je podvajanje u političkom vrhu Srbije. Razlike u pristupu i načinu rješavanja srpskog pitanja na Kosovu i u Jugoslaviji izazvale su rascjep na osmoj sjednici CK SK Srbije, održanoj u jesen 1987.

Struja Slobodana Miloševića, koja je najavljivala metode nasilja u ostvarivanju svojih ciljeva (a oni su bili u skladu s Memorandumom SANU) istisnula je iz CK Srbije svoje oponente. Razračunavanje s onima u srpskom vodstvu koji nisu prihvaćali novi politički kurs i nasilne metode, izvršeno je vrlo temeljito. Politikom diferencijacije uklonjeni su sa svih važnijih mjesta u SK, u državnim organima, sredstvima javnog priopćavanja, u privred-

394

nim i društveno-političkim organizacijama, ne samo oni koji su se suprotstavljali Miloševićevoj politici, nego i svi oni koji se za tu politiku nisu dovoljno zalagali. Kolebljive i nepoćudne u Srbiji trebalo je ukloniti iz javnog života kako bi se postigla monolitnost i jedinstvo u ostvarivanju velikosrpske politike. Milošević je nastavio pregovore o statusu Srbije u jugoslavenskoj zajednici najavljujući istodobno i upotrebu sile za realizaciju svog političkog cilja: pretvaranje Jugoslavije u proširenu Srbiju. Rješenje srpskog pitanja zamišljao je tako da se svim Srbima osigura da žive u jednoj državi i da ta država samo po imenu bude Jugoslavija, a zapravo velika Srbija, u kojoj će Srbi biti vladajuća nacija bez obzira na druge narode i narodnosti.

Nakon što je učvrstio svoju vlast i moć, Milošević je započeo bitku za veliku Srbiju. Najprije je namjeravao stvoriti jedinstvenu srpsku državu likvidiranjem autonomije obiju pokrajina, a onda cijeloj Jugoslaviji nametnuti velikodržavni centralizam kao sredstvo srpske dominacije. U tome se mogao

osloniti na već dovoljno narasli srpski nacionalni pokret zadojen ekstremizmom. Kako je nastupao kao zagovornik spašavanja Jugoslavije, bio je siguran u podršku JNA, a računao je i na podršku jugounitarista u saveznim organima, koji su bili za cjelovitu Jugoslaviju. U sljedećoj je etapi irebalo ovladati i Savezom komunista jugoslavije. Što se tiče međunarodnih okolnosti, mogao je računati na naklonost i Istoka i Zapada, koji su podjednako podržavali opstanak i jedinstvo Jugoslavije, što je Milošević često isticao.

Već u ljeto 1988. započela je realizacija Miloševićeva projekta dobro organiziranim mitinzima, koje je velikosrpska promičba veličala kao mitinge istine ili događanja naroda. Tzv. Antibirokratska revolucija (kako je nazivana Miloševićeva čistka u Srbiji nakon 8. sjednice CK SK Srbije) sručila se najprije na Vojvodinu. Prvi udar sa ciljem smjenjivanja vojvodanskog rukovodstva izvršen je početkom srpnja, ali se rukovodstvo Vojvodine, koje je branilo autonomiju pokrajine, uspjelo održati. Organizirana kampanja i mitinzi su nastavljeni, pa je 6. listopada 1988. vlada AP Vojvodine pala, a zamijenila ju je nova, potpuno podložna Miloševiću. Uslijedila je prozivka neistomišljenika i oštra diferencijacija, u provođenju koje je smijenjeno više tisuća ljudi, svi oni koji su se protivili ukidanju autonomije Vojvodine.

395

Dan nakon rušenja dotadašnjeg vodstva Vojvodine (tj. 7. listopada) Milošević je pokušao oboriti vladu Crne Gore, također mitingaškom akcijom, ali bez uspjeha. Cmogorsko vodstvo ostalo je na svom mjestu, pa je Milošević morao pripremati novi udar. Već nakon novosadskih događanja naroda predsjedništvo države poziva Jugoslaviju na »mir i red«, a potom reagira i CK SKJ suprotstavljanjem srpskoj politici. Tada je iz predsjedništva Partije tajnim glasanjem udaljen Dušan Čkrebić, jedan od bliskih suradnika Slobodana Miloševića. Unatoč takvim reagiranjima najviših državnih i partijskih foruma, Milošević je nastavio utrim putem, pa je 17. studenoga 1988. organizirao veliki miting u Beogradu (održan na velikoj poljani uz ušće Save u Dunav). Na tom još jednom događanju naroda Milošević je govorio pred oko milijun nazočnih (pridošlih iz cijele Srbije), koji su poklicima i transparentima iskazivali veliku agresivnost. Dakako, na to ih je svojim netolerantnim i huškačkim izlaganjem poticao sam Milošević.

Srpski se vožd ubrzo ponovno okomio na Crnu Goru. Veliki masovni mitinzi organizirani su 10. i 11. siječnja 1989., ovoga puta s uspjehom. Nakon uklanjanja dotadašnjeg crnogorskog rukovodstva, postavljeno je novo odano Miloševiću. Taktika događanja naroda pokazala se uspješnom, pa je Crna Gora pretvorena u satelit srbijanske politike. Rušenje starog čelništva omogućilo je ostvarenje Miloševićeva cilja: negiranje cmogorske nacije i »prisajedinjenje Cme Gore matici Srbiji«. (Milošević je tada izjavljivao da je Cma Gora drugo oko u glavi Srbije!)

Najzad je na red došlo i Kosovo. Tamo se stalno pooštravala represija i postupno se ukidala ona autonomija koja je pokrajini pripadala prema ustavu iz 1974. Takva politika jačala je otpor Albanaca i radikalizirala njihova stajališta, odnosno oni su sve glasnije isticali zahtjev za republikom. Tada je Milošević organizirao udar na rukovodstvo Kosova: iz njega su uklonjeni svi oni koji su pružali otpor srpskoj politici. U njihovu obranu ustalo je gotovo cijelo Kosovo. Na ulicama Prištine demonstriralo je oko pola milijuna ljudi, a rudari rudnika Stari trg u Trepči, ostajući u jamama, započeli su štrajk gladu, kojemu su se pridružili i rudari iz još nekih rudnika (Novo Brdo, Kišnica, Goleš). Međutim, srpska

396

je represija slomila otpor Albanaca: u silovitom je obračunu bilo nekoliko desetaka mrtvih. Nakon pada rukovodstava Vojvodine i Kosova sastala se Skupština Srbije (28. ožujka 1989.) i proglasila amandmane na ustav Republike Srbije, koji su stvarno značili donošenje novog ustava. Ukinut je konstitutivni status dviju autonomnih pokrajina i one su potpuno uključene u Srbiju i njoj potčinjene. Takvim odlukama izvršena je povreda ustava SFRJ iz 1974., ali na to nisu reagirali savezni organi. Čak je prilikom izglasavanja amandmana, na zasjedanju Skupštine Srbije, bio nazočan i novi predsjednik SIV-a Ante Marković.

Prekrajanjem srpskog ustava Slobodan Milošević ostvario je prvi dio svog programa: stvorio je jedinstvenu srpsku državu. Potom je mogao prijeći i na realizaciju njegova drugog dijela - ostvarenju plana o velikoj Srbiji.

397

OBILJEŽJA KULTURNE DJELATNOSTI

Kultura i prosvjeta Nakon obnove jugoslavenske države 1945., u skladu s proklamiranim načelima nacionalne ravnopravnosti, objavljeno je i poštivanje nacionalnih kultura i kulturne samobitnosti jugoslavenskih naroda. Po prvi su put priznate i kulture Makedonaca i Crnogoraca kao ravnopravne s kulturama Slovenaca, Hrvata i Srba. Potkraj šezdesetih, kada su Muslimani priznati kao poseban narod, priznata je i muslimanska kultura s višestoljetnom tradicijom i posebnim identitetom. Pravo na razvoj vlastitog kulturnog stvaralaštva dobivaju i nacionalne manjine.

U kultumoj obnovi u prvim godinama poslije rata najveća se pozornost posvećivala općejugoslavenskom programu prosvjećivanja širih slojeva stanovništva, posebno akciji opismenjanja. Ta je akcija bila usmjerena na područja postojeće materijalne i duhovne zaostalosti. U skladu s razvojnom strategijom, ulažu se velika sredstva i u razvoj školstva. Podaci iz prvih poratnih godina pokazuju da se obnovio velik broj u ratu oštećenih ili razorenih školskih zgrada i da se podizao novi školski prostor. U školskom se sustavu utvrđuje obvezatnost osnovnog školovanja: najprije na sedam, a onda na osam godina. U srednjem školstvu posebna se briga posvećuje tehničkim školama i školama za radnička zanimanja. Sedamdesetih godina uslijedila je reforma sred-njeg obrazovanja, pa su po novom modelu ukinute gimnazije. Organizirano je tzv. usmjereno obrazovanje: svi daci srednjih škola u prvim dvjema godinama učili po istom programu općeg obrazovanja, a u dvjema završnim godinama dijelili su se na smjerove po strukama. Pri tome je humanističko obrazovanje svedeno na nisku razinu, a težište je prebačeno na proizvodno-tehničke predmete. Glavni promicatelj takvog školskog sustava bio je Stipe Šušvar, tada sekretar za prosvjetu SR Hrvatske. Njegovim nastojanjem novi se sustav usmjerenog obrazovanja ustrojio na cijelom jugoslavenskom prostoru. Visoko školstvo poslije 1945. doživjelo je određenu ekspanziju otvaranjem niza novih fakulteta i sveučilišta. Nova su sveučilišta

398

osnovana u republikama u kojima ih prije nije bilo (u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori 1946., u pokrajini Kosovo 1958.). Programi svih razina i vrsta škola bili su potpuno podređeni političkom i ideološkom smjeru vladajuće Komunističke partije. I školski sustav i programiranje provodili su se unificirano, uz izvjesne razlike u nastavi materinskog jezika i u opsegu nacionalne povijesti.

Što se tiče izdavačke djelatnosti, ona je stalno rasla. Rastao je i broj biblioteka - znanstveno-stručnih i javnih, za šire krugove čitatelja. Profesionalna kazališta, koja su djelovala prije i za vrijeme rata, nastavila su ili obnovila rad. Osnivala su se i nova kazališta (u manjim gradovima), ali su mnoga od njih nakon nekoliko godina morala obustaviti rad zbog nedostatka sredstava i pomanjkanja školovanih glumaca. Međutim, ekspanziju je doživljavao amaterizam. Broj družina i ansambala naglo je rastao, na što je utjecala i dobro organizirala mreža smotri amaterskog stvaralaštva.

Važnu ulogu u masovnoj kulturi imali su kinematografi. Već 199b. broj kinodvorana povećan je za 50% u odnosu na 1939. Broj kinodvorana raste do 1968., kada se već počinje razvijati televizija.

Proizvodnja domaćeg umjetničkog dugometražnog filma počinje 1947.

U kulturnom i društvenom životu sudjeluju i mnoga kulturno-umjetnička društva (KUD), koja su imala u svom sustavu pjevačke, folklorne, kazališne skupine. Partijski su forumi u njima imali svoje ljude koji su pazili na sadržaj njihova rada, da ne bi izišao iz ideoloških okvira. U kulturno-umjetničkim društvima razvijala se masovna kulturna djelatnost, ali uvijek uz obvezatna ideološka ograničenja.

Širenjem emisijske mreže i podizanjem domaće industrije radio-prijamnika proširio se utjecaj radija. Osim postojećih četiriju radio-postaja iz predratnog vremena (Zagreb, Beograd, Ljubljana, Skoplje) pojavile su se i nove (u Cetinju, Prizrenu, Sarajevu, Novom Sadu) s jačom snagom emitiranja te lokalne postaje za uža područja. Na većim radio-postajama osnovani su simfonijski, zabavni i narodni orkestri. Radio-postaje bile su mediji širenja kulture i prosvjete. Od 1956. pridružuje im se i televizija.

399

prvi televizijski program u Jugoslaviji emitiran je iz Zagreba 15. svibnja 1956. prigodom proslave 30. obljetnice Radio Zagreba. Beograd je vlastiti televizijski program počeo emitirati 23. kolovoza 1958. Dva mjeseca kasnije započeo je emitirati program i TV-studio u Ljubljani. Narednih godina (do 1971.) svoje televizije dobila su i ostala republička središta.¹⁵¹ U početku je opseg gledanosti televizije bio malen. Međutim, postupno se stvarala tehnološka i personalna osnova i izgrađivala mreža odašiljača, čime je bio pokriven veći dio državnog teritorija. Broj pretplatnika stalno je rastao. Dok ih je u cijeloj Jugoslaviji 1961. bilo 30.000, 1970. već ih ima 1,692.000, a 1987. čak 4,089.000. Svi republički TV studiji programski su bili objedinjeni, a tek je u posljednjem razdoblju postojanja jugoslavenske države došlo do decentralizacije.

Ideološka usmjerenost i odstupanja

Usporedo s obnavljanjem starih i pojavom novih kulturnih i umjetničkih institucija oživljavala je kulturna djelatnost, dakako, mnogo više, brže i rasprostranjenije u republikama koje su imale dužu kulturnu tradiciju. Kako se jugoslavenska državna zajednica poslije 1945. ustrojila kao partijska država, cijela je kulturna djelatnost bila podvrgnuta strogom nadzoru i ideološkoj usmjerenosti Partije. Unatoč podjele na federalne jedinice, tj. na republička i nacionalna područja, formira se model idejne i tematske kulturne uniformiranosti. Odlučivanje je bilo centralizirano, a onemogućava se svaka

djelatnost antisocijalističkog i antipartijskog sadržaja ili pmzapadne orijentacije. Patriotizam se identificira s odanošću vladajućem poretku.

U prvom poratnom razdoblju uočljiva je tendencija kopiranja organizacijskog i ideološkog modela SSSR-a. Socijalistički realizam (sovjetski model koji počiva na veličanju graditelja socija-lizma) dominirao je u svim granama kulturne djelatnosti. U

151 Usp. Damir Matković, Televizija - igračka našeg stoljeća Zagreb 1995, str. 2f64-265, 400

književnosti prevladavaju djela s tematikom rata i revolucije: optimizam je gotovo obvezan, a patetično izražavanje nije rijetko. U glazbenom stvaralaštvu u središtu su interesa skladatelja vokalni oblici izražavanja (posebno monumentalni oratoriji, zborovi i socijalističke pjesme). Socrealizam se najviše razmahao u slikarstvu, u kojemu se uz ratnu tematiku ističu i grandiozni motivi obnove (npr. gradnja pruga, isušivanje močvara, poljoprivredni radovi sa sovjetskom mehanizacijom). Zbog širokog i snažnog utjecaja filma, njegova se proizvodnja i distribucija od početka stavlja pod državni nadzor, a prikazuju se najviše sovjetski fi1movi (onih sa Zapada nije bilo na programu). Dok se npr. na pozornicama velikih kazališnih kuća prvih godina druge Jugoslavije i pojavljuju djela klasika, u repertoare amaterskih i poluprofesionalnih kazališta prodirali su sovjetski socrealistički komadi (a i mnoga domaća djela bila su pisana u istom duhu).

Ideološka ekskluzivnost doživljava kulminaciju između 1948. i 1950. A onda, mijenjanjem odnosa sa SSSR-om, dolazi do promjena. Od 1951. počeli su se jasnije raspoznavati i prvi plodovi raskida sa staljinističkim dogmatizmom. Postupno se u cjelokupnoj kulturnoj djelatnosti napušta imitiranje sovjetskog uzora, ali to ne znači i napuštanje ideologizacije kulture i partijskog tutorstva nad njom. Nadzor Partije i njezinih posebnih sektora za kulturu i prosvjetu u najvišem partijskom vrhu ostaje i dalje konstanta unutarnjeg života i razvoja države. Idejna uniformiranost sprovodila se putem kulturnih i umjetničkih društava u kojima se vršila politička, a ne vrijednosna selekcija članstva. Srećom, ideološki diktat u praksi nije uvijek davao očekivani rezultat. Bilo je slučajeva da se partijska linija nije dosljedno provodila, pa je od vremena do vremena u kulturnu sferu dopiralo shvaćanje humanizma i tradicionalnih vrijednosti različito od komunističkog. To se posebno može pratiti u književnosti, u kojoj su pojedina afinnirana imena u javnim nastupima (referatima, diskusijama, naručenim člancima) podržavali službena stajališta i partijsku liniju, a u književnim djelima su ostajali dosljedni svojim estetskim uvjerenjima (M. Krleža, I. Andrić, J. Kaštelan, P. Šegedin).

U desetljeću od 1952. do 1962. može se pratiti polarizacija u kultumom stvaralaštvu (u književnosti, slikarstvu). S jedne su strane bili autori podržavani od kritičara koji su zastupali slo-

401

bodnije stvaralaštvo a s druge oni koji su najprije zastupali socrealizam, a onda postali realisti.

Političko rukovodstvo svojim intervencijama (obustava pojedinih časopisa, smjenjivanje redakcija) određivala je granice slobode kulturnog prostora zadržavajući i dalje partijski nadzor.

Na samom početku desetljeća (1952) govor Miroslava Krleže na trećem kon resu književnika u oslavi'e u Ljubljani predstavljao je snažan teorijski obračun s koncepcijom umjetnosti kao »subjektivne slike objektivne stvarnosti«, odnosno s dogmatskim shvaćanjem književnosti, umjetnosti i glazbe, zadržavajući pri tome ipak određenu rezerviranost prema suvremenoj umjetnosti Zapada. Međutim, takvi su naponi bili vrlo ograničeni, pa su se mnogi pokrenuti časopisi s antidogmatskim polemičkim tonovima brzo gasili (bili su zabranjivani poslije nekoliko brojeva). Na njihovu su pojavu, naime, redovito reagirali pojedinci iz komunistički ortodoksnih krugova, koji nisu prihvaćali moderne umjetničke tendencije, a koji su djelovali na poticaj Partije. Ipak, otvaranje prema Zapadu postupno je napredovalo.

Otpor dogmatizmu u kulturi i otklon prema slobodnijem stvaralaštvu povećavao se s unutarnjim političkim previranjima u KPJ/SKJ, premda su promjene na kulturnom području ipak tekle sporije od političkih, a i te su neprestano oscilirale. Očito je postojala bojazan partijskog vrha od naglog estetskog otvaranja i snažnijeg utjecaja strujanja sa Zapada.

Šezdesetih godina pokrenuti su novi listovi i revije za kulturu (u Zagrebu Telegram 1960. i Razlog 1961., u Ljubljani Perspektiva, u Beogradu Danas) u kojima dolazi do izražaja borba mišljenja o estetskim i kulturnim shvaćanjima. Organiziraju se i tematske večeri o kulturnom stvaralaštvu. Javlja se nova generacija književnika, čiji će radovi dominirati sedamdesetih godina, posebno u nacionalnim sredinama. 1 u likovnom stvaralaštvu karakteristično je praćenje svjetskih strujanja. U glazbenoj sferi mnogi skladatelji tragaju za autohtonošću i teže stvaranju sinteze moderne forme i narodne baštine. Nova stremjenja i zahtjevi dovode do drugačijih polarizacija, a naziru se i obrisi estetskog pluralizma. Među kritičarima i estetičarima vode se rasprave u kojima se u središtu pozornosti stavljaju i pitanja nacionalne

402

samobitnosti kulture i njihov status u jugoslavenskom kultur

nom prostoru. Sve se više ističe nužnost kulturne liberalizacije i dedogmatizacije, uz poricanje kulturnog jugoslavenstva.

Obnavljanje partijskog pritiska

Partijski je vrh s negodovanjem pratio pojave deideologizacije i nastojanja humanističke inteligencije da postane subjekt politike. Pri kraju šezdesetih Partija se našla u izravnoj konfrontaciji najprije s hrvatskom, a zatim i sa srpskom inteligencijom. Pojava Deklaracije o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika, koja se pozivala na hrvatski nacionalni suverenitet, izazvala je oštru reakciju Partije. Međutim, upravo je Deklaracija pokazala da se strujanja u kulturi ne mogu odvojiti od politike. Deklaracija, iza koje je stajalo 18 znanstvenih i kulturnih ustanova Hrvatske, bila je najava nacionalnog buđenja i širokog nacionalnog pokreta u Hrvatskoj. Buma zbivanja koja su slijedila na izmaku šezdesetih i početkom sedamdesetih izazvala su žestoko reagiranje i represiju partijsko-državnog vrha Jugoslavije, posebno nad kulturnim institucijama, odnosno nad djelatnicima u kulturi. Ta sfera javnog života pokazala se opasnom ionako poljuljanom partijskom monolitu. Zato je Partija tako oštro i reagirala.

U zaključcima osmog kongresa SKJ (održan 1978.) partijski je vrh pokušao dati osnovicu za sporazumijevanje s humanističkom inteligencijom, ali je sve ostalo na zaključcima koje su kulturni djelatnici mahom doživljavali kao povratak na prve poslijeratne godine. Naime, Partija je i dalje branila shvaćanje o nadređenosti politike nad funkcijom kulture i umjetničkog stvaralaštva. SKJ je putem društvenih organizacija koje je držao pod svojim okriljem i kontrolom sustava financiranja kulture i umjetnosti preko SIZ-ova uspostavljao politički okvir koji se u kulturi ne smije prekoračiti. Organiziraju se savjetovanja u okviru SK ili Socijalističkog saveza, sa selekcijama poslušnih kulturnih djelatnika i umjetnika, pa se na tim sastancima inaugurira tzv. društvena kritika stvaralaštva nasuprot umjetničkoj kritici. Toj društvenoj kritici daje se najviši publicitet i tako stvara politička klima u

403

kojoj se stajalište političkih foruma prikazuje kao demokratski izraženo mišljenje »samoupravno organizirane društvene zajednice«.

Političke tenzije, koje su nakon Titove smrti bile u stalnom porastu, odražavale su se i na stanje u kulturi i umjetničkom stvaralaštvu. Partija stalno nastoji svojim instrumentima kulturne politike djelovati na kulturno stvaralaštvo. No, sve se više pokazivalo da samoupravni model društvenog nadzora nad kulturom postaje anakronizam i da režim ne preza ni od poduzimanja sudskih mjera protiv nepoćudnih kulturnih stvaralaca kako bi onemogućio širenje njihova utjecaja.

RASPAD JUGOSLAVIJE

Prenošenje mitingaškog pokreta iz Srbije u druge republike

Uklanjanje dotadašnjih rukovodstava u Vojvodini i Crnoj Gori i uvođenje izvanrednog stanja na Kosovu, pokazali su da se Slobodan Milošević u ostvarivanju svojih ciljeva ne ustručava upotrijebiti nasilne, nedemokratske metode i da njegov režim u Srbiji - nakon objedinjavanja pokrajina s užom Srbijom - poprima izrazita staljinistička obilježja. Početkom svibnja 1989. Milošević je izabran i za predsjednika predsjedništva SR Srbije, povećavajući tako svoju moć i utjecaj. Prilikom održavanja proslave 600. obljetnice kosovske bitke (28. lipnja 1989.) organizirana je velika proslava na Gazimestanu (Kosovo), na kojoj je Milošević bio glavni govornik. 152 U svom govoru on se osvrnuo na dotadašnju srpsku politiku, koja je - tvrdio je on - bila sklona »kompromisima na štetu srpskog naroda«, pa je upozorio da se Srbija za poboljšanje svog položaja nalazi pred sudbonosnim bitkama, dodavši »da one nisu oružane, mada i takve još nisu isključene«.

Bila je to najava rata za veliku Srbiju, koja se doskora očitovala u pokušaju destabilizacije stanja u drugim republikama, kako bi se izazvao povod za uklanjanje tamošnjih vodstava. Inicirani su i organizirani brojni mitinzi, posebno Srba u Hrvatskoj.

Tako je 8. i 9. srpnja 1989. u Kninu i kod crkve Lazarice u selu Kosovo kraj Knina održana proslava 600. obljetnice kosovske bitke. Tu su održani i veliki mitinzi: doputovalo je veliko mnoštvo Srba iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Oni su najviše izvikivali parolu Ovo je Srbija, čime je najavljeno zaokruživanje velike Srbije otimanjem hrvatskog teritorija i udarom na 152 Na proslavi su bili nazočni predstavnici vlasti SR Srbije, političkih organizacija i Srpske pravoslavne crkve ali i brojni savezni funkcioneri, kao npr. predsjednik predsjedništva SFRJ Janez Drnovšek, predsjednik SN-a Ante Marković i savezni sekretar za narodnu obranu, general Veljko Kadijević.

405

pravo hrvatskog naroda na svoju nacionalnu državu. Na te provokacije reagirao je CK SKH osudivši velikosrpske manifestacije u kninskoj okolici. Iako je i u hrvatskom tisku bilo kritičkog reagiranja na tu proslavu, komunistička vlast u Hrvatskoj nije bila odlučna u nakani da zaustavi mitinge Srba na hrvatskom tlu.

Iz dana u dan Miloševićeva politika postaje sve agresivnija. U CK SKJ njegova struja traži sazivanje izvanrednog kongresa Partije, očekujući da će na tom kongresu zadobiti prevlast u vodstvu Partije i da će u uvjetima jednopartijskog sustava uz podršku partijske organizacije u JNA i demokratskog centralizma disciplinirati sve one u drugim republikama koji se suprotstavljaju politici srbijanskog vode. Odlučeno je da se kongres održi 20., 21. i 22. siječnja 1990. u Beogradu i da se na njemu raspravlja o preobrazbi Saveza komunista jugoslavije.

Istodobno se nastavlja akcija mitingaštva po Jugoslaviji, pa je za 1. prosinca 1989. (dan stvaranja Jugoslavije 1918.) najavljen veliki miting istine u Ljubljani. Miloševićev stožer u Beogradu pripremio je pravi pohod na Ljubljano, u kojem su trebali sudjelovati organizirani mitingaši iz Srbije, Crne Gore, Vojvodine i Kosova. Taj je miting trebao potresti Sloveniju i izazvati promjenu vodeće garniture.

Medutim najava mitinga izazvala je veliko negodovanje i uznemirenost kako u Sloveniji tako i u Hrvatskoj. Slovenske vlasti su zaprijetile da će mitingaški pohod zaustaviti na granicama Slovenije oružanom silom. Donesena je odluka slovenskih vlasti o zabrani mitinga, na što su organizatori odustali od svoje namjere. U Srbiji je tada objavljen poziv privrednim organizacijama i društvenim institucijama da prekinu sve svoje veze sa Slovenijom. Uvođenje ekonomske blokade Slovenije označilo je početak kraja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Srbija je bojkotirala slovenske proizvode, a mnoga srbijanska poduzeća raskinula su poslovne ugovore s poduzećima iz Slovenije. Diskriminatorne mjere poduzete su i protiv Hrvatske, uključujući i zapljenu imovine hrvatskih poduzeća koja su radila na području Srbije.

Potkraj 1989. završena je etapa masovnih mitinga koji su u beogradskom tisku uvijek bili komentirani kao dogadjanja naroda. Djelotvorni u Vojvodini i Cmoj Gori, mitinzi su se pokazali nedjelotvornima kad je trebalo slomiti otpor vodećih garnitura u

406

preostale četiri republike. Medutim, Miloševićeva agresivna politika izazivala je otpor u širim slojevima stanovništva tih republika u kojima se širilo uvjerenje o nužnosti smjene vlasti.¹⁵³

Takva su raspoloženja poticala i zbivanja u državama socijalističkog lagera. Socijalistički sustav u Istočnoj Europi očito se nalazio u stanju raspadanja.¹⁵⁴ Dole se u Jugoslaviji vršila polarizacija oko pitanja: ili samostalnost republika i demokracija ili velikodržavni centralizam i velikosrpska hegemonija.

Raspad SKJ. Legalizacija višestranačja

Zakazani 14. kongres SKJ, prema Miloševićevu planu, trebao je biti završna etapa u discipliniranju, a onda i smjenjivanju onih ljudi u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, koji su se suprotstavljali srpskoj politici. Tijekom rada kongresa iskazale su se dvije potpuno suprotne koncepcije: savezi komunista Slovenije i Hrvatske tražili su postupnu transformaciju SKJ u savez republičkih partija, a SK Srbije se zalagao za obnovu jedinstvenog SKJ na temeljima lenjinističko-boljševičke partije. Delegati Srbije i Crne Gore pokušali su nameći svoje mišljenje svima ostalima, ali im to nije uspjelo. Opreke u pristupima (radi

¹⁵³ Već 17. lipnja 1989. osnovana je u Zagrebu nova politička formacija -Hrvatska demokratska zqjednica, koja će imati presudnu ulogu u budućim zbivanjima u Hrvatskoj. Obavljale su se pripreme i za osnivanje drugih političkih stranaka. ¹⁵⁴U Madarskoj se partijski kongres, održan početkom listopada 1989., izjasnio protiv državnog socijalizma i partijske države, za tržišno gospodarstvo i demokraciju. Potkraj studenoga 1989. u Čehoslovačkoj je odstupio cijeli CK KP Čehoslovačke i izabrano je novo partijsko vodstvo koje je najavilo dijalog sa svim političkim grupacijama i ravnopravnost svih političkih stranaka. Za novog predsjednika Republike izabran je Vaclav Havel. Jaki potresi zahvatili su Jedinstvenu socijalističku partiju Njemačke. Politbiro i generalni sekretar Egon Krenz dali su ostavke, a nekoliko visokih partijskih funkcionera isključeno je iz stranke. U rudarskom središtu Nova Huta (blizu Krakova) u Poljskoj uklonjen je sa središnjeg trga spomenik Lenjina. Sredinom prosinca u Bugarskoj je šef države i vladajuće stranke Todor Živkov podnio ostavke na te funkcije, a novi šef bugarske države Petar Mladenov najavio je bolju budućnost uspostavom demokracije i pravne države. Istodobno u Rumunjskoj je srušen režim Nicolaea Ceausescua.

407

lo se ne samo o strukturi i ulozi SKJ, već i o ravnopravnosti republika i naroda te o izlasku iz gospodarske krize) bile su tako velike da se nisu mogle premostiti. Kako su delegati Srbije i Cme

Gore tijekom rasprave iskazivali sve veću netrpeljivost i oštro verbalno napadali delegate Slovenije i Hrvatske, delegacije tih dviju republičkih SK napustile su kongres. Kongres su prvi na pustili delegati Slovenije, a tada delegati iz Hrvatske nisu pristali da se rasprava nastavi bez njih, pa su i oni napustili kongres. Nakon njihova izlaska iz dvorane kongres nije nastavljen, već je zaključeno da se odgađa.

Do njegova nastavljanja više nije došlo, pa je prekid 14. kongresa SKJ označio i njegov definitivni raspad. Bio je to udarac za dotadašnji pobjedonosni pohod Miloševićeve antibirokratske revolucije. Raspad SKJ rastrojio je onu političku organizaciju koja je u totalitarnom sustavu predstavljala glavnu kohezijsku silu jugoslavenske zajednice i osnovicu funkcioniranja partijske države.

Raspad SKJ ubrzao je promjene u Jugoslaviji i otvorao prostor za uvođenje višestranačkog sustava. U narednim mjesecima vršio se proces formiranja i legaliziranja političkih stranaka i provodili su se izbori za višestranačke republičke parlamente. U svim republikama, osim u Srbiji i Crnoj Gori, komunisti su doživjeli poraz, pa su morali sići s vlasti. U četiri republike pobjeđuju stanke koje brane interes vlastitih naroda. Naprotiv, u Srbiji je jačao velikosrpski radikalizam koji slijepo slijedi i novo vodstvo Crne Gore.

Promjene su bitno mijenjale opće stanje i odnos snaga u još postojećoj jugoslavenskoj državnoj zajednici. Bez promjene saveznog ustava u svim republikama je uspostavljeno novo stanje, u kojem se sve (osim Crne Gore) konstituiraju kao suverene države. Takav slijed zbivanja pojačao je napetosti u jugoslavenskoj državi: pojačani su međunacionalni i međurepublički sukobi. U novoj konstelaciji Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija sve više inzistiraju na tome da se jugoslavenska ustavna i državna kriza rješavaju samo dogovorom suverenih republika kao država. Srbija pak nastoji svim sredstvima onemogućiti rješenje državne krize mirnim putem i dogovorom. Nakon raspada SKJ odlučujuću snagu u raspletu državne krize vidi u JNA.

408

Vrhunac krize i raspad jugoslavenske države

Uvođenjem višestranačja u jugoslavenske republike državna kriza nije ublažena. Dapače, službena Srbija ju je svojom politikom još poticala. Beogradski promidžbeni aparat posebno se oborio na Hrvatsku proglašavajući novu vlast u Zagrebu (tu je, osvojivši većinu, vlast preuzela Hrvatska demokratska zajednica na čelu s dr. Franjom Tuđmanom) srbofobičnom i ustaškom. U danima izbora JNA je Hrvatskoj oduzela oružje njezine teritorijalne obrane, pripremajući tako teren za nasilno obaranje nove hrvatske vlasti.

Istupajući s parolom obrane i čuvanja Jugoslavije Miloševićev režim u Beogradu (SK Srbije preimenovao se u Socijalističku partiju Srbije) dopuštao je i sve češće ispade protiv Titove ličnosti, potvrđujući tako da srpska Jugoslavija mora biti nešto drugo od one koju je predvodio Tito. Na desetu godišnjicu Titove smrti na njegov grob (u Kući cvijeća u Beogradu), doduše, položeni su vijenci fedracije i društveno-političkih organizacija, ali su istodobno prvi put nakon Tita organizirane i održane antititovske demonstracije.

Uskoro započinje i četnička akcija u Hrvatskoj. Obnavlja se poznati poklič Srbi na okup, pa u Kninskoj krajini sredinom kolovoza 1990. izbija pobuna stanovništva, potaknuta iz Beograda. Najprije se na poticaj promiloševićevske Srpske demokratske stranke formiraju seoske oružane straže. U srpskom se pučanstvu stvara psihoza nesigurnosti i osjećaj ugroženosti, a tako i neprijateljski odnos prema novoj hrvatskoj vlasti. Na cestama prema Kninu i na željezničkoj pruzi postavljeni su balvani (započinje tzv. balvan-revolucija). Pod vodstvom velikosrpsvom zadojenih čelnika širi se ustaničko okupljanje i u druge hrvatske krajeve

155 Između ostalog demonstranti su uzvikivali: ~Tito, srbožder<., >>Tito, ustaša, »Kuća cvijeća u Kumrovec«. Paljene su novčanice s Titovim likom i pjevane protutitovske pjesme kao npr. >.Druže Tito, tebi Srbi lažu, oni vole generala Dražu<<.

409

gdje ima srpskog stanovništva i proglašava se ratno stanje. Nastoji se izazvati vojna intervencija kojom bi se situacija u Hrvatskoj riješila u srpsku korist.

Na saveznoj razini Milošević poduzima mjere kojima želi predsjedništvo SFRJ (ono je i vrhovni zapovjednik vojske!) pretvoriti u izvršitelja velikosrpske politike. Ukidanjem pokrajina iz predsjedništva SFRJ nisu opozvani njihovi predstavnici, pa je uz glasove srpskog i cmogorskog predstavnika u tom tijelu Milošević već imao polovicu glasova (četiri glasa). Tada je vršen pritisak na Bosnu i Hercegovinu da u predsjedništvu SFRJ podrži politiku Srbije. Međutim, agresivno nastupanje te politike navodilo je ostale četiri republike da izlaz iz postojeće situacije traže u savezu suverenih država ili u formiranju potpuno samostalnih država izvan Jugoslavije.

Uz nevidenu srpsku medijsku kampanju protiv drugih naroda u Jugoslaviji i njihovih vodstava, uz učvršćenje partijskog nedemokratskog sustava u Srbiji i obnovu staljinističkih metoda, pokušava se obnoviti državni centralizam u Jugoslaviji koja se već nalazila u raspadanju. Oslanjajući se na policijske i vojne snage, Milošević nastoji zaustaviti neminovne demokratske promjene i ostvariti svoj velikosrpski program. Sva njegova politika suprotna je procesima koji su zahvatili sve socijalističke države i sve republike u Jugoslaviji (osim Srbije i Crne Gore). On ne želi dogovor ravnopravnih republika i njihovih naroda, već ustraje na jedinstvenoj Jugoslaviji, što manje federativnoj, a što više centralističkoj. Jer, samo je takvim rješenjem mogao ostvariti svoj cilj: svi Srbi u jednoj državi, u kojoj su republičke granice - po njegovu tumačenju - samo administrativne i u kojoj će moći ostvariti velikosrpsku dominaciju. Pri tome je bio spreman dopustiti izdvajanje iz Jugoslavije onih teritorija u kojima nema Srba, a to su Slovenija i dijelovi Hrvatske.

Do kraja 1990. izvršene promjene u svim republikama nametale su što hitnije rješenje opće jugoslavenske krize.¹⁵⁶ Zato su ti-

¹⁵⁶ U Hrvatskoj je Hrvatski sabor još 25. srpnja 1990. iz ustava uklonio ideološke oznake, pa se Hrvatska od tada zove samo Republika Hrvatska. Dana 22. prosinca 1991. Sabor je usvojio novi, demokratski ustav Republike Hrvatske, u

410

jekom prvih mjeseci 1991. vodeni pregovori šestorice predsjednika jugoslavenskih republika o budućem uređenju jugoslavenske države. U tim pregovorima Milošević (uz podršku crnogorskog predsjednika Momira Bulatovića) zalagao se za koncept centralizirane Jugoslavije, dok su predsjednici Hrvatske (Franjo Tuđman) i Slovenije (Milan Kučan) predlagali konfederaciju, tj. savez samostalnih i suverenih država. Predsjednici Bosne i Hercegovine (Alija Izetbegović) i Makedonije (Kiro Gligorov) zagovarali su kombinaciju federacije i konfederacije. Pregovori kojim je istaknut njezin suverenitet kao »neotudiv, nedjeljiv i neprenosiv«. U ustavu je navedeno da je Hrvatska u sastavu SFRJ do novog sporazuma jugoslavenskih republika ili dok Sabor ne odluči drugačije.

411

su se vodili naizmjenice u svih šest republika, ali nisu dali nikakav rezultat, što je vodilo konačnom raspadu Jugoslavije. Nakon održanih referenduma tijekom svibnja, na kojima su se stanovnici Hrvatske i Slovenije izjasnili za samostalnost i suverenost svojih republika, došlo je do razdruživanja. Dana 25. lipnja 1991. Hrvatski sabor u Zagrebu i skupština Slovenije u Ljubljani izglasali su deklaracije kojima se Republika Hrvatska i Republika Slovenija proglašavaju samostalnim i suverenim državama. Kao državne granice dviju nezavisnih republika proglašene su granice koje su te republike imale unutar jugoslavenske države. Slovenski organi preuzeli su carinu, zračnu i graničnu kontrolu prema Austriji i Italiji. Mjesto oznaka SFRJ na graničnim prijelazima postavljene su oznake Republika Slovenija. Re-

412

publika Makedonija proglasila je državnu nezavisnost i suverenost 9. rujna, a Bosna i Hercegovina 15. listopada 1991.

Iako su proglašenja nezavisnosti četiriju republika stvarno označila raspad Jugoslavije, još su postojali savezni organi vlasti. Čak je hrvatski predstavnik u predsjedništvu SFRJ Stipe Mesić od 1. srpnja - unatoč protivljenju srbijansko-crnogorskog dijela tog predsjedništva - preuzeo dužnost predsjedajućeg. Međunarodni pak čimbenici, zbog svojih političko-strategijskih interesa, ne žele likvidaciju jugoslavenske države i poduzimaju diplomatske akcije za njezino spašavanje. U sljedećim mjesecima Srbija - ne prihvaćajući realnost osamostaljivanja republika - ne odustaje da jugoslavensku krizu riješi silom, s ciljem održanja Jugoslavije s velikosrpskom prevlasti.

Pošto su tijekom proljeća 1991. krhke veze Hrvatske i Slovenije s Jugoslavijom postupno pucale, Miloševićev se stožer odlučio aktivirati JNA, kako bi oružanom silom izmijenio novonastalo stanje, tj. srušio njihova na demokratski način izabrana vodstva. Srpski pobunjenici i pridošli četnički teroristi iz Srbije širili su područje pobune u Hrvatskoj na Liku, Kordun, Banovinu i istočnu Slavoniju, pri čemu im je izdašno pomagala JNA koja se pretvorila u srpsku vojsku. Potkraj lipnja 1991. JNA je izvršila napad na teritorijalnu obranu Slovenije (do sukoba je najprije došlo u Ormožu, a onda i u cijeloj Sloveniji). JNA je trebala zaposjesti sve granične prijelaze, ali su slovenske postrojbe pružale jak otpor, pa je započeo rat.

Velikosrpska agresija na Sloveniju trajala je deset dana. JNA se iz Slovenije povukla, nakon čega se otvoreno uključila u akcije srpskih pobunjenika u Hrvatskoj. Iz Beograda su krenule tenkovske kolone kao pojačanje pobunjenicima u istočnu Slavoniju i Baranju: u Hrvatskoj se rat sve jače rasplamsavao. Najžešće borbe između pripadnika Ministarstva unutarnjih poslova (MUP) i Zbora narodne garde (ZNG) Republike Hrvatske s jedne strane, i četničkih skupina naoružanih od JNA s druge strane, vodile su se u istočnoj Slavoniji. JNA je pomagala četničkim skupinama nastupanjem svog teškog

naoružanja i tenkova. Sve su žešći bili i napadi JNA na hrvatske gradove duž cijele hrvatske granice (Vinkovci, Slavonski Brod, Hrvatska Kostajnica, 413

Karlovac, Gospić, Zadar, Šibenik, Dubrovnik). Premda je nakon velikog otpora u ruke agresora pao Vukovar (18. studenoga 1991.), planovi JNA nisu bili ostvareni. Hrvatska se uspjela obraniti od agresije. Ipak, dijelove njena teritorija držali su pobunjeni Srbi, nazvavši ih Autonomna oblast Krajina, s najavom priključenja Srbiji. 157 Uz posredovanje izaslanika Ujedinjenih nacija (Cyrus Vance) u Sarajevu je 2. siječnja 1992. potpisan dogovor o prekidu vatre (potpisali su ga hrvatski ministar obrane Gojko Šušak i predstavnik JNA general Andrija Rašeta).

Na ratna zbivanja u Sloveniji i Hrvatskoj međunarodna je zajednica reagirala zahtjevom za tromjesečnu odgodu primjene

157 To je područje oslobodila hrvatska vojska u akcijama Bljesak i Oluja u ljeto 1995.

414

odluka o samostalnosti dviju zapadnih republika. 158 U istupanjima Europske zajednice sve se više pokazivalo da čimbenici svjetske politike nisu skloni rasformiranju Jugoslavije. Mirovna konferencija o Jugoslaviji, održana u Haagu 7. rujna 1991., a kojoj su bili nazočni i predsjednici bivših jugoslavenskih republika, pouzdano to potvrđuje. Koordinator konferencije bio je bivši britanski ministar vanjskih poslova, lord Carrington. Osniva se tada arbitražna komisija od pet članova, a sve s ciljem traženja rješenja za održanje Jugoslavije. Za to vrijeme - unatoč najavama o prekidu vatre - srpska agresija na Hrvatsku i dalje se nastavlja. U međuvremenu su i Makedonija i Bosna i Hercegovina proglasile samostalnost, pa je spašavanje Jugoslavije postalo bezizgledno. Ministarsko vijeće EZ moralo je napokon prihvatiti realnost da Jugoslavije više nema, pa je polovicom prosinca objavilo opći okvir za priznavanje novih država.

Na ministarskom sastanku u Bruxellesu, 16. prosinca 1991. - polazeći od načela samoodređenja i uvažavanja volje naroda - zaključeno je da jugoslavenske republike koje žele priznanje trebaju podnijeti zahtjev do 23. prosinca 1991. Ispune li određene uvjete prema Helsinškoj deklaraciji i Pariškoj povelji, bit će priznate do 15. siječnja 1992. 159 Tom odlukom i za međunarodnu zajednicu Jugoslavija je prestala postojati. Međunarodna priznanja koja su uslijedila početkom i tijekom 1992. bila su samo realizacija te odluke.

158 Taj su zahtjev Europske zajednice u Beograd donijela tri ministra vanjskih poslova: Luxemburga (J. Poos), Italije (G. de Michelis) i Nizozemske (H. van den Broek).

159 Hrvatsku i Sloveniju kao samostalne i suverene države prve je priznala Sv. Stolica 13. siječnja 1992. Sutradan su uslijedila priznanja 19 država izvan Europske zajednice, a onda 15. siječnja i priznanje 12 država Europske zajednice (Austrije, Belgije, Danske, Francuske, Grčke, Italije, Luxemburga, Nizozemske, Njemačke, Portugala, Španjolske i Velike Britanije). Priznanje Makedonije i Bosne i Hercegovine uslijedilo je nešto kasnije.

415

Treća Jugoslavija

Međunarodnim priznanjem bivših jugoslavenskih republika kao samostalnih i suverenih država početkom 1992. potvrđen je raspad Jugoslavije, koji se stvarno već dogodio 1991. Nakon država okupljenih u Europskoj zajednici, pa zatim i velikog broja drugih država u Europi i izvan nje, uslijedilo je priznanje Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine i od SAD (7. travnja 1992.). Oko međunarodnog priznanja Makedonije bilo je još diplomat

skog odugovlačenja zbog određenih prigovora Grčke u vezi s nazivom i zastavom suverene makedonske države. Preostale dvije republike - Srbija i Crna Gora - morale su se suočiti sa stvarnošću da Jugoslavije - nastale 1918. i obnovljene poslije drugog svjetskog rata 1945. - više nema. Slobodan Milošević i srpski politički vrh, koji su za cijelo vrijeme jugoslavenske krize - uz blagonaklonost nekih međunarodnih faktora - ustrajali na njenom daljnjem opstanku, smislili su tada novo rješenje: Srbija i Crna Gora ujedinjuju se u zajedničku državu pod nazivom Savezna Republika Jugoslavija (SRJ). Ta je odluka proglašena 27. travnja 1992.

Valja podsjetiti da je naziv Jugoslavija u vrijeme stvaranja jugoslavenske države velikosrpska politika upomo odbijala. Na Krfskoj konferenciji 1917. srpska je delegacija odbacila prijedlog predstavnika Jugoslavenskog odbora da se buduća zajednička država nazove Jugoslavija, tvrdeći da je taj naziv izmislila Austrija protiv Srbije. Zbog srpskog protivljenja novostvorena se država u prvih deset godina postojanja i nazivala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Sada, kad je srpski politički vrh sam odlučivao, glatko je prihvaćen naziv Jugoslavija, iako je taj naziv za ostatak raspadnute države postao besmislen. No, zadržavanje naziva bivše države imalo je smišljeni cilj: dvije ujedinjene bivše jugoslavenske republike predstaviti će se svjetskoj javnosti kao nasljednice SFRJ i tako će naslijediti

pravo članstva bivše države u međunarodnim organizacijama te izbjeći proceduru međunarodnog priznanja. Prema proglašenom ustavu SR Jugoslavije, ona se sastoji samo od dviju federalnih jedinica - Srbije i Crne Gore. U nazivu države nema više pojma socijalistička, čime se ističe napuštanje unutamjeg uređenja SFRJ, iako su vlast u Srbiji

416

i Crnoj Gori i dalje imali komunisti, a mehanizam vodenja države i javnih poslova i nedemokratske metode političkog ponašanja ostali neizmijenjeni.

Raspadom Jugoslavije u osmeročlanom predsjedništvu bivše države ostala su samo četiri člana. U takvom krnjem sastavu ono se sastajalo od listopada 1991., smatrajući se i dalje kolektivnim šefom već propale države. Ipak, osnivanjem SR Jugoslavije ono je moralo ograničiti svoje nadležnosti na smanjeni prostor koji je zapremala treća Jugoslavija. Odmah po osnutku SR Jugoslavije predsjedništvo je izjavilo da napušta svaku kontrolu nad jugoslavenskom vojskom u Bosni i Hercegovini. Bila je to, dakako,

417

samo izjava, a zbiljsko je stanje bilo drugačije. Treća Jugoslavija je tvrdila da nije u ratu ni s Bosnom i Hercegovinom, ni s Hrvatskom, ali je iz Srbije u ta područja neprestano upućivala dodatno naoružanje za jedinice JNA kao i tzv. srpske dobrovoljce. Baštinik cjelokupnog naoružanja dotadašnje JNA u Bosni i Hercegovini postala je vojska tzv. Republike Srpske (a to su bile preimenovane jedinice JNA). Takvom politikom zavaravanja SR Jugoslavija pokušala je skinuti sa sebe odgovornost za započinjanje i vođenje agresivnog rata kojim je trebalo osamostaljene i suverene republike prisiliti na obnovu jugoslavenske države, dakako, s velikosrpskom dominacijom. Međutim, srpska agresija i umiješanost SR Jugoslavije u rat koji se rasplamsavao u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nisu se mogli prikriti. Nisu to mogle poreći ni one europske države koje su u Europskoj zajednici bile sklone Srbiji. Zato su ministri vanjskih poslova zemalja EZ na sastanku u Bruxellesu sredinom svibnja 1992. donijeli deklaraciju kojom traže da se bivša Jugoslavija suspendira iz rada Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS) i ostalih međunarodnih organizacija i najavljuje »mogućnost ekonomskih sankcija Srbiji i Crnoj Gori«, jer smatraju da je za ratno stanje u Bosni i Hercegovini odgovorna savezna vojska i srbijanska vlast koja kontrolira tu vojsku, kao što neizravno kontrolira i srpske paravojsne snage. Ministri su zatražili da se savezna vojska povuče iz Bosne i Hercegovine (s naoružanjem) ili da se raspusti i naoružanje stavi pod međunarodnu kontrolu.

418

Međunarodni položaj SR Jugoslavije postajao je sve nepovoljniji. Potkraj svibnja 1992. u Ujedinjenim je narodima izglasana rezolucija br. 757, kojom se uvodi puni embargo protiv Srbije i Crne Gore zbog njihove »krivnje i odgovornosti za rat, te podržavanje daljnjih ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini«. Prekinute su sve zračne veze između Srbije i Crne Gore s ostalim svijetom. Zabranjeno je sudjelovanje Srbije i Crne Gore na međunarodnim sportskim natjecanjima. Suspendirana je također i znanstvena i tehnička suradnja kao i kulturna razmjena. Nakon donesene rezolucije u UN, SAD su naredile da se do daljega zaplijeni sva imovina bivše jugoslavenske države na teritoriju SAD. Sredinom rujna 1992. u Generalnoj skupštini UN prihvaćena je rezolucija kojom SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) »ne može automatski nastaviti članstvo SFRJ u UN«, već treba podnijeti molbu za primanje u UN. I dok su Hrvatska, Slovenija i Bosna i Hercegovina 22. svibnja 1992. odlukom Generalne skupštine UN, primljene u članstvo UN i time dobile najviši stupanj međunarodnog priznanja, Srbija i Crna Gora kao SR Jugoslavija ostale su u međunarodnoj izolaciji.

419

ZAKLJUČNE NAPOMENE

1. Pojava Jugoslavije kao nove države poslije prvog svjetskog rata bila je rezultat spleta niza povijesnih okolnosti. Ne može se poreći da u danima njena nastajanja nije postojala odredena težnja da se jugoslavenska država stvori i da određene političke snage nisu tijekom rata na tome intenzivno radile. Političari iz južnoslavenskih zemalja pod austrougarskom vlašću u stvaranju jugoslavenske države vidjeli su mogućnost oslobađanja od tudinskog pritiska i slobodnijeg političkog, gospodarskog i kulturnog razvoja. Pri tome su naivno vjerovali u dogovor sa srpskom braćom o ravnopravnoj podjeli vlasti u zajedničkoj državi. No, srpska je strana imala drugačiju viziju budućnosti, pa je cijelo vrijeme rata vodila politiku zaokruživanja velike Srbije, a kad je pristala na stvaranje zajedničke države za srbijanske vladajuće krugove, ta je država zamišljena kao zajednica s velikom srpskom dominacijom. Tako su od početka postojali različiti, suprotstavljeni pogledi o tome što bi jugoslavenska država trebala biti i kojim ciljevima bi trebala poslužiti. Međutim, valja uočiti i to da svi napori protagonista stvaranja Jugoslavije ne bi dali nikakav rezultat bez suglasnosti velikih sila (u prvom redu Francuske i Velike Britanije), bez čije se volje i pristanka Jugoslavija nikada ne bi ni pojavila, unatoč upornosti unutarnjih snaga koje su na tome radile.

2. Jugoslavenska država bila je višenacionalna zajednica. U njoj okupljene nacije po brojnosti svojeg pučanstva bile su vrlo neujednačene. Srba je bilo oko jedne trećine ukupnog stanovništva Jugoslavije i dva puta više od Hrvata, koji su po brojnosti bili druga nacija u državi. Slovenaca, Muslimana i Makedonaca bilo je mnogo manje, a najmanja nacija bili su Cmogorci (oko 2%). Bilo je još i mnogo nacionalnih manjina, među kojima su najbrojniji bili Albanci i Mađari. U nekim dijelovima države bila je karakteristična i izmiješanost naroda (naročito u Bosni i Vojvodini). Južnoslavenski narodi, stoljećima odvojeni, i po svom su povijesnom razvoju i nasljedu bili vrlo različiti. Do početka 20. st. bio je završen povijesni proces njihova formiranja kao posebnih

420

naroda s vlastitim nacionalnim ideologijama. Ta je činjenica od početka bila brana očekivanju onih koji su vjerovali da će u novom državnom okviru doći do stapanja okupljenih naroda u jednu jugoslavensku naciju. No, to je također bila i podloga otpora nametanju hegemonizma najveće nacije, što je unutar život Jugoslavije pratilo svih sedam desetljeća njena postojanja. jer, i proklamirana očekivanja u socijalizmu da će nacije odumrijeti, pokazala su se utopijom. Takve najave demantirala je životna zbilja, pa i u socijalističkom razdoblju izbijaju međunacionalni sukobi. Prirodna tendencija svake nacije da stvori za sebe što povoljniji položaj (eventualno i vlastitu državu) sukobila se s velikosrpskim hegemonizmom: političke borbe i sukobi oko državnog uređenja praktički se nisu prekidale. Borba s velikosrpskim hegemonizmom ostala je trajna karakteristika unutarnjeg političkog života jugoslavenske države. Taj se hegemonizam često prikrivao jugoslavenskim unitarizmom kao državnom ideologijom, uz isticanje obrane jedinstva države i suzbijanje separatizma.

3. Za razumijevanje razvoja Jugoslavije - osim njezine višenacionalnosti - valja uzeti u obzir i vjersku podijeljenost, odnosno pripadnost njezina stanovništva trima velikim vjerskim zajednicama: katoličkoj, pravoslavnoj i islamskoj. Unatoč nepostojanja državne vjere i ustavom zagwarantirane ravnopravnosti svih vjera, Srpska pravoslavna crkva (naročito u prvoj Jugoslaviji) imala je privilegirani položaj i ne malu ulogu u poticanju velikosrpske politike. Vjerska podjela značila je ne samo pripadnost različitim crkvenim organizacijama, nego i različitim svjetonazorima. Kao povijesno nasljeđe na tlu Jugoslavije ostvaren je dodir različitih kulturnih i civilizacijskih krugova. Radi se o kulturama s veoma različitim obilježjima, pod čijim utjecajima su se izgrađivali različiti mentaliteti i duhovna obzorja. Taj sudar kultura nije mogao ostati bez posljedica na unutarnji razvoj i život države, a to se iskazivalo ne samo u duhovnom stvaralaštvu, nego i u političkom ponašanju i djelovanju.

4. Jugoslavensku su državu obilježavale i velike razlike u stupnju gospodarske razvijenosti pojedinih njenih dijelova u trenutku njena nastajanja. Te će razlike ostati u cijelom razdoblju postojanja Jugoslavije i nikad neće biti prevladane (iako je u socija-

421

lističkom razdoblju bilo napora da se to postigne). Gospodarska nerazvijenost pojedinih dijelova države uvjetovala je velike razlike u društvenim odnosima, socijalnoj strukturi, stupnju pismenosti i općoj kulturnoj razini, a sve se to odražavalo na politička kretanja. Stalna tendencija najbrojnije nacije da svoju političku nadmoć upotrijebi za iskorištavanje gospodarski razvijenijih područja izazivala je otpor. Taj trend nije nestao ni uspostavljanjem socijalizma u drugoj Jugoslaviji. Dapače, partijska država i koncentracija vlasti u središtu države omogućili su stvaranje još podesnijih mehanizama za gospodarsku eksploataciju nesrpskih područja, što je, dakako, poticalo otpore i nezadovoljstva. U planove socijalističke države bilo je uvršteno i podizanje nerazvijenih krajeva, ali je to urodilo novim problemima oko raspodjele saveznih fondova, kao i namicanje sredstava (njih su davala razvijena područja) i njihovo trošenje bez kontrole. Valja utvrditi i činjenicu da je komunistička vlast tragala za novim privrednim modelom, ali su sve privredne reforme u drugoj Jugoslaviji završile neuspjehom, a završna etapa postojanja države obilježena je upravo nezapamćenom gospodarskom krizom.

5. Za politički život jugoslavenske države nakon njezina nastanka karakteristično je nametanje centralističko-unitarističkog uređenja koje je osiguravalo velikosrpsku hegemoniju. To je značilo izrazitu neravnopravnost nesrpskih naroda, što je otvaralo nacionalno pitanje koje će postati glavni politički problem jugoslavenske države u cijelom njenom trajanju. Razvoj nacionalnih individualnosti bio je onemogućavan, a svaki pokušaj promjene uspostavljenog stanja izazivao je represiju. Međutim, nesrpski narodi u prvoj Jugoslaviji nisu nastupali skupno i organizirano u borbi za svoja nacionalna prava. Borba koju su povelili Hrvati vodila se za federalizam kako bi se preuređenjem državnog ustroja ostvarila ravnopravnost hrvatskog (i drugih) naroda u okviru zajedničke jugoslavenske države. Jedna je struja hrvatske politike svoj program temeljila na rušenju jugoslavenske države. Upravo neriješeno nacionalno pitanje bilo je jedan od bitnih uzroka sloma monarhističke Jugoslavije 1941. Zato je KPJ u pokretanju otpora fašističkoj okupaciji mobilizirala mase isticanjem uspostavljanja nacionalne ravnopravnosti. U jeku partizanskog rata donesen je zaključak o stvaranju jugoslavenske federa-

422

cije (Jajce, 29. XI. 1943.). Kada su se poslije obnove Jugoslavije ispisivali njeni ustavi (1946, 1963, 1974), normativno je uvijek utvrđen federalizam kao model uredjenja države, ali se u praksi iskazivao kao jako centralizirano ustrojstvo. Jednopartijski režim KPJ/SKJ doveo je do jače centralizacije od one u predratnoj Jugoslaviji. Zakonodavna, upravna i sudska vlast bile su centralizirane. Privredni sustav, razvojna politika i gotovo cjelokupna akumulacija bili su u rukama saveznih organa. Zapravo, uspostavljen je centralizirani federalizam, u kojemu je o svemu odlučivao partijsko-državni vrh. Ravnopravnost republika iskazivala se u podjednakoj potčinjenosti tom vrhu, u kojemu je apsolutnu vlast i odlučujuću riječ imao šef Partije i države - Josip Broz Tito.

6. Partijska disciplina i potpuna kontrola nad medijima skrivali su od javnosti sva previranja u jugoslavenskom partijsko-državnom vrhu, do kojih je sve češće dolazilo. U vrhu su se sukobljavale struje za osvajanje pozicija društvene moći. U tom procesu unutar Partije i JNA jačala je velikosrpska komponenta koja se zalagala za velikodržavni centralizam i unitarizam, zagovarajući oštre mjere protiv republika koje nisu prihvaćale takav smjer. Tito, kao svemoćni lider Jugoslavije, pratio je ta kretanja. Procijenivši da se pod okriljem saveznog velikodržavnog centralizma razvija unitarističko jugoslavenstvo kao krinka velikosrpsva, inicirao je određene promjene u ustroju federacije. Od sredine šezdesetih, u narednom desetljeću, nižu se njegove akcije potiskivanja s političke scene kako onih partijskih čelnika s velikosrpskom orijentacijom, tako i onih koji su se zalagali za veću afirmaciju republika na nacionalnoj osnovi. Nastojao je sačuvati monolitnost Partije i svoju osobnu moć. Reforma federacije, sankcionirana ustavom iz 1974., dala je republikama status država, a dvije autonomne pokrajine u okviru Srbije znatnim dijelom izjednačila s republikama. No, Tito je i dalje bio odlučujući čimbenik u strukturi državne vlasti. Nezadovoljstvo Srbije s takvim rješenjem doći će do izražaja tek nakon Titove smrti.

7. Sredinom osamdesetih u Srbiji sve otvorenije istupaju velikosrpske snage koje žele ostvariti svoju premoć u državi jačanjem saveznog partijsko-državnog središta. Zahtjevi Srbije za revizijom ustava iz 1974. izazvali su otpor ostalih republika. One su u politici srpskih komunisti prepoznale opasnost učvršćiva-

423

nja velikosrpske hegemonije. Srpsko vodstvo pokušava slomiti otpor republika jačanjem vrha SKJ, ovladavanjem saveznim državnim institucijama i kontrolom nad JNA. U tome se oslanja na srpski nacionalni pokret i poduzima neustavne i izvaninstitucionalne mjere, što je najzad dovelo do raspada jugoslavenske države. Činjenica da je nakon sedam desetljeća postojanja Jugoslavija doživjela raspad očito govori da nije bilo pravih integracijskih veza koje bi tu višenacionalnu državnu zajednicu održale na okupu. Ali, ne treba zaboraviti da se raspad Jugoslavije dogodio u vrijeme općeg raspada komunističkog sustava u istočnoj Europi i da su razlaz SKJ i gubitak vlasti komunisti u jugoslavenskim republikama bili dio tog procesa. U trenutku raspada komunističkog svijeta na Istoku izbile su na površinu sve one složene i proturječne komponente ustroja jugoslavenske države, koje su izazivale sukobe u sedam desetljeća postojanja Jugoslavije i koje su logikom povijesnog razvoja vodile njenom raspadu.

424

Popis sadrži djela koja je autor prikupio, proučio i upotrijebio u pripremanju i pisanju ove knjige, dakako, po vlastitom izboru. Literatura se odnosi na cjelokupni tekst. Il popis su uvrštene monografije i sintetički radovi, ali ne i brojni manji radovi rasprave studije, članci u časopisima. Oni zahtijevaju poseban izbor (autor ih je također konzultirao) i predstavljaju vrlo opsežan popis, a objavljeni su ne samo u bivšim republičkim središtima, nego i u manjim gradovima. Tek na neke od njih autor je upozorio u bilješkama.

ANTIĆ LJUBOMIR Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918, Zagreb 1987.

AVRAMOVSKI Živtko, Britanci i Kraljevina Jugoslavija 1921-1928, sv. 1, 2, Zagreb 1986.

BANAC Ivo, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Zagreb 1988.

BIĆANIĆ RUDOLF Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb 1938. BILANDŽIĆ DUŠAN Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969, Zagreb 1969.

BILANDŽIĆ DUŠAN Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Zagreb 1985.

BILANDŽIĆ DUŠAN - VUKADINOVIĆ RADOVAN Osnovne društvene promjene u Jugoslaviji i svijetu 1945-1973, Zagreb 1973.

Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, Zagreb 1993. BOBAN LJUBO Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1964. BOBAN LJUBO Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936), Zagreb 1973.

BOBAN LJUBO Maček i politika HSS, sv. 1,2, Zagreb 1974.

BOBAN LJUBO Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943, Zagreb 1985. BOBAN LJUBO Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, Zagreb sv. 1 (1987), sv. 2 (1989), sv. 3 (1990)

BOBAN LJUBO Hrvatske granice 1918-1991, Zagreb 1992.
BOBAN LJUBO Tomo Jančiković - HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista, Zagreb 1996.
BOŽOVIĆ PETAR jugoslavija u drugom svjetskom ratu, Beograd 1977. BOŽIĆ IVAN - ĆIRKOVIĆ SIMA - EKMENČIĆ MILORAD - DEDIJER VLADIMIR Istorija Jugoslavije, Beograd 1972.
BUDISAVLJEVIĆ SRĐAN Stvaranje Države Slovenaca Hrvata i Srba, Zagreb 1958.
425
ČIZMIĆ IVAN, Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD za vrijeme rata i stvaranje jugoslavenske države 1918, Zagreb 1984.
ČUBRILOVIĆ VASO, Politička prošlost Hrata, Beograd 1939. LINOVIĆ FERDO, Razvitak narodne vlasti, zagreb 1946.
ČULINOVIĆ FERDO, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 19ti8. ČULINOVIĆ FERDO Stvaranje nove jugoslavenske države, Zagreb 1959.
ČULINOVIĆ FERDO, Jugoslavija između dva rata, sv. 1,2, Zagreb 1%1.
DABČEVIĆ-KUČAR SAVKA 71' - hrvatski snovi i stvarnost, Zagreb 1997. DAMJANOVIĆ PERO, Tito pred temama istorije, Beograd 1977.
DEDIJER VLADIMIR Izgubljena bitka Josipa Visarionovića Staljina, Sarajevo 1969.
DEDIJER VLADIMIR Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, sv. 1 (1980), sv. 2. (1981), sv. 3 (1984)
DRINKOVIĆ MATE Hrvatska i državna politika Zagreb 1928.
DRLJEVIĆ SEKULA Balkanski sukobi 1905-1941, Zagreb 1944.
DUSPER ZVONIMIR U vrtlogu Bleiburga, Rijeka 1993.
DVORNIKOVIĆ VLADIMIR Karakterologija Jugoslavena, Beograd 1939.
DVORNIKOVIĆ VLADIMIR Borba ideja, Beograd 1936.
ĐODAN ŠIME Ekonomska politika Jugoslavije, Zagreb 1970. Enciklopedija Jugoslavije, sv. 6, Zagreb 1990.
ERIĆ MILIVOJE Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941, Sarajevo 1958. FRANGEŠ Ivo, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb-Ljubljana, 1987.
GACEŠA NIKOLA Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948, Novi Sad 1984.
GLIGORIJEVIĆ BRANISLAV, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970.
GLIGORIJEVIĆ BRANISLAV Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, Beograd 1979.
GLOJNARIĆ MIRKO, Borba Hrvata -kronika dvaju desetljeća političke povijesti 1919-39, Zagreb 1940.
GRISOGONO PRVISLAV Savremena nacionalna pitanja, Split 1923.
GRISOGONO PRVISLAV Ujedinjena Jugoslavija, Ljubljana 1938.
HADŽIJAHIĆ MUHAMED, Od tradicije do identiteta -gtnaa nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana, Sarajevo 1974.
HOPTNER B. JACOB, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Rijeka 1972.
HORVAT JOSIP Politička povijest Hrvatske, sv. 1, 2, Zagreb 1989.
HORVAT JOSIP Stranke kod Hroata i njihove ideologije, Beograd 1939.
HORVAT RUDOLF Hrvatska na mučilištu (pretisak), Zagreb 1992
HRISTOV ALEKSANDAR, Stvaranje makedonske države 1893-1945, Beograd 1971.
426
IŠEK TOMISLAV Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature Sarajevo 1981.
IVANKOVIĆ NENAD, Bonn - druga hrvatska fronta, Zagreb 1993.
Iz istorije Jugoslavije 1918-1941, zbornik predavanja, Beograd 1958. Izvori velikosrpske agresije (grupa autora), Zagreb 1991.
JANKOVIĆ DRAGOSLAV Jugoslavensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godina, Beograd 1967.
JANKOVIĆ DRACOSLAV, Srbija i jugoslavensko pitanje 1914-1915, Beograd 1973.
JANKOVIĆ DRAGOSLAV - BOGDAN KRIZMAN Građa o stvaranju jugoslavenske države, sv. 1, 2, Beograd 1964.
JAREB JERE, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires 1960. (domovinsko izdanje, Zagreb 1995)
JELČIĆ DUBRAVKO Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1997.
JELENIĆ ĐURDE, Nova Srbija i Jugoslavija, Beograd 1923.
JELIĆ IVAN, Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945), Zagreb 1979.
JELIĆ IVAN Komunistička partija Hrvatske 1937-1945, Zagreb 1981.
JELIĆ-BUTIĆ FIKRETA Četnici u Hrvatskoj 1941-1945, Zagreb 1986.
JOVANOVIĆ DRAGOLJUB Ljudi, ljudi..., sv. 1 (1973), sv. 2 (1975) J
OVANOVIĆ NADEŽDA, Politički sukobi u Jugoslaviji, Beograd 1974.

JOVANOVIĆ SLOBODAN, Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1924.
KARDELJ EDUARD-SPERANS Raivoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1958.
KATARĐIEV IVAN Makedonsko nacionalno pitanje 1918-1930, Zagreb 1983.
KOSANOVIĆ N. SAVA, Jugoslavija bila je osuđena na srnrt, Zagreb 1984.
KRIZMAN BOGDAN, Korespondencija Stjepana Radića, sv. 1 (Zagreb 1972), sv. 2 (Zagreb, 1973)
IKRIZMAN BOGDAN Vanjska politika jugoslatvenske države, Zagreb 1975.
KRIZMAN BOGDAN Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države Zagreb 1997.
KRIZMAN BOGDAN, Pavelić i Ustaše, Zagreb 1978.
KRIZMAN BOGDAN Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb 1980.
KRIZMAN BOGDAN ustaše i Treći Reich, sv. 1,2, zagreb 1983.
KRIZMAN BOGDAN, Pavelić u bjegstvu, Zagreb 1986.
KRIZMAN BOGDAN, Hrvatska u prvom svjetskom ratu - Hrvatsko-srpski politički odnosi, Zagreb 1989.
KRIZMAN BOGDAN Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943, Zagreb 1981.
KULUNDŽIĆ ZVONIMIR Atentat na Stjepana Radića, Zagreb 1967.
KULUNDŽIĆ ZVONIMIR Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji, Zagreb 1968.

427

LOVRENOVIĆ STJEPAN Ekonomska politika Jugoslavije, Sarajevo 1963.
MAČEK VLADKO Memoari, Zagreb 1992.
MARJANOVIĆ JOVAN Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb 1979.
MARKOVIĆ D. - KRŽAVAC S., Liberalizam od Đilasa do danas, Beograd 1978.
MARKOVIĆ LAZAR, Jugoslavenska država i hrvatsko pitanje, Zagreb 1935.
MANDIĆ ANTE, Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1956.
MANDIĆ DOMINIK, Hrvati i Srbi - dva stara različita naroda, Zagreb 1990.
MATES LEO, Medunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije, Beograd 1976.
MATICKA MARIJAN, Agrarna reforma i kolonizacija u Hroatskoj 1945-1948, Zagreb 1990.
MATKOVIĆ DAMIR Televizija -igračka našeg stoljeća, Zagreb 1995.
MATKOVIĆ HRVOJE Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972.
MATKOVIĆ HRVOJE, Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1994.
MATKOVIĆ HRVOJE Suvremena politička povijest Hroatske, Zagreb 1995.
MATKOVIĆ HRVOJE Svetozar Pribičević - ideolog, stranački vođa, emigrant, Zagreb 1995.
MESIĆ STIPE Kako smo srušili Jugoslaviju, politički memoari, Zagreb 1992.
MEŠTROVIĆ IVAN Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961.
MIKUŽ METHOD Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965.
MILARDOVIĆ ANDELKO Requiem za Jugoslaviju, komentari i dnevnicu 1989-1992, Zagreb 1992.
MIRKOVIĆ MIJO, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941., Zagreb 1950.
MIROŠEVIĆ FRANKO Počela je 1918. - Južna Dalmacija 1918-1929, Zagreb 1992.
MITROVIĆ ANDREJ Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920, Beograd 1969.
MITROVIĆ ANDREJ Vreme netrpeljivih, politička istorija velikih država Evrope 1919-1939, Beograd 1974.
MUŽIĆ IVAN, Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, Split 1909.
MUŽIĆ IVAN Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji, Split 1978.
MUŽIĆ IVAN Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca Zagreb 1988. Na ruševinama jugoslavije (grupa autora), Brugg-Zagreb 1992.
NEŠOVIĆ SLOBODAN Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944-1945, Zagreb 1977.
NIKOLIĆ VINKO Tragedija se dogodila u svibnju, Zagreb 1995.
NOVAK VIKTOR Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930.
PAULOVA MILADA, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925.
PAVELIĆ ANTE Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu, Zagreb 1935.
PAVELIĆ-SMITH ANTE, Dr. Ante Trumbić, Munchen 1959.

428

PERIĆ Ivo, Godine koje će se pamtili, Zagreb 1995.
PEROVIĆ LATINKA, Od centralizma do federalizma, Zagreb 1984.
PETRANOVIĆ BRANKO AVNOJ - revolucionarna smjena vlasti 1942-1945, Beograd 1962.
PETRANOVIĆ BRANKO Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd 1980.
PETRANOVIĆ BRANKO Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945, Zagreb 1981.
PETRANOVIĆ BRANKO Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd 1964.
PETRANOVIĆ BRANKO Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Beograd 1969.

PETRINOVIĆ Ivo, Dr. Ante Trumbić - politička žshvaćanja i djelovanje, Split 1986.
 PETRINOVIĆ Ivo, Politički život i nazori Ante Tresića Pavičića, Split 1997.
 PILAR Ivo (SUDLAND), Južnoslavensko pitanje, Zagreb 1943.
 PLENČA DUŠAN, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962.
 PLETERRSKI JANKO, Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1918-1941, Beograd 1971.
 Politički život jugoslaaije (zbornik radova), Beograd 1973. Povijest Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1985. Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.
 Prekinuta šutnja - ljudi iz 1971. (grupa autora), Zagreb 1990.
 PRIBIČEVIĆ SVETOZAR Diktatura kralja Aleksandra, Zagreb 1990.
 PURNATRA ATIF Jugoslavenska muslimanska organizacija, Sarajevo 1974.
 RADELIĆ ZDENKO, Hrvatska seljačka stranka 1941-1950, Zagreb 1996.
 RIBAR IVAN Politički zapisi, sv. 1 (1948), sv. 2 (1949), s v. 3 (1951), sv. 4 (1952), Beograd
 RIBAR IVAN, Iz moje političke suradnje, Zagreb 1965.
 SIROTKOVIĆ HODIMIR – MARGETIĆ LUJO Povijest država i prava SFRJ, Zagreb 1988.
 SMODLAICA JOSIP Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji, Zagreb 1936.
 SMODLAKA JOSIP Zapisi, Zagreb 1972.
 SMODLAKA JOSIP Izabrani spisi (priredili Ivo Perić i Hodimir Sirotković), Split 1989.
 Spomenica 1919-1969, Savez jevrejskih opština, Beograd
 STANKOVIĆ ĐORĐE, Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984.
 STIPETIĆ ZORICA Komunistički pokret i inteligencija, Zagreb, 1980.
 STOJADINIVIĆ MILAN Ni rat, ni pakt, Rijeka 1970.

429

STOJKOV TODOR Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935, Beograd 1969.
 STOJKOV TODOR Vlada Milana Stojadinovića, Beograd 1985.
 STOJSAVLJEVIĆ BOGDAN, Seljaštvo Jugoslavije 1918-1941, Zagreb 1952.
 STRČIĆ PETAR Vanjskopolitička borba J. B. Tita za Istru od 1941. do 1945. godine, Rijeka 1978.
 STRUGAR VLADO Jugoslavija 1941-1945, Beograd 1970.
 Stvaranje jugoslavenske države 1918, zbornik radova, Beograd 1983.
 ŠARAC NEDIM Uspostava šestojanuarskog režima, Sarajevo 1975.
 ŠEHIĆ NUSRET Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-41), Sarajevo 1971.
 ŠEHIĆ NUSRET Bosna i Hercegovina 1918-1925, Sarajevo 1991.
 ŠEPIĆ DRAGOVAN, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1911-1918, Zagreb 1970.
 ŠIDAK JAROSLAV, Studije iz hrvatske povijesti 19. stoljeća, Zagreb 1973.
 ŠIMONCIC BOBETKO ZDENKA Agrarna reforma i kolonizacija 1918-1941, Zagreb 1987.
 ŠIŠIĆ FERDO Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919, Zagreb 1920.
 ŠVOB MELITA Židovi u Hrvatskoj Zagreb 1997.
 TERZIĆ VELIMIR Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, sv. 1,2, Beograd 1983.
 TOMAŠEVIĆ JOZO, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1979.
 TRIPALO MIKA, Hrvatsko proljeće, Zagreb 1990.
 TUĐMAN FRANJO, Okupacija i revolucija, Zagreb 1963.
 TUĐMAN FRANJO Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, Zagreb 1994.
 TUĐMAN FRANJO Bespuća povijesne zbiiynosti, Zagreb 1990.
 VELEBIT VLADIMIR Jugoslavija u drugom svjetskom ratu, Beograd 1987.
 VILDER VEČESLAV Bika za rogove, London 1957.
 VINAVER VUK, Jugoslavija i Madarska 1918-1933, Beograd 1971.
 VLAJIĆ GORDANA, Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje 1919-27, Zagreb 1984.
 VUJOVIĆ DIMITRIJE-DIMO Podgorička skupština 1918, Zagreb 1989.
 VUJOVIĆ DIMITRIJE-DIMO Crnogorski federalizam, Titograd (Podgorica)1981.
 ZEČEVIĆ MOMČILO Slovenska ljudska shanka i jugoslavensko ujedinjenje, Beograd 1973.
 ŽERJAVIĆ VLADIMIR Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Zagreb 1992.
 Židovi na tlu Jugoslavije (katalog izložbe s opširnim tekstom), Zagreb 1988.

430

IMENSKO KAZALO

ALAJBEKOVIĆ Mehmed 283 BOŽIĆ, Drago 364
 ANDONOV, Eftim 229 BOŽIĆ, Ivan 425
 ANDREJEVIĆ-KUN, Đorđe 228 BOŽOVIĆ, Gligorije 222
 ANDRES, Ivan 285 BREŽNJEV Leonid 366, 367
 ANDRIĆ, Ivo 222-224, 401 BRIAND, Aristid 134
 ANTIĆ, Ljubomir 425 BRKIĆ, Duško 304

ANT)Ć, Milan 236   BROZ, Josip Tito 114, 220, 246, 251
 ARALICA, Ivan 270   -25 , 256-258 260. 262-265, 267
 AUER, Ljudevit 190   -269. 272, 277, 279, 281, 289, 291,
 AUGUSTWČIĆ, Antun 227   292, 299, 302, 303, 309, 313, 314, 318, 319, 322-324, 326-328, 336
 AVRAMOVSki, Živko 425   -341, 343, 345, 346, 348, 350-353, 355, 356, 358-361, 363, 364,
 366, BABIĆ, Ljubo 227   367, 369-371, 373, 377-386, 389,
 BABURIĆ, Tomo 285   390, 392, 393, 404, 409, 423 BUDAK, Mile 214, 283
 BAKARIĆ, Vladimir 336, 338, 355. BUDISAVLJEV)Ć, Srdan 237, 268, 425 365-367, 377
 BALOTA, Mate, v. Mirković, MijoBULATOVIĆ, Momir 411
 BALTIĆ, Milutin 304, 348   BULGANJIN, Nikolaj 317, 318
 BANAC, tvo 425   Cankov 135 BANJANW, Jovo 30
 BARANOVIĆ, Krešimir 229   CAR, Emin Viktor 219
 BARTHON, Louis 184   CARRINGTON, lord 415
 BARTULOVIC, Niko 262   CEAUSESCU, Nicoae 407
 BASARIĆEK, Đuro 166 CESAREC, August 220
 BAUER Antun 123   Churchill Winston 260, 261, 264, 267, 268
 BELW, Ivo 192 CIANO, Galeazzo 199, 235, 237
 BERAKOVIĆ, Dragan 228   CINCAR-MARKOVIĆ, Aleksandar
 BIĆANIĆ, Rudolf 425   1%, 234, 236, 237
 BIJELIĆ, Jovan 228   CLEMENCEAU, Georges 75, 76
 BIJELIĆ, Srećko 364   CLODIUS, Carl 234 BILANDŽIĆ, Dušan 12, 327, 342, 377, CRN]ANSKI,
 Miloš 222 CRVENKOVSKI, Krsto 368, 371 BOBAN, Ljubo 425   CVETKOVIĆ, Dragiša 195, 201-207,
 BOGOSAVLJEVIĆ, Adam 103   209, 211, 213, 214, 234-237, 285
 BOJJOV)Ć, Petar 425   CVIJIĆ, Iovan 77
 BOŠKOVIĆ, Matej 72   CYRUS, Vence 414
 431
 ĆELEBONOVIĆ, Marko 228   DUGONJIĆ, Rato 337
 ĆENGIC, Hasan 224   DUSPER, Zvonimir 426
 ĆIĆERIN Grigorij Vasiljeviĉ 159 DVORNIICOVIC, Vladimir 216, 426 ĆINGRIJA, Melko 195
 ĆIZMIĆ, Ivan 426   ĐAKOVIC, Đuro 114
 ĆKREBIC, Dušan 396   ĐERDA, Josip 313
 ĆUBRILOVIC, Branko 213, 237 ĐILAS, Milovan 220, 224, 259, 300,
 ĆUBRILOVIC, Vaso 426   306, 312-314, 371
 ĆULINOVIC, Ferdo 84, 280, 426   Đodan Šime 138, 145, 150, 426
 ĆURĆIN, Milan 192   ĐURIĆIĆ, Marko 156
 ĐUROVIĆ, D. 224 ĆIRKOVIĆ, Sima 425
 ĆGSIC, Branislav 222   EDEN, Antony 237
 ĆOSIC, Dobrica 351   EKMEĆIĆ, Milorad 425 ERIC, Milivoje 426 DABĆEVIĆ-KUĆAR, Savka 346,
 359, 364, 365, 367, 370, 426   FILIPOVIC, Rasim 224
 D'ANUNZIO, Gabriele 79   FINCI, J. 229
 DAM]ANOVIĆ, Pero 426   FRANGEŠ, Ivo 426
 DANILOVIC, Uglješa 323   FRANIĆEVIC, Marin 220
 DANON, Oskar 229   FRIEDJUNG, Heinrich 27, 28 DAVIDOVIC, Ljuba 103, 106, 158, FOTIĆ,
 Konstantin 262
 159, 180, 209
 DEDIJER, Vladimir 291, 313, 426   GaĆEŠA, Nikola 426
 DE GIULLI, Ivo 30   GAJ, Ljudevit 16, 17, 20
 DE MICHELIS, G. 415   GALOVIC, Fran 220
 DETONI, Marijan 227   GARAŠANIN, Ilija 22-24, 67, 392
 DEŽMAN, Milivoj 193   GASPARI, Maksim 228
 DIMITRIJEVIĆ, Apis Dragutin 91   GAVRIIAVIĆ, Milan 213, 235, 267,
 DIMITRIJEVIĆ, Sergije 151   277
 DIMITROV, Georgije 291   GAZZARI, Julije 30
 DIZDAR, Mak 224   GAŽI, Franjo 275
 DOBROVIĆ, Petar 228   GAŽI, Franjo, ing. 285
 DOLNIĆAR, L. 228   GENERALIĆ, Ivan 227
 DOMJANIĆ, Dragutin 220   GLIGORIJEVIĆ, Branislav 426
 DOROŠKI, Jovan 192   GLIGOROV, Kiro 411
 DRINKOVIC, Mate 426   GLOJNARIĆ, Mirko 426
 DRLJEVIC, Sekula 426   GOIVIULKA, Vladislav 323

DRNOVŠEK, Janez 405 GOTOVAC, Jakov 229 432
GRANĐA, Ivan 166 JAKAC, Božidar 228
GREY Edward 38, 39 JANČIKOVIĆ, Tomo 2ss
GRISOGONO, Prvislav 426 JANKOVIC, Dragoslav 52, 427
GROL, Milan 267, 269, 272, 277 JANKOVIC, Radivoje 242
GROMIKO, Andnej 317 JANKOVIC, Todor 228
GRUDEN, I. 222 JARC, M. 222
GRUM, Slavko 222 JAREB, Jere 427 JANJIĆ, Vojislav 125
HADŽIJAHIĆ, Muhamed 426 JEDLOWSKI, Josip 30
HAILE, Selasije 327 JEGLIČ, Antun Bonaventura 124
HAKMAN, Kosta 228 JELČIĆ, Dubravko 220, 427
HAVEĽ, Vaclav 407 JELENIC, Durde 427
HEBRANG, Andrija 304 JEFTIC, Bogoljub 185, 186
HEGEDUŠIĆ, Krsto 227 JELACIĆ, Josip 373
HERMAN, Oskar 227 JELIC, Ivan 427
HWKOVIĆ, Hinko 27, 30 JELIC-BUTIĆ, Fikreta 427
HTTLER, Adolf 184, 196-198, 201, JOVANOVIĆ Dragoljub III, 213, 427 233-236, 240, 244, 384
HODŽA, Enver 386 JOVANOVIĆ, Jovan 351
HODŽA, Fadil 357 JOVANOVIĆ, M. Jovan-Pižon III
HOPTNER, B. Jacob 426 IOVANOVIĆ, Nadežda 427
HORTHY, Miklos 133 JOVANOVIĆ, Slobodan 213, 240, 262,
HORVAT, Jasip 84, 426 267, 277, 427
HORVAT, Rudolf 426 JUDIN Pavel 300
HO-ŠI-MIN 323 KADAR, Janoš 323 HRISTIĆ, Stevan 229
HRISTOV, Aleksandar 426 KADIJEVIĆ, Veljko 405 HRUŠČOV, Nikita 317-319, 323, 324,
KAGANOVIĆ M. Z. 323
328 KAMENAROVIC, Ćiro 30
HUMO, Avdo 371 KAPETANOVIĆ, Hajro 371
HUMO, Hamza 223 KARABEGOVIĆ, Osmah 337, 371 KARADŽIĆ STEFANOVIĆ, Vuk 22,
IBLER, Drago 227 24
ILJOSKI, V: 224 KARADORĐE PETROVIC, Dorde,
INGOLIĆ, Anton 222 voda prvog srpskog ustanka 67, IPŠA, Mijo 285
IŠEK, Tomislav 427 KARADORĐEVIĆ Aleksandar (knez
IVANKOVIĆ, Nenad 427 Srbije) 23, 67, 68 KARADORĐEVIĆ, Aleksandar I 34,
MĆ, Tomislav 380 41, 54, 59, 62-64, 68, 69, 71, 87,
IZETBEGOVIĆ, Alija 411 89, 98, 102, 104, 105, 121, 124, 433
125, 140, 141, 153, 160, 166, 171- KOROŠEC, Anton 40, 47, 49, 50, 52,
-173, 176, 177, 184, 185, 186, 189, 59, 70, 106, 109, 110, 155, 171,
193, 195 172, 187, 201
KARADORĐEVIĆ, Đorde 68 KOS, Tine (Valentin) 228
KARADORĐEVIĆ, Marija 250 KOSANOVIĆ, N. Sava 269, 427 KARADORĐEVIĆ, Pavle 185, 187-
KOSMAČ Ciril 222
-189, 191, 193, 195, 1%, 198, KOSOVEL, S. 222 20Q--207, 210, 211, 234, 236, 237, KOSOR
JJosip 219
240 KOŠAK, Vladimir 283 KARADORĐEVIĆ, Petar I. 68, 69, 85, KOŠUTIĆ August 158, 275, 276,
285
116 KOŠUTIĆ Mira 276 KARADORĐEVIĆ, Petar II 185, 189, KOVAČIĆ Ivan Goran 254 238,
242, 246-248, 250, 257, 261,
265, 267, 277, 280 KRAJČI Anton 262 KRALJ, France 228 KARADORĐEVIĆI (srpska, kasnije
KRALJ Tone 228 jugoslavenska dinastija) 21, 67,
69, 70, 116, 178, 218, 248, 280 KRANJEC M. 222
KARDELJ, Edvard 259, 269, 300, 304, KRBEK Ivo 192
306, 313, 323, 335, 339, 343, 348, KREAČIĆ, Otmar 291
350, 361, 363, 366, 367, 372, 374, KREK, Miha 266
375, 377, 392, 427 KRENZ, Egon 407
KARLO IV, Habsburški 133 KRIZMAN, Bogdan 47, 59, 197, 234,
KAŠTELAN, Jure 401 237, 427
KATARDIEV, Ivan 427 ICRIŽANIĆ, Pjer 71, 104, 107, 120,
KENNEDY, J. F 328 158, 161
KERIN, Veličko 184 KRŽAVAC, S. 371, 428 KRKLEC, Gustav 215

KHUEN HEDERVARY 26   KRLE, R. 224
 KIDRIČ, Boris 306   KRLEŽA Miroslav 215, 220-222, 224,
 KIKIĆ, Hasan 223   225, 335, 383, 401, 402
 KLARADIN Đuro 304   KRNJEVIĆ, Juraj 242, 265, 267, 275
 KLJAKOVIĆ, Jozo 192, 227   KRŠINIĆ, Fran 227
 KNEŽEVIĆ, Radoje 237   KRUPP 151
 KNEŽEVIĆ, Živan 237   KUČAN Milan 411
 KOCBEK, Edvard 222   KULENOVIĆ, Osman 283   KULENOVIĆ, Skender 224
 KOGARD, Rudolf 251   KULOVEC, Vekoslav 236
 KOHAREVIĆ, Aleksandar 275   KULUNDŽIĆ, Zvonimir 166, 427
 KONTANTINOVIĆ Mihailo 237   KVATERNIK Eugen 24-26
 KONJOVIĆ, Milan 228   KVATERNIĆ, Eugen Dido 184
 KONJOVIĆ, Petar 229   KVATERNIK, Slavko 243, 283 434
 LAGINJA Matko 40, 111   MAZALIĆ, Đoko 229
 LALIĆ, Mihailo 224   MESIĆ, Stipe 413, 428
 LANSING, Robert 74   MEŠTROVIĆ, Ivan 28, 30, 193, 226,
 LENJW ILJIČ Vladimir 407   227, 428
 LLOYD, George 76   MIĆUNOVIĆ, Veljko 313
 LOISEAU, Charles 189   MIHAJLOV Vanča 182
 LORKOVIĆ, Ivan 88, 111   MIHAILOVIĆ Draža 246, 248-251,
 LOVRENOVIĆ, Stjepan 142, 428   256 258-262, 264, 266, 268, 283, 284, 392, 393
 LUBARDA, Petar 228, 229   MIKOJAN Anastas 317, 324   MIICUŽ, Metod 428
 LJUBIĆ Pere 220   MILARDOVIĆ, Anđelko 428
 LJOTIĆ, Dimitrije 187, 200, 243   MILIČEVIĆ Ž. 222   MILOSAVLJEVIĆ, Predrag (Peda)
 MACLEAN, Fitzroy 260 228
 MAČEK, Josipa 210   MILOSLAVLEVSKI, Slavko 371   MAČEK, Vladko 170-172, 179-181,
 MILOŠEVIĆ, Slobodan 394-397, 405 186, 189, 194, 195, 200, 201-207, -411, 413, 416
 209-214, 235, 236, 240, 242, 244,   MILOVANOVIĆ-PEĆANAC, Kosta 275, 277, 285, 428 117, 248,
 249
 MAGOVAC, Božidar 275, 285   MILUNOVIĆ, Milo 229
 MAKSIMOVIĆ, Božo 187, 218   MIRKOVIĆ, Bora 237
 MALJENKOV, G. M. 323   MIRKOVIĆ, Mijo 219, 428
 MANDIĆ, Ante 268, 428   MIROŠEVIĆ, Franko I3, 428
 MANDIĆ, Dominik 428   MIŠIĆ, Dimitrije 144, 145
 MANDIĆ, Nikola 283   MITROVIĆ, Andrej 428
 MARGETIĆ, Lujo 429   MLADENOV Petar 407
 MARINC, Miha 338   MOLOTOV, Vjačeslav-Mihajlovič 269,
 MARINKOVIĆ, Voja 106, 134   301, 302, 323
 MARJANOVIĆ, Jovan 428   MOLJEVIĆ, Stevan 250
 MARKOVIĆ, Ante 397, 405   MORGAN 151   MOSCATELLO 190   MARKOVIĆ, Dragoljub 369, 371,
 428   MOTIKA Antun 227
 MARKOVIĆ, Lazar 38, 428   MRAZ Franjo 227
 MARKOVIĆ, M. 224   MUJADŽIĆ, Omer 228
 MARKOVIĆ, Svetozar 103   MUJEZINOVIĆ, Ismet 228
 MARTINOSKI, Nikola 229   MUJIĆ, K. 229
 MATES. Leo 428   MURATBEGOVIĆ, Ahmed 223
 MATIČKA, Marijan 428   MUSSOLINI Benito 134-136, 184,
 MATKOVIĆ, Damir 400, 428   199, 201, 235, 236, 384
 MATKOVIĆ, Hrvoje 245, 428   MUŽIĆ, Ivan 428

NAGY, Imre 323   PAVELIĆ-SMITH Ante 428
 NAMETAK, Alija 224   PAVIĆ, Nikola 220
 NASER, Abdel Gamal 327, 328   PAVIČIĆ, Josip 13
 NASTASIJEVIĆ, M. 222   PAVLOVEC, France 228
 NAZOR, Vladimir 219   PAVLOVIĆ, Bora 371
 NEDIĆ, Milan 243   PAVLOVIĆ, Dimitrije 121
 NEHRU, Džavaharlal 327, 328   PERČEVIĆ, Ivan 283
 NEIDHARDT, Juraj 229   PERIĆ, Ivo 429   NEMANJIĆI (srpska srednjovjekov-   PERNAR Ivan 166 na
 dinastija) 25   PEROVIĆ, Ivo 185, 236
 NEŠKOV, Paja 192   PEROVIĆ, Latinka 368-371, 429

NEŠOVIĆ, Slobodan 428 PEŠIĆ, Petar 77, 78, 236, 237
NIKEZIĆ, Marko 368, 369, 371 PETRANOVIĆ, Branko 12, 278, 301,
NIKOLIĆ, Vinko 428 315, 429
NINČIĆ, Momčilo 12S PETRINOVIĆ, Ivo 429
NORODOM, Sihanuk 327 PETROVIĆ, Nikola I. (cmogorski
NOVAK, Viktor 216, 428kralj) 73
NUŠIĆ, Branislav 222 PETROVIĆ, Veljko 222 PILAR (Sudland), Ivo 429 OBRENOVIĆ, Miloš 67
PILON, Veno 228
OBRANOVIĆI (srpska dinastija) 21, PIRKER, Pero 359, 364
22, 67 PLATON, vladika 190
OPAČIĆ, Čanica Stanko 304 PLEČNIIC, Jože 228
ORLANDO, Vittorio 76 PLENČA, Dušan 429
OSTOVIĆ, Pavle 193 PLETERSKI, Janko 429 PRIBIČEVIĆ, Milan 111, 192 PACELLI, Eugenio
(kasnije papa Pio PRIBIČEVIĆ, Svetozar 49, 50, 52, 54,
XIL) 190 59, 60, 62, 63, 69-71, 84, 85, 87,
PALAVESTRA, J. 224 88, 103, 105-107, 115, 121, 122,
PALEČEK, Ivan 87 158, 160-166, 171, 172, 179, 192, PANOV, A. 225
PAPA, Andrija 285 PRIBIČEVIĆ Valerijan 54
PAŠIĆ, Nikola 29, 36, 38, 39, 41, 42, PLOTNJICOV, V A. 235
44-46, 52, 60, 62, 70-74, 76-78, POLITEO Ivo 192, 193
103-105, 107, 125, 156, 158, 162 POPOVIĆ Iovan 220
PAULOVA, Milada 428 POPOVIĆ Koča 257, 378
PAVELIĆ, Ante (stariji) 47, 49, 50, 62, POPOVIĆ pavle 30
63 428 POOS, J. 415
PAVELIĆ, Ante (ustaški poglavnik) POTOČNJAK, Franko 30 112, 181-184, 243, 244, 279
PREDAVEC, Vladimir 262 436
PROTIĆ, Stojan 71, 85 SIVLIĆ, Novak 224
PUCAR, Duro 339 SIMIĆ, Stanoje 269
PURIĆ, Božidar 261, 262 SIMOVIĆ, T Dušan 58, 237, 238, 240,
PURIVATRA, Atif 429 247
SIROTKOVIĆ, Hodimir 13, 429
RACIN, Kočo 225 SMODLAKA, Josip 27, 72, 77, 92, 125,
RAČIĆ, Puniša 117, 166 194, 195, 429
RADAUŠ, Vanja 227 SMOLJAN, Bariša 285
RADELIĆ, Zdenko 276, 429 SPAHO, Mehmed 110, 156, 187, 201
RADIĆ, Antun 107, 108, 207 SREMEC, Zlatan 275 RADIĆ, Marija (supruga Stjepanova) SRŠKIĆ
Milan 30
275, 276 STALJIN VISARIONOVIĆ, Josif 220,
RADIĆ, Pavle 160, 161 260, 267, 269, 300, 301-303, 317, 318, 323, 331
RADIĆ, Stjepan, 49, 53, 54, 85, 87, 103, S.I.AMBOLIĆ, Ivan 393 106-108, III, 112, 115, 117, 122,
154-157, 159-166, 168, 170, 171, STAMBOLIĆ, Petar 337, 343, 369
207, 383 STAMBOLISKI, Aleksandar 135
RADOSAVLJEVIĆ, B. 339 STAMENKOVIĆ, A. 339 RANKOVIĆ, Aleksandar 259, 291,
STANKOVIĆ, Dorde 429 304, 306, 323, 331, 337, 343, 346, STANKOVIĆ, Radenko 185, 235
348, 350, 351, 352, 356, 358, 370, gTANOJEVIĆ, Aca 106, 180, 211
378 STARČEVIĆ, Ante 24-26
RAŠETA, Andrija 414 gTEFANOVIĆ, Svetislav Čečo 222,
RATKOVIĆ, R. 224 339, 351
REŽEK, Ivo 227 STEPINAC, Alojzije 210, 283, 284
RIBAR, Ivan 211, 429 STIJOVIĆ, Risto 229
RIBARŽ, Otokar 72, 77 STIPETIĆ, Zorica 429
RIBBENTROP, Joachim 237 STpJADINOVIĆ, Milan 187-191,
RIBIČIĆ, Mitja 360 195-202, 213, 429
RISTIĆ, Marko 222 STOJANOVIĆ, Nikola 27, 30, 192
RITTIG, Svetozar 123 STOJKOV, Todor 430
RKMAN. Božo 304 STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan 430
ROCKFELER 151 STRČIĆ, Petar 430
ROOSEVELT, Franklin Delano (pred- STROSSMAYER, Josip Juraj 17-20 sjednik SAD-a) 260, 267
STRUGAR, Vlado 430
RUKAVINA, Joso 283 SVEČNJAK, Vilim 227 SUBOTIĆ, Ivan, 199

SAMOKOVLJIJA, ISAK 224   SUKARNO, Ahmed 327
 SEKULIĆ, Nikola 304   SUPILO, Frano 27-30, 34, 35, 38, 39,
 SERNEC, Dušan 268   42
 437
 ŠARAC Nedim 430   TOGLIATTI, Palmiro 370
 ŠARIČ, Ivan 124   TOMAŠEVIĆ Jozo 285 430
 ŠEFEROV, Vilko 228   TOMISLAV, hrvatski kralj 176
 ŠEGEDIN, Petar 401   TOMPA, Kamilo 227
 ŠEHIĆ, Nusret 430   TRATNIK, Fran 228
 ŠEPILEV, D. 317   TRIFKOVIĆ, Marko 70
 ŠEREMET, Ivo 228   TRIFJNOVIĆ, Miša 267
 ŠEPIC, Dragovan 28, 430   TRIFUNOVIĆ-BIRČANIN, Ilija 117
 ŠIDAK, Jaroslav Is, 43o   TRIPALO, Miko 359 365 366 368 ŠIMIĆ, Antun Branko 215, 220
 ŠIMIONČIĆ-BOBETKO, Zdenka 430   TRUMBIĆ. Ante 27-30, 32, 38, 41, 42,
 ŠIMUNOVIĆ Dinko 219 44-46, 48 s2, s4, s9, 70, n-n,
 ŠIŠIĆ, Ferdo 430   81, 89, 111
 ŠKEROVIĆ, Nikola 192   TUĐMAN Franjo 409, 411, 430 ŠOLA, Atanasije 27
 ŠOTRA, Branko 229   U nu 327
 ŠPICER, Hugo 129   UJEVIĆ Tm 215
 ŠTEFANAC, Ivan 285   UZUNOVIĆ, Nikola 185 šUBAŠIĆ, Ivan 204, 207, 240, 242,
 261-266, 268, 269, 272, 275-277 Van Den BROEK, H. 415 285   VALENTIĆ, Mirko 23 ŠUBAŠIĆ,
 Vlasta 210   VARNAVA, patrijarh 190, 191
 ŠUBIĆ, Z. 224   VASIĆ, Dragiša 222, 250
 ŠULENTIĆ, zlatko 227   VASILJEVIĆ Dušan 30
 ŠUŠAK, Gojko 414   VEFIJADES, Markos 289
 ŠUTEJ, Juraj 269, 275-277, 285 VELEBIT Vladimir 430
 ŠWAR, Stipe 398   VELJKOVIĆ, Voja 106   VESEL Ferdo 228
 Iita 12 430   , ŠVOB, Me   9,
 VESELINOV, Jovan 338
 TARTAGLIA, Ivo 192, 193   VESNIĆ, Miljenko 72, 73, 76, 81
 TARTAGLIA, Marino 227   VILDER, Većeslav 277, 430
 TERZIĆ, Velimir 430   VILOVIĆ, Duro 262
 TEODOROVIC, Dorde 228   VINAVER, Vuk 430
 TISZA, Istvan 29   VLAHOVIĆ, Veljko 323, 337, 348
 TIŠOV, Ivan 51, 65   VLAJČIĆ, Gordana 430
 TITTONI, Tommaso 79   VLLASI, Azem 397 ;
 TITULESCU, Nicolae 197   VOJNOVIĆ, Ivo 219   j, .
 TODOROVIĆ, Mijalko 305, 337   VORANC, P 222   TODOROVIĆ, Pera 103   VOŠNJAK,
 Bogumil 30, 93 ' 438
 WČKOVIĆ, Mihailo 140   ŽANKO, Miloš 335, 361, 362
 VUJOVIĆ, Dimitrije-Dimo 62, 430   ŽERJAVIĆ, Vladimir 430
 WJOVIĆ, Zlatko 380   ŽIGIĆ, Rade 304
 VUKADINOVIĆ, Radovan 327, 342   ŽIVKOV, Todor 407
 VUKIČEVIĆ, Velja 106, 171   ŽIVKOVIĆ, Petar 173, 178, 200
 VUKMANOVIĆ, Tempo Svetozar 305   ŽOLGER, Ivan 72, 77 ŽUJOVIC, Mladen 250
 WILSON, Henry, genera1265   ŽUJOVIĆ, Sreten 304
 WILSON, Woodrov,   predsjednik ŽUNJEVIĆ, Karlo 285
 SAD-a 46, 73, 74, 76, 79   ŽUpANIČ, Niko 30 ZACH, František 23
 ZEČEVIĆ, Momčilo 430   ZOGOVIĆ, Radovan 220, 224 ZOGU, Ahmed-beg 135, 136
 434

BILJEŠKA O AUTORU

HRVOJE MATKOVIĆ rođen je u Šibeniku 12. listopada 1923. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Šibeniku, a studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Diplomirao je 1947. godine. Oženjen je Marijom rod. Škunca, profesoricom biologije. Njihova su djeca sin Damir, novinar HRT, i kći Marina profesor-defektolog. Živi u Zagrebu. Kao profesor radio je u Učiteljskoj školi u Petrinji (1948-54) i u XIII. gimnaziji u Zagrebu (1954-56). Bio je kustos u Povijesnom muzeju Hrvatske, a od 1967. savjetnik za nastavu povijesti u Zavodu za prosvjetno-pedagošku službu SR Hrvatske. Od 1972. do 1990. predavao je na Fakultetu političkih znanosti, a od umirovljenja 1990. na Fakultetu kriminalističkih znanosti u Zagrebu i potom na Hrvatskim studijama kao ugovorni predavač. Od završetka studija bavi

se znanstveno-istraživačkim radom, a službovanje u školi privuklo ga je i izučavanju metodičko-pedagoške problematike. Objavio je veći broj priloga iz metodike nastave povijesti, a sudjelovao je i u opremanju školskih programa novim "audio-vizualnim didaktičkim" materijalima i udžbenicima. Uređivao je nastavnički časopis *Historijski pregled* i od 1971. njegov nastavak *Nastavu povijesti* (do prestanka izlaza 1992.). Za rad na udžbeničkoj literaturi i unapređivanju nastave povijesti nagrađen Nagradom Davorin Tistenjar. Svoj znanstveni rad umjerio je na istraživanje hrvatske povijesti XX. stoljeća, pisao je u povijesnim znanstvenim časopisima objavio više radova

sprava o hrvatskim političkim strankama. God. 1971. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranio je disertaciju *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature* (objavljena kao posebna knjiga u izdanju Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu). Obradivao je i političku djelatnost Stjepana Radića te istarskog nacionalnog borca Matka Laginje. Za Enciklopediju leksikografskog zavoda obradio je niz hrvatskih političkih ličnosti, a sudjelovao je i u radu znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

Važniji radovi i knjige

Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972.

Suvremena politička povijest Hrvatske, Zagreb 1993. (drugo izdanje 1995.)

Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1994. Svetozar Pribičević, ideolog - stranački vođa - emigrant, Zagreb 1995.

Šibenska županija, priručnik za zavičajnu nastavu, Zagreb 1995.

Rasprave i članci

Pad bana Matka Laginje, *Historijski pregled* 1/1962.

Veze između frankovaca i radikala od 1922. do 1925, *Historijski zbornik* XV/1962.

Hrvatska zajednica, *Zbornik Istorija XX. veka*, sv. V, Beograd 1963.

O nekim prijedlozima za rješenje hrvatskog pitanja 1935-1939. godine, *Zbornik Instituta za historiju Slavonije* sv. 1/1963. Šurminova akcija za osnivanje Hrvatske narodne stranke, *Historijski zbornik* XIX/1966.

442

Stjepan Radić i Svetozar Pribičević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4/1969.

Prilog proučavanju masonske organizacije u Kraljevini SHS, Šidakov zbornik - *Historijski zbornik XXIX-XXX*, 1976-77. Austroslavizam i jugoslovenstvo u koncepcijama jugoslavenskih političara 1918. godine, *Zbornik Stvaranje jugoslavenske države 1918*, Beograd 1987.

Sufflayeva akcija za osnivanje Hrvatske narodne radikalne stranke, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-3/1991.

Pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Svetozar Pribičević, *Hrvatska revija* sv. 42/1992.

Stjepan Radić u izbornoj 1920. godini, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1992.

Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću, *Časopis za suvremenu povijest*, 2-3/1993. Hrvatski političar Josip Predavec, *Hrvatska revija*, sv. 44, 4/1994. Stjepan Radić i Prag, *Hrvatska revija*, sv. 45, 1-2/1995. Istra i Rijeka u dokumentima izbjegličke vlade od 1941-45, *Pazinski memorijal*, knj. XXIII-XXIV, Pazin 1995.

Hrvatska politika o Istri u vrijeme drugog svjetskog rata, *Hrvatska revija*, sv. 47, 2/1997.

Obnova Hrvatske seljačke stranke, *Historijski zbornik* L/1997. Stjepan Radić i konkordat, *Hrvatska revija*, sv. 48, 1-2/1998. 443

Naklada Pavičić d.o.o.

10010 Zagreb, Za nakladnika

Elizabeta Pavičić Tisak

Grafički zavod Hrvatske d.o.o. Zagreb, Radnička cesta 210

CIP - Katalogizacija u publikaciji Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb UDK 949.71

MATKOVIĆ, Hrvoje

Povijest Jugoslavije : 1918-1991 : hrvatski pogled / Hrvoje Matković . - Zagreb : Naklada Pavičić 1998. - 444 str. : ilustr. ; 20 cm - (Biblioteka hrvatske povijesti)

ISBN 953-6308-12-6 980728046

ISBN 953-6308-12-6